

8/2i'35

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZÖTVENEDIK KÖTET.

(728., 729., 730. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1938

TARTALOM.

DCCXXVIII.

	Lap
AZ ÚJABB PÉNZELMÉLETEK HATÁSA A VALUTAPOLITIKÁRA. (I.)	
Hegedüs Loránttól _ _ _ _ _	1
KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE. (IV.) — Kornis Gyulától _ _ _	27
KOSSUTH AZ AMERIKAI PÁRTPOLITIKA ÚTVESZTŐJÉBEN. —	
Jánossy Dénestől _ _ _ _ _	59
A MEGISMERÉS ÖSKÉRDÉSEI. (IV.) — Báró Brandenstein Bélától	71
MIKSZÁTH VILÁGNÉZETE. — Rezek Romántól _ _ _ _ _	89
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Isten keresése.</i> — <i>A hetven év.</i> — Vietórisz Józseftől	106
IRODALOM. — 1. <i>Két új magyar regény.</i> — (Móricz Zsigmond:	
<i>Mig új a szerelem.</i> — Bibó Lajos: <i>Anna tekintetes úr.</i>) — df-től.	
2. <i>Bud János gazdaságpolitikai tanulmányai.</i> — (Bud János: <i>Harc</i>	
<i>a jövőért.</i> — U. ö.: <i>A munka mythosa.</i>) — Török Páltól.	
3. <i>Tanulmány az egyházi peres eljárás köréből.</i> — (Móra, Michael:	
<i>Die Frage des Zivilprozesses und der Beweislast bei Gratian.</i>) —	
Kérészy Zoltántól _ _ _ _ _	110

DCCXXIX.

SZENT ISTVÁN TÁRSADALOMERKÖLCSI ÉS TÁRSADALOMPOLI-	
TIKAI JELENTŐSÉGÉRŐL. — Földes Bélától _ _ _ _ _	129
GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADÉL GRÓFNŐ NAPLÓI A	
REFORMKORSZAKBÓL (1822—1836). (I.) — Östör Józseftől _ _	136
AZ ÚJABB PÉNZELMÉLETEK HATÁSA A VALUTAPOLITIKÁRA. (II.)	
Hegedüs Loránttól _ _ _ _ _	160
SCHOPENHAUER. — Szeinere Samutól _ _ _ _ _	183
REVICZKY ÉS SCHOPENHAUER. (I.) — Vajthó Lászlótól _ _ _ _	209
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Rózsafa-bot.</i> — <i>Korszerűtlenség.</i> — Szász Károlytól	228
SZEMI.E. <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől _ _ _ _ _	231

- IRODALOM. — 1. *Három külföldi regény.* — (Huxley Aldous: *A vak Sámson.* — Maurois André: *A gondolatolvasó gép.* — Kaden-Bandrowski J.: *Barcz tábornok.*) — — df —-től.
2. *Barthou Lajos emlékezete.* — (Herzog, Rudolph: *Barthou.*) — Horváth Jenőtől — — — — — 246

DCCXXX.

- A NÉMET NÉPI ÖNTUDAT HAZAI FORMÁI. — Pukánszky Bélától — 257
- GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADÉL GRÓFNŐ NAPLÓI A REFORMKORSZAKBÓL (1822—1836). (II.) — Östör Józseftől — 273
- AZ ÚJABB PÉNZELMÉLETEK HATÁSA A VALUTAPOLITIKÁRA. (III.)
- Hegedüs Loránttól — — — — — 295
- REVICZKY ÉS SCHOPENHAUER. (II.) — Vajthó Lászlótól — — — — 317
- BÁRD MIKLÓS OTTHON. — Özv. leveldi Kozma Ferencénétől — — — — 342
- KÖLTEMÉNYEK. — *Csillaghullás.* — *Bár fényes ólmon...* — *Mi ketten.* — *A mély útban.* — *Tempó.* — — — — — 355
- SZEMLE. — 1. *Belföldi és külföldi magyarság.* — Kornis Gyulától.
2. *Az egyetemi tanszékek segédszemélyzetéről.* — Grósz Emiltől 359
- IRODALOM. 1. *Egy új magyar «nemzedék-regény».* — (Thurzó Gábor: *Előjáték.*) — —df—-től.
2. *Egy új irodalomtörténet.* — (Benedek Marcell: *A magyar irodalom története.*) — K—fy J —s.
3. *Kereszténység és zsidóság.* — (Huber Lipót: *Zsidóság és kereszténység a múltban és a jelenben.*) — Révay Józseftől — — — — 373

AZ ÚJABB PÉNZELMÉLETEK HATÁSA A VALUTAPOLITIKÁRA.¹

— Első közlemény. —

Ha helytáll az ismerettannak az az alapelve, hogy az ember minden benyomása a mozgás valamely fájára vezethető vissza s ha a modern bölcsészet megerősíti azt a metaphysikai elvet, hogy az emberi lélek minden szemlélete megakad ott, ahol változást nem tud megállapítani, tudniillik a végokoknál: akkor ezt a kettős igazságot a pénztudomány nyelvére is lefordíthatjuk. A gazdasági élet aprópénzére fölváltva a bölcelet igazságait, annyit jelent ez, hogy a közgazdaságtan s annak legtöbbet vitatott része: az érték- és pénztan, a legkevesebbet azokkal a jelenségekkel foglalkozott rendszeresen, amelyek évtizedeken át változatlanoknak s ezért abszolút érvényűeknek látszottak, s csak akkor ébredt azoknak fontosságára, mikor egy világrengés bizonytalanná tette a bizonyosnak látszót; minél hevesebb lett az abszolútnak hitt jelenségek mozgása, annál vonzóbbakká lettek az elméletek készítői számára. Ez az egyszerű — egyszerre elméleti és gyakorlati — magyarázata annak, hogy a világháború az ezt megelőző és megint az általa kiváltott utólagos rendkívüli változásokkal, egyszerre előtérbe nyomta a pénz értékére vonatkozó legmélyebb kérdéseket és ugyanakkor e nagy problémák számára folyton növekvő széles rétegekben keltette föl világszerte nemcsak az érdeklődést, hanem annál többet: oly sugallásokat, szuggesztiókat, melyeknek hatása messze túl jutott az akadémiai vitatkozásoknak vagy az iskolák falai közé zárt kísérletezéseknek szűkre szabott, hűvösen tárgyilagos körén. Dolgozatom célja az,

¹ E dolgozatát szerző a M. T. Akadémia 1938. június 13-iki összes ülésén mutatta be.

hogy vázlatosan bemutassam a legfontosabb újabb pénzelméleti áramlatoknak egyes nemzetek valósággraváltott valuta-politikájában leverődött életbevágó, sokszor igen merész és kockázatos hatásait.

Az alábbiakban négy fejezetbe osztott levezetéseim elől igen könnyű elhárítanom azt, a tárgy szokatlansága folytán önkénytelenül fölmerülő ellenmondást, hogy talán csak egyéni szempont, vagy különleges stilisztikai felfogás az, amely szemléletemben egyrészt az új elméleti könyveket, azok szerzőit s a hatásuk alatt folyamatosan kialakult eszme-áramlatokat — másrészt a népek gazdasági életében kormányok és törvényhozások által tényleg végbevitt s valósággal forradalmiaknak mondható pénzreformokat a két utolsó évtizedben összeköti. A logikailag fölépített tantételek az egyik oldalon, a másikon a minden polgár életét oly mélyen érintő valutatörvényhozás megközelíthetetlen távolságokra látszanak egymástól s ezt a vélelmet még növeli az, hogy éppen a legutolsó években keresztülvitt világraszóló pénzmegrázkódások nem valamely szűk politikai osztálynak avagy érdekkörnek törvényváltoztatásai gyanánt, hanem milliókra menő széles néprétegeknek úgyszólván forradalmi követeléseiként léptek életbe. És mégis, a hihetetlen az, ami napjainkban valósággá lett: maguk e tömegek s e tömegek élén képviselőik és kormányaik elméleti behatások, tantételek szuggesztívái alapján jutottak el azokhoz a „reformok”-hoz, melyekkel a gazdasági élet legmélyebben nyugvó jelenségei a pénzrendszert megragadták és átalakították — megcsúfolva, ha kell, saját hagyományait. A közgazdaságtan története nem fog sokat túlozni, ha egykor azt fogja tanítani, hogy csak a francia enciklopédistáknak a francia forradalom eszméi előkészítésére való hatása mérhető ahhoz a mindent felkavaró, régi dogmák ellen föltámadó és eruptív kísérletekben tetté váló pénzeseményekhez, amelyek ugyancsak elméleti eszméknek bölcselmi elgondolásokból az eleven életbe való kiültetése gyanánt jelentkeztek a világháború után, úgyszólván az egész földtekén, melyet éppen ez a nagy háború s annak romboló áramlata hozott össze nemzetközi közösségbe, a

régi állapotokra és elméletekre való együttes visszahatásul. A friss elméleteknek az új valutaváltozásokkal való elszakíthatatlan kapcsolata nem légben járó föltevés, hanem nyomról-nyomra követhető okszerű valóság, amelyet letagadni nem lehet s amelynek megvizsgálása nélkül a világszerte reánk zúdult pénzváltozások meg nem érthetők.

Hogy külsőleg is a nyomok e nevezetes kapcsolatnak a létrejöttét hirdetik, azt igen egyszerűen és félreérthetetlenül igazolják már az első, felületes megfigyelések. Az osztrák Mises, az elméleti valuta-vita egyik legkitűnőbb kardforgatója, ellenfeleinek azt veti szemére, hogy a „német pénzrendszer összedülésében a bűn nagy részét az állami pénzelméletnek tulajdonítják.“¹ Majd ugyancsak ő állapítja meg, hogy az étatisztikus iskola viseli a felelősséget, hogy a pénzről szóló állami elmélet Németországban, Ausztriában és Oroszországban gyorsan és könnyen uralkodóvá lett.² Svédországban az egész politikai közvélemény azt vallja, hogy a skandináv valutaváltozások nem egyebek, mint előbb Wicksell, majd Cassel Gusztáv dogmáinak alkalmazásai. 1918 júliusában a svéd pénzügyminiszter a „korona” sorsát egy bizottságtól teszi függővé, amely három bankigazgatóból és három elméleti közgazdából alakul.³ Távol Ausztráliában a pénzforradalom avval kezdődik, hogy Copland Douglas, a melbourni egyetem tanára, megindítja a „szilárd pénz mozgalmát”, ő vezeti a politikai agitációt és végül is a Copland-bizottság dolgozza ki az egész valutatervet, melyről azt olvassuk, hogy „1931 májusában a Copland-bizottság jelentését az egyes ausztráliai államok miniszterelnökei úgyszólván a maga teljességében elfogadták s 1931 június 10-én ez hirdettetett ki hivatalos pénzprogramm gyanánt «premiers plan» (a miniszterelnökök tervezete) cím alatt”.⁴ Mikor pedig a világot vezető pénz-nagy-

¹ Mises, Ludwig: *Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel*. 2. kiadás. 1924. 249. l.

² Mises: u. o. 251. l.

³ Cassel Gusztáv: *Das Geldwesen nach 1914*. 16. fejezet.

⁴ Fisher Irving: *Feste Währung. 1937*. 276. és köv. l.

hatalomnak, az Uniónak elnöke, Rooseveltt, váratlan és megrázkódtató valutaváltozással lepi meg az egész világot 1933-ban, az semmi egyéb, mint általánosságban és részleteiben való megvalósítása annak az elméletnek, amelyet Fischer Ervin a maga nagy deductív képességeivel kiképzett s melyet hihetetlen agitációval és erővel vitt bele az amerikai Egyesült Államok közvéleményébe. A képet az teszi azután teljessé, hogy úgy mondjuk, általános érdekűvé, hogy Angliában nemcsak irodalmi harc előzi meg az 1931-iki valutaváltozást, amiről Keynes Maynard elmélete kapcsán szólunk dolgozatunk II. fejezetében, hanem, ami még nevezetesebb és különösebb: az arany-alap elhagyása után angol elméleti iskola nő ki a földből, amely utólag éppen azt akarja bebizonyítani, hogy az arany nélküli állapot az elméletileg egészséges és hogy a régebbi angol pénzelméletek, a klasszikus iskolát is beleértve, saját koruk valutaállapotait is helytelenül magyarázták és most már utólag és visszamenőleg ezeket is meg kell döntení.¹

Nincs semmi túlzás abban, ha kimondjuk azt, hogy a világháború utáni közgazdasági jelenségeket, az egyes államok pénzrendszereinek messze kiható és megrázó forradalmait ugyancsak forradalmi jellegű pénzelméleteknek tanai hordozták hátukon. Ezért ezeknek az elméleti tanoknak a nagy pénzrendszerbeli változásokra való hatása egyszerre rendkívüli jelentőségű gyakorlati esemény és egyben a közgazdaságtani történelem korszakalkotó tüneménye is.

A problémásornak ez a váratlan föltárulása annyira önmagában hordja fontosságát, hogy ezt, úgy gondoljuk, tovább indokolnunk felesleges azok előtt, kik a gazdasági élet törvényszerűségei iránt érdeklődnek. Ezért kecségtet az a remény, hogy talán nem végzünk eredménytelen munkát, amikor arra kérjük az olvasót, hogy fordítsa figyelmét azoknak a nevezetes és a pénztörténet szempontjából valóban páratlannak mondható összefüggéseknek szemléletére, amelyek közül néhány, következményeiben is rendkívüli,

¹ Sir Charles Morgan Webb: *The crisis and fall of the Gold-standard*, 1934; U. a. *Ten years of currency revolution 1922-32*. (1935.)

tapasztalatot az alábbi négy fejezetben — mindig csak a legnagyobb vonatkozásokra szorítkozva — felvázolni törekszünk.

I.

Ha valaki, a részletekben való eltérések előtt szándékkal szemet hűnyva, arra vállalkoznék, hogy nagy általánosságban összefoglalná a közgazdasági tudománynak a világháborút közvetlenül megelőző időben, Európában és Amerikában, a pénzürték mibenlétét illetőleg kialakult ú. n. közvéleményét, az körülbelül az itt következő mondatot fogadná el formulázás gyanánt : A pénz a magángazdaságon és munkamegosztáson alapuló társadalmi életben az a közvetett csereeszköz, mely általános elismertségénél fogva érték mérőül szolgál és melynek értékálló képességét maga a gazdasági élet termelte ki ; ez a pénz nemzetközi viszonylatokban is legalkalmasabban az arany-valuta formájában jelentkezik. Az illetén közgazdasági pénztudat olyan erős volt és annyira átítatta a közvéleményt, hogy mikor Marx Károly *Kapital*jában arra tört, hogy megdöntse a magángazdasági rendet s helyébe azt a szocialdemokrata-kommunista államot állítsa, melynek nincs szüksége pénzre, még akkor is gondolkozásának levezetését a $W-G-W$ ($Ware = \text{áru}$, $Geld = \text{pénz}$, $Ware = \text{áru}$) formulára építi föl s a Gében, a pénzben, aranybőrbe bújít árut fedez föl.¹ Most, a világháború után megjelent egyik legújabb pénztan, Budge S. *Lehre vom Geld* című kétkötetes műve, megint ugyanezt a marxi egyenletet veszi kiindulásul.²

Evvel az általánosan elismert pénzelmélettel, azt mondhatnám : pénztudattal szemben jelentkezett forradalmi újító gyanánt az a Knapp, kinek nagy elméleti műve *A pénz állami elmélete* címmel ugyan majdnem egy évtizeddel a nagy háború előtt jelent meg (1915),³ de melynek rendkívüli hatása a

¹ Marx, Karl : *Das Kapital*. Kritik der politischen Oeconomie. 4. kiadás (1890) I. k. 68. és köv. lapokon.

² Budge S. : *Lehre vom Geld*. Jena 1931. és 1933. I. k. 51. és köv. lapjain.

³ Knapp, Georg Friedrich : *Staatliche Theorie des Geldes*. 4. kiad. (1923.)

háború alatt és azután jelentkezett s ma is úgyszólván uralkodónak mondható elsősorban Németország tudományos, de legkivált politikai életében. Knapp *Állami pénzelméletének* páratlan sikerét, átütő erejét két körülményre vezetném vissza. Az egyik: szerzőjének rendkívüli erővel minden tételt élére állító deduktív logikája, melynek olvasása éppen elvontságánál fogva oly lenyűgöző benyomást kelt, mint mikor Kant *Kritik der reinen Vernunftjában* az «antino-miák»-nak szembeállításához érkezünk. A másik okát Knapp nagy hatásának abban hinném fölfedezhetőnek, hogy az egész német, de különösen a porosz lelkeség ugyancsak Kant ideje óta a «Kategoricus Imperatív» erkölcsi parancsa és az állami akarat elsősége alapján rendezkedett be: Knapp éppen ennek a végsőig vitt pénzelmélet t építette föl a maga konok és egyoldalú rendszerében. Knapp, midőn «chartalismus»-nak nevezte el elméletét, a pénzt egyedül és kizárólag az állami hatalom teremtményének tartja, minden más elgondolást «metallismus»-nak nevez és kigúnyol, végeredményben arra a következtetésre vezet bennünket, hogy az, amit mi «pénz»-nek nevezünk, nem a gazdasági életnek terméke, hanem jogi parancsnak szülötte; ezért szerinte a pénzzel kapcsolatban nem lehet annak értékéről sem beszélni, mert az nem lévén áru, ára nincs. Hogy ez a különben igen jól hangzó ó-görög szavakba burkolt chartalista elmélet túl tudta élni a világháborút és nemcsak nem semmisült meg ebben a világren-gésben, hanem utána még nagyobb erőre kapott, még pedig nemcsak az elméleti irodalomban, hanem a politikai agi-tációban is, ez a legkülönösebb és a legérthetlenebb jelen-ség mindazok között, melyeket a gazdaságtörténet króni-kája eddig följegyezhetett. Európa összes államai, melyek kínkeservesen végigszenvedték a négyesztendős világsze-rencsétlenséget s melyeknek minden rétege ma is minden porcikájában érzi e háború sajtó sebeit: mind e nemzet minden gondolkozó polgára tudja és nem felejtette el, hogy mindenütt, kivétel nélkül, azért következett be a gazda-sági összeomlás és azért öltött oly leírhatatlan méreteket, mert az országok közjogi hatalma, az állam, korlátlan mér-tékben magához ragadta a pénzgyártást és fedezetnélküli

milliárdos pénzjegykibocsátásával megmérgezte az egész gazdasági és társadalmi életet. Ez általános és letagadhatatlan sorsdöntő tanúság ellenére Knapp és állami pénzelmélete rögtön a háború után megint itt volt és hódított, még pedig elsősorban abban az országban, Németországban, amelynek pénze annyira leromlott éppen a háborús állami beavatkozás folytán, hogy végül egy billió német Reichsmark alakult át egy új márkává. Ez a tömeg-leléktanilag igen érdekes, de a gazdasági okszerűség szempontjából megriasztó tünemény messze világító példája annak, hogy valamely megindult elméleti áramlat mily lehengető erővel töri át a gátat, azaz a valóságot és akkor is ismétli jelszavait, mikor a legközvetlenebb tapasztalatból láthatja mindenki, hogy mily rombolásra vezet az ő új tételeinek hirdetése. Meg kell ismételnem e helyütt azt, hogy csak Rousseau-ék: «Szabadság, egyenlőség és testvériség» jelszavai tudtak oly elemi erővel átgázolni forradalmon és guillotine-on, mint a német állami pénzelmélet a pénzromlás forradalmán.

Knappnak és elméletének a háború utáni helyzetétetését illetőleg elég, ha Elster bő művére utalok, mely *A pénz lelke* címén igen népszerű olvasmány lett s három év alatt három kiadást ért meg.¹ Ebben nem kevesebbről van szó, hanemha arról, hogy szerzőnk Knappot minden más közzgazda fölé helyezi és azt hangoztatja, hogy «az állami pénzelmélet oly általános gazdasági felfogáson alapszik, mely elvileg eltér a közönségesen uralkodó köznapi fölfogástól.»² Szerinte a főbaj az, hogy «más nemzetek pénzbúvárai Knapp művének jelentőségét még kevésbbé értették meg, mint német szaktársai».³ Knapp tana forradalmi tanítás, «elméjét kiszabadította az öröklött tantételek béklyóiból és nehéz munkával (ő maga mondja, nem volt könnyű) fölépítette az állami pénzelmélet épületét».⁴ Végül kitűnik az, hogy Knapp hívei éppen úgy biztonsággal néznek le mindíg ellenkező véleményt, mint Engels Marx

¹ Elster, Karl: *Die Seele des Geldes*. Grundlagen und Ziele einer allgemeinen Geldtheorie. 2. kiadás. Jena, 1923.

² Id. m. 31.

³ Id. m. 63. l.

⁴ Id. m. 270. l.^o

*Kapitalj*ának harmadik kötetében a szocialdemokrata mester bármelyik ezután elkövetkezhető bírálóját.

A helyzetnek egész sajátosságát csak akkor tudjuk méltányolni, ha megszólaltatjuk magát Knappot akkor, mikor már elméletével együtt túlélte a világháborút és a világ-inflációk pusztító özönét. Ő könyvének 4-ik kiadásához 1923-ban új függelékot csatolt (20-ik § a pénzérték és az árak megértéséhez) s abban maga veti föl a döntő kérdést (V. pont alatt.)¹ Így ír: «Valamely ellenfelünk azt vethetné szembe, hogy két tényt mégsem lehet letagadni. Az egyik, hogy a háború alatt s még inkább azt követőleg majdnem minden árunak és szolgáltatásnak az ára szörnyű fölfordulásokon ment keresztül. Másrészt mindenki tapasztalta azt, hogy a papírpénznek micsoda tömegeit bocsátották ki s vitték bele a forgalomba. E két jelenség nem lenne egymással összefüggésben? Mert ha igen, akkor az árak fölfordulásában a pénz oldalán beállott változások a bűnösök.» Knapp maga is hozzáteszi azt, hogy «ezt a gondolatot alig lehet kiírtani.» Valóban, mondjuk mi is, ezt nem lehet kiírtani, mert ezt az összefüggést ugyan le nem tagadhatja senki, hiszen embermilliók látták közvetlen közlelről, érezték vagyonuk elmállásán. Knappot azonban mindez nem érinti. Szerinte ez csak laikus beszéd. Elmondja, hogy a háború minden állampolgárnak az elhelyezkedésére nézve is tökéletes fölborulásra vezetett, nemcsak a pénzére, és végzi evvel: «A háborúban az egész polgári élet kizökken rendes kerékvágásából, és ekkor az árak ne mozduljanak meg? Főként pedig: miért lenne a papírpénztermelés ennek az oka? Hiszen a háború arra kényszerít bennünket, hogy az egész megszokott polgári életet fenekestül felforgassuk és a papírpénz csak az eszköz, amely által a ránkényszerített felfordulást keresztül-visszük. Nevezetes korlátoltság kell ahhoz, hogy valaki ezért csak a papírpénzt tegye felelőssé. A közgazdáknek sokkal fontosabb feladata abban állana, hogy a beállott zavaroknak a módozatait írják le és ezáltal világítanak meg a pénzügyi tudomány útjait.» Nekünk a magunk részéről megvan

¹ Knapp: *Staatliche Theorie des Geldes.* 446—448. 1.

az a «nevezetes korlátoltság»-unk, hogy kimondjuk: ha a papírpénz eszköze volt a nagy gazdasági fölfordulásnak, aminthogy az volt, akkor a belsejében elértéktelenedett értékmérő okozta az árak forradalmát, evvel a társadalmi rend fölbomlását. És mert ez kétségtelenül így volt, falmak ment az az elmélet, melynek mind kiindulási pontja, mind végeredménye egyaránt az, hogy «a pénz nem jószág és nem is volt soha az,»¹ hogy «a pénznek nincs értéke, csak vásárló ereje,»² s hogy mindezek folytán a pénz lelkét az adja meg, hogy «a pénz a jogrend teremtménye» (Knapp) és így «az állam az egyedüli pénzteremtő» (Knapp és Elster). Az állam — és ez a világháború igaz tanulsága — nem értéket adott a pénzzel, hanem lerombolta és mindezt nem tette volna, ha a pénz nem lett volna valamiféle olyan jószág, amelyben benne lakik értéke, de nem tehetette volna akkor sem, ha az állam tudott volna értéket teremteni. Az, amiről a chartalista elmélet beszél, nem az értékmérő, nem az értékes pénz, nem is a pénzérték, hanem annak jogi kísértete.

Knapp buzgó követői szerint azonban az állami pénz-elmélet rögtön igazolódik, mihelyst annak jogi, formális szerkezetét gazdasági tartalommal megtöltik, még pedig — ez a fontos — ugyanazon közgazdasági világnézet alapján, amelyet Knapp képviselt. Ezt legrészletesebben, ismétlésektől sem riadva vissza (nyilván azért, hogy jobban megértesse velünk új igazságait), ugyancsak Elster fejti ki. Okfejtése az, hogy amit mi pénznek nevezünk, az sohasem volt áru; reá tehát a többi jószágra vonatkozó törvényszerűségek egyáltalán nem vonatkozhatnak, ezért nincs a pénznek ára, s mivel nem is alkalmas arra, hogy az árak törvényei reá kihathassanak, ennél fogva értéke sincs. Mi hát a pénz? Kérdezzük mi. Elster így felel: «A pénz nem más, mint a társadalmi termelvényekben való részvételnek lehetősége.»³ A gazdasági közösség fogalmából kell tehát kiindulni s akkor annak a chartalista elméletnek, mely szerint a pénzt az állam teremti meg, megvan a nemzet-

¹ Elster id. m. 87. l.

² Id. m. 367. l.

³ Elster: id. m. I. fej. 3. és köv. l.

gazdasági magva : a jogi kísértetet sikerült csonttal és vérel megtölteni, tehát él. Ennek a merész hipotézisnek — mert csak az és semmi más! — a vallói mindenekelőtt elfelejtik azt, hogy tanításuk vakmerő ellentétben van az egész történelmi kifejlődéssel, mert hiszen a pénz mindenütt a világon először valamely áru volt ; alapszava *pecunia* a latinban is, *pecusból*, tehát csere-marhából származik ; csak azután vált ez a jószág specializálódás folytán csere-eszközzé és akkor változott értékmérővé. Hazánkban Szent István rendelkezéséből foglalta el az addigi tinó-valuta helyét a regensburgi dénár. Ezt a chartalisták sem tagadják, de kijelentik, hogy ennek a végre is letagadhatatlan történelmi evolúciónak semmi köze sincs az ő dogmáikhoz, mert szerintük az állami pénzelmélet érvénye akkor még nem kezdődött el, mikor a pénz megszületett, hanem elméletük csak akkor lép életbe, mikor a «*Gemeinwesen*», a társadalmi szervezet, elismer egy monopolisztikus csereeszközt értékmérőül, amely már sem nem marha, de nem is ezüst, vagy arany, mert egyáltalában nem jószág és ezért nem érték, hanem olyan államilag teremtett mérték, mint a méter, a liter, vagy a kilowatt. (Erre a mérték hasonlításra bővebben rá kell térnünk majd dolgozatunk III. fejezetében.)¹

Avval, hogy az igazi történelmi kifejlődést az állami pénzelmélet egyszerűen kirúgja lába alól, nemcsak teljesen viszonylagos értékűvé teszi tudatosan a saját dogmáját, mert azt bizonyos történelmi időkre korlátozza, ennél fogva, megfosztja abszolút érvényétől, hanem rögtön fölkelti bennünk azt a kételyt is, hogy vajjon nincs-e ennek a nagy gondal kifaragott műszerkezetnek több olyan határa is, amelyeket szerzői és lelkes hívői már maguk sem vettek észre, holott éppen ezek a határok döntenek a fölött, hogy sikerült-e nekik az, amire vállalkoztak és amit nagy garral ígértek, tudniillik a pénz valódi lényegét, a «pénz lelké»-t felfedezniök.

Az elmélet nagyhírű alapítója, Knapp, könyvének III. fejezetében azt fejti ki, hogy «minden pénzdarab érvénye a

¹ Knapp id. m. 200. l.

kibocsátó állam területére van korlátozva ; az idegen pénz az az áru, melynek az ára az államok közti fizetési kötelezettségektől függ, azaz «pantopolitikus» alapon állapíttatik meg.» Elster munkájának negyedik fejezetét szánja ugyanennek a kérdésnek ;¹ okoskodásának sommáját mindjárt az első pontban ekképpen foglalja össze tömören : «Az a tétel, hogy a pénz nem jószág, csak a belföldi pénzre érvényes. A külföldi pénz ellenben áru jellegű. Nincs érvénye, hanem értéke van és ára.» Ezzel a végkövetkeztetéssel, melynek folyton visszatérő refrainjeitől megkímélem olvasóimat, nemcsak megdől az egész állami pénzelmélet abszolút érvénye, hanem föltárul eléink az a háttér is, mely voltaképpen ott rejtőzik az egész pénzelmélet abszolút érvénye mögött politikai helyzet alakjában s ez adja meg azután valódi magyarázatát az egész jelenségnek. Ebben van éppen az elméleti elgondolásnak az a rejtett összefüggése a valuta-politikával, melynek kikutatására vállalkoztunk s melyben az elméleti eszmeáramlatoknak a pénzrendszerek változásaira való hatása kimutatható.

Knapp is, Elster is és összes háború utáni társaik (így Bendixen a bankár) mind a pénznek lényegét, abszolút magját keresik, azt, amit ők maguk, amint hallottuk, «a pénz lelkének» neveztek el ; éppen ezzel az abszolút érvényű igazsággal akarták és akarják megdönteni az előttük uralkodott pénzelméleteket, amelyeket nagy túlzással mind metalisztikus elméleteknek neveznek. (Ennek az elnagyolásnak a sophistikus túlzásai magukban is igen veszedelmesek a közgazdaságtan történetében, de boncolásuk nem tartozik dolgozatunk keretébe.)

Az állami pénzelmélet abszolút érvénye már akkor megbukott, mikor az új tan vallói és alkalmazói a pénz történelmi kifejlődését elvetették. Most azonban már nem a pénz gyermekkoráról, hanem a jelenlegi kifejlett állapotáról van szó, s ekkor be kell vallaniok, hogy mihelyst bármely pénzdarab csak egy arasznyira túlmegy valamely ország határán, akkor nemcsak használhatósága szűnik meg (ami

¹ Elster id. m. 325—362. l.

bizonyos korlátok között igaz), hanem egyszerre megváltoztatja «lelkét», a lényege hirtelen átalakul: ami azelőtt nem volt áru, az most áruvá lesz; sőt ennél több is történik: ami nem volt érték, annak ára lesz, tehát értékke vedlik. bármennyit csökkent vagy növekedett is az az ár, amely egyszerre megszállotta a pénzt, akkor, mikor elhagyta honát, mely állítólag neki értéket adott. Az elmélet önmagát cáfolja meg, mert kérjük, hova lett ekkor az abszolút pénzlélek? Képzeld el, hogy valami tiroli orvos bejelenti a világ összes akadémiáinak, hogy megtalálta a rákbetegség kórokozóját, és akkor hozzáteszi, hogy az ő abszolút érvényű fölismerése csak a tiroli rákbetegségre vonatkozik, de az innsbrucki határon túl ez a bacillus már nem jelenti a rák okozás lényegét. Még különösebb azonban egy abszolút érvényűnek indult elméletnek a színváltozása akkor, mikor eszünkbe jut, hogy a pénz és annak értéke gazdasági jelenség, gazdasági és nem esztetikai művek, vagy közjogi szerkezetek értékmérője és akkor ennek a gazdasági eszköznek lényege nem valamely gazdasági korláttól függ, hanem attól, hogy az államok közjogi határai hol ereszkednek le, ami azt teszi, hogy a politikai határok bármely eltolódása vagy, ha úgy tetszik, közjogi kiigazítása esetén a forgalmi eszköznek, a pénznek, nemcsak kisebb vagy nagyobb érvényesíthetősége, hanem egyenest a lényege változott meg. Egyszerre kívülről, államjogi beavatkozás folytán megszállja az «árujelleg», ezért egyszerre érték lesz, tehát olyan valami, ami azelőtt a termőhelyén nem volt benne. Egészen világos, hogy ebben az állami pénzelméletben egy politikai és egy gazdasági gondolatsor van úgy összezavarva, hogy az mindenre alkalmas, csak arra nem, hogy a pénznek abszolút érvényű lényegét és törvényszerűségét megértesse velünk, pedig éppen erről volt szó és nem másról.

Ennek a nagyhirű chartalista elméletnek leigéző külső szerkezete mellett az a végzetes hibája, hogy két külön papírmintát ragaszt össze, külön-külön jegecalakká s azután egyikét a másikba akarja tolni, hogy egységes kristálynak lássuk őket. Mihelyst azonban beléje tekintünk és fölismerjük ragasztékait, akkor megpillantjuk azt is, hogy ez

az egybeállítás, ez az állami kategorikus imperativus, mely a tan vallói szerint egyedül és kizárólag tudja a pénz lelkét megteremteni, olyan lelket teremt, mely rögtön kiszáll a pénznek nevezett jószágatlan jószágból, mihelyst azt az állam határa megérinti; e mögött az egész elképzelés mögött öntudatlanul az állami autartikus törekvés, a gazdasági elzárkózás és önkielégítésre való törekvés lappang. Csak így érthető meg az elgondolás. Éppen azért, mert a nemzeti elzárkózás gazdasági eszméje keresett magának elméletet, azért találta meg azt Knappék államosított pénzlelkében. Itt is beválik Schopenhauer nagy igazsága, mely szerint az öntudatlanul működő akarat az, amely meggyújtja és hordozza a tudat mécsesét, hogy neki világítson. Így megértettük, hogy miért kellett ennek az állami pénzelméletnek éppen Németországban és éppen a világháború után kivirágoznia és úgyszólván nemzeti pénzprogrammá válnia.

Azt, hogy az ilyen pénzelméletből, mely azt vallja és hirdeti — hirdeti minden más ellenvélemény teljes és tökéletes kizárásával — hogy a pénzt az államhatalom teremti és ő annak kizárólagos szülője; erre a pénzteremtésre teljesen elegendő szerinte az állami parancs, mert maga a pénz nem jószág és nincs értéke — ismétlem, hogy az ilyen dogmából hogyan lesz népszerű politikai jelszó és pártprogramm, azt egy percig sem kell magyaráznom bármely gondolkodó előtt. Magában az, hogy az állami pénzelmélet parancsszerű határozottsággal lépett föl, igen alkalmas volt arra, hogy bármely parancsuralmi elgondolás azt magáévá tegye. Így is történt. Mihelyst az autarkiát követelő, az állami önelátást sürgető áramlatok, melyek minden háború után jelentkezni szoktak azért, mert különösen a legyőzött nemzetek mindig nemzetközi behatásoknak tulajdonítják összeadásukat, miért is attól akarnak elzárkózni: akkor és addig, míg ez az áramlat tart, az állami pénzelmélet még akkor is fölülkerekedik, ha ugyanakkor annak rettentő veszélyei szemmel láthatókká váltak is. Ebben a tekintetben Mises kitűnően irt népszerű könyvére utalok, amely bankelméleti részét kivéve. (melyről dolgozatom II. feje-

zetében szólok) nem más, mint a tapasztalatok harca a chartalista elmélet ellen. Mises¹ igen helyesen és világosan mondja : «Mihelyst elfogadják azt az elvet, hogy az államnak nemcsak szabad, hanem kell is befolyást gyakorolnia a pénzértékre, esetleg csak azért is, hogy belső értékállandóságát biztosítsa, akkor már fölbukkan az a veszély, hogy ebben tévedések és balfogások jelentkezhetnek.» Külön kifejti «az étatizmus pénzpolitikájának» (VIII. fejezet) összes veszedelmeit. Amikor pedig a pénz kérdésének az úgynevezett bankpénz oldaláról való vizsgálatát vezeti le, akkor végkövetkeztetése az, hogy «az étatismus a bankügy terén éppen úgy megbukott.»² Midőn mi a világháború eltörülhetetlen tapasztalatai alapján teljesen magunkévá tesszük az osztrák írónak ezeket a megállapításait, hozzá kell fűznünk azt, hogy Misesnek abban az elméletépítési kísérletében, ahogy ő az osztrák iskola határ-érték elméletének subjektív kategóriáiból akarja felépíteni a pénzérték általános csere jellegét, nem osztozunk. Ámde ennek az elméleti eltérésnek vitatása messze túl esik mostani dolgozatunk keretén, mely kizárólag az új pénzelméleteknek a világháború utáni fontosabb valutaváltozásokkal való összefüggését kutatja.

Háború az a politikai és gazdasági helyzet, melyben az államhatalom mindenhatóvá lesz : vér és anyag föltétlen ura. Ennek a helyzetnek s az általa és benne kitermelt lelkiességnek a vetítése az a pénzelmélet, mely szerint az állam teremti a pénzt, ő teszi azzá ami, tudniillik általános kötelező értékmérővé. Ettől a beállítástól egy hajszál sem választja el azt az ösztönszerű következtetést, hogy ha ez igaz, akkor semmi akadálya sincs annak, hogy az állam annyi pénzt gyártson, amennyit akar, hisz evvel ezek szerint nem kárt okoz, hanem hasznot hajt. Mihelyst pedig az elmélet azt vallja, hogy a pénz nem jószág és nincs értéke, akkor az állam annyit gyárthat belőle, amennyit kormánya jónak lát. Láttuk, hogy Knapp végül, könyve negyedik kiadásában, hogyan akarna elhárítani még háborús pénzduzzasztás

¹ Mises : *Theorie des Geldes*. 122. l.   ² Mises : id. m. 406. l.

esetén is minden felelősséget. Mindez szó szerint bekövetkezik akkor, mikor Németországban a nemzeti szocializmus megindult a maga hatalmi útján. A párt gazdasági programját Feder Gottfried mérnök foglalja pontokba 1923 novemberében. Ennek¹negyedik és ötödik §-a a következőképpen hangzik: «E szakaszok az egész pénzkérdés szocializálását követelik. A pénz nem más, mint egyedül és kizárólag az állami közösség által kibocsátott teljesített munkára (munkateljesítményre) kibocsátott utalvány. Pénzjegyek kibocsátása az állami felségalapjogok egyike.» Ennek megfelelően azután a cselekvési programm akként alakul, hogy:² «Mindenekelőtt a birodalmi bankot és a nagy bankokat kivétel nélkül államosítani kell, azután Németországnak haladéktalanul fel kell adnia az aranyvalutát. Egyszer már meg kell lenni annak a bátorságnak, hogy függetleníteni merjük magunkat a váltóárfolyam állandósításának ködkéjétől. A nemzeti szocialista államé a pénz felségjoga, vagyis a pénzteremtés jogának teljessége. (Geldschöpfungsrecht.) Az aranyvaluta csak előítélet és öncsalás.» Azt hiszem, hogy, mivel nem politikai kortörténelmet írok, hanem valutaértekezést, itt be is fejezhetem az idézéseket. Tehetem ezt annál is inkább, mert csak az, aki valamely vegyigyárban megfigyelte, hogyan cseppfolyósítják rendkívüli nyomás alatt a levegőt és hogy az előbb még láthatatlan pára hogy koppan keményre fagyott cseppek alakjában a kísérleti asztalon: az láthatott ahhoz hasonló tüneményt, mely itt szemünk előtt végbe ment: a háború rendkívüli légnyomásának hatása alatt egy, levegőben járó pénzelmélet gyakorlati politikai programmá keményedett és egy nagy népmozgalom vezérlő jelszava gyanánt koppant oda a nemzeti sorsok irányításába.

Megfigyeléseim sorozatából szánt szándékkal távol tartunk minden olyan levezetést, mely a politikai következte-

¹ Feder Gottfried: *Kampf gegen die Hochfinanz*. Das Manifest zur Brechung der Zinsknechtschaft des Geldes. (2. kiadás. 1933.) 51. és köv. lapokon.

² Id. m. 323. és köv. l.

tések felé terelne; ettől teljesen mentesítenünk kell kutatásunkat, hogy célt érzünk. Ugyanezen az okon tovább kell vinnünk a deductiót, minden tekintet nélkül arra, hogy ez a sokat emlegetett s ma részben már hivatalosan is elfogadott pénzprogramm mennyiben vitetett keresztül, illetőleg mennyire akadt meg Németországban. Ellenben igenis tovább kell folytatnunk a jelenség külső burkainak lehántását s az általunk keresett összefüggések szálainak belső feltárását, azon a nyomon, hogy az állami pénzelmélet ezen, pártprogrammi leverődésében a belső vonzásoknak, illetőleg az egymásra hatásoknak egy másik, nem kevésbé fontos analogiáját pillantsuk meg. Ez tudniillik az így politikává változott állami pénzelméletnek Marxék szocialista pénztanával való összehasonlítása. Ezen az úton remélhetjük, hogy dolgozatunknak ezt a fejezetét odáig fejleszthetjük, hogy vizsgálódásunk első eredményeit tételekké alakíthatjuk ki.

Amint már fentebb megemlítettük, Marx abból indult ki, hogy a pénz nem más, mint aranybőrbe bújt áru. A történelmi materializmus, mely ebben a fölfogásban nyilvánul s mely azután példátlan következetességgel fejti ki rendszerét a magántulajdon társadalmi rendjének aláásására, evvel a tétellel rögtön fölénybe jut az állami pénzelmélettel szemben azért, mivel elég merész volt és vissza mert menni a kezdetre, tehát valóságos tényálladékon veti meg a lábát. Evvel szemben, amint már előbb kiemeltük, az új elmélet elismeri azt, hogy a magántulajdoni rend kezdetén a munkamegosztás által megkövetelt csereforgalom elején áru jellege volt a pénznek és a sok csereáru közül emelkedett ki hol ez, hol az a jószág általánosan elismert forgalmi eszközzé. Ám, amint hallottuk, a chartalistákat az egész pénzevolutio nem érdekli, mert dogmáik csak akkor kezdenek érvényesülni, amikor a «Gemeinwesen», tehát az állam a saját szempontjából veszi kezébe az irányítást és megszervezi a monopoliumot, ő teremti meg azt, amit pénznek hívunk és ezáltal teszi érték nélkül valóvá azt az értékmérőt, amelynek azelőtt magának is értéknek kellett lennie. A szocialdemokrata el-

méleti szerkezettel szemben, tehát itt kétségrelenül egy még mesterségesebb vetítéssel van dolga a tudománynak. Ám az állami pénzelméletnek ez, a történelmi fejlődéstől való erőszakos elvonatkoztatása még veszélyesebb szakadék szélére kerül akkor, mikor Elsterék arra törekednek, hogy mesterük jogi dogmáit gazdasági tartalommal töltsék meg, mert hiszen azt be kell látniok, hogy a pénz elsősorban mégis csak gazdasági jelenség és abba a vitába, amelyet Stammer Rudolf kezdett¹ s oly mesterien vívott meg önmagával, hogy tudniillik mi van előbb, jogrend-e avagy gazdasági mozgás, ebbe itt beleelegyedni nem alkalmas. Mert akár van értéke annak a jószágnak, melyet értékmérőül választott a gazdasági élet — amint azt mind a klasszikus közgazdaságtan, mind a szociáldemokrácia tanítja — akár nincs értéke annak a pénznek, mely az új iskola szerint nem más, mint körben szaladó terméke az állami parancsnak, az bizonyos, hogy az áruk árai benne tükröződnek. Mi alapon? Összehasonlítás alapján — így vallja ezt mind a két iskola. — De ha ez így van, akkor ezt az összehasonlítást valahol el kellett kezdeni, még mielőtt az értékmérő és árjelző közeg az értékét elhullatta volna, vagyis mielőtt államosított vona. Tehát : kezdetben minden gazdasági területen volt olyan ár, amelyből elindult az a későbbi ár, amelyet ezután már az állami pénzelmélet szerint az állami pénz mért. Ezt Elsterék is elismerik. Evvel azonban másodsor is hátrányba kerülnek, még pedig nemcsak a klasszikus pénztannal, hanem magával nagy ellenfelükkel, a szociáldemokrácia materialista elméleti fölépítésével szemben is, amelynek legalább megvan az az előnye, hogy nem kell egy másik világnézetet elismernie kiindulási pont gyanánt oly célból, hogy azt azután rögtön kirúgja maga alól és így az önkényes theoretizálás minden ismérvével megterhelve induljon útjára. Már itt megcsillámlik az új iskoláknak az a hátránya, hogy mindig a legújabb jelenségek kategóriái szerint mérik azokat a megelőző fejlődéseket, amelyekről ezek a tünetek teljesen idegenek voltak. Ez a különös vonás még elemibb erővel fog kiütközni az új

¹ Stammer, Rudolf : *Wirtschaft und Recht*. Lipcse, 1896.

angol, amerikai és svéd iskolák tanításaiban. (L. dolgozatunk II., III. és IV. fejezetében.) Egyet már is elér az állami pénzelmélet, mikor oly korlátolt viszonylagosságot erőltet magára még a szocialdemokrata tanítással szemben is, tudniillik azt, hogy bölcséleti elgondolását, metafizikai igazságokra vágyó megoldását illetőleg úgy érezzük magunkat, mint a régi Hellász természetbölcseleinek azon hiedelménél, hogy a föld kiterjesztett erősség, amely egy elefánton nyugszik, az elefánt egy teknős békán áll; de hogy az a teknős-béka, mely a világot tartja, min áll, az már nem tartozik az ő bölcsekedésük körébe.

Szemben a klasszikus közgazdaságtan pénztanával mind a szocialdemokrata elmélet, mind az állami pénztheoria is a közösségre veti a súlyt, szemben a magángazdaságok termelő erejével. Ebben a kommunista felfogás elmegy a legvégsőig, midőn megszünteti a pénzt, mert megszüntette a magántulajdont, melynek ez a csereeszköze; helyébe a munkautalványok lépnek, melyekkel az állam osztja el a kitermelt munka eredményeiben való egyéni részesedést, mit a kollektív hatalom lehetőleg szűkre szab. A chartalista is a közösség fogalmából indul ki, az ő munkájának tulajdonítja az értéktermelést és a pénz ezen elképzelés szerint nem más, mint részesedési lehetőség s egyben e lehetőség mértéke is a «Socialproduct»-ban, vagyis az illető gazdasági közösség által létrehozott jószágok összességében.¹ Itt azonban feltárul az a rés, mely az új pénzelméletben elválasztja a jogi szerkezetet annak gazdasági tartalmától. Mert a mikor Knappék is, a nemzeti szocialista program is arról beszélnek, hogy az állam egyedül való és föltétlen ura a pénzteremtésnek, akkor dogmatikusan elvetik azt a korlátot, amelyet a magángazdaságon alapuló rend föltétlenül megkövetel a saját értékmérőjétől, tudniillik azt, hogy az ne legyen tetszés szerint, önkényesen és végtelenül szaporítható. Ez a korlátlansága az állami pénzkibocsájtásnak csábította el mindig a politikusokat és ez tette tönkre mindig és mindenütt a nemzetek gazdasági és erkölcsi rendjét. Az állami

¹ Elster: id. m. 98. és köv. lap.

pénzelmélet pedig jellegénél fogva képtelen ily korlátozás fölállítására. Innét van, hogy az a lehiggadtabb nemzetgazdasági elgondolás, mely a legutóbbi években már magában Németországban is el akarja hagyni a pénz-étatizmus programját és közveszélyessé válható kategorikus következtetéseit, Knappékkal szemben is erre a ritkasági mozzanatra veti a fősúlyt. Budge alaptanítása a pénzről az, hogy ¹ «természetesen a pénz mint a közvetett árucseréknek eszköze a piacon keresett vagy kínált jószág csereértékét képviseli, de más oldalról ebben a szerepében önállóan tárgya a cserének és ennél fogva saját csereértékének kell bírnia, azaz más szóval szükséges, hogy viszonylag szűk legyen (Relatív knapp).» Ha a német elmélet éppen a legutolsó évek tapasztalatain építve megállapítaná azt is, hogy az érték mérőnek ezeket a számszerű és állandóan ruganyos korlátozásait, tehát szűk voltának szabályozását, az államtól nem lehet elvárni, akkor szerencsésen megint visszakeresztünk volna az állami pénzelméleten s annak a politikai programján át a klasszikus pénztanhoz. Mindenesetre egyetlen egy különbséggel. Ez a különbség nagyon fontos egész tudományszakunk tekintetében ; tudniillik abból áll, hogy azon forradalmi rázkódások következményei gyanánt, melyeken a nemzetek pénzrendszerei a XX. században átveszeltek, sokkal mélyebbre kell leszállanunk a pénzérték való lényegének kikutatásában, mint sem megelégedni avval a háború előtti tétellel, hogy «a pénz egyenlő az arannyal» s hogy az arany mechanizmusa egymagában minden körülmények között helyreállítja a gyakorlatban a valutákat, az elmélet számára pedig mind megoldja azokat a kérdéseket, melyek a pénz lényegét, ha úgy tetszik, «lelkét» jelentik. Kétségtelen előttünk, hogy a pénz jószág s hogy így az állami pénzelmélet alappillérét sophismákra és nem a valódi élet szilárd talajára rakta. Így mutatkozik helyesnek az a megállapítás, hogy «a pénz egészen sajátos forgalomközvetítő jószág» s ebből következően «olyan különös

¹ Budge : *Lehre von Geld*. I. kötet 64. l.

jószág, mely a jószágnak éppen leglényegesebb tulajdonságait nélkülözi.»¹

Ha nyomozó utunkon, melynek mesgyéjét törjük, tovább haladunk, akkor elfogulatlanul meg kell állapítanunk azt, hogy a pénztan háború utáni továbbfejlődésének egyik legjellegzetesebb jellemvonása az, hogy a készpénz tüneteinek megszokott megfigyelésén kívül, amelyeken elsősorban, sőt majdnem kizárólag a háborúelőtti pénztudomány alapult, most a hitelpénz s az összes pénzhelyettesítő eszközök kerülnek belé a tudomány reflektorfényének legerősebb megvilágításába. Ez a haladás minden ország közgazdaságtanában mutatkozik, ahol komolyan foglalkoznak a gazdasági jelenségek nyomán fölmerülő problémák megfejtésével. Meg kell állapítanunk, hogy ebben a tekintetben nem marad el a német elmélet s az osztrák irodalom sem. Mi sem volna természetesebb, mint hogy az eddigi fejtegetések folytatásául most arra térjünk rá, hogy az állami pénzelmélet, vagy annak politikai leverődése miként mutatkozott meg akkor, mikor a pénzkérdés második változására, nevezetesen a hitelpénz beállítására, esetleg szabályozására kell a tárgyalást átvinni. És mégis úgy áll a helyzet, hogy csak nagy erőltetéssel lehetne ezen a vonulaton haladni tovább igazságaink föl kutatása felé. Ennek két oka van. Az egyik elméleti: a hitelpénz kérdéseivel, különösen pedig avval a kérdéssel, hogy a bankok tevékenysége mennyiben tud pénzt teremteni, tehát hogy a hiteleszköz mikor és mennyiben tud átalakulni értékmérővé: evvel a kérdéssel s annak egész szövevényével az új angol-amerikai pénzelmélet jóval előbb és sokkal szélesebben foglalkozott, mint a legújabb német irodalom. Egyik tünetét látom ebben annak, hogy a közgazdaságtan, mely Smith Ádám korában Angliában született és a világháború előtt legteljesebb kifejlődését Wagner Adolf és Schmoller Gusztáv korában Németországban érte el, a háború után ismét kezd átköltözni Angliába és Amerikába, mintha a vezető szerepet ismét az angolszász faj ragadná magához. Ezért a hitelpénz

¹ Navratil Ákos: *Közgazdaságtan*. I. kötet. 2. kiadás. (1936. 432. l.

kérdésének fejleményéről leghelyesebben az angol valuta-válsággal kapcsolatban kell alább szólnunk (II. fejezet.). De van eljárásunknak, ezen az elméleti indokon kívül, egy gyakorlati indokolása is; nevezetesen az a különös jelenség állott elő, hogy bár az uralkodó német pártprogramm megindulásakor a banktevékenység államosítása útján akarta nemcsak szocialpolitikai céljait elérni, hanem evvel az egész kötelmi jogot új alapokra fektetni: végeredmény gyanánt az következett be, hogy az 1937-ben törvényé vált új német részvényjog ugyan három szakaszában erősen hangoztatja azt, hogy a részvénytársaságokat a «*Gemeinwohl*», a közjó érdekében kell vezetni s hogy a «*Gemeinnutzen geht vor Eigennutzen*» (a köznek haszna előzze meg az egyén hasznát.) politikai jelszava itt is megtalálható, ellenben a törvény tényleges rendelkezései semmivel sem érintik a részvénytársasági bankoknak eddigi szerkezetét és ezért hitel-teremtő működését sem. Ami pedig a részvénytársaságok közt a hitelszerveket, tehát a tulajdonképpeni bankokat és takarékpénztárakat illeti, egyes bankállamosítási kísérletek után, melyeket kizárólag a gazdasági élet ideiglenes megakadása okozott és melyeket azután Németországban is ismét vissza kellett fejleszteni: ezeken kívül a német bankellenőrzés nem mutat semmi újat nekünk, ha a magyar Pénzügyintézeti Központ bevált szerkezetével hasonlíthatjuk össze a hitel-ellenőrzést odaát. Ezt az 1938 májusában Berlinben tartott *Allgemeiner Deutscher Bankiertag* nyilvánosan megállapította. Különösen ki kell emelnünk azt, hogy vajjon a hitel-pénzteremtés mennyiben függ össze a valutáris kérdésekkel, erre nézve a Németországban mutatkozó fejlődésből az elmélet semmiféle újabb tapasztalattal sem gazdagodik. Ezért is azt a kísérletünket, hogy mennyiben tudunk összefüggést mutatni ki az új pénzelméletek és a háború utáni valutapolitika között, ezen a meddőnek mutatkozó mesgyn hasztalan folytatjuk: innét más csapásra kell áttérnünk.

Ez a másik megfigyelési terület, mely nemzetközi vonatkozásban igen is érdekesnek mutatkozik és tovább menő eredményekkel bíztat, nem egyéb, mint az új elméleti áram-

latoknak az aranykérdéssel való kapcsolata. Ezen az úton az a remény kecsegtet, hogy oly tanulságokra bukkanhatunk, amelyek valamely állam belső gazdasági területén, sőt esetleg önellátó elzárkózottságán túllépve, minden nemzet számára gvarapíthatja a pénztudomány megfigyelését. Hogy ez a kiindulási pontunk nem önkényes föltevés s még kevésbbé egyéni képzelgés, annak döntő bizonyítéka az, hogy ugyanakkor, amikor majdnem tíz esztendővel a világháború kitörése előtt Knapp megindult a maga állami pénzelméletével és a chartalizmus tudományos divattá kezdett válni, ugyanakkor egyre szaporodtak Németországban a könyvpiacra azok az iratok, melyek a «Los von Gold,» «El az aranytól» jelszavát hangoztatták, a valutának az aranytól való elválását követelték, még pedig új sütetű elméleti levezetések kategorikus formájában. Még egy másik szílat is találhatunk, mely visszanyúlik a háború előtti időkbe. Aki az akkori német bankirodalom főműveit most előveszi,¹ már ott látja azt a rosszul rejtett törekvést, hogy a németek a világkereskedelem váltóforgalmát lehetőleg függetleníteni igyekeztek attól a nemzetközi fizetési eszköztől, melyen az addig nyugodott, tudniillik az angol sterlingtől, az aranyváltó tipikus képviselőjétől. Ily körülmények közé visszahelyezve válik érthetőbbé annak a támadásnak hatása, melyet Knapp minden metallizmus ellen s így elsősorban az arany ellen indított. Ugyancsak ilyen irányban folyik le a nagy háború után is az állami pénzelmélet kialakulása és szétterjedése. Azért harcol ez a felfogás az egész vonalon a pénz mennyiségi elmélete ellen, mert ez az utóbbi mindig csak valamely olyan értékmérőt hajlandó elfogadni, mely tetszés szerint nem szaporítható, tehát nem állami termék. Ezért történik az is, hogy a világháború után már a német pénztörténet nem abból a szempontból nézi Bismarck 1871-iki valuta-reformját, mely a német birodalomba behozta az aranyvalutát, hogy abban a nemzetközi világvalutába való bekapcsolást lásson,

¹ L. Riesser: *Die Deutsche Grossbanken und ihre Konzentration*. 3. kiadás. 1910. és Bosenick Alfred: *Neudeutsche gemischte Bankwirtschaften*. 1913.

tehát nem azt hirdeti, hogy ez a reform az aranyforgalom nemzetközi gazdasági törvényszerűségeinek kényszerítő hatásai alatt jött létre, hanem azt tanítja, hogy evvel Bismarck az állami felségjog hatalmát akarta kifejezésre juttatni. Az aranyvalutának a bimetallizmussal szemben akkor folytatott egész harca, mely a német birodalom megalakulásakor az egész pénzürodmalmat betöltötte, az ilyen bemutatás által teljesen kivetkőzik abból az eredeti formájából, hogy akkor két fémnek — az aranynak és ezüstnek — az ezek termelési jelenségei szerint lefolytatott küzdelme lett volna ; — pedig az volt ; — így azután végül a mai felfogásban az aranyvaluta behozatalának nem marad indokolásul egyéb, mint az, hogy «az exodromiának (vagyis az államon kívüli valutapolitikának) klasszikus eszköze volt, a különféle valutákat az aranyhoz kötötte, ámbár a pénztörténet mind háborús, mind békés időkben a váltó-árfolyamok állandósítására más eszközökkel is rendelkezett.»¹ Ha jól megértettük, ez elmélet szerint és ilyen magyarázat után, valamely országon belül a pénzrendszernek semmi szüksége sincs az arannyal való fedezetre, kifelé pedig egyéb eszközön kívül esetleg erre az arany is felhasználható. A lényegből így lesz segédeszköz.

Most már az igazsághoz híven meg kell állapítanunk, hogy a nagy háború után, illetőleg pontosabban szólva, a békeszerződések végrehajtásától kezdve azoknak Németország által való formális fölmondásáig, vagyis a jóvátételi korszak befejeztekor, a német birodalom pénzrendszere valóban aranymentesen fejlődött ki. Erre tehát első pillanatra azt lehetne mondani, hogy a chartalista elv győzött : nincs arany és mégis van pénz, a Reichsmark aranyfedezet nélkül is fizetési eszköz marad, sőt talán még azt is elmondhatjuk, hogy a márka kiállott olyan viharokat, melyek esetleg arannyal fedezett valutákat is megtépáztak volna. A nagy kérdés az, hogy győzött-e itt benn, tehát a belső pénzforgalomban az állami pénzelmélet és ha igen, veheti-e hasznát további kutatásaiban a pénztudomány?

E kettős kérdésre a válasz is kettős.

¹ Elster : id. m. 330. l.

Az első tény kétségtelen. A háború után újraébredt Németország aranyfedezet nélküli pénzrendszert tart fenn belső forgalmában. A német birodalmi bank 1937 december 31-én lezárt mérlege szerint 7478 millió kibocsátott bankjeggyel szemben nincs több arany kimutatva, mint 70 millió, ami azt teszi, hogy nem is egészen egy százalékra csökkent a bankjegyeknek az arannyal szemben való fedezeti aránya, holott az utolsó békeévben, 1913-ban, 1068 millió arany állott a Reichsbank rendelkezésére. Ebből arra lehetne következtetni, hogy ez az állapot az állami pénzelmélet diadala. A letagadhatatlan tény ellenben az, hogy ehhez az állapothoz semmi köze sincs sem Knappéknak, sem az ő elméletükön alapult politikai programoknak, egyszerűen azért, mert Németországot külső erőszak fosztotta meg aranyvagyonától. A versailles-i békediktátum tudvalevően abból a gyűlölködő elképzelésből indult ki, hogy Németország háromszázharminc milliárd arany franc jóvátételt fizessen. Ez a jóvátételi politika irtózatos rángások között, melyekbe a Ruhrvidék megszállását is bele kell számítani, a Dawes-terven s a Young-terven át, és végül a Hoover-moratoriumon keresztül a jóvátételi politika teljes és tökéletes csődjére vezetett, és a nagy európa-amerikai gazdasági világválság megakasztotta az egész fejlődést és eltemette a jóvátételi politikát. Franciaország megtanulta azt, hogy mikor erőszakkal lecsapolta a német valuta alapját, akkor azt a Németországot, mely maga aranyat nem termel, vagy arra kényszeríti, hogy dumping-kivitellel tönkretégye azoknak az államoknak termelését, amelyek tőle jóvátételt követelnek, avagy úgy lerontja a német valutát, hogy az vele szemben fizetéképtelenné válik. Ez a sors érte a franciákat, mialatt Németország elvesztette aranytartalmát. Ennélfogva a németek semmiféle elmélet kedvéért sem rendezkedhettek volna be aranyvalutára, hanem csak arany nélküli pénzrendszerre. A világháború utáni német valutaállapotok és másfelől az aranyellenes elmélet ugyan párhuzamosan lépnek fel, de ok és okozati kapcsolat nincsen közöttük. Ezért nincsenek ránk nézve további tanulságai sem.

A kettős kérdés másik fele, tudniillik elméleti oldala,

már sokkal érdekesebb és azt gondoljuk, hogy az egész újraelő pénztudomány szempontjából maradandó eredményeket tartalmaz. A német példa s utána még sajátosabb módon azok a többiek, amelyekkel értekezésünk további folyamán foglalkozunk, egyszer s mindenkorra elválasztották az aranykérdést a valutakérdéstől s ezáltal a pénzértéknek kutatásában mélyebb rétegekre tudnak lehatolni, mintsem a megelőző elméletek, melyeknek vallóit ily rettenetes földrengés sem riasztotta föl s ezért nem táruhlhattak föl előttük az érték-tannak oly mélységes szakadékai, mint aminők a világháború következményei gyanánt megnyilottak s melyeket a tudományos szemléletnek kötelessége ezutáni magyarázataiba belévonni. A pénz legmélyebb lényege kétségtelenül nem abban van, hogy a pénz = arany. Az arany mögött kell az aranyvalutás országban is a pénz olyan jellegének, belső lényegének s olyan tulajdonságainak lenni, amelyek őt pénzzé és értékmérővé teszik s ez a lényege a pénznek megvan az aranyon kívül is akkor, és addig, míg a nemzetközi aranyérték egyelőre kihagy és nem működik. Ennek a tételnek illetén ideiglenes jellegű megfogalmazását dolgozatom befejező része igyekszik igazolni; amit azonban már most is megállapíthatunk, az, hogy a pénztanban is azon az úton van az igazi előhaladás, amelyen a többi tudomány is továbbfejlődik, tudniillik abban az irányban kell a tapasztalatok gyűjtésének és földolgozásának előbbre mennie, hogy a kezdetben abszolút érvényűeknek vallott tételek viszonylagossága földeríttessék és ezen viszonylagosságok törvényszerűségeinek fölismerésében és kimutatásában éri el ez a tudomány szak is a maga legmélyebb igazságait. Túl-ságosan merésznek, sőt fantasztikusnak tessék bár hasznolatom, mégis ideiktatom, mikor azt mondom, hogy a pénztan itt éppen úgy újabb relativitási elmélet felé halad, mint azt Einstein állítja a maga elgondolásában: «A különleges és általános viszonylagossági elméletet» illetően.

Mert ha a német fejlődést, melyet eddig megvagyéztunk és melyben az állami pénzelmélet s az arany nélküli pénzrendszer párhuzamosan jelentkeztek egymás mellett, ha ezt egybe vetjük elébb az angol, majd az amerikai nagy

valutaevolúciókkal, akkor azt látjuk, hogy míg a németeket az aranyalap elhagyására külső erőszakkal rákényszerítették, annyira, hogy egyszerűen nem volt más választásuk, bármilyen elméletnek lettek volna is követői, addig az aranyvalutaelmélet hazája, Anglia is elhagyta az aranyalapot s ott utólag támadt föl ennek a forradalmi ténynek az elméleti igazolása. Még később az északamerikai államok döntik föl, látszólag külső kényszer nélkül a világ valutarendjét.

Mindezek a páratlan jelenségek még mélyebbre csábítanak bennünket a modern pénzülméletek s a valutapolitikai nagy változások összefüggésének vizsgálatába.

HEGEDÜS LORÁNT.

KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE.

— Negyedik és utolsó közlemény.¹ —

10.

Kölcsey politikai-társadalmi világnézetének legfőbb kategóriája a nemzet : a magyarság fennmaradását és jövőjét féltve, a nemzeti gondolatnak és érzésnek rendel alá mindent. Forró *nacionalizmus*a észreveszi, hogy a nemzeti öntudat ébredése nemcsak a magyarság lelkéből kitörő vágy, hanem a kornak egyetemes eszmeáramlata és érzelmi irányzata : mindegyik nép a maga sajátos nemzeti tulajdonságait : nyelvét, kultúráját, gazdasági életét a maga erején szabadon akarja kibontakoztatni. «Nem ezt teszik-e — kérdi naplójában (VII., 166.) — a csehek is, kik, mintha az 1618-ik évet megelőző időszak képe egyszerre felvilágosodott volna lelkeikben, hasonlóul, mint a mi embereink, nemzetiséget keresnek, nemzetiséget mutogatnak? Higyétek el, az emberiségnek vagynak ragadó nyavalyái : most pestis, majd sárgaláz, petécs és cholera ; s hasonlólag most költözködés (népvándorlás), kereszthad, újvilágkeresés, majd tudományi, vallási, politikai reform, majd külföldieskedés, majd nemzetiség. S mindegyik nyavalyának vagynak súlyos symptomái, s keresztülmentük után egészséget s abból származó lélekn nyugalmat és elevenséget hagynak magok után. De ne gondoljátok azért, mintha a nemzetiség nyavalyája még nagy mértékben volna nálunk. Még csak harapózni kezd az ; s ugyanazért az egészségre ügyelő hivatalok elzárásokkal akarják orvosolni. Csak attól függ már most, ha a nyavalya

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 725., 726. és 727. számában.

érintés által terjed-e vagy a légben foly szerteséjjel : mert ha ez utolsó eset talál lenni, úgy az óvőeszközök, mint a cholera alkalmával, haszontalanok maradnak.»

A modern tömegpsychológia érzelmi ragályozás-elméletét, íme, Kölcsey már száz évvel ezelőtt jól ismeri. Ilyen ragályozó jelleget tulajdonít kora két nagy eszmeáramlatának : a nacionalizmusnak és a liberalizmusnak, amelyek akkor karöltve jártak. A nemzet ugyanis csak akkor fejtheti ki a benne rejtőző saját szerű energiákat, ha nincsen a politika, a kultúra s a gazdasági élet területén elnyomva, ha ön-maga szabadon határozhatja meg fejlődése útját. A nacionalizmus «eszme-ragály» akkor még csak érintés útján terjedt a magyarság körében : a nemzeti ébredést hirdető kiváló magyarok példájának sugalló ereje, lelki érintése útján. Kölcsey maga is eszméinek erejével és írói s szónoki művészetének varázsával a nemzeti léleknek ilyen nagy szuggesztív «érintője». Sehogy sincs megelégedve a nemzeti érzés hőfokával : a nacionalizmus a magyar közlélekben csak most van indulóban, csak most kezd «harapózni».

A magyar nemzeti érzés erejének mértéke a *nemzeti nyelv* használata. Még nem formálódott ki igazi öntudatos nemzetté az, amely nem él a saját nyelvével. A szatmári követ egész életében költői és írói tevékenységével a nemzeti nyelvet csiszolta. S ezt a hazai édes nyelvet még mindig nem használhatták a nemzet fiai az iskolákban és a hivatalos életben. Az országgyűlés is a törvényeket még mindig latinul szerkesztette, királyához is csak latinul szólhatott. Az 1832—36. évi országgyűlés alsó táblájának azt az indítványát, hogy a törvények magyarul szerkesztessenek, a főrendek háromszor visszavetették. «S ezt — így sóhajt fel Kölcsey egy századdal ezelőtt naplójában (VII. 99.) — a magyar főrendek tevék? Magyarnak tehát magyar királyhoz magyarul szólni s magyar népnek magyar törvényt hozni nem szabad ; sőt erre nézve még kérelmet nyújtani sem szabad ? S ez alkotmányi szabadság ? Ez törvényhozó nemzet ? Midőn az 1825-diki diaeta a nyelv miatt küzdött, egy Pozsonyon keresztül jött angol Pesten így szóla : A ti szabadságtok, uraim, nevetség. Hiszen azért küzdötök, hogy saját szavaitokon

szólhassatok! S melyik vad népnek nem ád jogot erre maga a természet?»

Kölcseyt egészen a kétségbeesésig fájdalommal tölti el a főrendek második visszautasító válasza, mint a magyar nemzeti érzés kerek megtagadása. «Te tudod — írja haza egyik barátjának (X. 100.) — nekem a haza és a nyelv szerelmem; s mindent, ki ezeket hidegen nézheti, ellenségemnek tartok.» A nemzetnek a főrendektől való arculcsapását nem tűrhette. Az országgyűlésen kétszer is felszólalt: ekkor mondotta legszebb beszédeit, amelyekben az ész kristálytiszán átlátszó érveinél csak haragos patoszának fönsége volt nagyobb. A különben hidegen okoskodni tudó filozófus Kölcsey most az országgyűlésnek szíve volt, mellyel az egész alsó tábla együtt dobogott. Mi magyarok — fejtegette — független és önálló nemzet vagyunk, amelynek megvan az a természetadta joga, hogy tulajdon nyelvével éljen. A főrendek azt mondják, hogy a nyelv kérdésében lassan kell haladnunk. De, ime, már egy félszázada minden országgyűlés hiába követeli a nemzeti nyelv uralmát. A holt latin gúzsba köti nyelvünket, amely miatta nem tud fejlődni. «Mi volt a magyar nyelv csak kevés év előtt is a hazában? Nem vala-e számkivetve kormányból, törvényhozó testből, palotákból és fővárosunkból? Nem maradt-e hátra míveltségében? s nem egy élet nélkül való s eredeti sajátságaiából kiforgatott nyelv miatt maradt-e hátra? A magyar nyelv még most is alattvalója a latinnak. Azon íratnak törvények, azon értekezik király és nemzet, az uralkodik az iskolákban. A latin miatt nem fejlődhetett ki nálunk virágzó irodalom és tudományosság, mint ahogy a németeknél, franciáknál és angoloknál. A dán és a svéd parányi irodalom is sokkal előbb van a mienknél. «És miért? Azért, mert járomba vetették nyelvünket; mert eltapodták, mert csúfot csináltak azon szerencsétlenekből, kik hazafiúságtól vezéreltetvén, ezen nyelv kiművelésére adták magokat. Én tudom, én igen is jól tudom. Tek. Rendek! Húsz év óta futom az írói pályát és szenvedtem nemcsak megvettetést, hátratételt, szegénységet, sőt üldöztetést is, mivel a nyelvet becsülni bátor valék.» A főrendek a latin nyelvet továbbra is oly

szent nyelvvé óhajtják avatni, amely őket a tömegtől különválassa. Úgy látszik, a demokráciától is félnek, ha anyanyelvünket fölemelik a latinnal szemben. De hát a törököknél és oroszoknál sohasem divatozott a latin s mégis hol van nagyobb despotizmus, mint náluk? Hogyan merészkedik az 500 főrend a 700.000 főnyi nemesség kétszeres határozatával szembeszállni? Alkotmányunk csak egy vétót ismer: s ez a koronáé. A felső tábla választát a magyar nemzeti önérzetnek keményen vissza kell utasítania. Kölcsey magára nézve nyiltan és egyenesen kimondja: «Előbb fog e kebel megrepedni, mintsem a nemzeti nyelvre tett kívánságtól egy pillantásig is elálljak.» Ez volt a szatmári követnek legmegrázóbb és legbátrabb beszéde. Ennek tudatában volt maga is. Büszkén jelenti haza, hogy meghallgatta beszédét Eszterházy herceg, a londoni követ is, akinek a szónoklat tetszett, bár ő is azok közül való volt, akiket szabdalt; «de hiszen ő — teszi hozzá Kölcsey — az ilyen hallásához a londoni parlamentben hozzá szokott.» (X., 101.)

11.

Filozófus követünknek szilárd elvi állásfoglalása van a világgal és az étellel szemben. Világnézetének ezekhez az elveihez méri követtársainak politikai viselkedését. Lélek-bölcsessége csakhamar meglátja az országgyűlésen gyarlóságait. Naplójából és leveleiből egész kis *politikai pszichológia* állítható össze, amelyből az időtől és tértől független örök politikai lélek alkata és típusformái tárulnak elénk.

Elvszerű gondolkodása különösen élessé teszi szemét a meggyőződését mindig a föltételek alakulásához és a maga hasznához mérő, színét gyakran változtató kaméleon-politikus típusának megfigyelésére. Ennek jellege legtöbbször átolvad a tolárd (stréber) politikus lelki struktúrájába. «Nincs tarkább dolog — mondja — az embernél, azaz, hogy jobban megértsetek: az ember olyan, mint a chaméleon, mely csaknem minden pillanatban más színt vesz magára. S ezt minden emberről el lehet mondani, azon különbséggel, hogy némelyek a színváltásból kereset nemét formálnak;

némelyek pedig annyiban váltanak színt, amennyiben azt a lélek csendes vagy indúlt, vidám vagy sötét állapota szükségesen hozza magával.» «Isten az embert minden sors, minden éghajlat, minden életmód elfogadhatására alkotta. Az oroszán mindig csak oroszán; a féreg mindig féreg; de az ember felsősége abban áll, hogy alakját is változtatni tudja. Ki tegnap oroszláni büszkeséggel járt: ma féreghez illő alázatossággal bújkál. Ki tegnap sasfellengéssel emelkedett: ma féreg gyanánt porban csúsz. Nem csodálatra méltó tökéletesség-e?» (VII., 137, 312.) Szíve mélyéből útálta a politikai öszvérlelkeket, akikről nem tudta sohasem leolvasni igazi pártállásukat.

Mint erősen ellenzéki, sokszor érzi, hogy a politikának előkelő és finom udvarmesterei a bátor szavú embert neveletlennek és gorombának, földszagú és parlagi magyarnak tartják. Ellentétes véleményen lenni s e mellett kitartani, nem az elvek, hanem a társadalmi műveletlenség ügye: «Az emberségtudás szép dolog; s azok az örök ellenmondók bizonyosan nem tartoznak a társalkodási bon ton emberei közé; s ily udvariságtalan néphez ki kívánjon tartozni? S éppen az uralkodóház gyermekét támadni meg! pih uraim! ez csak oly goromba néphez illik, mint az angolok; s oly neveletlen ministerhez, mint gróf Grey. Kalapot emelni, fejét hajtani s igent mondogatni: ez a neveltség! Tedd hozzá: ez a neveltség viszi az emelkedni akarót magasra.» Azonban ahogyan megvédi Kölcsey a bátor ellenzéki szó társadalmi-politikai jogát, éppúgy elítéli és kigúnyolja a l'art pour l'art ellenzékiességet, az örök sérelmi magyarnak negatív, csak-azértis embertípusát is, amely a hazafiság ismertetőjegyének egyedül a mindenkori formai tagadást tartja: «Mi a patriotismus? Felelet: az oppositio! És mi az oppositio? Felelet: tagadása annak, a mit az udvar állít és a personális! De ha az udvar történetből igazat állítana? Felelet: azt meg nem engedjük. Az öreg Balog huszonkilencz nap vitatott valamit tüzzel és vassal, s ha a personális végre megadta magát s a harmincadik nap a tárgyat elfogadá: s az öreg felpattant s tüstént az ellenkezőbe rohant által. Hiában! a mi felülről jó, az jó nem lehet. Csalhatatlan egy compas, édes barátim!

E szerint legalább mindig tudhatjuk: mit kell tagadni? A patriotismus pedig tagadás levén: annak útjáról soha el nem tévedhetünk.» (VII., 69.)

Ez a szatíra is bizonyosága annak, hogy Kölcseynek fennkölt lelke a pártkeretek fölé tud emelkedni: heves ellenzéki, de nem árkon-bokron át, hanem elvek alapján. Legfőbb politikai elve a nemzeti lélek egységének kialakítása, mert meg van győződve, hogy a magyarság nemzeti-történeti követelményeinek diadalát csak akkor tudja kivívni, ha az egész nemzet egységbe tömörül. Ezért nagy szomorúsággal szemléli az országgyűlésen a túlzott pártoskodást, a lényegben egyformán gondolkodóknak is örökös meghasonlását és viszálykodását a nemzeti gondolat érvényre jutásának nagy kárára. «Magyar» című kis aphorisma-gyűjteményének utolsó darabjában a viszálykodást egyenest őszi magyar jellemvonásnak bélyegzi: «A mi hét vándornemzetségeink sokban hasonlítanak azon arabsokhoz, kik a pusztákon háznépekként telepedvén le, egyik familia a másikat örökgyűlöléssel üldözi. Legalább a szünetlen pártkeresés s pártváltás inkább familiai különböző lelket, mint köznek szeretetét, azaz nemzetiséget éreztetnek velünk.» (V., 259.) Kölcsey, a lélekbúvár, a közélet küzdőterén hamar észreveszi, hogy a politika egyik főműzsája az irigység. «Ebből látod, — így ír haza az országgyűlésről — hogy az *irigység vad lelke dolgozik itt is; s az emberek örömeit feláldozzák a legszentebb ügyet, mintsem az általok irigyeltekkel egyet értsek.*» (X., 132.)

A politikai léleknek azt a visszataszító rugalmasságát, hogy az elvek csak addig érvényesek, míg javunkra szolgálnak, de menten érvénytelenek, ha az ellenfél hasznot húzhat belőlük, Kölcsey a naplójába szőtt remek kis párbeszédben nagyszerű tömörséggel jellemzi: a politikai szofisztikát mintegy dramatizálja. (VII., 93.) A dialogus végének különösen jellemző ereje van: «Egy a népből: Ugyan édes urak, mi az a *per excerpta*? — Prókátor: Az, édes barátom, oly csudálatos lény, mely van és nincs, áll és nem áll, jó és rossz, igaz és nem igaz. — Előbbi: Már ezt értse a manó. — Prókátor: Csak így. *Van, ha más teszi; nincs, ha én. Áll, ha*

én teszem; nem, ha más. Jó és igaz nálam; rossz és nem igaz másnál. — Közelállók: Vivát!» Örök politikai típust rajzol meg itt Kölcsey: hányan lelkesednek a sajtószabadságért, de ha nekik kellemetlen, a *mások* írásszabadságát rögtön korlátozni akarják; hány ember lelke forr politikai szalónokban radikális eszmékért, de ha ezek megvalósulása a bőrükre megy, az eszmények és jelszavak lelkükben azonnal elhalványodnak s negatív előjelet kapnak.

A politikában való habozást, tétovázást, a jó alkalmaknak, a lélektani pillanatoknak elszalasztását, a helyes gondolatoknak későn való fölgerjedését, a tárgyhoz mért okoskodás lassúságát a magyar politikai lélek jellemző vonásának tartja. Egy este pozsonyi szállásán tíz órakerék fel, hogy menjen fontos politikai ügyek hirtelen megbeszélésére. «A menykőben! — kiált fel naplójában — hiszen ma már minden bölcselkedés késő. Igen is; de *nálunk a késő bölcselkedés nemzeti.* S mióta? Amióta a magyar kárán tanul.» (VII. 135.) Jól belelát, akár csak egy modern társadalmi lélek-búvár, a kollektív lélek logikai műhelyébe, ennek ijesztő hiányaiba az egyéni gondolkodás világosságával és egyenes irányával szemben: a társas lélek gondolkodása sugalmazható, zavaros, nem az eszmék logikai súlya, hanem az érzelem benne az uralkodó: «Régen mondom nektek: gondolatot és összefüggést csak egyes fejeknél kell keresni. Ha tehát az országgyűlésnek, azaz az országgyűlést alkotó néhány száz fejnek, most vagy ezután logikátlanságot hánynátok szemére, azt fogom mondani: mikor elég erősek lesztek egyenest görbével, hideget meleggél, sötétet világgal egyformává tenni, akkor jertek, s dolgainkon igazítások. Addig pedig hagyjátok a világot úgy mozogni, mint mozoghat.» (VII., 253.)

Mélyen lesújtja Kölcseyt az országgyűlésen a magyar politikai életnek az az ősi, mindmáig uralkodó vonása, hogy a közélet emberei a szavakban kéjelegnek, túlsokat beszélnek, erejüket nem a cselekvésben, hanem a terméketlen retorikában élik ki. Különösen az ellenzékét vádolja az öncélú, hívságos szónoklásra való üres hajlandóságról: folyton beszélnek, mert ott is sérelmet hánytorgatnak, ahol nincs.

Így faragja ki az örökösen illúziókat kergető, ha kell, ha nem, obstruáló magyarnak szobrát: «Az oppositio nagy része dicsőséget keres az örökös gáncsban és ellenküzdelemben. Hibák után lelkődnek, hol nincs is; cselt látnak, hol arra szükség nem volt; a betű kurtább vagy hosszabb szárában titkot keresnek; s mivel a prés a kólont nem jól nyomta ki, a polgári alkotmány eldöntését rettegik. S mire vezet mindez? Néhány merész kifejezéssel tömött beszédre, hogy tapsot kapjunk és székeinkre egész méltósággal visszaereszkedvén, nyert borostyánunkon pihenjünk. Uraim, Isten bizonyságom, *rosszul őrzitek a hazát. Tapsért szólotok, nem a magyar nemzetért*; s míg nyelv és ajakmozgás után hírt arattok, semmi tette nem hevültök fel ott, hol való szükség volna rátok.» (VII., 17.) Az országgyűlésen «árvízként szaporodtak a beszédek.» S ha az ülés valami okból hamarabb ért véget, «morogva ment ki a sokaság nagy része, mert peroratiókat nem tarthatott.» Nem a tárgy maga volt a fontos, hanem csak az ékesszólás viszketege és dicsősége: «A mi célunk nem az volt, hogy valami pontban összejöjjünk, hanem az, hogy sorban mindnyájan expectoráljunk, vagy magyarul: kimellesszük magunkat.» (VII., 25.) Kölcsey nem gondolhatta, hogy ezzel a későbbi magyar parlamenti élet lélektanának körvonalait is megrajzolta. Az országgyűlési szónoklatok művészi színvonalát igen alacsonynak tartja: «demosthenesi lángot, erőt, tehetséget és nyelvet e pozsonyi boltokban vásárolni nem lehet.» Jómaga, aki az ékesszólásnak nemcsak mestere, de kiváló teoretikusa is (l. a «Szónoklat» c. tanulmányát III., 97. sk. lk.), mindent megtesz az országgyűlési retorika művészi színvonalának emelésére. Kossuth nyiltan vallja, hogy Kölcsey példája nélkül nem emelkedett volna fel a maga szónoki magaslatára:

Kölcsey liberális világnézetéből természetesen folyik a sajtószabadság elve és a politikai újságírás jelentőségének megbecsülése. Azonban az újságírókat csak pillanatnak élő, felületes embereknek tartja. Örül, ha a tudománytól és művészségtől távol maradnak: «A journalistikának tudományos életben és a művészségre (tehát a költészetre) nézve is hideg barátja vagyok. Tudományokban ez út örök felületességre,

költészetben örök készületlenségre, hamarkodásra vezet. Egyedül politikai pályán lehetne a journalokat nyomósan használni. Ez utolsót nem tehetjük; és így az út csak a rosszra van előttünk nyitva.» (IX., 457.)

Korunk hajlandó azt hinni, mintha az öregek és fiatalok ellentéte régebben ennyire nem éleződött volna ki. A nemzedékváltás sürgetése Kölcsey korában is ugyanaz volt. Az ifjúság lelkének feltörő dinamikája mindig szeges ellentétben áll az öregebb nemzedék túlságosan megfontolt, az újításoktól visszariadó konzervativizmusával. Kölcsey mélyen lát be az ifjúkor lelki természetébe: megértéssel nézi hamvas, az élet sívár tapasztalataitól még el nem hervasztott idealizmusát, naív racionalizmusát, amelynek éles kritikája az avuló tekintélyeket meg-megmarja, erős újításvágyát és forró, tettekre kész nemzeti érzését. Mintha csak ma oktatná ki az országbírót, akinek szemet szúr a fiatalabb nemzedék politikai buzgósága és reformtörekvése: «Hasztalan, kegyelmes úr! Az idő eljárt; a gonoszul nevelt generatio őszhajakat s rangot félénk tisztelettel szemlélni nem tanult; s megyéken az öreg táblabíró, s országgyűlésen az öreg dignitárius kénytelen nem csak hallatni magát, de hallgatni is mást. Isten tudja mi lesz a világból, ha már az alig harmincz éves embernek is esze van!» (VII., 178.) Kölcsey az országgyűlésen a sokszor zavart keltő jurátus ifjúságot meleg pártfogásába veszi, egyrészt, mert szereti a fiatalságban rejlő bátorságot s nemzeti eszméi iránt való őszinte fogékony-ságot, másrészt, mert az ifjak kizárása az országgyűlésről, az ügyis csekély nyilvánosságot megcsönkította volna. Az országgyűlést a jurátus ifjúság politikai iskolájának nézi. Ez kitermelte a maga önképzőkörét is: a pozsonyi magyar «olvasó-társaságot.» Ezt az ifjúságtól kigúnyolt öreg követek s a hatóságok is egy ideig forradalmi intézménynek bélyegzik és üldözik. Később nem bántják és túrik. «Kár volt őket — írja az ifjúság lelkét megértő Kölcsey egyik levelében — eddig is bántani! Inkább serkentést érdemeltek volna, hogy korhelség s hazárdjátszás helyett tanulgatásra adták magukat. De némely emberek nem bánják, ha az egész ország immoralitásba sülyed is; de igen is bánják, ha az

emberek tanulnak, gondolkoznak. Hidd el nekem, gyanús előttem minden bölcsesség, mely a sokaságot örök setétségben szeretné tartani! Az igazság a világosságtól és nyílvanosságtól nem retteg.» (X., 178.) Ez a korabeli liberális világnézet kultúrpolitikai hangja.

Kölcsey a maga irodalmi munkásságáról érzi, hogy sugalmazó ereje van az ifjúságra, míg az öregek, mint valami radikálisra, görbe szemmel néznek rá: «A nevedelő ifjúság közt nem kevesen szeretének, de az öregek egytől egyig átkoztak.» (IX., 409.) Politikai téren a fiatalság benne nagy barátját és eszményét tiszteli. Amikor Kölcseyt elvűsége lemondhatja a követi tisztról, az országgyűlési ifjúság mindjárt a hír érkeztekor fátyolt köt s küldöttségben üdvözli. «Ezek sok részvétellel vagnak irántam s elveim iránt; adná Isten, hogy egy jobb generációt hozzanak a politikai pályán magokkal.» (X., 302.)

Az ifjúság nemzeti irányú világfelfogásának szemlélete annál nagyobb örömet okoz a küzdelemben elfáradt követeknek, mert az országgyűlés pepecselő munkájától már egészen megcsömörlött. A harcot már csak becsületből állja hit nélkül. «Előítéletekkel s a servilismus minden szörnyével kínos a harc, de nagy nemű, nemes lélekhez illő. Én semmitől sem undorodom inkább, mint parányi individuumok keskeny körében törpékkel vívni, s pletykavilágban paródiát játszani.» Ezt írja Szemere Pálnak, a politikai életből teljesen kiábrándulva. (IX., 438.)

12.

Kölcsey világnézete fölött gyermekkorától kezdve a pesszimizmus felhői boronganak. Ott lebegnek mint érzélgős báránnyelűek lantja fölött; de ott tornyosulnak mint sötét fergetegek politikai egén is. A haladás híve: de nem hisz teljes hittel a nemzet haladásában. Hiába várja politikai igazságainak pirkadását. «Én mindig úgy voltam, — írja a huszonhét éves ifjú elkeseredve — ha százan mondák, hogy haladánk s virágzásba menni készülünk, én nem hittem; ha százan mondák, hogy ez vagy amaz jól fog kiütni, én azt

tartám, nem. A patriotizmus, mint minden egyéb, ezer emberben ezer modificatiót szenved. Egyik a korcsmát kastélynak nézi, a másik a kastélyt is korcsmának. Mindenkinek szüksége van hidegebb vérű kalauzra.» (IX., 179.) Eszményeinek és a valóságnak diszharmóniája lelkében az országgyűlésen még rikitóbbá élesedik. Egyre jobban az a gondolat marja, hogy az ország nem tud önerején felemelkedni pusztuló állapotából: a nemzet el fog veszni. *Imádkozzál érettem, — könyörög barátjának Pozsonyból — mert szenvedek kimondhatatlanul, látván az iszonyú fekélyt, mely a szerencsétlen országot emészti s talán örökre elemészti.»* (X., 135.) Másfél esztendő múlva (1835. jan. 11.) egészen hitevesztetten így síránkozik: «A remény oly messze van, hogy talán nem is remény az, ami int, csak óhajtás heve által támadó képzemény. Mondanám: *imádkozzatok e népért*, de ezért talán már imádság sem használ. *Mert hiszen önmaga miatt akar elveszni.»* (IX., 443.)

A kétségbeesésnek ez a tompa és reménytelen hangja már régóta ki-kitör költeményeiből. Egész hazafias lírája a dicső mult és a sívár jelen ellentétének látványából fakad. Ostorozza a jelen elpuhult és megromlott magyarságát, amely bűnei miatt el fogja nemsokára veszteni az ősökötől szerzett hazát. A *Rákos* vize mellett 1818-ban a nemzet egykori hőseinek árnyékait megidézve azon töpreng, hogy «szélvészek közt nyert honunkat Rút puhaság özönébe fojtjuk!» A magyarság erkölcsi ereje megcsökken: folyton mulatozik, tolong a táncpaloták felé, ifjúsága fertőzött lány karjai közt vadul szórja erejét:

Romlasz magyar nép, romladozol, hazám,

És lassan őrlő féreg emészti belől.

Ha fog kigyúlni magzatidnak

Szűk kebelökben az égi szikra?

(*Rákos.*)

A vers végén kigyózó kérdőjel nem egyenesedik ki lelkében a hit biztató szavává.

A *Hymnust* is a jelenre leglesújtóbb hangulat hatja át. A mult nagy dicsősége és diadalmas szenvedése után most az ország a rabság és siralom völgye:

Vár állott : most kőhalom ;
 Kedv s öröm röpkedtek :
 Halálhörgés, siralom
 Zajlik már helyettek.
 S ah, szabadság nem virúl
 A holtnak véréből,
 Kinzó rabság könnye hull
 Árvánk hő szeméből!

Ezen a balsors tépte nemzetet, mely megbűnhődte már a multat és jövődöt, már csak az Isten segíthet. Hozzá imádkozik a költő : szánja meg ezt a nemzetet!

A jelen romlottóságán kétségbeeső politikai pesszimizmusnak fájdalomtól rekedt hangját kétszer is a nagy Zrínyi ajkára adja, hogy a mult nagyságának és a jelen sívárságának szörnyű ellentétét még csak fokozhassa. A bérceken uralkodó és hősieken küzdő ősökkel szemben ennek a völgyben ülő gyáva kornak nincsen már semmi magasra vívó szenvedelme, jégkebelében fásult szívet zár, kihalt belőle minden önzetlen idealizmus. A kihúnyt hősi magyar fajta helyébe gyengéfejú, romlott, szívtelen korcsnemzedék lépett :

A dicső nép, mely tanult izzadni,
 S izzadás közt hősi bért aratni,
 Névben él csak, többé nincs jelen.

(Zrínyi dala. 1830.)

Nem sokkal halála előtt a költő, aki már sok éve nem nyúlt lantja után, újra kezébe veszi és hazafias kétségbeeséstől reszkető kézzel kipengeti rajta Zrínyi második énekét, a magyar politikai lírának legsötétebb hangú s legmegrázóbb zokogását. A Sorshoz könyörög, tekintsen rá vérkönnytől ázott szenvedő nemzetére, melynek keblét kánya, kígyó, féreg marja-rágja. Ha nem segít : itt a végveszély órája. Mit vár másokra a magyar, hogy küzdjenek érte? Csakis önjereje védheti meg. De mit tesz a nemzet? Önfiai marcangolják szét egymást, ezért megérdemlik a pusztulást :

Taposd el a fajt, rút szennyét nememnek ;
 S míg hamvokon majd átok ül,
 Ah tartsd meg őt, a hűv anyát, teremnek
 Tán jobb fiak, s védvén állják körül.

(Zrínyi második éneke. 1838.)

A költő ezt a nemzeti átkot Csekén harsogja, amikor br. Wesselényi Miklósnak, «a szörnyölő szörnyölő fiának», éjtnapot egybetéve elkeseredett védelmére készül. Szatmárnak már régen nem követe, az alsó táblán vívott politikai küzdelmeit már abbahagyta. Az országgyűlés természetlen tanácskozása, az úrbéri kérdésen való kérődzése tovább folyik. Nem riasztja meg már a törékeny testű, félszemű követ csontos kezének fenyegető mozdulatával és hangjának síri színezetével. De sovány teste és megrázó szelleme bizonyára ott kísért később is a negyvenes évek diétáin abban az alakban, hogyan Kossuth Lajos megrajzolta: «Egy erős lélek törékeny test láncai között. Tar agyát őszbevegyült kevés hajszál lengte körül; színtelen arcán ezernyi átvirrasztott éjnek tikkadtsága ült; egyetlen szemében a nemzet mult s jövő bánata tükrözött. Szava tompa, mély és értelen, mint egy síri hang, melynek monoton egyformasága csak ritkán, csak az indulatok legfőbb hevében szállongott alá; és lón még tompább, még értelenebb, még síriasabb, mikor aztán ökölbe szorított jobbát emelve, a reá meresztett szemek előtt úgy állott, mint egy túlvilági lény, kinek szellemzavát, nem úgy mint másét az érzékletek segedelmével, hanem közvetlenül lelkünk lelkével véltük hallani. És e síri hangra síri csendesség figyelmeztetett, melyet csak az érzelmek villanyos kitörése szakasztott félbe.»

III.

Kölcsey, a nemzetnevelő.

1. Kölcsey, mint a nemzet esztétikai és politikai nevelője. —
2. Esztétikai művelődési eszmény. — 3. A cselekvő magyar művelődési eszménye. — 4. A művelődés tartalmi és formai oldala. —
5. A reformkorszak társadalomnevelő szelleme.

1.

Az, akinek szilárdan kiépített világnézete van, értékelfogását és eszményeit át akarja sugallni a környező társadalomba, ennek életét a maga eszményei értelmében szeretné átalakítani és berendezni, első sorban a fiatalság lelkének az

ő értékeszméi szerint való formálása útján. Így az elvek embere, a filozófus, önkénytelenül pedagógussá válik elméletben és gyakorlatban egyformán.

Kölcsey mind kritikai-esztétikai, mind politikai működése útján a nemzet egyik legnagyobb és leghatékonyabb nevelője, mert sikerült neki a világfelfogásában rejlő esztétikai és politikai értékeket és eszményeket a közlélekbe bele-sugalmazni. A nemzet nagy nevelője *kritikai-esztétikai* munkái útján: el tudta ismertetni mint célt az eredeti, a nemzet hagyományyaiból fakadó, tősgyökeresen magyar lelkű irodalomnak eszméjét az addig jórészt idegen-utánzásban kimerülő irodalommal szemben. A kritika neki nem öncél, hanem nevelő eszköz. Nem hízeleg és kényezteti az írókat-költőket, hanem jóindulatú szigorral javítja: ne legyenek soha önmagukkal végleg megelégedve, ne érezzék magukat befejezetteknek, hanem éljen bennük örökké a szellemi önkiesztés és tökéletesedés vágya. Csak úgy jöhet létre eredeti és gazdag magyar irodalom, csak így fejlődhetik a közízlés. Ennek emelésében és terjesztésében Kölcsey kritikai és esztétikai működésének oroszánrésze van. A magyar irodalomnak első nagy kritikai rétegforgatója s ezzel esztétikai irányú nevelője. Herder nyomán a magyar népköltészetre irányítja tudatosan a figyelmet, s így Petőfi és Arany útjának szellemi előkészítője.

Politikai téren szónoklatai az országgyűlés s rajta keresztül az egész nemzet számára mind művészi formájuk, mind a bennük rejlő nemzeti reformeszmék szempontjából nagyhatású és maradandó nevelő művek. Ahogyan Széchenyi, ő is önismeretet, a nemzet elmaradottságának és hibáinak felismerését és beismerését követeli, mint a haladás első lépését, a nemzet fejlődését szolgáló reformok első feltételét. Kora liberális és demokratikus politikai eszmeáramlatainak hatása alatt nemcsak a szabadságjogokért küzd, hanem gyökeres erkölcsi megújulásra is sugallja nemzetét: feddi és korholja, hogy megjavítsa. Ezzel egyben felrázza a szendergő nemzeti öntudatot és cselekvő hazaszeretetet. A nemzet érdekét minden fölé helyezi ugyan, de nem egyoldalú és vak chauviniszta: az egyetememes emberinek, a neohumanizmustól

kölcsönzött eszméjét, a *humanitas* követelményeit is hangsúlyozza. Kivételesen széleskörű és mély tudása arra képesíti, hogy mind a sajtyszerűen magyar nemzeti, mind pedig az antik és modern európai műveltség étoszának szellemi sugaraival termékeny hatást gyakoroljon honfitársaira.

2.

Kölcsey azonban nemcsak tevékenysége útján a nemzetnek mély és hatékony gyakorlati nevelője, hanem egyszersmind kiváló *nevelési elmélkedője* is: számos munkája és elszórvan található nyilatkozata olyan elméleti pedagógus körvonalait tárja elénk, aki a művelődésnek elvi kérdéseit élményszerűen átéli és gyökereikben ragadja meg. Örökké kielégítetlen tudásszomja és folytonos önművelése a szellemi integrációnak az akkori Magyarországon a legmagasabb fokára emelte: természetes tehát nála annak a kérdésnek fölvetése, vajjon melyik a művelődésnek leghelyesebb eszménye? milyen értékeket kötelességünk megvalósítani szellemünk fejlesztése útján? s melyik a leghelyesebb út ezen művelődési értékek megvalósítására?

Lelkében mint legmagasabb *művelődési eszmény* a görög esztétikai kultúra él. Ámde maga elismeri, hogy ez az ideál csak egyszer testesülhetett meg a görögségben az akkori történeti feltételek között: azóta visszahozhatatlanul eltűnt, a modern kultúra sehogysem tudja pótolni. «A szépmesterekben élő ember az, kihez magát a grácia csatolja, s kiről mondhatjuk Tasso szavaival Goethénél, hogy annak keblében lehet nyugodni. Én az újabb nemzetek közt nem lelem azon szellemet, mely a görög nagyokon s némely rómaiakon is tündöklék. Azon boldog égű régieket, lettek legyen bár filozófok vagy bajnokok, egyformán veszi körül, mint valamely glória, a széplelkűségnek és örökké viruló ifjúságnak bizonyos sugára, melyet egészen ki nem magyarázhatok, de minden észrevesz, valaki reájok figyelmes pillanatot vet vissza. Ott az érzés a szép iránt egyesülve az érett kor bölcseségével s nagyságával teszi azt, amit én minden mai nagyokban is találni óhajtanék». A görögrajongó neohuma-

nista szeretné a maga sívár korába visszavarázsolni a görög esztétikai világfelfogást s az erre nevelő rendszert, bár maga is tisztában van vele, hogy ez történeti illúzió. Mi lenne a görög világnézet és nevelés rehisztrorizálásának eredménye a mai művelődésben? «Így lennének köztünk — mondja Kölcsey — szeretetre méltó philoszóphok és katonák, valamint el nem puhult érzelmű poéták, kiket az istenségnek ezen szép ajándéka, a poesis elevenítene, vídámítana, nem pedig eltemetne». (Iskola és világ. V. 146.)

A hellén világnak ezt a túlzó lelkesült eszményítését azóta a történeti kutatás hideg fénye szerteoszlatta. Annyit azonban már Kölcsey is elismer, hogy régen eltűntek azok a történeti feltételek, amelyek Homeroszt és Sokratest, Platont és Themistoklest szülték. A görög ifjak palaestrája, amelyen testüket és lelküket oly összhangzatosan fejlesztették elpuhultság nélkül, immár örökre nincs többé közöttünk. De így is, amennyire erőink engedik, igyekezzünk nyomukban haladni: «Csak egy szikrát azon lángból, mely a még fiatal Sokrates lelkében lobogott — s mi nem lehetne belőlünk?»

Kemény spártai szellemű nevelést akar s panaszkodik a magyar nevelés túlzott lágysága és érzelgőssége ellen. Kölcsey, akinek egész költészetére, erőteljes hazafias líráját nem számítva, a szentimentalizmusnak örökké elvontan sóhajtozó félhomálya borul, a nevelésben szigorúságot, kemény férfiasságot követel, hogy a jövő nemzedék bátran tudja túrni a jót és a gonoszt egyformán. Amint Platon a rideg spártai alkotmány nyomán megszerkesztett eszményi államából, ennek iskoláiból kizárja az elpuhító költőket Homerosszal együtt és az érzéki ingerű zenét, éppúgy Kölcsey is hadat üzen a szentimentális irodalomnak, amelynek típusát Goethe Wertherjében szemléli. «Káromlom — írja — a mai érzelgős nevelést, mely a spártai szent durvaság helyett euripidesi lágyságot plántál belénk, s azt cselekszi, hogy Goethének Wertherén éppen úgy sírunk, mint Müller fityogó darabjain; hogy látunk embereket, kik Wilhelm Meisternél is szemeket törlenek. Vajjon nem fogjuk-e még a 'Római Elégiákat' is sóhajtozásokkal olvasni?» (X. 427.)

· Mi az oka annak, hogy ily erélyesen száll síkra az érzelgős,

puha nevelés ellen? Az, hogy jómagam is ilyenben részesült, ami a lelki természetében úgyszólván bennlakozó szentimentalizmust csak fokozta. Ennek a borongós érzékenységnek terhét egész életén keresztül cipelte. «Talán valaha — írja egyik levelében 1833-ban (IX. 386) — midőn nem leszek, fog a maradék írásaim közt egy-két szót találni, ami legfeljebb csak a psycholognak, vagy annak, ki dalaimat még akkor is olvasni örömmel fogja, lehet érdekes. Azonban e vonás a később kifejlett sentimentalismusra nézve neked kulcsot adhat». Ez a kulcs az édesanyja és egy másik nőrokon iránt érzett szeretete, édesanyjának korai halála (1802).

Hatéves korától Debrecenben tanul. Tizenhárom éves, amikor első verseit latinul írja, noha a költészet technikáját az iskolában csak a következő évben tanulja. Ekkor még Heltai magyar krónikáján s Cornelius Neposon kívül alig ismert valamit az irodalomból. De már a következő évben buzgón olvassa Kisfaludy Himfy-jét, Csokonait, Kazinczyt. Maga vallja (IX. 387.), hogy abban az időben jobban tudott latinul, mint magyarul s magyar verseket csak két év múlva kezdett írni. Tizenöt éves korában már franciául tanul s olvassa Voltairt, Boileaut stb. «Tudod, — írja Szemerének — hogy 1810-ben még egészen francia valék, mert első ifjúságom studiumai valának a francziák». Tizenötödik évétől a tizenhetedikig vígjátékot, paródiát, tankölteményt ír. S ekkor kezd görögül is tanulni: először Anakreon legkedvesebb olvasmánya. A német tanulására csak 1809-ben, utolsó iskolai évében adja fejét.

Kölcseynek egész művelődésére döntő a Kazinczyval való levelezése, aki a görög tanulására buzdítja a Goethe és Schiller neohumanizmusának szellemében. «Örömmel fogok — írja a fiatal debreceni tanuló 1808-ban az öreg széphalmi mesternek (IX. 21.) — a Tekintetes úr azon intésének engedelmeskedni, mely engem a görögül való tanulásra tüzel. Két esztendeig tanultam már egyszer ezen nyelvet, igaz, nem nagy előmenetellel, mert több tudományokkal volt együvé kötve. Bár annak újabb tanulásával Graecia lelkeinek eredetiségét szívhatnám be!» Pár hónap múlva már jelenti a mesternek, hogy Homerost kezdi olvasni s fő óhaja, hogy

«valamire mehessen a görög nyelvben». Sokra vitte rövid idő alatt, mert leveleiben már szorgalmasan idézi görögül Homeroszt, Pindarost, Anakreont, Mimmermost, gyakran ezek szófordulatait és stílusbeli sajátosságait a magyar íróknak is ajánlgatja, pl. az unalmas articulások elhagyását (IX. 49.). A görög nyelv szeretetét most már Kölcsey tovább sugározza: boldogan jelenti Kazinczynak, hogy az ő sugallatára Szemere Pál is tanul görögül: «A Tekintetes úr ezen tudósításnak bizonyosan örülni fog. Nekem felette kedves az ő vele s barátjaival való társalkodás, ha Debrecent sajnállanom kell, mert ott kellett hagyni csendességemet s a bibliothecát; legalább kiszöktem Egyiptusnak földéből, hol ἑρμολογῶσινoknak kell szolgálni». (IX. 54.). Három esztendő múlva Kölcsey már nagy fába vágja fejszéjét: Pindarost fordítja. «Mit csinál most — kérdi Szemerétől (IX. 207.) — a Te Kölcseyd legtöbbit? Ő görögül tanul s néhány napok óta Pindárt olvassa, s bár iszonyú nehéz, mégis az Olympiákon csaknem egészen túlment. Minő író az, minő lángszárnyú ész! minő boldog lenne az, aki őt méltán fordíthatná!» Annnyira megy a hellén költők élvezetében s az értők való szertelen lelkesedésben, hogy a rómaiakat erősen lenézi. Szeretné, ha minél több magyar író vonzódnék a hellén eredeti múzsához: «Bár több ifjú íróink is tanulnának görögül. A deák literatúrának, főkép a deák poétáknak studiuma nem viszen oly jó útra, mint a görögöké, ezt sok tapasztalás tanítja (IX. 110.). Még 1814-ben panaszkodik, hogy mily nehéz Homeros fordítása főkép hexaméterekben. Jómaga a homerosi Hymnust próbálja lefordítani, de evvel sem tud semmire se menni. Később ezt a nehézséget is legyőzi s a homerosi eposzok egyes részeinek máig legsikerültebb fordításával ajándékozza meg irodalmunkat. Neohumanisztikus lelkesültsége, mely a görög s a korabeli német klasszicizáló költészet két és félezer évnyi távolát átöleli, így tör ki belőle: «Egy Homér és Goethe elég az örökéletre is, s én falusi lakomban törvényemmé tevém csak keveset olvasni». (IX. 229.).

Erre a mély görög nyelvi és irodalmi kultúrára csupán önképzés útján tesz szert. A debreceni kollégiumi életnek szelleme fejlődésére való jótékony hatását soha sem ismeri

el. Furcsa kép : nemzeti nagyjaink rendszerint a legnagyobb hálával és kegyelettel csüngnek azon az iskolán, mely műveltségük alapját megvetette, Kölcsey ellenben mindig ellenszenvvel veszi tollára a debreceni kollégium nevét. Ennek ridegsége, tanárainak sivár ortodoxiája a túlságosan érzékeny és gyöngéd lelkű Kölcseyt az iskolától merőben elidegeníti. Legmélyebb hatással van reá Cornelius Nepos : ez vezeti be őt a klasszikus kor hősi világába, mely a görög és római történet nagy alakjainak szabadság és hazaszeregetetével, eszményeivel és szilárd jellemével a kis tanuló mélázó lelkén egész élte folytáig a legerősebb nyomokat hagyja. Athén, mint az antik művészet középpontja, csodálatos mesevárosnak tűnik fel előtte, amelyben mindent a legnagyobb szépség ragyog át. A fölkellett széperzés mindjárt cselekvésbe is szökken : a kis Kölcsey tanuló társait arra sugallja, hogy menjenek ki a város határába s ott egyik homokbuckára építsék fel újból a fényes Athént homokból, de az Akropolis és Parthenon is benne legyen. A görögökért rajongó gyermek az antik városban újra felállítja a hősök szobrait és síremlékeit, neki iramodott fantáziája csontokat is vitet oda vele, hogy ezek Marathon és Salamis hőrszainak hamvai legyenek. S itt szónokol a sápadt, de most a lelkesedéstől kipirult arcú kisfiú, aki később majd oly mélyen hatja meg a magyar országgyűlést, Miltiadesről és Themistoklesről olyan hévvel, ahogy csak képzeletét Cornelius Nepos fel tudta ingerelni. A hortobágyi homok-Athént csakhamar szertefújta az Alföld kegyeletet nem ismerő szele, de a görög világ szépségéért való rajongás a kisfiú világnézetébe mindörökre beszövedött. Hazafias érzése is a klasszikus hősök példáján erősödött : «Az iskolában római és görög történetekben — írja 1833-ban (IX. 410.) — oktattak bennünket, s itt a patriotismus magva. E mag legelőbb a nyelv iránti szerelemben kezdett fakadni, mert nyelv és nemzet : a kettő ideája válhatatlanul együtt jár».

Ahogy a magyar klasszikus költői iskola munkáit minden antik köntös ellenére tüzes magyar nemzeti érzés hatotta át, éppúgy az ifjú Kölcseynek a klasszikusokért való lelkesüléséből is mind erősebb nemzeti érzés fakad föl.

A klasszikus nyelvek odaadó kultusza föltámasztja benne a forró vágyat a hazai nyelv ápolására. Helyteleníti a debreceni kollégiumnak azt a törvényét, amely szigorú büntetés terhe alatt tiltja a diákok magánbeszélgetése közben is a magyar szót. Fáj neki, hogy a kollégium könyvtárából magyar könyvek kölcsönzését görbe szemmel nézik, «hogy az új magyar könyveket olvasók szemmeltartatnak, amire elég példánk vagynak: egy szegény ifjú nagyobb részént az által phantasta nevet nyert» (IX. 23.). *A Búsongó Amor*-ban is célzást tesz erre: «A ifjúság... mind csak holmi veres compactiójú magyar románokat akar olvasni. Ennek ugyan már elejét vettük. Régolta nem adunk nekik a collegium bibliothekájából könyveket olvasás végett. Megtörténhetne, hogy némelyek a mai módi magyarságra kapnának, s megcsalatkoznának az *Exemplar vitiis imitabile* által» (IV. 240.). Fájó kollégiumi emlékeinek nyomaira többször bukkanunk leveleiben. «Lett legyen Debreczen — írja Kazinczynak — szebb érzésű emberekkel teljes, mégis szenvedéseimnek helye ő, melyek eltávozással kisebbedni látszanak» (IX. 54.). Később már sokkal kedvezőbb színben látja debreceni *alma mater*-ét, amelyet valaha *iniusta noverca*-jának érzett. Amikor 1832-ben a debreceni diákok versgyűjteményét, Péczely tanár ajándékát, olvassa, meglepődik a kollégium szellemének örvendetes fejlődésén: «Elálmélkodtam a szertelen változáson ezen mostani Debreczen s a régi közt. Ez a kor szellemében élő ifjúság, s ez az ifjúságot így pártfogoló professor! A történet, mivel Debreczenben történt, felette fontos». (X. 248.)

Abban az időben a gimnáziumokban, mivel a latin volt a tanítás nyelve s még a magyar nyelvtant is a huszas-harmincas években is latinul tanították, a magyar nyelv és irodalom ápolása az önképzőkörökbe menekült. Ezeket éppen azért teremtették meg az ifjak, hogy itt egymásnak magyar irodalmi szárnypróbálgatásaikat bemutassák. Az önképzőkörök Kölcseynek, az önművelődés nagy szellemi hősének figyelmét különösen fölkeltik. Egy pataki diákhöz 1837-ben írt levelében (X. 422.) különösen érdeklődik az iskolai irodalmi társaság iránt s ennek célját az öntevékenység elvében látja:

«Az ifjúnak sokat kell olvasni is, írni is; mert csak olvasgatás és írogatás tesz akár polgári, akár literátori pályára alkalmatossá. Azért ily olvasó és író társaságok nagy eszközök a jövő férfi kikészülésére». Az önképzőköröknek az ifjúság szellemi fejlődésére gyakorolt jótékony hatása azért is nagyon értékes szemében, mert lelki készséget teremt az ifjában egész életére a maga továbbképzésére, a folytonos szellemi önkiegyezés szükségérzésére: «Az iskolai bölcsesség — írja — felette szűk határú; s túl az iskola falain kell magunknak mind azt megszerezni, mivel embertársainkra nézve hasznosak lehetünk. Mert az iskola csak alapot vet, mire építeni lehessen».

3.

Kölcseyt először magyar nemzeti érzése a költészetben szakasztja el az antik világ utánzásától, a magyar előtt idegen mitológiai képeitől, amelyekben pedig a saját költésze is ugyancsak bővelkedik. A «Nemzeti Hagymányok» c. tanulmányában már a magyarság történetében és népéletében gyökerező, a magyar lélekből lelkező tárgyakat és szellemet követel a magyar irodalomtól, mert «melyik magyar ismerjen rá saját mezeire, ha rajtok Pán fújja a sípot s Tytirus hajhássza bárányait?» A görög költészet görög népi szellemet lehelt; mi abban utánozzuk — hangsúlyozza a neohumanista Kölcsey — a görögöket, hogy mi meg eredeti magyar nemzeti hagymányaink történeti szellemét tükrözzük irodalmunkban.

Ugyanilyen a fordulat Kölcsey *művelődési eszményének* megszerkesztésében is. Klasszikus esztétikai világnézete először az igazi művelődés célját a görög szépségkultuszban pillantja meg: erre sugallja őt mind alapos és lelkes antik műveltsége, mind a korabeli Goethe—Schiller-féle neoklasszicizmus szelleme. Azonban ugyanabban az évben, 1826-ban, amikor a «Nemzeti Hagymányok»-ban a költészet gyökereit a hellén talaj helyett magyar történeti földbe akarja bocsátani, «Iskola és világ» c. tanulmányában művelődéspolitikai szempontból is nagy szomorúsággal búcsút vesz

a szép görög világtól, a történet mélységében visszahozhatatlanul elsüllyedt csodálatos Atlantistól s a magyar élet feltételeitől követelt új művelődési ideált szerkeszt meg: nem a szépségen szemlélődő, az antik világon ábrándozó, hanem a gyakorlati, *cselekvő* magyarnak embertípusát. A magány csendjében elmélkedni szerető, a forum zajában kedvét igazán nem lelő, érzelgős költő és esztétikus filozófus most nemzete számára olyan embereszményt tűz ki, amely nem ő maga, sőt merőben sajátmagának ellentéte: az életben hasznosan forgó, gyakorlati, talpraesett, lehetőleg gazdasági javakat termelő magyart, akinek értékrendszerében az életértékek vannak a tetőponton. A sok elméleti vizsgálódás nem kora *cselekvést* követelő, reformlázban égő magyarjának való: «Érzékenység és speculáció — ez Kölcsey új magyar művelődéspolitikájának veleje — s a történetnek nyugodt keresése egyformán elrontanak bennünket: *Csinálni, csinálni* kellene! *A cselekedetek, a publicumban forgás formálnak hasznos embert*; s egy ily formált ember, ha szívében hordja a szépek magvait, lesz azután Pászthoryvá, Ürményivé». (V. 147.) Kölcsey, az idealizmus híve, íme, a neohumanizmus esztétikaiszemlélődő művelődési eszményétől a nemzet gyakorlati élet-szükségleteinek nyomása alatt áthajlik az utilitarisztikus életeszményhez, amelynek legfőbb képviselője a magyar művelődéspolitikában éppen a tőle ideálként említett Ürményi József, az első egyetemes állami művelődési kódexnek, a hasznossági szellemű *Ratio Educationis*-nak (1777) megteremtője volt. A csekei remetének új művelődési eszményéből szinte Byron lázas cselekvés-vágya hangzik ki: *Actions, actions and not writing!* A multba révedező romantikus történetfilozófus most elfordul a történettől, amelyet egyenest azzal vádol, hogy «elront bennünket». Mintha csak néhány év múlva a cselekvésre ágaskodó Széchenyit, a magyar történetnek ezt az emberfölötti emberét, valóban *Übermensch*-ét hallanók, aki a Hitelben félti nemzetét a dicső mult vakító fényétől, mely a jelennel szemben közömbössé, pettyhüdtté és kishitűvé törpíti, friss életakarását megtorpantja: a multon való borongás előli benne a cselekvést, az ősök ragyogó éposza a jelennek a jobb jövőért küzdő

történeti drámáját. Széchenyi a meddő, «rozsdaszerető» kegyelet, a multba való terméketlen «visszaszomorkodás» helyett a nemzet haladását attól várja, hogy a magyar romantikus lélek cselekvővé formálódik s a jövő helyes alakításának, a gyökeres reformoknak szellemében nevelkedik. Széchenyi egész lelki alkata annyira voluntarisztikus, annyira újításra és cselekvésre szomjazó, hogy felejteti akarja a multat, csakhogy meg ne zavarja az újnak megépítésében, a nemzet lelkét és gazdasági állapotát átalakító munkájában, a kor új szükségleteit kielégítő alkotásaiban. Gazdasági életünk megjavulását részben az új neveléstől várja: ezért követel gyakorlati szellemű reáliskolákat, buzgón dolgozik a műegyetem felállításán. Így gazdaságpolitika és művelődés-politika szorosán összeforr programjában.

Kölcsey is, néhány évvel megelőzve Széchenyit, háttérbe szorítja az elméleti művelődési ideált s az ország gazdasági szükségleteiből vezeti le egészen ridegen a valósághoz tapadva, művelődési politikáját. Abból indul ki (V. 269.), hogy Magyarország földművelő ország; nálunk az adózó nép legnagyobb része, a nemesség s még a városi kézművesek többsége is földet művel s állatot tenyészt. Kölcsey az akkori magyar értelmiség, a nemesség fiai számára a gimnáziumtól közvetített általános műveltséget mezőgazdasági szakműveltséggel akarja kiegészíteni, hogy a nemesember földjén okszerűbben gazdálkodják, többet és jobbat termeljen. Erre a pusztán gimnáziumi latinos s az akadémiákon szerzett jogi műveltség egyáltalában nem képesíti. Igazában a magyar nemesi birtokok hozama egyedül a jobbágy béresek gyakorlati szaktudásától függ. «A magyar nemes — állapítja meg a csekei gazda — Verbőczyvel kínlódik, hivatalokat visel, státus dolgaira fordítja figyelmét; s mikor az ország és megye gyűlésein untig kifáradta magát, falujába fut béresei és juhászai közt rendet szabni. Neki, mint egész hazánknak, egyedüli élelemforrása a gazdaság. S mondjátok meg: mint folytatjátok azt? Felelet: úgy, mint a jobbágytelkeiteken lakó szegény nép; ez pedig, mint őseitől örökbe vette». Így a magyar mezőgazdasági kultúra a földművelés módjainak régi, sok évszázados, elavult kátyuiban kullog, a haladásnak benne nyomát se látjuk.

A mindig önismeretre törekvő Kölcsey magát sem tartja kivételnek: «Parányi szántóföldjeim — vallja be tiszteletreméltó őszinteséggel — éppen úgy béreseim bölcsességétől függenek, mint a tiéitek; s ugyanazért épen olyan szűken kamatoznak, mint a tiétek. Azonban, mit ifjan nem tanultunk, azt most már ősz fejjel ki nem pótoljuk». De ha már az idősebb nemzedék nem a saját életformájának és szükségleteinek megfelelő művelődési utat járta, kötelessége arról gondoskodni, hogy fiai tehessenek szert alapos gazdasági műveltségre, «hogy jobbak lehessenek, mint mi valánk!»

Arra buzdítja birtokostársait, hogy fiaikat az 1818-ban alapított magyaróvári gazdasági intézetbe küldjék. Hazánknak ezt a jeles intézményét, panaszolja, úgyszólván senki sem ismeri, ami annak a jele, hogy ilyen irányban nem is érezzük a művelődés szükségletét, mi, akiknek országa a földművelésből él. Hirlapjaink és folyóirataink minden egzotikus dologról tájékoztatnak, de eszük ágában sincs a magyar kultúrának oly messzekiható jelentőségű intézményéről legalább is említést tenni, mint amilyen a magyaróvári gazdasági iskola, amelynek hivatása értelmes magyar gazdák nevelése. «Akarjátok-e tudni, melyik kínai tisztecske részegedett meg ópiumtól? A madagaszkári királyné jó kedvében hány udvari kullancsot ölt meg méreggel? A holdbeli lakos megsértett ujjából minő színű vér foly? Mendizabal úr a cortesülésben szemöldökét hányszor húzta össze? A newyorki vendégfogadóban milyen gépek tisztítják a sáros csizmákat? Mind ezekről s ezer meg ezer ilyenekről bőv tanúságot vehettek. De hazánkban mik történnek, mik állanak fel? ezek felől ugyan a lehetőségig szűk tudományt fogtok találni.» (V. 260.)

Kölcsey maga vállalkozik arra, hogy a magyaróvári intézetet ismertesse. Tüzetesen feltárja az iskola tantervét, elméleti tárgyait és gazdasági gyakorlatait. Különösen kiemeli, hogy a növendékek nemcsak elméleti oktatásban részesülnek, hanem a példaszerűen kezelt főhercegi uradalomban a nyári hónapokban a szabad ég alatt gyakorlatilag is megtanulják a helyes gazdálkodást s így az iskolát az étellel

is összekapcsolják. «Mert valamint Jakab apostol igen bölcs mondásaként a hit jó tettek nélkül megholt állat: úgy a négy fal közt kerengő s fejeére feketével írt tudomány életre alkalmaztatás nélkül megholt állat.» Alig születik tehát meg a magyar gazdasági iskola, Kölcsey már küzd az aszfaltgazdászok elméleti típusa ellen: minél több élő gyakorlatot követel. Ez egyszerismind alkalmat ad neki, a sok tudós elmélkedés emberének, hogy tisztázza az elméleti és a technikai tudományok viszonyának helyes mértékét az emberi művelődésben: «Jól megértsetek! Nem azt akarom mondani, hogy semmi tudomány nem ér semmit, ha csak közvetlen vásárra nem vitetik, vagy valamely gyárban gépelyforgatásra nem fordíttatik. Értelmem ez: gazdaság és státustudomány, philosophia és költészet, szónokság és csillagászat és kémia, s minden más egyéb csak úgy bír belső becsét, ha a való, meleg étellel viszonyba tétel; ha sem egyes ember elmejátékos foglalatossága gyanánt nem űzetik, sem pusztán emlékező tehetséget ragyogtató bútor-nak nem tekintik, hanem az emberi társaság kifejlési és haladási nagy körében él és mozog; s vagy egyenesen tetté változik, vagy jövő tettek kifejtésére és előhozására számoltatik ki.» Kölcsey tehát már tisztán látja, hogy a nemzet gazdasági ereje nagyban függ a tudomány fejlettségétől, mert a modern élet és gazdaság a technikán épül föl, a technika pedig a tudományon alapszik. Tudomány és élet, elmélet és technika a legszorosabban függ össze egymással. Az elmélet gyakorlat nélkül vak s a gyakorlat elméleti kategóriák híján üres. Mindkettőre szükség van, de természetesen olyan technikai tevékenységnél, mint a földművelés, a gyakorlat túlsúlyával.

Fáj a magyar nyelv jogai nagy országgyűlési harcosának, hogy a magyaróvári intézet tanítási nyelve a német, amit azonban egyelőre természetesnek tart. Emiatt hiba volna, ha a magyar ifjúság távolmaradna tőle, mert ha a nyelv német is, a gazdaság magyar s a főhercegi jószágokon sikerrel alkalmazott tudomány magyar földön hoz szemmel látható gyümölcsöket. Az iskola világító szövétnek lehet az ország színmagyar vidékeinek gazdasági emelésére. «Lelkem-

ből óhajtom, — írja Kölcsey — bár minél előbb eljönne az idő, midőn az óvári szép intézet nevendékei a tudomány szavait magyar nyelven hallgathatnák.» Ez az idő félszázad multán elkövetkezett. De a magyar művelődéspolitikának ma is még mindig ugyanaz a vágya, mint Kölcseyé: bár minél több magyar ifjában ébredne fel a gazdasági-gyakorlati érzék, amely javakat termelő, a nemzet közvagyonosodását előmozdító életpályákra terelné őket!

Ennek az eszménynek megvalósítását Kölcsey egyáltalán nem várja az 1825/27. évi országgyűlés közoktatásügyi bizottságának munkálatától, az *Opinio*-tól, amely az 1790/91. évi országgyűlés hasonló bizottsági tervezetének silány, a lefolyt négy évtized szellemi változásait alig figyelembe vevő átdolgozása. Ezt és az egyházjogi reformmunkálatot Kölcsey a «legsejtesebbnek» bélyegzi. «Egyébiránt is hitem az, — teszi hozzá — hogy a nevelési tárgyat országunk mostani fekvésében jól kidolgozni lehetetlen; vagyis inkább *valami különös jót gyakorlatba hozni reménység nincs*». (V. 248.) A művelődéspolitiká terén is ugyanaz a reménytelen pesszimizmus tör elő a szatmári követ lelkéből, amely nála minden reform megvalósításának hitét sötét felhőjével már eleve beárnyékolja.

De még egy oka van arra, hogy az intézményszerű közoktatás ügyét ne bolygassa: nem a nyilvános, hanem a magánoktatás híve. «Én a magányos nevelés mellett élek és halok. Embert csak ez formálhat; az iskolai intézetek nem lehetnek és nem fognak lehetni egyebek, mint tudóst formálni igyekező intézetek.» Ezért unokaöccsét, Kölcsey Kálmánt is, akihez a Parainesis-t írja, otthonn nevel-teti. Nyilván fél az iskolák egyoldalú intellektualizmusától, mely csak az értelmet fejleszti: a pusztá oktatás háttérbe szorítja az *egész* emberré nevelést. A nyilvános oktatást elítélő véleménye a saját maga sivár debreceni tanulói tapasztalataiban gyökerezett. Éppen ezért egyoldalú is maradt: nem gondolt arra, hogy a nyilvános iskoláknak is lehet egészséges szelleme, amely fölébe kerekedik az otthoni magánnevelésnek, mert az iskola, mint a gyermekek miniatűr-társadalma, sok olyan szunyadó erőt vált ki, amely társak

híjján nem bontakoznék ki és sok olyan rossz lelki tulajdonságot tompít el és fejleszt vissza, amelyek az iskolai társas együttlét nélkül igen kellemetlen formát ölténének. Az iskola a társas életre mégis csak jobb előkészítő, mint az otthonn elszigetelt ifjú magánnevelése.

4.

Meglepő, mennyire tisztában van Kölcsey a *művelődés anyagi és formai oldalával*. Már világosan megállapítja, hogy a művelődésnek s így az iskoláknak sem lehet célja a minél több ismeret és készség szervesen felhalmozása; az enciklopédikus vagy polimatikus művelődési eszménynek nincs értéke, mert csak az elme túlterhelésére, a tarka ismereteknek az emlékezetben való pusztá elraktározására s emellett a gondolkodásmódnak zavarosságára vezet. Az igazi művelődés lényegét Kölcsey már a formális oldalban látja: az iskola célja a *módszerben* való műveltség megadása, nem pedig rengeteg sokféle anyag megtanulása. Ez a metodikus képzettség a szellem oly iskolázottságát, belső habitusát jelenti, amely arra képesíti a fejlődő egyént, hogy bármely fajta ismerési anyaggal egyhamar el tudjon bántani, magáévá tudja tenni, azaz elméje nem arra van kiművelve, hogy minden ismeretanyagban jártas legyen, hanem arra, hogy minden ismeret *számára* logikailag iskolázott és fogékony legyen. Az iskolai művelődésben nem a tartalom sokfélesége és gazdagsága elsősorban fontos, hanem az önálló szellemi munkára való nevelés, az észnek kicsiszolása.

Hogyan fejezi ki mindezt több, mint száz esztendővel ezelőtt Kölcsey? «Mikor én még igen ifjú valék, ezerfélélt láttam magam előtt s mind azt megtanulni és tudni akartam; s utoljára semmit sem tudtam megtanulni. Csak később hallottam Rousseautól, hogy az *iskolai években csak methodust kellene szerezni*, mely szerint azután tanulgassuk azt, amit választanunk kell. Egy ilyen methodusnak megszerzése nélkül felette nehézé tétetik a való tudomány; s ha való tudományt nem szerezhetünk magunknak, jobb semmit

sem tudnunk.» (V. 145.) Szinte Descartes *Discours de la méthode*-jének hangja üti meg fülünket, amikor Kölcseynek a maga szellemi fejlődésére vonatkozó önvallomását olvassuk, egyben a módszeres gondolkodás formai mozzanatának a művelődésben játszott szerepéről és jelentőségéről hallunk okos gondolatokat a sokféle tarka-barka ismeretanyag tartalmi terhével szemben.

Azonban akkor is Descartesra emlékeztet Kölcsey, amikor művelődéelméletének további vonalát kihúzza. A tudományos gondolkodásnak különösen két útját emeli ki: a *matézist* és a *metafizikát*, éppen a fő descartesi tudományágakat, azonban az előbbit a logika pozitív, az utóbbit a kételkedés negatív előjelével: «Mindegyik — írja — a gyöngye fejeket csalhatatlanul elveszti, de a jó fejek az elsőbb által világosságra és nyugalomra mennek által, — az utóbbi minden különbség nélkül a legerősbeket is megzavarja, világot és nyugtot pedig sohasem ad: a skepsis lelke száll meg bennünket azon pillanatban, melyben a metaphysika küszöbére lépünk, s nincs ok, nincs systema, mely többé bennünket az örvényből kivonjon. Ha minden systemákat megvetünk, örök bizonytalanság és tudatlanságunk kínzó érzelme lesz hóhérunk; ha valamelyiket elfogadjuk, bizonyosságunk kútfeje úgy sem lesz egyéb, mint tudatlanság. Boldog, akit geniusza oly útra visz, mely nyugalmat nyújt.» (V. 146.)

Íme, Kölcsey, a tragikus ember típusa, aki mindenben problémát lát, folyton kétségeskedik és sohasem talál igazán megnyugvást, az idillikus embert állítja oda eszményül, aki nem törí a fejét, aki nem szenved gondolatfájásban, hanem mindenben rögtön keresi a harmóniát s ezt meg is találja.

5.

Minden reformkorszak a maga társadalomalakító eszméit a fiatal nemzedék olyan új nevelési rendszere útján iparkodik megvalósítani, amely eszményeinek megfelel. Ezért az újításvágyban égő koroknak szelleme mindig erősen pedagógiai színezetű: a nemzet jövője fiatalága, ennek

lelkét kell úgy formálni, hogy ez a nemzet megújhodását célzó eszméket a valóságba átültesse s történeti szilárdságukat biztosítsa. A mi reformkorszakunknak is valamennyi vezető embere behatóan vizsgálja nevelésügyünk rendszerét, főképp ennek olyan tagozatát, amelynek reformja legközelebb áll sajátyszerű eszméihez. Báró Wesselényi Miklós, a nemzetiségi politikus, az óvódák felállításáért lelkesedik, mert ezekben a magyarosítás kitűnő eszközeit pillantja meg. Széchenyi, a nagy gazdaságpolitikus, a réaliskolák s a műegyetem megteremtését sürgeti, hogy a különben jogi pályákra tóduló magyar ifjúságot a gazdasági életre terelje. Kossuth a reális ipariskoláktól várja a művelt magyar polgári osztály megszületését, amely a nyugati országokban a liberális politika vezető társadalmi rétege; a klasszikus tanulmányokért is síkra száll, nemcsak azért, mert nagy rétor, aki meg tudja becsülni az antik szónoklat nevelő hatását a magyar retorikai művelődésben, hanem azért is, mert a gimnázium klasszikus oktatásában a humanizmus és liberalizmus szellemének biztosítékát látja: a klasszikusok tanítása legjobban a liberális angoloknál virágzik, gazdasági életük és gyakorlati érzékük mégis a legfejlettebb a világon. Báró Eötvös József, a demokrácia előharcosa, a népiskolák reformját követeli Pestalozzi szellemében; Guizot liberális francia iskolapolitikája lebeg szemei előtt.

De maga az ifjúság is a művelődéspolitikára nagy jelentőségének tudatára ébred: a nemzet nagyobb fokú műveltségétől várja sorsának jobbrafordultát. Az erdélyi ifjúság 1834 nyarán levelet intéz a magyarhoni országgyűlés ifjúságához s a nevelésügy sürgős reformjáról így elmélkedik: «Lefeketébb bélyege, hiánya hazánk szomorú szakának a vak tudatlanság, épen a tehetős és így többel tartozó résznél. Törekedjünk a nevelés célirányosítására, mert nevelni annyi, mint teremteni, — ha oszlik a homály, oszlanak az akadékok. Neveljük különösen, ami már teljesen hatalmunkban áll, mi magunkat! az erőteljes test, nagy tehetségekkel áldott lélek, párosulva a tudományok és műveltség szellemével, kivívhatja azt, amit sejteni is alig merünk most.» (X. 440.)

Kölcsey szeme is rajtafügg a nevelés kérdésein. A nemzet gazdasági emelkedését a birtokos nemesifjúságnak gazdasági nevelésétől várja. De mint a népnek odaadó barátja, aki politikai tevékenységének javát a milliók jogainak és föl-emelésének szenteli, behatóan érdeklődik a népnevelés kérdése iránt is, amely a liberális demokrácia eszmeáramlatának az időtájt Európaszerte központi kérdésévé emelkedett. Az Akadémia kéziratárában van Kölcseynek egy sajátkezűleg írt könyvjegyzéke, amely jó tájékoztatást ad olvasmányairól, politikai tanulmányának irányáról. A följegyzett könyvek között meglepően jelentékeny számmal vannak a népnevelésre vonatkozók: *Denzel: Volksschulenkunde*; *Einleitung in die Erziehungs- und Unterrichtslehre*; *Harnisch: Volksschullehre. Halle, 1825*; *Zerrenne: Grundsätze der Schuldisciplin; Methodenbuch; Grundsätze der Schulerziehung. Magdeburg, 1827.* (L. Jancsó B.: Kölcsey F. élete és művei, 1885. 372. l.)

Figyelme először terjed ki nálunk társadalomnevelési kérdésekre, mint amilyen a börtönügy. A megyét az alkotmány védőbástyájának tekinti ugyan, de nem huny szemet hibái és hiányai előtt. Emberszeretetét és igazságérzését mélyen sérti a megyei börtönrendszer, amelyet nem a nép megjavítójának, de megrontójának tart. Br. Eötvös József, akinek lelki alkata, politikai gondolkodásmódja és költői iránya oly sok vonásban hasonló Kölcseyéhez, az utóbbi nyomában jár, amikor «Vélemény a fogházjavításról» c. iratát később megírja.

Kölcsey «A vadászlak» c. elbeszélésébe szövi bele a megyei fogházügyre vonatkozó szociálpedagógiai elmélkedését. A fogháznak három osztálya van. A legalsó a tömlöc: ez földalatti pince vagy verem, amelyben hetven-nyolcvan rabló és gyilkos van összezsufolva. «A más két osztály az élők levegőjében, földszint épült: egy férfiak, más asszonyok számára; e kettőben mindenféle rangú és korú megrögzött és kezdő gonoszok, vigyázatlan tettekért befogatott ifjoncok és örültek, minden különbség nélkül együvé zárattak. E két osztályt a legteljesebb joggal úgy lehetett tekinteni: mint legcélrányosabb iskolát, hol a földalatti osztály jövendő

lakosai vagy lakosainak oktatói s útbavezetői állandóul neveltessenek s olykor a vesztőhely gazdagítására, egy-két zsákmány előre készülhessen. Mert kit egyszer, ifjúsága hajnalában, bármi történet következtében, a sors ide kényszerített, annak igen nyomorúlt fejének kell vala lenni, ha a vétek minden tekervényeivel s a legborzasztóbb szemtelenségével tökéletesen meg nem ismerkedett. Ki idejötték a becsületérvés valamely szikráját még szívében hordozta, vagy az emberi nem iránt, tisztábban vagy homályosabban, még valami hajlandóságot érzett: minden bizonnal e kettő nélkül tért vissza a társaságba, onnan időről-időre ide, mint honába, ismét eljövendő.» (II. 31.) Kölcsey humánus lelke tehát félti a bűnöző fiatalságot a végső megromlástól, amelynek egyik fő előmozdítója a megyék fogházrendszere. Nála, aki jártas volt kora nyugati büntetőjogi irodalmában, főképp Bentham büntetőpolitikai elveiben, már megtaláljuk a modern kriminálpedagógia alapvető gondolatait.

Már fiatal korában feltűnt alapos jogtudományi képzettsége. A debreceni főiskola huszonegy éves korában, alig-hogy elvégezte jogi tanulmányait, jogtanárnak hívta meg. A meghívást elhárította. A debreceniek azt hitték, hogy méltóságán alulinak tartja a megyében kiváló szerepet játszó történeti család tagja a tanári hivatást: a társadalom balitélete akkor még jelentéktelennek tartotta a professzori pályát. Kölcsey azonban távol állott ettől. Igazi oka a debreceni szellem iránt érzett ellenszenve volt, amint pár esztendő múlva ezt Kazinczy előtt őszintén be is vallja: «Miért nincs Debreczen csak olyan is, mint Pest? Vagy miért nincs Debreczenben csak öt vagy hat szeretetre méltó, liberális tudósnak lakhelye? Milyen örömmel fogadtam volna mintegy négy év előtt az intést, hogy ott professori cathedrát elfoglaljak! Én a köznép praeiudiciumait, hála, régen elvettem, s örömmel fognám még most is valami olyasra adni magamat; de Debreczenben élni, ó azt ne adja az ég!» (1814. ápr. 3.)

Kölcsey nem lett debreceni professor: ehelyett az egész nemzetnek egyik legnagyobb esztétikai és politikai nevelője. Ma is, trianoni siralmunk közepett, Mohácsnak

balsorstépte népét így neveli a szenvedések erőtlelkű elviselésére s a belőlük való kiemelkedésre : «Szerencse hiúvá is teszen ; szerencsétlenség magába szállást, önismerést, erő-kifejtést hoz magával. Hányszor nem szült a veszteség hasonló lelkesedést a legragyogóbb győzedelemhez ! Minden esetre a fájdalom keresztülröpülése gyötrelmes ugyan : de szelíd, emberi érzelmeket többször támaszt, mint a gyönyör hosszú folyama. Iskola az, melybe az istenség nem mindig haragjából vezet bennünket.» (Mohács. II. 140.)

KORNIS GYULA.

KOSSUTH AZ AMERIKAI PÁRTPOLITIKA ÚTVESZTŐJÉBEN.

Még nagyban folytak Angliában a Kossuth-ünnepélyek amikor az amerikai sajtóban szóharc indult meg a felett, hogy melyik párt lesz hivatva őt tulajdon vendégének tekinteni és az Űnió belpolitikai útvesztőjében eligazítani.¹ Általános volt a felfogás, hogy ez a whig-párt feladata lesz, mert Kossuth főleg a whig-kormány közbenjárásának köszönhetette, hogy kisázsiai internáltságából kiszabadulhatott.

E párt azonban a sajtó ösztönzése ellenére is tartózkodóan viselkedett. Nyílt állásfoglalásában erősen megzavarták az angol laphírek, melyek egyöntetűen arról számoltak be, hogy Kossuth politikai körútra készül Amerikába, ami pedig nem egyezett meg a pártnak Kossuth magatartásáról alkotott felfogásával.

A demokraták viszont a whigekkel szemben nyíltan hangoztatták, hogy Kossuthnak Angliában kifejtett elvei helyeslésükkel találkoznak. Népfenség és önkormányzat, tetterős külpolitika az európai demokráciák talpraállítására, mind olyan jelszavak voltak, melyek a demokrata párt szótárából sem hiányoztak. Lapjaik pedig a whig sajtószerveket messze felülmúló lelkesedéssel írtak Kossuth angliai sikeiről.

E két nagy párt állásfoglalását, illetőleg sajtójuk hangját teljes erővel igyekeztek túllicitálni az abolitionisták, sőt kifejezésre jutatták azt az elhatározásukat is, hogy Kossuthot megnyerni óhajtják politikai céljaik támogatására.

¹ Wendell Phillips and Francis Jackson Garrison: *William Lloyd Garrison*, New York, 3. köt. 339 és köv. — V. ö. *Liberator*, Boston, 21. köt. 204. l.

Az abolitionizmus eredetileg nem politikai, hanem társadalmi mozgalom volt az Űnióban, melynek élén álló rabszolgaellenes társaság a néger rabszolgák felszabadításának eszméjét népszerűsítette. Előharcosaik ott ültek a szövetséges Kongresszusban épp úgy, mint az északi államok törvényhozásában és a két nagy pártnak balszárnyán hirdették elveik mindenhatóságát.

Akadtt azonban Amerikában egy politikai párt, mely programjába az abolitionizmust is felvette. Hívei magukat free soilereknek nevezték, akik a szőlés-, munka- és ingatlanszerzési szabadságon felül az egyéni szabadság korlátlan érvényesülését követelték. E számban kicsiny, de tehetős és nagyhangú szónokai folytán nem jelentéktelen politikai párt a baloldali whigekkel és demokratákkal kelt versenyre Kossuth törekvéseinek támogatásában.

Azonban sem a free soilerek, sem a két nagy pártnak baloldali árnyalatai nem tudták fürgeségben utólni a már említett rabszolgaellenes társaság neve alatt elterjedt mozgalom vezetőit, akiknek jól kiépített összeköttetései Angliáig terjedtek.

Kossuth még Angliában időzött, amikor az amerikai abolitionisták ösztönzésére megmozdultak az angol rabszolgaellenes egyesületek. Levelekkel halmozták el, amelyekben kérve-kérték, hogy ne térjen napirendre a rabszolgaság problémája felett, ha tisztelőinek nagyrabecsülését meg akarja őrizni. Kapott olyan figyelmeztetést is, hogy ejtse el amerikai útjának tervét, mert ott hírnevét és befolyását a rabszolgatartók kihasználják ezen embertelen rendszer támogatására. Ha pedig egyszer kezeik közé kerül, akkor örökre elveszett önmaga, barátai és a szabadság ügye számára. «Itt fekszik Kossuth, az amerikai rabszolgatartó» — ez lesz majd a sírfelirata.¹

Ezzel a tolakodó tanácsadással szemben Kossuth célszerűbbnek látta a teljes tartózkodás álláspontjára helyezkedni. Meg volt ugyanis győződve arról, hogy személyére nézve feltétlenül káros volna, ha velük szolidaritást vállalna,

¹ *Liberator*, 21. köt. 179 lap.

mert az amerikai kormány — éppen ellentétben ezzel a mozgalommal — a rabszolgaság fenntartásának álláspontját képviselte.

De a magyar ügy szempontjából is alkalmasabbnak látszott, ha távortartja magát az amerikai politikai életnek ettől a darázsfészektől. «Elvi és becsületbeli kötelességemnek tartom — mondá partraszállása után Newyorkban, castle-gardeni beszédében — hogy pártpolitikai kérdésektől tartózkodjam. Ha hazám részére azt a jogot követelem, hogy sorsát maga intézhesse, akkor ezt az elvet itt is és mindenütt tiszteletben tartom».¹

Ezzel a kijelentésével azonban a szélsőséges abolitionistákat nem elégítette ki. William Lloyd Garrison, a rabszolgaellenes társaságnak megalkuvást nem ismerő vezére meg is állapította róla lapjában, a bostoni *Liberator*ban, hogy ezek után céljaikra teljesen alkalmatlan.²

Az abolitionista politikusok azonban nem voltak ilyen szélsőségesek. Tekintet nélkül arra, hogy a whig-, a demokrata vagy a free soil-párthoz tartoztak, nagyobb megértést tanúsítottak nehéz helyzete iránt, mint Garrison, és megelégedtek volna azzal az ígéretével is, hogy a rabszolgartartásnak nem lesz szószólója.

A demokratapárt, mely őt New Yorkban küldöttségileg üdvözölte, mindenképpen helyeselte tartózkodását a rabszolgakérdésben, valamint azt az álláspontját is, hogy az Úniónak világhatalmi helyzeténél fogva kötelessége a népek önrendelkezési jogának érvényt szerezni.³

De a demokraták mögött a whigek sem maradtak el. Ők is küldöttséggel tisztelték meg Kossuthot, ígérni azonban neki semmit sem ígértek és inkább csak annak hangsúlyosára szorítkoztak, hogy a párt érdemeit sorolják fel, amelyeket a magyar kérdéssel szemben tanúsított jóindulatú álláspontjával szerzett. Ennek hangoztatása Kossuthra azt a benyo-

¹ U. az 21. köt. 201. lap.

² Garrison vezércikke *Kossuth elesett* címmel. *Liberator* 21. köt. 203.

³ V. ö. *New York Herald*, 1851. dec. 18.

mást tette, mintha a whig-párt részéről elvárt köteles hálára figyelmeztetnék,¹ bár ugyanakkor a párt szónokainak obstrukciója miatt a Kongresszus nem tudott dülőre jutni arra nézve, vajjon fogadja-e őt hivatalosan vagy sem, amire az elnöki üzenetben kapott felhívást.

Kossuth akkor még nem tudta, hogy a whig-párt obstrukciójának felidezésében Hülsemannak, Ausztria washingtoni ügyvivőjének és Bodisco orosz követnek volt előkelő szerepe.

Hülsemann már 13 éve szolgált Amerikában és régóta szeretett volna követté előlépni, míg végre most Kossuth diszkreditálásával remélte olyan érdemek szerzését, amelyekért Schwarzenberg elismerésére számított.

Érdemek szerzésére valóban szüksége volt, mert Bécsben nem nagy rokonszenvnek örvendett. Azt tartották róla, hogy lutheránus hitét is csak azért hagyta oda, hogy a katolikus Habsburgok szolgálatában érvényesülhessen. Mikor pedig már Metternich is megsokalta nyugtalan tülekedését, Washingtonba küldte ki, hogy e befolyásos összeköttetésekkel rendelkező kellemetlen tisztviselőtől megszabadulhasson.²

Hülsemann a washingtoni kormánykörökben hamarosan kiismerték és nem nagyon szívelték. Tapintatlansága és szenvedélyes elfogultsága miatt maga Webster is csak kényszerűségből érintkezett vele; az amerikai külügyi hivatalban pedig gyakran gúnyt űztek belőle.³ Ezért nehezen tudott Ausztria érdekeinek érvényt szerezni, pedig most, Kossuth amerikai útja alkalmával, ugyancsak szüksége lett volna arra, hogy jó összeköttetésekkel rendelkezék.

Tudatában lévén gyenge pozíciójának, a népszerű orosz követnek, Bodiscónak segítségét vette igénybe, hogy a konzervatív törvényhozókat Kossuth hivatalos washingtoni fogadtatásának leszavazására rábírja.

¹ U. ott 1851. dec. 21.

² Mayr, Josef Karl: *Die Geschichte d. österr. Staatskanzlei im Zeitalter d. Fürsten Metternich*, Wien, 1935. 46—47.

³ *The Sun*, Baltimore, 1851. nov. 15. — V. ö. *Rapport*. No. 34. litt A—B. Washington, 1851. nov. 30. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien.

Bodisco befolyására a szenátusban rövidesen kezdetét vette a szervezett obstrukció. A támadást Dawson, Georgia déli állam szenátora kezdte. «Semmit sem találok Kossuth jellemében, — úgymond — amiért őt mások felett annyira kitüntessük. Ha a nép akarja fogadni őt, ám tegye; ez nem a kormány vagy törvényhozás kötelessége».¹

Nyers hangja rendkívül felingerelte Foote szenátort, a javaslat előadóját, aki Kossuth emberi és államférfiúi érényeinek védelmére a következőkben vágott vissza Dawsonnak: «Tekintettel a rokonszenvnek, tiszteletnek, mély csodálatnak és benső hálának általános nyilatkozására, melyet mindkét világrészben Kossuthtal szemben tapasztaltunk, nem vártam volna, hogy ebben a testületben akad olyan értelmes szenátor, aki ne látna különbséget közte és mások között. Washington csak egy volt, de Kossuth is csak egy van. Így ítéel minden világosfejű ember».²

A Kossuth-ellenzék azonban nem hagyta magát, sőt váratlanul a szélső abolitionisták egyik vezéralakjának, John P. Hale-nek, New Hampshire állam szenátorának támogatását is megszerezték, a nélkül, hogy Hale-nek szándékában állott volna a Kossuth-ellenzéknek szívességet tenni.

Hale kiváló szónok volt, hírhedt közbekiáltó és veszedelmes javaslatbuktató. Nem volt Kossuth-ellenes, de rendíthetetlen abolitionista. Éppen ezért, ha a szenátusban felállt, vörösposztó volt a többség előtt. Ezúttal is, mikor a Kossuth-javaslatról szólt, tulajdonképpen az abolitionizmus mellett tartott nagy propaganda-beszédet, amellyel azonban csak a javaslat elleni hangulatot szította tovább. Hogy felszólalásának hatása alatt a javaslatot le ne szavazzák, az előadó jobbnak látta Hale beszéde után indítványát visszavonni.

Foote helyett Seward, New York állam szenátora, a free soil-párt egyik vezére vette át az előadói tisztelet.³ Az obstrukció azonban szakadatlanul tovább tartott, bár közben

¹ *The Union*, Washington, 1851. dec. 5.

² U. ott.

³ Seward, Frederick William, *Seward at Washington as Senator and Secretary of State. A memoir of his life with selections from his letters. 1846—1861.* New York, 1891. 173 és köv.

a Kossuth-párti szenátorok az indítvány mellett igen meggyőző, hangulatos beszédeket mondtak. Charles Sumner, Massachusetts állam szenátora, valóban nem mutatkozhatott volna be kiválóbb szűzbeszéddel, mint amellyel a javaslatot támogatta. «Kossuth olyan történelmi jellem, — mondá Sumner — akárcsak egy élő Wallace vagy Tell; sőt merném mondani, mint egy élő Washington, aki megérdemli hódolatunkat».¹

Utána Cass tábornok beszélt,² akivel szemben Hülsemann ádáz gyűlölettel viseltetett, amióta Cass 1849-ben a kormányhoz azt a felszólítást intézte, hogy szakítsa meg Ausztriával diplomáciai kapcsolatait Magyarország önrendelkezési jogának megsértése miatt.³ «Úgy fogok vele bánni, mint egy kutyával», — írta akkor Schwarzenbergnek a felbőszült Hülsemann.⁴ Azóta Casst személyes ellenségének tekintette és iránta való gyűlölete csak fokozódott, miután tudomására jutott, hogy most a Kossuth-párti szenátorok vezérszónoka.

Cass beszédében meggyőzően fejtegette, hogy Kossuth fogadását nem lehet arra magyarázni, hogy ezzel az Únió feladja eddigi semlegességi politikáját. «Ilyet még nem értem meg, — mondá végül maró gúnnyal — hogy a whig-kormány javaslatát a saját pártja obstruálja meg, míg mi, ellenzéki demokraták — legalább is a Kossuth-kérdésben — egyszerre kormánypártiak lettünk». Harsogó tapsal fogadták e szavakat.⁵ Úgy látszott most már, mintha a jég meg volna törve a javaslat érdekében, amikor a Kossuth newyorki fogadtatásáról vett legfrissebb sajtóhírek nyomán újra az obstrukció kerekedett felül.

New Yorkban ugyanis különös események történtek. A leírhatatlanul pompás Kossuth-ünnepélyeknek voltak árnyoldalai is. A város lakomáján Watson Webb, a *New York*

¹ *Congressional Globe*, XXIV. 50—55.

² U. ott. XXIV. köt. 66—72.

³ U. ott. XXII. köt. 54—58.

⁴ Rapp. No. 33. litt. B. Washington 1849. dec. 16. HHSTA.

Wien.

⁵ V. ö. *The Daily Union*, Washington, 1851. dec. 13.

Courier and Morning Enquirer szerkesztője, botrányt akart rendezni, de a lelkes társaság valósággal belefojtotta a szót, mikor Kossuth politikai terveit kritizálni kezdte. Lapja a konzervatív whig közvéleménynek volt a szócsöve, ő maga pedig Hülsemannak barátja és Schwarzenbergnek nagy tisztelője. Vonzalma a bécsi politikához még abból az időből származott, amikor a whig-kormányt a magyar szabadságharc leverése után Bécsbe követnek küldte ki, de a demokraták váratlan ellenállására a szenátus az utolsó percben megtagadta hozzájárulását e kinevezéshez. Így Webbet úgyszólván az Európába induló hajóról vitték vissza a lapszerkesztői székbe.

Ami a város lakomáján történt rendzavarást illeti, az ilyesmi nem volt egyedülálló esemény az amerikai politikai lakomák történetében. A baj azonban abban rejlett, hogy a newyorki sajtó is lakomával akarta Kossuth személyében a *Pesti Hírlap* szerkesztőjét megtisztelni. E lapszerkesztők doyenja pedig ugyanaz a Watson Webb volt, aki a városi lakomán a botrányt rendezte. A történetek után tehát szó sem lehetett arról, hogy a sajtó lakomáján ő legyen a házigazda. Erre való tekintettel a rendezés a *New-York Tribune*, *New-York Times* és az *Evening Post* abolitionista szerkesztőinek kezeibe csúszott át, és így az egész lakoma az abolitionizmus bélyegét viselte magán.¹

Mikor ennek híre a Kongresszus folyosóira eljutott, a Kossuth-ellenzék az obstrukcióban diadalmas öngazolását látta. Ugyanis azt a tényt, hogy Kossuthot az abolitionista nagy newyorki lapok ünnepelték, most már megdönthetetlenül arra magyarázták, hogy Kossuth minden eddigi nyilatkozata ellenére az abolitionistákkal titokban szövetkezett. Ezen meggyőződésükben még jobban megerősítették őket azok a magasztaló cikkek, amelyek az abolitionisták hivatalos lapjában, a washingtoni *National Erában* láttak napvilágot ugyanakkor, amikor a pompás Kossuth-hasábok alján a tárcarovatban Mrs. Beecher-Stowe híres regényét, a *Tamásháza kunyhóját* olvashatták, mely megrendítő szavakkal ostorozta a rabszolgaság borzalmaikat.

¹ *New York Herald*, 1851. dec. 22.

Mindezek után érthető, hogy 1851. december 30-án, mikor Kossuth Washingtonba érkezett, még mindig változatlan heveséssel tombolt az obstrukció, és személyét a gyanú hideg lehellete vette körül. Mindenki csodálattal adózott egyéniségének, de a Kongresszus többsége az általa képviselt ügygel szemben — a legjobb esetben is — hallgatásba burkolódzott. Csak azok a politikusok tartottak ki a nyilvánosság előtt is mellette, akikről köztudomású volt a rabzolgaellenes mozgalommal való rokonszenvük.

Vajjon mit várhatott az abolitionistának bélyegzett Kossuth a köztársaság elnökétől, akinek magának is rabzolgai voltak. Fogadtatásáról Shields demokrata szenátor. vaskos, de egészséges humorával így írt Schurz Károlynak: «Fillmore úgy fogadta Kossuthot, mint ahogy a tengerészkadettet szokás fogadni a fedélzeten. Állásba vágta magát és megjelenésében méltóságos akart lenni, amelyből azonban hiányzott a szellem méltósága. Válaszbeszéde pedig hallomásra rosszabbul hatott, mintha az ember annak szövegét írásban olvasta volna» . . .¹

Kossuth valóban nem volt megelégedve az elnöknél történt fogadtatásával, valamint azzal a lakomával sem, melyre az elnöktől meghívást kapott. Kiderült ugyanis, hogy az elnök e lakomára Kossuthon kívül az akkor éppen Washingtonban időző Jean Jacques Ampère, neves francia irodalomtörténet író is meghívta, aki a jelenlevők körében élénk szellemességével Kossuthnál is nagyobb érdeklődést keltett. Ennek láttára Kossuth egész este feltűnően hallgatag volt és asztalbontás után hamarosan eltávozott. Ilyen körülmények között tehát szó sem lehetett arról, hogy akár a meghívottak, akár maga Kossuth az elnök vendéglátását Kossuth politikája melletti hivatalos állásfoglalására magyarázhatták volna.²

A Kossuth elleni gyanúsítgatások tetőpontot értek el akkor, amikor őt az abolitionista törvényhozók a nyilvános-

¹ Mc Cormack Thomas: *Memoirs of Gustave Koerner*, Iowa, 1909. Kinkel and Schurz. I. köt. 578. és köv.

² *The Sun*, Baltimore, 1852. jan. 5.

ság előtt is védelmükbe vették. Sőt a tiszteletére rendezett kongresszusi lakoma alkalmával elérkezettnek látták az időt arra, hogy a fogadtatása körüli húzavona szégyenének ürügye alatt a kormány ellen nyílt támadásba kezdjenek. Maga Webster az utolsó óráig habozott, hogy résztvegyen-e a lakomán, mert tartott attól, hogy Kossuth előrelátható ünneplése miatt majd intrikáknak teszi ki magát. Mikor azonban biztos értesülést szerzett az abolitionisták szándékairól, jobbnak látta, ha a kormány egy-két tagjával együtt mégis megjelenik, hogy jelenléte a támadókra mérséklelet parancsoljon.¹ Így történt aztán, hogy teljes ellentétben addigi rezerváltságával, a fehér asztal hangulatának hatása alatt rögtönözte a Magyarország függetlensége mellett tartott kiváló beszédét, melyet később Hülsemann demarsa és a konzervatívok felzúdulása miatt kénytelen volt lényeges részeiben helyreigazítani.

Szerencsére ilyesmi könnyen ment Amerikában. A közélet bevett szokásai közé tartozott ugyanis, hogy egy politikus egyazon tárgyban két, egymástól eltérő nyilatkozatot tehesen, miközben az egyiket hivatalos, a másikat pedig magánvéleményének minősíthette.² Ez a köztársasági egyéni szabadságnak teljességét jelentette, ami persze merev ellentétben állt az európai közéleti etikával. De mint az egyén, éppúgy a sajtó is korlátlan szabadságot élvezett és Webster ezen később magánvéleménynek nyilvánított politikai beszédjéért heves sajtótámadásoknak vált célpontjává.

A Kossuth személye körüli események tehát az abolitionisták hálövetése, Bodisco és Hülsemann cselszövényei és a déli, többnyire whig törvényhozók gyanúsítgatásai miatt pár hét alatt valóságos politikai bonyodalommá duzzadtak fel, melynek hullámai a washingtoni közélet vezető egyéniségeit sem hagyták érintetlenül.

Webster összekülönbözése Fillmore elnökkel, aki zokon vette neki a kongresszusi lakomán rögtönzött magyarbarát

¹ Webster levele Fillmorehoz, Washington, 1852. jan. 7. *The writings and speeches of Daniel Webster*. XVIII. köt. 503.

² Rapp. No. 5. Washington, 1852. jan. 10. HHSTA. Wien.

beszédét, majd Webster erős közeledése Seward szenátorhoz, Kossuth rendületlen hívéhez, az abolitionista free soilerek egyik vezéréhez, politikai körökben szenzáció erejével hatott. Megindult tehát a találgatás, hogy ezek után Webster, mint a whig-párt egyik elnökjelöltje, az 1852-i választási harcban milyen pártcsoportokra készül támaszkodni saját pártjabeli ellenlábasa, a lelépő Fillmore elnökkel szemben.

A kongresszusi lakomán történtek után általános lett a tartózkodás Kossuthtal szemben. Ez nyilvánvalóvá vált azon az emlékvacsorán, melyet Andrew Jacksonnak az angolok felett 1815-ben New Orleans mellett aratott győzelme emlékére a demokraták évenként rendeztek, és amelyre ezúttal Kossuthot is meghívták. Feltűnést keltett ugyanis, hogy erről a vacsoráról számos vezető politikus betegség címén elmaradt. A szenátorok közül Houston tábornokban volt ugyan annyi bátorság, hogy a lakomán résztvegyen, de ez a bátorság csak addig tartott, míg az asztalbontás ideje el nem érkezett. Mikor pedig a beszéd sora reákerült, rosszullett ürügye alatt, hirtelen eltávozott, nehogy nyilatkozni legyen kénytelen.¹

A helyzet iróniájához tartozott, hogy mindazok a politikusok, akik tartózkodtak attól, hogy a magyar ügyről nyilatkozzanak, vagy azok, akik egyenesen Kossuth ellen foglaltak állást, valóságos búcsújárást rendeztek lakására, hogy jótanácsokkal lássák el és rokonszenvükről biztosítsák.

Mindez igen lehangolólag hatott kedélyére, melynek alapvonása volt a nagy érzékenység. Vigasztalására azt írta neki Lowe, Maryland kormányzója,² hogy Amerikában minden közéleti férfinak hozzá kell szoknia az ilyen meghurcoltatásokhoz. Hiszen, ha mindazok a hírek valók volnának, melyeket politikusokról forgalomba hoznak, joggal kelthetnék azt a hitet, mintha az amerikai közélet csak őrlétekből és talpnyalókból állna. Ennek az elfajulásnak a túlzott népszerűség-hajhászás az oka. Ezt mindenki tudja már,

¹ Mrs. E. Ellet : *Court Cirles of the Republic of the Beauties and Celebrities of the Nation*. Philadelphia. 1872. 440.

² Lowe levele Kossuthoz, Annapolis, 1852. márc. 20. Kossuth hagyatéka, Országos Levéltár Bpest.

és éppen ezért az intrikákat sem a támadók, sem a megtámadottak, de még a nagyközönség sem veszi komolyan.

Kossuth azonban nem volt képes kedélyén uralkodni annyira, hogy az ellene intézett támadások felett egykönnyen napirendre tudott volna térni. De azért lehangoltsága ellenére is erősen élt benne a remény, hogy a kongresszus mégis csak elfogadja interventió elméletét és megváltoztatja addigi semleges álláspontját, melyet külügyi politikájában Washington óta hagyományosan követett.

Azonban még jóakaró barátja, Cass tábornok is, aki a szenátusban az interventio értelmezése körül folytatott nagy vita során pompás beszédet mondott, kijelentéseiben csak arra szorítkozott, hogy a kongresszus mondjon erkölcsi ítéletet az orosz beavatkozásnak nemzetközi jogba ütköző ténye felett. Azonban továbbmenő állásfoglalást Magyarország közjogi helyzetére vonatkozólag ő sem tartott célszerűnek. De a szenátus még Cass javaslatát sem fogadta el és ennek folytán Kossuth reménye, hogy a kongresszus politikai céljainak elérésére legalább passzív támogatásban részesíti, nem valósulhatott meg.

Súlyos kiábrándulás volt ez reá nézve, mert látnia kellett, hogy sem a kormánytól, sem a kongresszustól nem várhat semmit, legfeljebb csak a nagy pártok balszárnyán helyet foglaló abolitionistáktól, akiknek hálövetésétől kezdettől fogva bár, de sikertelenül óvakodott.

Csalódásai azonban nem tudták megtörni politikai küldetésébe vetett határtalan hitét. «Az egyik oldalon azzal vádolnak — mondá Bostonban — hogy az abolitionisták kezében vagyok, a másik oldalon pedig, hogy a rabszolgatartókat követem. Ezután most már valóban nem tudnám, hogy az önök szabad földjén milyen magatartást kövessék, ha ezek az ellentétes gyanúsítgatások nem keltenék fel bennem azt a meggyőződést, hogy én éppen azt az irányt követem, melyet követni kötelességem» . . .¹

Ez az irány pedig a független Magyarország eszméjéhez vezette, melynek feltámadásába vetett hitét százezrek előtt

¹ *Kossuth in New England*. Boston, 1852. 92. l.

hirdette. Hirdette olyan meggyőző erővel, hogy iskolás gyermekek akadtak, akik karácsonyi ajándéokra gyűjtött filléreiket ajánlották fel neki Magyarország felszabadítására, akadtak vakok, akik ódákat írtak hozzá, voltak olyan látogatói, akik gyűűriüket és ékszereiket nyujtották át neki az elnyomott magyarság nyomorúságának hallattára. Sőt akadt egy olyan szegény asszony is, aki a következőket írta neki: «Aranyam, ezüstöm nincs, de van egyetlen fiam, aki nekem drágább a föld minden kincsénél. Az ő karjait ajánlom fel Önnek, Uram, Magyarország felszabadítására. Mikorra pedig a magyar szabadság napja felvirrad, 11 hónapos unokámat, aki a kereszt-ségben a Kossuth nevet kapta, úgy nevelem, hogy kis kalapját le tudja emelni a Mindenható és a szabadság hódolatára».¹

Íme e példák, a tömeglelkesezés mélységeiről, melyek kötetek helyett beszélnek. Íme a bizonyság, hogy Kossuth mennyire hitt a saját elveiben, ha így meg tudta rázni az emberek lelkét.

Washington azonban nem akarta meghallani a száz-ezernyi tömegek rajongó szavait. «Majd ha milliók szervez-tetnek be a magyarbarátok egyesületeibe — mondá Kossuth Cincinnatiben — akkor az itteni tömegmozgalommal szem-ben Washington sem maradhat továbbra is érzéketlen».²

Ebben hitt Kossuth rendületlenül. Azonban félévvel körútja után meg kellett érnie azt a kiábrándító valóságot, hogy miképpen kerekednek felül Amerikában a pártpolitika érdekei az európai demokráciáért lelkesülő tömegek érzelmei felett.

JÁNOSY DÉNES.

¹ V. ö. Mrs. Rev. Donahue levelét Xenióból, Ohio, 1852. febr. 9. *New York Herald*, 1852. febr. 20.

² A *New York Herald* u. a. számában.

A MEGISMERÉS ÖSKÉRDÉSEI.

— Negyedik és utolsó közlemény.¹ —

Más a helyzet akkor, amikor az ismereti tárgy nem azonos a megismerés tárgyával, hanem ennek csak képe, mása vagy empirikus nyoma, mint minden empirikus megismerésben, amikor a megismerés tárgyának az esetleges, tapasztalati világban közvetlenül vagy közvetve, hatásain át tapasztalható «hic et nunc» létét és mivoltát akarjuk megismerni. Ekkor is nélkülözhetetlen az ismereti tárgy belső igazsága, amint láttuk, mert ilyen nélkül sem ismereti tárgy, sem a megismerés tárgya nem lehetséges és így az önellenmondó ismereti tárgy nem lehet semmiféle megismerés tárgyának a képe vagy nyoma. Ámde az ismereti tárgynak ez a belső igazsága és annak megismertsége itt nem elég a megismerés igazságához ; egyszerűen azért nem, mert az ismereti tárgy nem maga a megismerés tárgya, hanem ennek csupán hasonló, vele rokon képe vagy nyoma. Ekkor tehát kép- vagy nyomvoltának, hasonlóságának vagy rokonságának igazsága is szükséges az ismereti tárgy empirikus igazságához, vagyis az empirikus megismerés igazságához : ez a «külső tapasztalati» igazság már valóban új, külön igazságvonás, sajátos viszonyérték, tárgyi viszonyrealitás a megismerés tárgya és tudatbeli képe, «tükörképe» között. Ezért «tükörképigazságnak» is nevezhető. Ezt a viszonyt, ezt a tükörképigazságot is meg kell ismernünk : megismertsége a megismerő birtokába adja az empirikus megismerést és igazságát, de megint nem teszi igazabbá. Viszont a külső tapasztalati vagy tükörképigazság igenis igazabbá teszi a csupán belső igazságában

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 725., 726. és 727. számában.

meghatározott empirikus ismereti tárggyal szemben az immár empirikus vonatkozásában is meghatározott empirikus ismereti tárgyat : és ennek empirikus igazsága, amelynek szintén mindig alapja marad a belső igazság, csupán ezzel a további, külső vagy tükörképigazságával válik elégségesé és egyúttal teljessé, e nélkül mint külső empirikus megismerés ismereti igazsága elégtelen. Ennek a külső vagy tükörképigazságnak kimutatása pedig külön feladat és sokszor igen nehéz. Még könnyebb, ha a megismerés tárgyát különféle egybehangzó közvetlen tapasztalatokban ragadhatjuk meg. De ha közvetlenül nem tapasztalható, akkor olyan közvetlen tapasztalatokkal ellenmondás nélkül, rendben való összefüggését kell kimutatnunk, amely tapasztalatok már empirikusan bizonyos ismereteket tartalmazóknak tekinthetők. Ebben az empiriában, általában az egész szemléleti megismerésben, amint láttuk, mindig van egy végső valószínűségi maradék : az egész külvilág léte csak óriási elméleti valószínűséggel és sok vonása s része csupán jóval kisebb valószínűséggel ragadható meg. Ezt a valószínűségi maradékot, amely végső fokon abban gyökerezik, hogy az ismereti tárgy az empirikus megismerés tárgyával nem azonos és ez nem is szükségképpen fennálló oka a reá vonatkozó ismereti tárgynak, minden külső tapasztalati megismerésben vállalnunk kell : maga az elméleti alany elméleti felfogó tevékenysége ugyanis nem ragadhatja meg *közvetlenül* az ismereti tárgyon túl lévő empirikus megismerési tárgyat, és így az ismereti tárgynak empirikus kép- vagy nyomigazságát, azt, hogy valóban úgy mutatja be a megismerés tárgyát a megismerendő tekintetben, amint az van, sem tudja szükségképpen megragadni. Láttuk azonban, hogy a kritikailag jól megrostált, sokféle más ideális és empirikus megismeréssel ellenmondás nélküli összefüggésbe hozott empirikus megismerés valószínűségi maradéka mégsem akkora, hogy az empirikus tudományt lehetetlenné tenné. Ez rengeteg gyakorlatilag bizonyos és elméletileg óriási, tudományosan teljesen elegendő valószínűségű megismerést tud szerezni és kisebb valószínűségű tételei közül is még sok tudományosan és gyakorlatilag is igen jól használható. A valószínű empí-

rikus megismerést éppen belső igazságában kell kimutatni és lehetőleg minden vagy igen sok és sokféle más tapasztalattal kell összhangban állónak belátni, akkor tudományosan elegendően valószínű megismerésnek tekinthetjük ; mégis önellenmondó voltának kiderülése természetesen lerontja és egy vagy főleg sok bizonyos tapasztalatnak való ellenmondása súlyosan megingatja. Arra természetesen vigyázunk kell, hogy a megingató tapasztalat is végső fokon csak valószínű és hogy főleg majdnem minden tapasztalat sokféle elképzelhető értelmezést és magyarázatot enged meg ; ezért a jól biztosított empirikus ismeretek empirikus megingatásával is óvatosan, kellő kritikával kell bánnunk.

Csupán az ősválóság olyan megismerés tárgya, amelynek ismereti tárgya ugyan szintén csak analóg nyoma a megismerés tárgyának, de annak létét és bizonyos fokig mivoltát is szükségszerűen kimutathatja. Ez azért van, mert maga az ősválóság nemcsak hogy nem empirikus, hanem nem is esetleges, és minden hatásának, nyomának már szükségszerűen fennálló forrása. Ha tehát ilyen hatását vagy nyomát akár a kétségtelen ismerési értékű, mert a megismerés tárgyát közvetlenül adni képes belső tapasztalás ismereti tárgyában, akár az ideális megismerés ismereti tárgyában találunk, szükségszerű belátást szerezhethünk róla, — csakúgy, mint magában az ideális megismerésben — amennyiben reá vonatkozó megismerésünk *belső igazsága* kimutatható. A belső igazság pedig az önellenmondásnélküliséggel igazolható. Hogyan igazolható azonban az ellenmondásnélküliség?

Valamely egyszerű tárgy egyszerű adatása és megragadása máris elegendő az ellenmondásnélküliség igazolására ; hiszen az önellenmondó realitás nem állhat fenn s így nem is adható és nem ragadható meg. Az ilyen egyszerű tárgy, például egy szín, egy hang belső ellenmondásnélküliségét saját magával, léteivel igazolja. Hasonlóképpen nem lehet ellenmondás valamely bonyolult alakú, de egységes intuitív aktussal vagy aktusköteggel megragadott tárgyban : a szemléleti vagy a belső tapasztalati ismerettárgy saját közvetlen, belső mivoltában mindig igaz, nem lehet önellenmondó, különben nem volna egységes intuitív aktusban megragad-

hatóan adva ; valamely kép mint kép máris egységes egészben reális és így nem lehet önellenmondó. Az ilyen ismereti tárgy belső igazsága egyszerűen az illető tárgy egész létével van adva és pozitíve evidens ; evidenciája nem is szorul további kiegészítésre.

Más a helyzet a diszkurzív, szétfejtő, elemző és viszonyító gondolkodás viszonymegragadásában. Ennek a tárgyai túlnyomó nagyrészen bonyolult alkatok, amelyeknek önellenmondás nélkül való szétfejtése, illetőleg összekapcsolása nem önmagában evidens. Ezeket a viszonyalkatokat addig kell szétfejtteni, illetőleg átalakítani, amíg valamennyi alkotórészük tovább már fel nem bontható, alapvetően egyszerű határozmányokra van visszavezetve. Ezek az alaphatározmányok, alapelvek már megint önmagukban egyszerűen beláthatók és evidensek, alapvető és saját egész létükkel egyszerűen adott igazságuk van. Evidenciájuk hasonlóan közvetlen, belső, pozitív és teljes, mint az imént említett intuitív tárgyaké, de létféleségük szerint sajátosan más színű. Ezeknek az alaphatározmányoknak belső igazságán alapul a tőlük függő és rájuk visszavezethető alkatok belső igazsága, és ennek evidenciája is az alaphatározmányokéra, vissza-, illetőleg azokéból levezetett evidencia. Ennek minden egyes vonásban, a levezetés minden lépésében evidensnek kell lennie s hézagtalan és evidens összefüggésben kell állnia a többi vonással, hogy a bonyolult viszony-alkat belső igazsága evidenssé, belátottá váljék. Mindez az egyszerű és független, valamint levezetett, függő evidencia eltér az empirikus ismerés empirikus és gyakorlati evidenciájától és nem egyéb, mint az ismereti tárgy belső igazságának, ellenmondás-nélküliségének tisztára belső, «ideális» evidenciája.

Ámde mindez az evidencia éppen az ismereti tárgy belső igazságának az alanytól való felismeréséből fakad, vagyis alanyi evidencia. Az egyszerűen, intuitíve megragadott egyszerű ismereti tárgyak, valamint az egyszerű elvek ilyen alanyi evidenciája elég biztosíték is igazságukról ; mert mindezeket az ismerő alany éppen vagy megragadja, vagy nem, de megragadásukban éppen adva van a csupán igazként adható tárgy. Az az eset, amikor valaki például egy alapelv

evidenciáját nem látja be, egyszerűen azt jelenti, hogy magát az elvet mint ilyent nem ragadta meg. Itt legfeljebb nemlátás vagy téves értelmezés, de nem evidencia-csalódás lehetséges. Ilyen azonban igenis lehetséges valamely bonyolult alkat diszkurzív megismerésében, ahol leginkább valamely határozomány nemlátása következtében evidensnek, belső igazságában belátottnak tűnik fel az illető alkat, holott nincs egészében és — azon hit mellett, hogy egészen beláttuk — nincs is helyesen belátva. Másféle evidencia-csalódások is lehetnek bonyolult alkatok diszkurzív megismerésében, például határozományaik téves összekapcsolása, és egyáltalában az evidenciának kissé könnyű elfogadása által; valamint közvetlenül adott szemléleti képek vagy belső tapasztalati tartalmak *észrevétlen* és könnyen téves *értelmezése* által. Itt tehát a pusztá pozitív, alanyi evidencia nem tekinthető elegendő igazságkritériumnak.

Ennek a pozitív evidenciának azonban egy nagyon értékes, immár tárgyi evidencia-értékűnek tekinthető kiegészítése van a közvetlenül negatív és közvetve mégis nagyon pozitív jelentésű evidenciában: ez annak a belátásából adódik, hogy az állított vagy tagadott viszonyoknak, alkatnak a tagadása, a kontradiktórius ellentéte belső ellenmondást tartalmaz és így lehetetlen, tehát csakis a másik, tőlünk megismertnek tartott eset lehet igaz. Bonyolult alkatban valamely ellenmondást kimutatni ugyanis általában könnyebb, mint az ellenmondásnélküliséget. Ennek a legjobb, teljes értékűnek tekinthető, negatív evidenciának mint belső igazságkritériumnak az alapja az ellenmondás, vagyis az azonoság elve: ezért van ezeknek olyan nagy ismeretelméleti jelentőségük is. A negatív evidenciakritérium kimutatása nélkül valamely bonyolult diszkurzív alkat belső igazságának megismerése voltaképpen csak valószínűnek tekinthető. Ez a valószínűség az empirikus valószínűségtől lényegesen különbözik, tulajdonképpen mindig a teljes megismerés olyan hiánya, amely általában nem elkerülhetetlen és amelynek kiküszöbölésére a negatív kritérium által ezért mindig törekednie kell a megismerőnek. Mindamellett a belső igazság valószínű megragadása sem értéktelen, hanem igen jelen-

tős tudományos értéke lehet ; sok esetben az ilyen valószínű ismeret tapasztalati igazolása is megkísérelhető azon az alapon, hogy a tárgyi létben megvalósuló alkat nem lehet önellenmondó. Az ilyen igazolás néha sokkal könnyebben adható meg, mint a negatív kritériumé, de óvatosabban is kezelendő ; hiszen egyrészt mindig megvan a tapasztalati megismerésnek elvileg csupán kisebb-nagyobb valószínűségi foka, másrészt pedig a tapasztalati megismerés maga is legfeljebb a külvilág gyakorlati bizonyosságával egyenlő fokú, pozitív alanyi evidenciájú megismerés, amely sokszor eltérően is értelmezhető. Jól megalapozott empirikus volta esetében azonban a belső igazságnak ilyen tapasztalati igazolása, a tapasztalás eltérő, másféle jellegével való egyezése folytán, értékesebb lehet a bonyolult alkat belső igazságának más, belátott belső igazságokkal való hiánytalan összefüggése által adott igazolásánál. Mert ennek az összefüggésnek a hiánytalansága ritkán mutatható ki ; ha pedig az összefüggés hiánytalansága nem csupán valószínű, hanem a negatív kritérium által is teljesen igazolt igazságokkal kimutatható, akkor a negatív kritérium már az új megismerésre is alkalmazható és annak teljes igazolását adhatja.

Az ismereti tárgy igazsága tehát egyúttal az ismerés igazságát is jelenti ; a megismerésnek ez az igazsága mindig olyan természetű, mint az ismereti tárgyé. Az ismereti tárgy igazsága pedig az ismereti tárgy létfeltétele ; különben ez nem állhatna fenn mint ismereti tárgy, már pedig éppen mint ismereti tárgy reális, tárgy általában. Tehát az ismereti tárgy igazsága ennek létfeltétele, és hiánya léthiánya. Ebből nyilvánvaló, hogy az ismerés igazsága a megismerésnek is létfeltétele : nem igaz megismerés éppen nem megismerés, mint megismerés nincs, nem áll fenn. A megismerésre mint lényeges céljára irányuló egész elméleti tevékenység pedig és tárgya, a kép vagy gondolat, nyilvánvalóan abban a tekintetben lényeges fogyatékossgot, léthiányt rejt, amennyiben nem igaz, téves ; ezt az űrt, ezt a léthiányt a tévességében felfedezett elméleti tevékenység és tartalom meg is mutatja, amikor éppen a megismerésre célzó volta ellenére nem-megismerés jellege kiderül. A megismerés értéke, az igazság, tehát magával

a megismerés és az ismereti tárgy létével, illetőleg ennek lét-alapjával azonos, s az elméleti tevékenység és hatás igazsága létteljességével, tévessége lényeges léthiányosságával egy. Ebben a tekintetben azt láttuk, hogy az érzéki megismerés belső képigazsága mindig megvan és így triviális, de empirikus szemléleti igazsága külön igazolandó, és rendszerint ez a fontos. A szemlélet értelmezési igazsága a gondolkodáséba megy át. A belső tapasztalás belső igazsága mindig megvan, empirikus igazsága ezzel egybeesik, igen jelentős értelmezési igazsága pedig a gondolkodáséba megy át. A gondolkodásnak belső igazsága is külön igazolandó, általában az alanyi és a tárgyi, azaz a belső, és esetleg az empirikus evidencia elérése által, empirikus igazsága pedig, amennyiben van és fontos, szintén igazolandó; a két igazolás bizonyos fokig együtt is adható az empirikus igazságbelátás empirikus evidenciájában. Az evidencia pedig, amint most már jól láthatjuk, nem más, mint az igazság belátásának, megismerésének a belátottsága, megismertsége. Ez pozitíve és közvetlenül magának az igazságnak *egyszerű és tudatos belátásában* van meg; a levezetett evidencia egyszerűen evidens igazságbelátásokból épül fel, a negatív evidencia pedig az önellenmondás belátása és így az önellenmondóval kontradiktóriusan ellenkező igazságának a belátása. Az evidencia, az igazság belátásának a belátása tehát végeredményben mindig éppen magának az igazságnak pozitív — illetőleg az ellenmondás «negatív» — belátásából fakad, annak lényegében önmagát megértve ismétlő öntudatosulását, önmagára reflektálását jelenti; nem lényegesen új az egyszerű igazságbelátással szemben, hanem ennek immár ismeretelméleti jellegűnek tekinthető és lényegesen új tárgyi ismerettartalmat nem adó öntudatosulása, önmegragadása. Lényegesen újat csak magának a megismerés általános és speciális természetének *tárgyi* vizsgálata és megismerése ad: ez azonban már az egyszerű ismerési evidencián túl van és az ismeretelmélet legsajátabb, éppen ebben a tanulmányban vizsgált tárgyköre.

Ami végül a megismerés *tárgyi érvényességének* kérdését illeti, erre vonatkozólag a következő állapítható meg. A megismerés tárgyi érvényességének végső alapját a logikai alap-

elvek, így mindjárt az azonosság, illetőleg az ellenmondás elvének tárgyi érvényessége, tárgyi igazsága alkotja. Aki az azonosság elvének tárgyi érvényességét tagadja, annak semmilyen «belső igazsága» alapján szerzett belátás tárgyi, «tudaton túli» érvényessége sem bizonyítható be. De az ilyen tagadó nem vitatkozhatik, nem beszélhet, sőt nem is cselekedhetik. minthogy bármelyik, a tárgyi realitás felé irányuló, aktív magatartás kénytelenül elismeri és felteszi annak tárgyi azonosságát, ellenmondásmentességét ; mert önellenmondó valósággal nem lehet vitatkozni, érintkezni, arra eredményesen hatni, hiszen minden reá gyakorolt és abban felmerülő hatásunk már nem az, ami, vagyis képtelenség. Az azonosság elvének tárgyi érvényességét tagadó azonban nem is érti meg a logikai alapok természetét ; hiszen ezeknek logikai léte, érvényessége teljesen közömbös a részünkről való elgondolással szemben, egyszerűen tárgyilag megállapítja, hogy mindaz, ami van, ami egy «mi», az egyúttal éppen az, ami, vagyis önmagával azonos. Az azonosság, illetőleg az ellenmondás elvének tárgyi érvényessége elégségesen megalapozza mindazoknak a megismeréseknek tárgyi érvényességét, ahol a «belső igazság», azaz ellenmondásnélküliség elegendő a megismerés tárgyi érvényességének biztosítására, mert az ismereti tárgy és igazsága egyúttal maga a megismerés tárgya és ennek belátott tárgyi igazsága. Ilyen minden «ideális» megismerés érvényessége, igazsága ; ilyen egyúttal a belső tapasztalás közvetlen adatainak megismerési érvényessége ; de ilyen minden, az ideális vagy a közvetlen belső tapasztalati megismeréssel *szükségszerűen* összefüggő viszony és viszonyban álló realitás gondolati megismerésének érvényessége is, amennyiben ez a gondolati megismerés olyan természetű, hogy a benne foglalt összefüggés tagadása önellenmondó, vagyis a kérdéses összefüggés és megismerése éppen *szükségszerű* igazságú ; ekkor szükségképpen tárgyi érvényességű is, mert *szükségszerű* belső igazsága garantálja *szükségszerű* érvényét általában. Ha tehát én például abból a közvetlen és tagadhatatlan belső tapasztalásból kiindulva, hogy változás van, minden változás *szükségszerű* vonásaként annak *szükségszerű* első kezdetét megismerem, akkor e megismerés

belső igazsága az azonosság, illetőleg ellenmondás elvének tárgyi érvényessége alapján egyúttal tárgyi érvényességű, vagyis bármilyen — külső vagy belső, lényegi vagy jelenség-szerű — változás szükségképi *realis* tartozékaként annak első kezdetét igazolja. Ezen az alapon Isten szükségszerű létéről, az alapvető és szükségszerű valóságalkatról stb. szükségszerű és tárgyi érvényességű ismeretet szerezhethetünk, a belső tapasztalás közvetlen és tagadhatatlan adataiból való kiindulás és ezekből szükségszerű érvényű gondolati, viszonyító visszakövetkeztetés és viszonymegragadás — Isten és a valóság őszalkata bennünk fennálló szükségszerű «nyomainak» feltárása — útján : ez éppen a metafizikai megismerés módja és ez teszi lehetővé a negatív evidenciakritériumot is tartalmazó belátásaink szükségszerű tárgyi érvényességét.

A *külső tapasztalati* megismerés és igazság tárgyi érvényességének alapja az azonosság elvének itt is szükséges tárgyi érvényességén kívül — hiszen a «belső igazság» itt is nélkülözhetetlen feltétele a «külső»-nek — még a külső tapasztalati valóság *gyakorlati bizonyossága* és ennek a gyakorlati s az azzal szorosan összefüggő elméleti életben való gyakorlatilag bizonyos és elméletileg óriási valószínűségű érvényessége : ennél bizonyosabb természetesen nem lehet semmiféle külső empirikus megismerés empirikus igazsága, érvényessége.

Az ismerésre vonatkozó belátásaink alapján most már az ismeretelméleti objektivizmus és szubjektivizmus ősi vitájában is állást foglalhatunk. A megismerésnek, amely tárgyat nem eredeti módon alkotja, hanem éppen megragadja úgy, amint van, természetszerűen tárgyához kell alkalmazkodnia ; ennyiben kétségtelenül az objektivizmus lát helyesen. Ámde másrésről világos, hogy a megismerés csupán a megismerő alkata és ismerésmódja szerint jöhet létre. Ebben a tekintetben a szubjektivizmusnak igaza van, és igazsága csak akkor torzul el, ha a természete szerint tárgyat megragadó megismerést kizárólag az alany egyéni vagy egyetemes alkatától, vagy céljaitól, eljárásától, lelki folyamataitól teszi függővé. A probléma itt éppen az, hogyan jöhet létre a megismerésben az alany és a tárgy adekvációja, az alany ismerő aktusának a tárgyhöz való igazodása, holott sem a megismerő alany

nem hozza létre a megismerés tárgyát, sem a megismerés tárgya nem nyomódik egyszerűen bele az azt mindig aktíve megismerő alanyba? Mert itt sem olyan objektivista vagy ezzel rokon realista feltevésnek nem lehet igaza, amely azt tartja, hogy a megismerésben egyszerűen a megismerés tárgya igazítja maga után a megismerő alanyt, abba mintegy belé nyomódva, azt formálva; sem az olyan szubjektivista vagy ezzel rokon idealista elmélet nem állhat meg, amely a megismerés tárgyát a megismerő alany alkotásának vagy *csupán* saját alkata kibontakozó tartalmának vélné. Nyilvánvaló, hogy a megismerő alany és a megismerés tárgya, az emberi megismerés esetében, általában eredetileg független egymástól. És mégis létrejöhet közöttük a megismerés mélységesen intím viszonya. Ez másként nem lehetséges, mintha mind a megismerő alany a maga aktív alkatában és megismerő aktivitásában, mind a megismerés tárgya tárgyi alkatában közös elvektől, alapoktól függ, amelyek alanyban és tárgyban egyaránt közös vonásokat, az ismerés lehetőségét megadó elvi rokonságot határoznak meg. Ilyen módon az alany megragadhatja a tárgyat ennek sajátosságában és mégis a tárggyal megegyező tulajdon alanyi sajátossága, alkata szerint, mert mindkettő, elvi rokonságban, megegyezésben van. Így azután igazat nyer Kant abban, hogy az ismerés alapjai egyúttal az értelem formái; de az objektivizmus is igazát találja meg abban, hogy a tárgy megismerésének alkata egyúttal magának a tárgynak is — hasonlóan, egyenlően, vagy azonosan meglévő — alkata. Ámde az emberi ismerés végső alapjai nem az emberi alanyból fakadnak, amint Kant gondolja, de természetesen nem is egyszerűen a megismerés tárgyának alkatából, hanem a megismerőn és tárgyan is túl vannak, emberi alanyfelettiek és tárgyfelettiek s mindkettőt meghatározzák. Ezt jól látta már Szent Ágoston, amikor az igazságot, amelynek fényében megismerünk, az emberi megismerő fölött állónak minősítette. Ha csupán a megismerés végső alapjait tekintjük, akkor az illuminációs tannak igaza van abban, amikor azokat az örök igazság abszolút, változhatatlan öslétébe helyezi, amely egyetemes érvényességével minden megismerőt és minden megismerhetőt egyaránt meg-

határoz. Ebben a meghatározásban tisztán ismeretelméleti szempontból nem kell többet látnunk, mint az ismerő alany és a megismerés tárgya alkataiban fennálló egyetemesen közös vonásokat, amelyek a kettő elvi rokonságát és az ismerésben megvalósuló elvi megegyezésük, adekvációjuk lehetőségét megalapozzák. Ezeknek a közös vonásoknak, elveknek metafizikai forrása természetesen maga az egész alanyi és tárgyi világot saját őszalkata nyomán meghatározó Abszolútum, az Istenség, még pedig az isteni ősertelem, a Logosz ; ez a pont azonban már megint az ismeretelméletet érintő metafizika határpontja. Ilyen módon az ismerő alanynak és a megismerés tárgyának az ismerés szempontjából való, azt lehetővé tevő elvi konformitása, valamint a megismerés alanyközisége is, az igazságnak forrásában az alany és a tárgy fölött valóságából s mindkettőt és a megismerést is lényegileg meghatározó szerepéből válik érthetővé. Ez a belátás, azt lehetne mondani, az abszolutista «ideálrealizmus» vagy «szubjektív-objektivizmus» álláspontját igazolja.

VI.

Az ember határtalan ismerési vágyának, amint látjuk, megvan a módja a beteljesülésre : a valóság minden oldalának és ágának megfelelő megismerő képességei az embert szinte univerzális felfogó erejűvé avatják. Láttuk, hogy a szemléleti valóságot egészében és minden oldalával megragadhatja a szemlélet bonyolult ismerőtevékenysége. A lélek saját világát a közvetlen belső tapasztalás nyitja meg a mindjobban tudatosuló és öntudatosuló énnel ; ebben a tapasztalásban feltűnik az akarati és az érzelmi felfogóképesség is, amely akarati és érzelmi életünket legsajátabb mivoltában ragadja meg s azon túl is főleg a jóság akarati és a szépség érzelmi értékeit fogja fel, éppen a külső tapasztalásban is. Amit pedig semmiféle közvetlen tapasztalás megragadni nem tud, oda még messze és mélyen elhatol a gondolkodás viszonyító és viszonymegragadó tevékenysége. Sőt, még ezeken a közönségesen és egyetemesen adott felfogóképességeken felül is lehetséges az emberben ismerőerő : a semmi-

féle tapasztalással közvetlenül meg nem ragadható és a gondolkodás útján éppen aktív alanyiségában meg nem ismerhető idegen alanyt a külső tapasztalásban megragadott hatásai, kifejezései alapján és a belső tapasztalásban adott saját énünk analógiájára — vázolt analógikus gondolkodási megismerésén kívül — sajátóságosan mélyrelátó, egyszerű *mag-intuíció*val egyetlen alanyiségában is fel tudjuk fogni; ebben az egyszerű és mégis sokszerű, magasrendű, de természetes megismerési módban diadalmaskodik teljesen a mélyen lélekbelátó emberismerete, valódi szellemismerete. És végül legmagasabb fokon, immár közönséges úton el nem érhetően, magának az isteni Ősvalóságnak alanyi élete is megnyílhatik az emberi alany legmélyebb, valódi *misztikus* megismerése számára; ezen a ponton azonban már túlléptük a természetes ismeretre vonatkozó elmélet, vagyis a tudományos ismeretelmélet határát és az ismeretelmélet legnagyobb jelentőségű, mert legmélyebben ismeretelméleti értékű metafizikai kiegészítéséhez jutottunk el. Ez a tény újra eszünkbe juttathatja azt a régi és több esetben igazolódott állítást, hogy az ismeretelméletnek vannak végső megalapozásához elengedhetetlenül választ kívánó, természetesen szükséges metafizikai alap- és egyúttal határárdései. Ez abból az egyszerű körülményből világossá válik, hogy az ismerő alany és ismerő tevékenysége valóság és a megismerés tárgya is vagy maga a valóság vagy ennek egyik oldala, őshatározománya; nyilvánvaló tehát, hogy az ismeretelmélet felteszi a valóságra vonatkozó alaptudomány főtételeit, valamint ama tudományok alaptételeit is, amelyeknek tárgyát a valóság ősoldalai, alapösszetevői alkotják. Ezek az ismeretelmélet metafizikai és — nevezük így — tárgyelméleti alapjai. Itt inkább csak felsorolhatjuk, de nem részletezhetjük és egyáltalában nem igazolhatjuk azokat. (Rendszeres vizsgálatuk és igazolásuk megtalálható a szerző *Bölcséleti alapvetés* [1935] című művében.)

Az úgynevezhető tárgyelméleti alapok azt igazolják, hogy a valóság három alapvető határozomány, sajátosság, három valóságoldal egyszerű kapcsolata. Ezek az alaphatározományok a sajátos minőségi vagy tartalmi, a formai vagy

logikai és az alakulati vagy mennyiségi határozmány; a három együtt adja a valóságot, külön-külön pedig úgynevezett ideális tárgyak: vagyis az úgynevezett idealitások is reálisan fennállanak, sőt valóságoldalak, amelyekből a valóság maga felépül, természetesen mindig sajátos minőségi oldallal is, sőt első sorban ezzel meghatározva. A valóságnak mindhárom oldalát együtt ragadja meg a szemlélet és szétkülönítheti a gondolkodás.

A valóságnak és mindegyik oldalának különféle magasságú létfokai, rangjai vannak: legalacsonyabb a tiszta tárgyak világa, e fölött van a — változó, nem ősi — alanyok létrangja, amely azonban még szintén keletkezettnek bizonyul; legmagasabb pedig az abszolút ősválóság tiszta, isteni alanyiséga, minden más valóság végső oka. Az alany rangjában a tartalom mint akarat, a forma mint értelem, az alakulat mint érzelem jelentkezik: innen érthető az alany ismerőképességeinek belső rokonsága a tárgyi világgal. Az isteni ősertelem az őszlogosz. A tapasztalati, sőt az egész változó valóság esetlegesnek és keletkezettnek bizonyul és végső oka a változhatatlan, szükségképpen létező isteni ősválóság. Az okság elve egyáltalában csak a hatáznál magasabb-rangú okokat enged meg; így a véges tiszta tárgyak okai legalább is a keletkezett és változó, de kimeríthetetlen és elmúlhatatlan alanyi, szellemi valóságok — avagy maga az ősválóság, amely azután mindig már közvetlen oka a másodrangú, keletkezett, teremtett alanyi valóságoknak, amilyen pl. az emberi lélek. A világ hatalmas kölcsönhatás-folyamat, első sorban az említett másodrangú, teremtett szellemi lények között; innen van tárgyának, a természeti hatásoknak, folyamatoknak is, értelmessége, felfoghatósága, szellemi jelentése és értéke. A külvilágban saját énközöz hasonló alanyi szellemi okok hatnak, a többi emberi alany, valamint a szellemi jellegűeknek bizonyuló természeti erők. Ezeknek kölcsönhatása azonban az okság elve szerint nem lehet közvetlen, hanem egy alacsonyabb létrangú hatáshordozó közeget kíván: ez az anyag, a teret betöltő és vég nélkül osztható, metafizikai «tömeg», amelynek minden szervezetsége már szellemi forrású és jelentésű hatás. A termé-

szeti folyamatnak ez a nagy szellemi kölcsönhatás-jellege megérteti azt is, hogy az érzékelés-adta minőségek a maguk gazdag jelentés- és értéktartalmával valóban a külvilágból jutnak hozzánk, és hogy az azokat felfogó érzékelés a természeti-szellemi közlekedés egyik legfontosabb eszköze. Hiszen az érzékelés az idegen szellemi alanyok hatásait fogja fel, amelyekben okaik kifejeződnek. A bonyolult érzéki hatásokból, valamint saját mivoltunkból kiindulva, a viszonyítva gondolkodó alany a tárgyi világ egész alapalkatát felfoghatja, sőt okaihoz, valamint ősokához való viszonyát és ezek létét is megismerheti. Saját magunkban és az idegen alanyra irányuló mag-intuícióban még a másodrangú alanyok világát is természetes úton megismerhetjük; a természetes metafizikai, általában a közönséges tudományos megismerés határa az énünket rangban, azaz végtelenül meghaladó isteni őszvalóság lényege: az őszvalóságnak már csak létét és néhány alapviszonyát, de nem legbelső mivoltát, aktuálisan végtelen lényegét ismerheti meg az alacsonyabb rangú, emberi értelem. Itt van a metafizikai megismerés tényleges és kétségtelen határa, amely ez ismerés tovahaladása során mint természetes vége jelentkezik. Az ezen túlterjedő misztikus istenismerés nemcsak az alany természetes ismerőképességéből fakad.

Ezekkel a metafizikai belátásokkal kiegészítve az ismeretelmélet alapkérdései mind megoldódnak a nélkül, hogy úgy, amint Nikolai Hartmann gazdag, mély és szellemes, de nem a végső előfeltevésekhez visszavezetett ismeretelméleti művében (*Metaphysik der Erkenntnis*) beállítja, csupa megoldhatatlan apóriába futnának bele. A problémák nehézségeinek és ellenkezéseinek felderítése és erős megvilágítása, elnem-ködösítése éppen megoldásuk szempontjából nagyon szükséges és fontos, de az apóriáknak szinte önmagukért való keresése és megoldhatatlannak állítása végül is szkepszisbe vezet és nem is indokolt. Ezt éppen Hartmann legfőbb ismerés-apóriáinak behatóbb szemügyrevétele igazolja.

Hartmann erős irracionálismusának, amellyel sok úgynevezett maradékproblémát megoldhatatlannak állít, főoka igen erős elemzőképessége a végső szintézis ereje nélkül, sőt

az erre való törekvés tudatos kikapcsolásával. Hartmann helyesen megkülönbözteti az ismerő alanyt és a megismerés tárgyát, a tárgy körében a reális és az ideális szférát, valamint az ismereti tárgyat (képet) és az ismerés igazságát ; de sem a tárgy objektív igazságát, sem az abszolút létezőt nem hajlandó elfogadni, az úgynevezett idealitásoknak a valósággá való összekapcsolódását pedig nem látja. Így azután érthetően széthullanak napjaink legnagyobb szabásúan felépített ismeretelméletének alapkövei. Hiszen a szerző, aki szerint az ismeretelméleti kérdések minduntalan metafizikai problémákba torkollanak, ezeknek rendszeres, tudományos megoldhatóságát nem vallja, csupán a velük való foglalkozás közben egy metafizikai minimum felállítását engedi meg ; az pedig természetes, hogy olyan tételek, amelyekből minimumra kell korlátozódni és nem lehető maximumra van szükség, nem tudományos tételek és ezért nem is adhatják meg a kellő és Hartmanntól is szükségesnek tartott megalapozást.

Mivel Hartmann csak a logikai racionalitást ismeri el racionalitásnak, természetesen igen tágkörűvé nő az irracionális, amelynek a racionális csupán kicsiny, véges szelete. Ámde a megismerés nemcsak logikai, amint Hartmann is vallja ; és ezért nem helyes irracionálisnak, akár e szó objektív («alaptalan»), akár szubjektív («megismerhetetlen») jelentésében, venni mindazt, ami nem logikailag racionális. Igenis nemcsak például az érzéki minőségeknek, hanem érzelmi és akarati érték- és jelentéstartalmaknak is megvan a maguk sajátos racionalitása ; ha ezt figyelembe vesszük, akkor az irracionálisnak a köre rendkívül összeszűkül és inkább számunkra szupraracionális, mintsem irracionális kérdésekről beszélhetünk. Természetesen, ha Hartmannal a logikumot, általában az idealitások világát közömbösnek tartjuk a valósággal szemben, akkor a valóság és ennek az idealitásokkal kétségtelenül fennálló szoros kapcsolata irracionálissá válik és a két kör részleges kategoriális azonossága, amellyel Hartmann, megegyezésüket látva, azt magyarázni törekszik, a helyes belátás ellenére sem lesz elégséges szoros kapcsolatuk megértetésére. Sajátságos álláspontja Hartmann-

nak az is, hogy az alapelveknek, például az azonosság vagy az ellenmondás elvének, közvetlen racionális evidenciáját és így legfőbb racionalitását nem ismeri el, hanem csak a belőlük levezetett tételekben hajlandó racionalitást találni. Hiszen az alapelvek éppen önmagukat is megalapozzák és mint önmagukat is megalapozó végső alapok éppen teljesen racionálisak. Abban igaza van Hartmannak, hogy az A est A -ban a két A nem teljesen egyjelentésű: az egyik az, ami azonos és önmagát felteszi, a másik pedig az, amivel azonos és ami önmagának feltétele; de e két mozzanat egyazon dologé és így éppen ez a mozzanati kettősség az azonosságban adja meg annak teljes racionalitását, önmagára való alapozódását. Az A non est Non- A evidens racionalitása ellen pedig nem hozható fel az, hogy a Kant-féle szintétikus ítéletek elve éppen az előbbivel ellenkező A est Non- A , vagyis ez is fennáll: mert először is a kanti szintétikus ítélet téves volta kimutatható, másodsor pedig minden nem tautologikus, vagyis minden A est B alakú ítéletről igazolható, hogy a benne lévő B nem egyszerűen Non- A , hanem éppen már mindig az A egyik, abban benne rejlő része, határozománya; vagyis A egyúttal B is. Tehát nincs olyan ítélet, amelynek elve az A est Non- A önellenmondó elve volna. Más elvek is, mint például az okságé, teljesen racionalizálhatók; és az élet, a fejlődés, a tér stb. fogalmai természetesen korántsem csak vagy egyáltalában nem logikaiak, de azért racionalitásuk van. A végtelen fogalmában azután valóban kimutatható az irracionális, jobban mondva a számunkra való szupracionális: mert *önmagában* teljesen racionális a végtelen. A számunkra való racionalitás határa nem is elmosódott, amint Hartmann véli, hanem általában jól megadható.

A valóság alapjainak meg nem ragadása teszi érthetővé, hogy Hartmann számára tulajdonképpen az egész megismerési folyamat lehetősége és létrejövetele irracionális; mint-hogy nem látja az ismerő alany magasabb rangú valóságát a létrendben a tiszta tárgyak valósága fölött és az ősalany, az ősválóság alatt, az alany helyzetét a valóság körében és viszonyát a tárgyhoz nem tudja kellően megragadni. Így érthetetlen számára az, hogyan nyúlhat a megismerő alany

saját magán túl a megismerésben és a mellett mégis tudatkörében marad. Ezt csakis az okság elve és az alanynak a szemléleti, külső tapasztalati megismeréssel kapcsolatos gyakorlati, kiható tevékenysége értetheti meg. Ennek ismerete nélkül még Hartmannál is kísért a megismerés tárgyának «hatása» a megismerő alanyra, bár a megismerés aktív jellegét jól látja. A megismerés tárgyának a transzcendenciáját is annyiban túlozza Hartmann, hogy nem látja az alanynak e tárgyra való hatólehetőségét. A megismerés szempontjából különben is elég a tárgynak olyan «transzcendenciája», mint amilyen a tudatbeli ismereti tárgynak van az alannyal szemben, amellyel nem azonos és amelynek nem a szorosan vett megismerő aktusa hozza létre: csupán ilyen transzcendenciája van az ideális és sok belső tapasztalati megismerés tárgyainak. Az ideális megismerésben a megismerés tárgyának és az ismereti tárgynak lényeges azonosságát sem veszi eléggé tekintetbe Hartmann, mert különben ebből az ismerési transzcendenciának és a tudatbeli lét immanenciájának harmóniáját könnyen beláthatta volna. A külső tapasztalás tárgyának megfogását természetesen a szemléleti ismeréssel összefüggő, már említett gyakorlati aktus végzi, amely az ezt lehetővé tevő és megmagyarázó okságelv nélkül nem érthető. Ilyen módon feloldhatók Hartmann apóriái, de csupán alapos és igazolt, rendszeres metafizikai megismerések nyomán: ezeknek a tárgya az ismeretelméleti tételek tárgyának — amint Hartmann helyesen látja — valóban ratio essendijét, létalapját alkotja, és ezeknek a metafizikai megismeréseknek tudományosan igazolt rendszere számunkra hozzáférhető és nem, amint Hartmann gondolja, a racionalitás minimumát, vagyis a legnagyobb fokú irracionalitást tartalmazza.

Az ismeretelmélet az ismerés megismerése és ezzel a tudás öntudatosítása. Legfőbb kérdéseit sorban feltettük és valamennyire elégségesen válaszolni iparkodtunk. E közben láttuk, hogy egyes válaszok elkerülhetetlenül az ismeretelméleténél is alapvetőbb tárgyú, vagyis általános tárgyelméleti és metafizikai kérdésekre mennek vissza, amelyek a megismerést, valamint alanyát és tárgyát *mint valóságot, illetőleg «dolgot általában»* érintik. Ezekre a kérdésekre is rövi-

den válaszoltunk és utaltunk a részletes válaszra és igazolásra ; ismeretelméleti belátásaink viszont ezeknek az alapvetőbb tárgyú ismereteknek is módszerbeli és ismereti helyességére derítenek fényt. Ezzel az ismerésnek nem egy úgynevezett «bűnös», hanem éppen különféle alapú belátások kölcsönös igazolásában teljessé vált köre záródott be, és a határtalanul ismerésre törő emberi vágyat éppen magának az ismerésnek a megismerése terén kíséreltük meg kielégíteni.

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

MIKSZÁTH VILÁGNÉZETE.

Mikszáthon kívül talán egyetlen oly író sincs, aki csillogó mesélőkedv bájába, üdeségébe s gyöngédségébe rejtene el élettapasztalatokat. Szándékosan teszi ezt és e szándék magyarázatára a mondanivalóm során ki is terjeszkedem.

Más írónál a szavakba foglalt, expressis verbis élettapasztalatok oly nyitlak, hogy önkéntelenül kínálkoznak breviárium-szerű egybegyűjtésre, Mikszáthnál pedig az előadásmód eltereli róluk a figyelmet. Habkönnyű mesemondás mögött sokszor nagyon keserű élettanulságok lappanganak. Ilyen bizonyítékokkal egészen másképp ítéljük meg Mikszáthnak sokat emlegetett szkepticizmusát, mint ahogy eddig.

Ady Endre 1910 pünkösdjén a következőket írta Mikszáthról: «Fenomén, a legíróbb író! Majdnem voltaire-i nagyság, egy kurtanemes Sokrates, paraszt Homeros, egy egészséges érzékű mai Plátó. Oly ragyogó, színes, okos elme, hogy szinte torkunkon akad a szó! . . . Minden írása krisztusi cselekedet, fölemel, megkacagtat, feledtet s példát ad alkalmas idegrendszerű lényeknek, hogy kell az életet elviselni tudni, szépen, bölcsen, emberien.»

Ady külön cikkben számolt be arról, hogy az *Urak és parasztlak*-kötet világhírű novelláját, *A kaszát vásárló parasztlak* mekkora művészettel írta meg Mikszáth az 1877-es Családi Naptár «igen hosszadalmas és igen rossz» adomájából.

Bródy Sándor pedig legjobb könyvét, *Tündér Ilonát* Mikszáthnak, «a bölcsnek» ajánlotta, «aki sok földi és földfeletti dologban kinyitja a szemünket . . . és a legnagyobb mélységekbe bevilágít . . . Tanítja a tanítókat és megvigasztal, ha ránk jön a kétség órája».

Én tehát Mikszáth mondásai alapján igyekszem a mi Plátónk világszemléletének lehetőleg teljes képét adni.

*

Feltűnő, hogy Mikszáth egyéniségének mennyire alapvető vonása a mély vallásosság.

Egyik legkorábbi elbeszélésében, *A lutriban*, melyet 1872-ben írt, ezt mondja :

«...A nagy Isten fekete felhőkkel takarta el szánó arcát. Ő tudja, mit miért cselekszik. Súlyos balkezének mindenik csapása böles cselekedet, amit fonák emberi elme szerencsétlenségnek nevez s Isten haragjának tetteül rója fel.

Balgák, az Isten nem haragszik sohasem.

Ha záport bocsát a földre nagy szárazság idején s a zápor ledönti valakinek a házat, nem a ház ledöntése kedvéért adta Isten a záporosít, hanem hogy... a földet megtermékenyítse.

Nem azért büntet Isten, hogy büntessen, hanem hogy testet öltson a tiltó parancs, hogy megmagyarázva legyen az Ige és az ő akarata. Az a szent isteni akarat, mely szinte minket ölel körül.

Én Istenem, de nagyon nagy vagy te!

...Isten mindent valamiért tesz.»

Ugyanily vallásos Mikszáth utolsó és kitűnő regénye, *A fekete város* (1908—9); pl. a 4-ik fejezetben ezt kérdi :

— «De hát nincsen-e mindenben tudatos cél, isteni erő, amit a végzet keze sző?»

A lutri és *A fekete város* között írott műveiről se mondhatok mást :

— «A hit az igazságnál is erősebb.» (*Szent Péter esernyője*, 1894, a befejező részben.)

— «Az Isten sokat hagyott tudni az embereknek, szétosztogatta köztük a tudást,... de ő is gondolt a maga tekintélyére és magának is meghagyott egyet-mást a tudásból.» (*Beszterce ostroma*, 1895, a harmadik részben.)

A zöld légy és a sárga mókus c. elbeszélésében pedig jelentékeny hely jut annak, hogy a halál, a kaszás ember, nem rém, «hanem csak afféle kedélyes alak, aki egy kicsit szinte hozzátartozik a familiához» :

— «Nem igazságtalan, mert mindenüvé elmegy, nem ellenség, mert akit lekaszabol, annak mindnek elveszi minden baját. Azért is a neve «Halál koma.» Mert csak koma ő, nem valami nagy hatalom, jön, megy, a bolondos kaszájával egy *felsőbb rendelés szerint*...»

— «A hívő lelkeknek rózsaszín szemüveget is ad az Isten az önzetlenség mellé.» (*Egy aranymenyegző* c. 1907-es újságcikkben.)

Ennyire vallásos, megnyugvó lélek sosem lehet szkeptikus.

Bensőséges vallásosságon alapulnak a következő mondasai is :

— «A legbölcsebb ember is húzza meg magát szerényen. Mert miből áll a nagy bölcsesége? Talán abból, hogy legfeljebb egy félrőffel tovább lát a másiknál, a közönséges eszűnél, egy félrőffel, egy olyan horizontba, amely egy billió mérföldre terjed. Az egész mély látás csak egy valamivel kisebb vakság. Hát érdemes ezért a csekélységért annyi hűhót csinálni? Szétosztályozni az embereket, hogy ezek az okosak, emezek a nem okosak, azok a bolondok, mintha a mákszemeket szétraknák : kis mákszemek, nagy mákszemek.» (*Beszterce ostroma*, első rész.)

— «Betegen feküdt az öreg paraszt, a falu nábobja. Isten ítéletet tartott ő fölötté, mutatván a többi halandóknak is :

— Mik vagytok? Semmik se vagytok.» (*A zöld légy és a sárga mókus*.)

Oly remek legendát, mint *A játszópajtás* (1909), csak hívő ember írhat.

S amennyire nem fér szkepszis Mikszáth hitéhez, épp úgy nincs semmi kétsége emberismeret, élettapasztalat dolgában sem.

— Milyen boldog volnék én, ha nem ösmerném annyira az életet, amennyire ösmerem! — vallja meg ő maga már az 1881-es *Szegedi Napló* 35-ik számában.

Pongrácz István gróf a *Beszterce ostroma* 3-ik részében így magasztal állatokat :

— «Látod, milyen szép az, hogy a tyúk kikölti a kacsá tojásait és felneveli a kis kacsákat, a nélkül, hogy valami haszna lenne belőle. Ingyen teszi a beoltott becsületességénél, jóságánál fogva. Az ember sokkal hitványabb, mintsem megtenné.»

Az életművészet ideálját *A gavallérok* c. hosszabb elbeszélésében (1896) találhatja meg bárki :

— «A nagy szenvedély és a nagy érdek elnyomja, ami finom, ami lezsér és ami pikáns az emberben... Semmi se lehet tökéletesebb a világon, mint az olyan emberek, akiknek nincsen semmi vágyuk, csak szeretetreméltóknak és előkelőknek látszani és nincs egyéb törekvésük, csak hogy a szomszédjuk vagy a vis-à-vis-jük minél pompásabban érezze magát.»

Ilyenféle finomságra, tapintatosságra oktatja ki Quendel apó valamelyik emberét *A fekete város* 10-ik fejezetében :

— «Azt mondd, híradással akarsz lenni, ha szükségesnek látod, de mire való volna ez? Vagy valami jót tudsz mondani és ez esetben hagyd akkorra, midőn megint találkozunk, hogy azzal is jobban örülhessünk egymásnak, vagy pedig valami rosszat üzenhetsz s ezt hagyd, kérlek, minél későbbre, mert minden idő nyert idő, amelyből a gondokat ki lehet tolni egy későbbi időre.»

De hol járunk az ideáltól vagy a kacatojást költögető tyúktól

«a haszonlesés, személyes torzsalkodások, egymást kisebbitő hajszák korszakában, mikor minden könyökről lehámlik a bőr a fölfelé való kapaszkodásban, . . . e sivár, miazmás világban!» (*Petőfi-Almanach* c. tárcsa, *Az Ujság*, 1909. ápr. 11.)

— «A gépek és a stréberek kora ez. A gép annyit ér, ahány lóerejű. Az államférfi annyit ér, ahány ember követi, — vagyis ahány számárerejű. A gyenge stréber annyit ér, mint a hatalmas pártfogó, akihez a csónakját kötötte. A kis emberek keresik a hatalmasokat, mert azoknak az ereje az ő karrierjük, a hatalmasok pedig keresik a kiserejűeket, hogy ezekkel növeljék a maguk erejét az előre való csörtetésre. Mindenki a más erejével akar boldogulni.» (*Thaly Kálmán* c. 1909-es újságcikkből.)

— «Fogarast ugyanis, mint zászlós uradalmat, rendszerint hűbérül adták királyaink a havasalföldi vajdáknak azzal a föltétellel, hogy ezért őket a török ellen segítsék. Általában egészen más volt a régi állam. Akkor abban mutatta a hatalmát, hogy minél többet tud adni másoknak, most abban excellál, hogy minél többet tud elvenni másoktól. Melyik a jobb methodus, nehéz eldönteni. Mert akkor is mindenki szidta az államot és most is csak azt cselekszi. . . Az igazság szép dolog, jó dolog, de akinek hatalma van, az nem szorul rá.» (*A szelistyei asszonyok*, 1901, első fejezet.)

— «A nagybáty királlyá tette a kis Mátyást fogolyból, az pedig, viszonzásul, fogollyá tette a nagybátyját. Ilyen bolondos cselekedések gyakran esnek a történelemben. A nagy királynak ez volt talán az egyetlen igazságtalan tette, s furcsa, hogy éppen e miatt lett a titulusa : Igazságos Mátyás. . . Mert aki a nép szívébe be akar jutni, kell, hogy a fantáziájába fogózzék.» (*A szelistyei asszonyok*, 2-ik fejezet.)

— «Magyarországon különféle igazságok vannak : pártigazságok, családi igazságok, kaszinóigazságok, de az igazi igazságot éppen úgy nyelv nélkül kellene ábrázolni, mint a Lánchíd oroszlánjait.» (*Levél Kiss Józsefhez*, *A Hét*, 1899. dec. 24.)

— «Így megy ez itt Magyarországon kicsibe-nagyba, — a nepotizmus, mindig csak a nepotizmus. Véget sehol se ér.» (*A kis szeplős* c. elb., 1898.)

— «Az emberek igazságérzete nem áll valami kifejtett fokon.

Ösmertem valaha egy öreg cincárt (görögöt), a Dugali bácsit, aki mikor a török-görög harcok epizódjait mesélték előtte, hogyan dőfi le a török könyörtelenül a görögöt, ahol találja, elszörnyűködve pattant fel:

— Óh, a gaz pogány, a gaz pogány!

De mikor aztán az elbeszélő egy kanyarodással arra tért rá, hogyha meg a görög fogja el a törököt, felkoncolja, olajba süti, szelíden morogta:

— Mit tudja tenni szegény!» (*Beszterce ostroma*, az első rész elején.)

— «Egy elképzelt jótulajdonság (ezúttal Koperczky főispán rendkívüli emlékezőtehetségének látszata) többet ér néha, mint száz meglevő erény.» (*A Noszty-fiú esete Tóth Marival*, 1907, kilencedik fejezet.)

— «Népszerűség! Különös kis holmi. Az egyetlen dolog, amiből a látszat annyit ér, mint a valóság. Sőt talán többet, mert ha az embert népszerűnek gondolják, sokra viheti a közpályákon, ha alapjában gyűlölik is. Ellenben semmire se viszi, ha szeretik bár, de nem látszik, hogy szeretik. A valóságok bizonyára erős gránitkövek, de a legnagyobb karrierek mégis a látszatokon épültek fel.» (*A fekete város*, első fejezet.)

— «Bolond kormányzás, mely előbb-utóbb megfeneklik, kétségtelenül van, de okos kormányzás, mely okvetlenül beválnék, nincs és nem lehet, vagy ha lehet, eddig még ki nem találták. Kormányzás csak olyan van, amely sikerül, vagy nem sikerül. Lehet, hogy Bontó vármegyét maga Bismarck se tudná kormányozni, aki pedig egy világot húzgál az ő elméje cérnaszálain, s lehet, elkormányozná jól a legutolsó írnok is, ha főispán lenne és nem tudnák róla, hogy írnok volt, mert hát ezt el kell valahogy találni. Már pedig az eltalálás ritkán az okos emberek hivatása; az okos emberek nem találgatnak, hanem rendszerint akarnak valamit, még pedig ritkán olyast, amit a nem okosak is akarnának s ez már magában is nagy baj.» (*A Noszty-fiú esete Tóth Marival*, 16-ik fej. ;

ugyanírt mondja azt is, hogy

«semmi, még a pénz se foly oly villámgyorsan, mint a tisztelet és tekintély, ha egyszer az ember költeni kezd belőle.»)

— «A szerelem nem vész el, mint a letiport hernyó, csak alakot ölt.» (*Az arany kisasszony*, Szegedi Napló, 1879-es karácsonyi melléklete.)

— «A szerelem nem stagnáló betegség, mint a hurut, a szerelem vagy gyógyul, vagy növekszik, mint a mérges seb, a szerelem haladó valami.» (*A szökevények* c. elb. *A szelistyei asszonyok* c. 1901-es kötetben.)

— «A szerelemben különben sincs veszteglés; növekszik vagy fogy, de nem pihen.» (*A fekete város*, 14-ik fej.)

— «(A házasság) csak rossz szokás, de olyan szokás, amelyik

sehogysem akar a divatból kimenni. Évezredek óta emberöltők után új emberöltők csinálják végig, panaszkodnak is miatta, vakarják a fejüket, hogy bolondot tettek, de okosabbá a világot még se teszik. Amíg szép fiatal leányok nőnek, mindig valakinek nőnek...» (*Szent Péter esernyője*, harmadik rész elején.)

— «A házasság olyan, mint a koszt : aki korcsmai kosztban van, házi kosztra kívánczik, aki házi kosztban van, annak a korcsmai után fut a nyála.» (*Különös házasság*, 1899—1900, harmadik fej.)

— «A tudomány olyan história, melyről nem szereti az ember elmondani, hogy hiányzik.» (*Miért fél Stoji bácsi a porosztól?* c. elb. 1872.)

Ugyanezt mondja *A szökevényekben*: *A Krudý Kálmán csinytevésében* pedig (1899) emígy bővít a mondáson:

— «Vannak dolgok, amelyeknek hiányát másoknál mindenki látja, csak az illető nem. Viszont vannak dolgok, amelyeknek hiányát az illető érzi csak, pedig nincs is meg az a hiány. Hány embert hallottál panaszkodni: «Oh jaj, nincs elég pénzem», vagy «Oh jaj, nincs elegendő egészségem, nincs gyermekem, nincs elég szénám» stb. Pedig mennyi egészséges ember van a világon s mennyi gyerek és mennyi széna! De senkit sem hallottál még panaszkodni: «Oh jaj, nincs elegendő eszem, pedig milyen kevés a valóban eszes ember.»

De Görgy Pál alispán *A fekete város* első fejezetében «hiába volt a vármegye esze, ha három dolgot nem tudott. Nem tudott felejteni, nem tudott enni és nem tudott aludni.»

E három követelmény közül az első a legsúlyosabb, hiszen feledés után többnyire nem nehéz a másik kettőnek is eleget tenni. De vajjon felejthet-e olyan ember, mint Mikszáth, aki hosszas nyomorgás és sikertelen írói próbálkozás után halálosnak mutakozó gégebajt szerzett s két fiát temette el? Idevágó világnézeti fejlődésnek van-e nyoma műveiben? Igen, még pedig *Szent Péter esernyőjén* kezdve, *Beszterce ostromán* át *A kladovai menyecske* című elbeszélésig, illetőleg *A fekete városig*.

— «Könnyű prédikálni, hogy a földi javak elvonják az embert a lelkiectől, azért csak jók azok a földi javak.

Mikor az embernek meghal a kedvenc gyermeke, mindig akad a családban egy nagy bölcs, aki a fájdalomtól vonagló szívet be akarja gyógyítani, hogy ki tudja, mi lett volna a gyermekből... még tán jobb, hogy most és így múlt ki, hanem azért még soha egy könnyet se szárított fel a bölcsesség. Bizony gyenge portéka ez a fájdalommal szemben.» (*Szent Péter esernyője* utolsó fejezetének elején.)

Tarnóczy Emil ügyvéd *A Beszterce ostromá* szerint részvételátogatóban jár egyik kartársánál, Kurkánál, akinek Róza

nevű leánya néhány nappal azelőtt meghalt. Kurka szeméből kibuggyan a könny :

— «Köszönöm, kedves kartárs úr. Igazán jólesik. Meghalt, meghalt. De hát mit tesz az? Hiszen nekem fáj, nagyon fáj, de a világ azért tovább megy.

Kivette a zsebkendőjét, megtörülgette a szemeit, de azok újra átnedvesedtek. Kezeivel az ablakra mutatott, melyen át láthatók voltak a jövőmenő furmányos szekerek, káposztafejekkel megrakva, kofák a kosaraikkal, csintalan menyecskék enyelegtek a kapuajtókban a budetini katonákkal. Egy ember egy hordót gurított maga előtt a piac felé nagy énekszóval.

— Lássá, az emberek élnek, járnak és nevetnek. Ők semmit sem tudnak arról. Rá se gondolnak. Fogadni mernék, hogy az a hordós ember ott nem is ösmerte Rózát. Olyan nehéz a szívem. Kolléga, olyan nehéz, pedig nincs igazam. Nincs, nincs. Mert mi az voltaképen, hogy Róza meghalt? Hát meghalt. S minden egyéb maradt rendjében. Pedig úgy szeretném, ha valami nagy szög kiesett volna a világ küllőiből, hogy valami történt volna. Mert számár vagyok, hogy ilyet szeretnék. Miféle jogon? Hiszen Napoleon is meghalt. Az volt a nagy eset! Jézus Mária, csak kimondani is sok. Napoleon meghalt. És mégis meghalt. De Kurka Róza! Ugyan bizony! Hát nem mindegy az ennek az országnak, hogy él-e, vagy meghalt? Hát micsoda egy Kurka Róza? Semmi. Az már más, ha egy Deák Ferenc hal meg. Micsoda katasztrófa, micsoda csapás százezreknek, millióknak és mégis meg kell benne nyugodni. De Kurka Róza! Az csak bliktri, kartárs úr. Az csak olyan, mintha egy morzsa leesik az ember tenyeréről és megint földdé lesz.

Igyekezett magát elnyomni, legyőzni. Az emberi állat küzdött a filozóffal és legyőzte a filozófot, zokogva borult az asztalra, amiért az a morzsa leesett a tenyeréről...» (*Beszterce ostroma*, 3-ik rész vége felé.)

De a regény első részében Behenczy báróék öreg, hűséges gazdasszonya, Rozsákné, így kezdi vigasztalni az aggódó, öreg Behenczy Pált, mert a fiatal báró, Károly, éjfélkor még nem jött haza, talán megették a farkasok :

— «No, nem lesz semmi baja, no, csak feküdjék le a méltóságos úr. Ne vesztesse azt a drága testi erőt lelki töprengésekre. Pihenjen le, uram. Én majd ébren várom a kis bárót, és ha eljön, felébresztem.»

A kladovai menyecske című elbeszélés szerint :

— «Csak kétféle baj van : vagy olyan, amin segíteni lehet, tehát segíteni kell, de nem kell miatta búsulni, vagy olyan, amin

nem lehet segíteni, annál fogva elmúltnak tekinthető és szintén nem kell miatta búsulni.»

(— «Hiszen sok mérges pattanás múlik el önmagától», — mondja Mikszáth másutt.)

A fekete város 12-ik fejezete szerint pedig :

— «Nyugtalan, rossz évek következtek nemcsak Lőcse városára, de az egész szccithiai nemzetre, — mint az akkori krónikás megjegyzi. Hanem iszen csak ki kell őket állni, lesznek még azokból szép évek is, mivel az idők olyanok, mint az asszonyok, csakhogy megfordítva. A szép asszonyok idővel csúnyák lesznek, majd mindig; a csúnya idők ellenben szépek lesznek, nem mindig, — de igen gyakran.»

Két észrevételem van, mindkettő *Szent Péter esernyőjére* vonatkozik.

A regény utolsó fejezetéből idézett sorokat azért mondja Mikszáth, mert Wibra György besztercei ügyvéd «szívét elszorította a gondolat, hogy soha se lesz többé dominiuma, angol parkja és a többi, ami azzal jár . . .».

Mi köze ehhez annak, hogy valakinek meghal a kedvenc gyermeke? Semmi, éppenséggel semmi. Az egészen más légkörű és tárgyú mese közben csak átsiklunk az idézett sorokon, holott Mikszáth épp bennük avat be minket egyik legszemélyesebb élményébe.

A másik észrevételem már a *Szent Péter esernyőjében* figyelemreméltó fejlődést kíván megállapítani :

— «A haldokló polgármester, Krikovszky Tamás, bizony nem élt hiába, megfestetik az arcképét a tanácsterem számára s ezzel szépen bevégzé. Ha még új tíz évig tartaná a város gyeplőjét, akkor sem érhetné több, mint hogy az arcképét megfestetik, de a kép már akkor csúnyább lenne.» (*Szent Péter esernyője*, harmadik részének elején.)

— «Ezek a mai emberek úgy sietnek!» — panaszolja Mikszáth többek közt *A fekete kakas* című elbeszélésben is. — «Mindenki siet, mindenkinek van valami dolga. De hogy' lehet úgy sietni? És hova sietnek úgy? Megfoghatatlan az.»

Sehogy se akarják megérteni, hogy ha tíz évvel tovább élnének, a kép már csúnyább lenne.

És csöppet se ártana a dolgok viszonylagosságával is törődni. Igen-igen érdekes eredményekre jutnánk.

— «Hiszen ti bölcs emberek, nemhogy egy fejet belülről, de egy a fejről levett cilinderkalapot ha megnéztek, de jól megnéztek (magam tapasztaltam akárhányszor), nem vagytok képesek a falon még körülbelül sem eltalálni, hogy az a kalap a földre téve meddig ér fel — s ti

akarnátok meghatározni, mekkora nagy és mekkora kicsiny egy koponya belülről?

Könnyű kimondani könnyedén Pongráczról, hogy a bolondok házába való, de biztosak vagytok-e abban, hogy ma az lenne a véleményetek róla, akkor is, ha ezelőtt négyszáz esztendővel él s húszezer katonája lett volna?

Ugy-e nem? Ugy-e csak annyit lehet megállapítani higgadtan, hogy Pongrácz István egy visszamaradt bölény, egy későn született ember, mint ahogy vannak előre született emberek, akiket szintén hajlandók a bolondok házába küldeni szűkeszű kortársaik.

Ime tehát az a hübnere a ti óriási bölcseségteknek, hogy mindenekelőtt kívántatik pontos, alkalmas időben való megjelenés a világon. Ez a nagy archimedesi pont, ahonnan ítélkeztek.

S még jó, aki előre születik, — mert azt még megbecsüli egy eljövendő kor és szánón mosolyog felettetek, bolondokon, akik felfogni nem tudtátok, de mit tegyen egy elkésett lény, például a mi Pongráczunk; annak a kora vissza nem térhet tanúságot tenni a józansága mellett.» (*Beszterce ostroma*, első rész.)

— «A halról szeretnék hasonlatot mondani, mert az elég ostoba, de attól tartok, ő nem látja, ami a víz tükreben mutatkozik. A vízi poloska már előnyösebb helyzetben van, mert ő a víz felületén úszik, mint az eldobott forgács s lehetőleg jól látja a víz tükreben a parti fákat. Ha már most beszélni tudna és okoskodni, arra a kérdésre, milyenek a fák, bizonyosan így felelne:

«A fák zöldek és csodálatosképen vannak alkotva; alul koronájuk van, fölül a vaskos törzsük s a lombkorona finom, szinte hajszálnyi rostozata tartja az óriási törzsöt, mely olyan vastag, mint egy fürdő asszonyi állatnak a dereka. Mindez persze szinte lehetetlennek látszanék, — fejezné be magyarázatát az okos kis vízi poloska — ha nem győződnék meg, odáig úszva, hol a fák vannak, hogy a fáknak voltaképen nincsen testük.»

Hasonló csalóka dolog, amilyenről a vízi bogár beszélne nekünk, igen sok lehet az emberre nézve is, csak nem tud róla. Ilyen vízbenező ésszel ítél meg helyzeteket és intézkedéseket. Csak a vízipoloska példájából érthető örök időktől, miért hiszi, hogy a becsület fehérségét az a piros vér tartja fenn, amit párbajban ont.» (*A szentencia* című fejezet eleje a *Különös házasságban*.)

— «Az állatok érdeke se egyforma és semmiképpen se kerülhet egy kalap alá. A tapasztalataikból leszűrt igazságaik is különbözők. A hangya például ragadozó állatnak tartja a fülemilét és jámbor léhűtőnek a tigrist.» (*Mérellen hús Tóthéknál* című elb. az 1903-as *Mikor a méceses már csak pislog*-kötetben, melyben *A kládovai menyecske* is megjelent.)

Nagyon jellemző, hogy *A gavallérokban* említett ideált Mikszáth a saját írásművészetére is kötelezőnek ismeri el,

ő tehát elsősorban gyönyörködtetni akar. Szenvedélyek megírására is futná az ereje, de ő az ideál értelmében kitér mindaz elől, ami elnyomja az embert, ami nem finom. Kísérteties történetet csak ő tud idillé andalítani, az 1901-es *Őreg szekér, jakó hám*-kötet, *Ott alszik a Marcsa is* című elbeszélésében pedig így szól a szegedi árvízről:

— «A víz fölhasította a föld gyomrát a felsővárosi temetőben, kimosta a halottakat sírjaikból és a koporsók beúsztak a városba, régen elhalt gazdák a régi portáikra. . . De én a szomorú történetek e nagy garmadájában is a víg anyaghoz nyúlok s csak úgy találomra leveszem a tetejéről egyik élményemet.»

Bármily garmada tetején is víg élmény van számára s ő «találomra» mindig ahhoz nyúl. Ezúttal húszoldalas víg történetet mond el s a menekülőkről csak ennyit említ: a siránkozó, a jajveszékélők.

Még a legkeserűbb, a legleplezőbb regénye, *A Noszty-fiú* is oly kesztyűskezű, hogy egyik bírálónk szinte felfedezésül írta róla: «Ez a regény tulajdonképpen egy nagy cudarság története.»

A szeretetreméltóság és előkelőség, *A gavallérok* ideálja, együtt jár a *forma dat esse rei*-féle szabállyal. Mikszáth többször szól róla, hol komolyan, hol pedig tréfásan:

— «Akit az istenek gyűlölnek, szép feleséget adnak neki. Azzal jár az örök nyugtalanlás. Ellenben a csúnya feleség az a legnagyobb béke a világon, valóságos *treuga dei*. Nem minden ember fogja fel így a dolgot, megengedem, vagy ha így fogja föl, sok igen szívesen viseli az istenek gyűlöletét ebben a formában. Hiszen minden a formától függ.» (*A kis szeplős.*)

Valamennyi írását önkéntelennek, közvetlennek, sőt melegen bizalmasnak, közlékenynek élvezzük. Csak később vesszük észre, — miután a mese csillogó színeinek varázsától nagynehezen eltávolodtunk, — hogy igen, igen, Mikszáth rendkívül közvetlen, csakugyan arra törekszik, hogy mennél pompásabban érezzük magunkat, s a célját el is éri, de nagyon sokat elhallgat. Pl. Tarnóczy Emil, vagyonos ügyvéd, szerelmes a gazdag unokahugába, Apolkába s feleségül is venné, ha attól nem tartana, hogy a világ hozományvadásznak gondolná. Talán maga Apolka is.

— «Pedig Tarnóczy Emil nemes érzésű ifjú volt, tele idealizmussal, aki úgy nézte a világot, mintha éppen most kelt volna fel az Arthúr király kerek asztala mellől, mintha csak az imént koccintotta volna össze a kupáját Lancelot lovaggal.

Hiszen persze, minden csak hiúság, ostobaság, az élet, a világ, a törekvés, a tudás, a pénz és minden, de igazán minden. Csakhogy ezek az ostobaságok és hiúságok nem egyformák. Az élet például olyan ostobaság, amelyhez mindenki ragaszkodik. A többi apróbb ostobaságok közül azonban kiki az egyéni ízlése szerint választ. Egyiknek abban telik a kedve, ha gazdaggá lesz, egy másik arra dolgozik, hogy okosnak tartsák, másik a hatalom után fut. Van olyan csacsi is . . . akarom mondani van olyan ember is, aki abban találja az ambícióját, hogy ő jó . . . Egyszóval mindenkinek van egy főbolondsága a mellékbolondságai mellett. A Tarnóczy Emilé az volt, hogy ő talpig becsületes.

És az is volt. Egyenes, nyílt, jóakarató, tisztalelkű, nemes érzésű. De ezzel nem elégedett meg; nem érte be, hogy ő valóban becsületes, hanem annak is akart látszani. S ez néha kényelmetlen feladat, mert épp oly könnyű nem lenni becsületesnek és mégis annak látszani, mint becsületesnek lenni és nem látszani annak.» (*Beszterce ostroma*, 3-ik rész.)

Ennyi keserűség olvastára könnyen felvetődik a gondolat, hogy Mikszáthnak, az idillek nagymesterének lelkében mintha tűzhányó háborogna, titkot rejtve magában. Pedig nincs is tűzhányó, sem pedig titok, ha kapcsolatot találunk a szóbanforgó regény és Mikszáth egyéb művei közt. Akkor aztán ráakadunk arra is, amit Mikszáth egyik-másik helyen elhallgat, a világnézeti kép teljessé egészül s minden keserűségnek nyomavész.

A *csodálatos gomba* c. humoreszkben, melyet a Magyar Néplap 1874 augusztusában közölt, Mikszáth elmondja, hogy diákkorában gombát formált kenyérbéلبől s oly sikerülten festette moh-színűre, hogy a lyceum egyik tanára — gombászati szaktudós — a világ első gombakövületének nézte a megkeményedett kenyérbelet s ünnepélyt rendezett a páratlan felfedezés örömére.

A humoreszk befejező sorai:

— «És azóta sok év elmúlt. Porrá lett S. professzor is, én is megkomolyodtam, a világ is sokat haladott, hanem azért a gombakövület még most is ott őriztetik a lyceumi múzeumban s a tudományos értekezést szent kegyelettel betűzgetik pápaszemes tudósok.

Minden bolondság az ég alatt.»

A Szent Péter esernyője regény *Gregorics Pál halála és hagyatéka* című fejezetében szó esik egy dúsgazdag zempléni grófról, «aki a mellett nagy számár volt. Azaz hogy csak jószívű ember volt, szívesen okozott másoknak örömet. Hát 'iszen éppen azért volt nagy számár».

Mindenkiben megbízott, holott a legtöbb ember nagyon hálátlan. Nem elég jónak lenni, bánni is kell tudni az emberekkel! «Nem elég csupán tudónak lenni, hanem annak kell látszani is», — említi Mikszáth *A csodálatos gombában* is. Noszty Ferenc huszárhadnagy apja, Pál, bezzeg tud bánni emberekkel, mert mindig úgy egyenlít ki adósságot, hogy kétakkorát csinál, vagyis ha ezer forintra van szüksége, mint a *Noszty*-regény elején, akkor a biztonság kedvéért kétezret kér, — és kap is kétezret. Furfanggal kaparint meg a *Noszty*-regényben Bubenyik gyöngyöket. *A fekete város* Quendel apója szintén pompás emberismerő: a Molitorisz-féle fuvarozóvállalat egyik személyszállító kocsiján nagyon sok az utas; célirányos volna, ha néhány utas gyalog haladna a kocsi mellett; ez persze egyik utasnak se tetszenék, Quendel tehát így nyilatkozik egyik bizalmas emberének a helyzetről:

— «Paperlapap, . . . nem értitek kormányzást csőcselék fölött. Ha valami neki nem tetszik, kell valami olyant kitalálni, ami még jobban tetszik nem neki. S akkor az előbbivel mindjárt kibéküli. Nem tetszik neki okának példáulért, hogy most négyen is fogják gyalogolni, nohát, el kell határozni, hogy a meredekebb helyeken kirendeljük kocsitolókat, ez még jobban nem fogja nekik tetszeni és ha most már csak azt mondjuk, hogy gyalogoljanak, fognak neki örülni és gyalognak, punctum.»

A rokon című humoreszkben (Új Idők, 1899. I.) ezt írja Mikszáth:

— «Minden csak ostobaság, ha az ember egy kis filozófiával veszi. Még maga a filozófia is ostobaság. Egy igazság van: a halál, és még azzal is szélhámoskodnak. Mert a halált a koponya jelképezi, ez az ijesztő csontboltozat a varratokkal, a szemgödörrel. De ez is csak egy dialektika a halál borzalmassága mellett. A koponya a halált mutatja a második stádiumban, mikor a test már elmúlt és csak a csont van meg. De hány stádium van még hátra, óh Istenem! Miért mutatjuk éppen a másodikikon? Miért nem mutatjuk a tizediken, a huszadikon, mikor már régen por a koponya? Miért nem mutatnak egy lilomot, mely e porokból táplálkozott, melyen a reggeli harmat

reszket a gyönyörűségtől és miért nem mondják : «Ez a te ősanyád!» Hiszen a halál is szép, csak nem mindjárt.»

Poltáry alispán nagyravágyó felesége a *Nosztly-fiú* 8-ik fejezetében oly nehéz pillanatban bírja rá az urát egy hivatalos üdvözlő beszéd elmondására, amikor senki sem vállalkozik a szónoklatra. Mikszáth megjegyzi : «Istenem, Istenem, de nagy bolondságokból van ez a világ összerakva!»

Halála előtt egy évvel, 1909-ben pedig szintén minden epéskedés nélkül, keresztényi megnyugvással így beszél *A régi műhelyben* c. hosszabb megemlékezésben a Pesti Hirlapnál töltött húsz évről : «Vanitas vanitatum . . . Minden bolondság. Igaz, reális dolog csak a köhögés, a halál közbeszólása : Ne sutorogj itt ezekkel a hiábavaló papirosokkal, mert jövök.»

A szóbanforgó gondolatkör tehát az egész írói pályafutásán végigkíséri őt. Igaz, hogy *A régi műhelyben* ezt is mondja : «Boldog voltam, mert fiatal voltam. Megvolt a hajam s megvoltak az illúzióim.»

De milyen illúziók elvesztését fájlalja? Kétségtelenül csak az egészen fiatal koréit, amelyekről mindenkit megfoszt az élet. Annál több öröme telt egyébben, még pedig nemcsak illúziókban, hanem igazi realitásokban : mindvégig élt-halt a családjáért s mindvégig gyönyörködött a művészetében, nagyon gyöngye kezdet és keserves önkeresgélés után egyre virulóbb, fokról-fokra telibb színű s dúsabb zamatú fejlődésben. — Én passzionátus író vagyok! — mondotta a halála előtt két évvel, s kellett is, hogy gyönyörűsége teljék a világsikerben.

Arra a mondásra, hogy «Minden csak bolondság», ő maga cáfolt rá a *Falusi délutánok* című 1909-es ujságcikkben : Kemény Zsigmond báró öccse, János nyomán őt dolgot tökéletesnek vall : a pápaságot, az angol parlamentarizmust, a sakkot, a milói Vénuszt és a «kártyajátékok Napoleonját», a sajátosan magyar találmányú alsóst. (Kemény János az alsós helyett kalabriászt említ). Három dolog pedig, Mikszáth más cikke szerint, különösképpen nem lehet hibátlan : az asszony, a ló és a regény.

De még az említett ötös felsorolás sem teljes Mikszáth

szerint, hiszen nincsen benne *A gavallérok* életművészeti ideálja és nincs benne a legislegkülönb dolog: «Lehet-e nagyobb jószág a szülői szeretetnél?» — kérdi ő maga *A fekete város* 2-ik fejezetében.

Igaz, hogy olyan gyarlóság is van, amelyről *A fekete város* 10-ik fejezete szól legnyomatékosabban:

— «Hiába, úgy van az ember alkotva, hogy mindent megún. A paradicsom is pusztán kis ideig paradicsom, azután már közönséges kert s végül csak ugar... Egy öreg embert, aki okos, le nem köthet egyetlen vonzalom, mint valami fiatal szeleburdit. Annak már joga van a válogatáshoz. Az már filozóf. aki nem az élvezeteket keresi, hanem az összehasonlításokat, a tapasztalatokat, szóval a tudást. Az nem pazarolhatja az idejét akármire, mert ő neki már kevés ideje van.»

De ez is csak bizonyág arra, hogy *A fekete város* 3-ik fejezete szerint Isten nem akarta tökéletesnek teremteni a világot. Miért nem? Az okot ésszel fel nem érhetjük, hiszen a legbölcsebb ember is legfeljebb félróffel lát tovább a közönséges eszűnél egybillió mérföldnyi horizontba.

Mikszáth szerint a hit teljesen egyértelmű a szeretettel: «Szeretni, hinni egy.» (*A gyermekszobában*, Szegedi Napló 1880, újév napján.)

Szeretetremlő pedig csak olyan ember lehet, aki maga is szeret. A dudás, vén Lapaj kunyhójába leánysecsemőt lop be valaki s Lapajnak annyira megindul a szíve, hogy a leánykának való ágynemű s tej kedvéért eladja a dudáját, bár eddig semmi áron se akart tőle megválni (*Egy híres duda története*, Fővárosi Lapok, 1877, későbbi címe: *Lapaj, a híres dudás*, az 1881-es *Tót atyafiak*-kötetben); Filcsik alvó, rongyos koldusasszonyra teríti a bundáját, bár semmit se becsült többre a bundánál, akárcsak Lapaj a dudáját, de hát didergő gyermek alszik a koldusasszony ölében (*Az a pogány Filcsik*, az 1881-es *Jó palócok*-kötetben); Bizi József anyátlan-apatlan kisfiúnak varrat csizmát (*A kis csizmák*, a *Jó palócok*-kötetben); a kosárban üldögélő csöpp Veronka holtra áznék kint az udvaron, záporban, ha valaki esernyőt nem borítana föléje; Pongrácz István gróf anyátlan-apatlan leánykát akar örökbefogadni; az öreg Kupolyi Józsefnek gyógyítkozni kellene mennie fürdőbe, telnék is rá pénz, de ő

a pénzt egy nagybeteg, elhagyott, ismeretlen leánykára költi (*A fekete kakas* c. elb. az ugyanily c. 1901-es kötetben); Szlebenits Mihálynak pedig szintén egy beteg leányka és a kis Misica a mindene (*A mi örökös barátunk* c. elb. *A fekete kakas*-kötetben).

Tudomásul kell vennünk Mikszáthnak azt a nyilatkozatát, hogy valamennyi elbeszélése közül *Lapajt* s *A fekete kakast* kedvelte legjobban. De bizonyára épp úgy a szívéhez nőttek a szeretet többi elbeszélései is, *Az öregek* címűekkel együtt (kettő is van ilyen); *A szegény ember tőkéje* és a *Rákóczi Ferenc donációt oszt* elbeszéléseknek szintén csak a címét említem. *A Mme Gvuáp porontyai* és a *Méretlen hús Tóthéknál* elbeszélésekben azon indul meg Mikszáth szíve, hogy állat is mennyire szeret. Mikszáth növényt is élő, érző lénynek lát (*Cobor Mária rózsája, a földhasadék és a vén körtefa* című fejezet a Szent Péter esernyőjében; *A kompossessor fák* című elbeszélés az 1901-es Öreg szekér, fakó há-m-kötetben).

Mikszáth a szeretet írója, bár saját nyilatkozata szerint szeretettel bajos boldogulni: «A furfang meg a rossz szív — két jó paripa. Ezekkel lehet csak messzire érní a világi pályákon. De hát elvégre is mi az a messzeség? Egy arasz. Ejh, egy arasz se. Avagy messzebb van-e azért a haláltól?...» (*A rokon*).

Legkorábbi műveiben épp úgy lüktet a szív és szeretet, mint ahogy a hajlott korából való *Nosztly-fiú* regényben nagybeteg zsidóasszonyon esik meg egy vérmesen antiszemita úr szíve; egész írói pályafutásán végigkíséri a vallásosság; világnézete pedig szintén már legkorábbi műveiben meg-alapozódik; testestül-lelkestül mindig azt vallja, amit *Lapaj*-ban így foglal együvé:

— «Nem mindenre a természet, az anyaföld tanít-e minket? A földnek szíve van. Aki ráborul... rejtélyes dobogást hall;... a szíve dobogása az.

A föld gondolkozik is. Gondolatai a virágok... A föld költés-zete ez! Az ő új gondolatai!

És ha gondolkozik, ha szíve van, érezni is kell tudnia, bánatának, örömének lennie. Nagy szárazság idején keble fölrepedezik s mint a szenvedő anya emlőin a gyermek, növényzete elsínylik, el-satnyul, míg ellenben harmatos hajnalon egész valója vidám mosoly.

És növényzete: a virágok, fák, füvek is mind éreznek, mind

gondolkoznak s mindnyáját összekapcsolva tartja a szeretet nagy eszméje. A földet szereti növényzete, ő pedig a felhőt és napsugárt...

Mindent a szeretet tart össze.»

Fiairól senki sem írt gyöngédebben, mint ő, és senki sem írt erdőről, mezőről, patakról, virágban meghempergő méhről hamvasabban, mint ő. Az említett ötös felsorolásból tehát a természet gyönyörűsége is kimaradt.

Lelket, Mikszáth szerint, szenvedés finomít meg, ez teszi megértővé s csak ilyen lélek tudja megértetni magát. De ugyancsak Mikszáth szerint :

— «A magány olyan, mint a nagyítóüveg : kétszer akkorának láttatja a fájdalmat vagy örömet, mint aminő, mert a képzelet az események fotografiájának rááját mindig kijebb tolja.

Ha fájdalmatok van, ne vigyétek azt a magányba, hanem járjatok vele az emberek között : azok is szenvednek egytől-egyig. A mások szenvedése meghalványítja a tieteket, mert a bűbánat is olyan, mint a festék : ha idegen festékekkel keverik össze, egészen új szín lesz.» (*A lutri*, 5-ik fejj., Igazmondó, 1872.)

Két fejezetcímet jegyzek ide a *Noszty-fiúból* :

— Valahogy mindig rendbe jönnek az eligazíthatlan dolgok is.

— Kifürkészhetetlenek a hatás csodálatos titkai és rugói.

Magunkévá téve mindkettőt, felülemelkedünk földi dolgokon, semmihez sem állunk elfogultságunkban, gyöngeségünkben túlközel. Lehet könny a szemünkben, de ott ül a mosoly is, így keveredik össze a bánatunk más festékekkel s egészen új szín lesz belőle. Nagyon helyes megállapítás, hogy Mikszáth humorának kettős gyökere van : meghatott józanság és lemosolygó továbbhaladás. De kétségtelen az is, hogy a meghatott józanságot és lemosolygó továbbhaladást szintén a szeretet tartja össze.

— «Nem történik-e a legártatlanabb dologból néha a legnagyobb szerencsétlenség! s kinek jutott eszébe valaha a legártatlanabb dolgot gonosznak mondani?» (*Pletyka* c. egyik legkorábbi elbeszélése.)

Kifürkészhetetlen színkeveredést, az öröklét pihegését kell látnunk s éreznünk mindenütt, bár testünk egyre kopik, romlik, s maga Mikszáth ezt írja a *Hová ér az ember?* c. apróságban : «Szeretnék egészséges lenni. Ez az egy reális pozíció van». Amikor pedig egykori iskolatársa és régi barátja, Kiss József, 1907-ben negyvenéves írói jubileumát ülte,

Mikszáth, levélben, egészségen kívül jókedvet kívánt neki, mert ez a lelke mindennek. Ha látjuk is a rózsza tövisét, inkább csak a rózsát lássuk.

Teljesen mellékes, hogy Mikszáth *A fehér kutya* című elbeszélése és más adatok szerint hisz hazajáró lelkekben, és hogy sohasem szerette bölcséleti nevén nevezni a világnézetét. Optimizmus az végesvéig, akár expressis verbis beszél, akár pedig a mondanivalója szellemével sugallja belénk, mint ahogy örökre emlékezetessé teszi pl. a pénztelenség humorát Behenczy báróék történetével a *Beszterce ostromában*.

Mai megpróbáltatásunk közepett sokkal nagyobb szükségünk van az optimizmusára, mint régebben, és amit Mikszáth a Ferenczi Zoltán-féle Petőfi-Almanachba Petőfiről kívánt írni, az tulajdonképpen vele szemben is tartozásunk:

— «Fölgaskodni kellene tudnunk, hogy jobban lássuk és hozzá közelebb lehessünk.»

REZEK ROMÁN.

KÖLTEMÉNYEK.

Isten keresése.

Ezer csodában él e szép világ,
A nagy mindenség bűvölő varázsa :
A fellegekben villám csattanása
S a föld porában nyíló kis virág.

Belém világít ez az égi láng
És kényszerít a rácsodálkozásra,
Hogy mindez annak remek alkotása,
Ki minden üdvét bőven küldi ránk.

Elég kinyitni mind a két szemem,
Hogy munkájában lássam Istenem,
Az örök élet és örök teremtőt.

Nem kell keresnem, mégis meglelem,
Mert benne látom nyílni mind a felhőt :
A multat, a jelent meg a jövőndőt!

*

Látom, de gondba ejt a végtelen ;
Hiszem, de felsír lelkem aggodalma :
Minden hatalma, minden diadalma
Mit ér, ha fel nem fogja értelem?

És mégis elfog az a sejtelem,
Mely a bizonyág erejét sugallva
Megnyugtatóan s megnyugodva vallja,
Hogy dőreség, ha benne kétkedem.

Elég nekem, ha rágondolhatok,
Mert ő sugárzik minden gondolatban,
És léte többé nem megfoghatatlan.

Megnyílik elmém, tudom, ő van ott,
Hisz ő az okozat és az ok,
A dönthetetlen és változhatatlan!

*

Tudom, s többé nem kell keresnem őt ;
Érzékelésnek és okoskodásnak
Győzelme az, hogy lényegébe lássak
S csak benne leljek biztató erőt.

A gond, a kétség, mely lelkemre nőtt,
A bizonyosság megérzése már csak,
Hogy engednem kell annak a hatásnak,
Mely Istenhez visz minden kétkedőt.

Elég nekem, ha vágyó szívemen
Jósága harmat-cseppjét érzem,
Bennem van ő, bizom hát benne bátran.

Imára kulcsolódik két kezem,
S nem félek attól, ami odaát van :
Látom, tudom, érzem, hogy megtaláltam!

A hetven év.

A hetven év, e fél-öregség
Azt súgja, hogy vigyázni tessék!

Hiába, a nap lemenőben,
S valami van a levegőben.

Nagy változások harca lesz itt,
Ha így se tetszik, úgy se tetszik.

Fáradva nézünk hosszú multra,
Úgy hívna még a vágy, a munka.

De hajh, a munka élvezése
Vágyunkat el nem oltja mégse.

A bús tény meg nem dönti semmi :
Az élvezet kezd munka lenni.

Búcsúzva olykor könnyet ejtünk
S lassacskán mindent elfelejtünk.

Hanyatlunk s egyre zsörtölődünk,
Hogy minden elfogy már előlünk.

Vágyunk, mint aki vesztit érzi,
A kísértéssel szembenézni.

Sajnos, hiába kész a lélek :
Ellent nem áll a gyöngeségnek.

Meg kell tehát magunkat adnunk
S az erény útján kell haladnunk.

Nem mi hagyjuk el bűneinket,
De bűneink hagynak el minket.

Kevés derűre sok ború vár,
És minden szőlő savanyú már.

Utána kapnánk, nincs szerencsénk,
S kudarcra nincsen semmi mentség.

Gonosz játék ez, mit tagadjuk?
Legjobb, ha jó képpel fogadjuk.

Elő tehát a bölcselettel,
Vigasztal ez, bár nem igen kell.

Mert baj van a vigasztalással :
Meggyőződésünk, sajna, mást vall.

Miénk az ismeret világa,
De jaj, szívünk nem gyújtja lángra!

Miénk a mérséklet hatalma,
Mit ér, ha fáj a diadalma!

Miénk a hidegvér erénye,
De hajh, egy kis lázzal felér-e?

Érezzük, hogy e tragikumban
Elrejtve mennyi komikum van!

Meddő panaszba hát ne fogjunk,
Inkább kacagjunk, mint zokogjunk.

S ha a közös vég sorsa vár ránk,
Elérhetetlent mért kívánnánk?

Jobb megnyugodva, elpihenve
Beolvadnunk a végtelenbe . . .

VIETÓRISZ JÓZSEF.

IRODALOM.

Két új magyar regény.

1. Móricz Zsigmond: *Míg új a szerelem*. Budapest. Athenaeum. 1938.
2. Bibó Lajos: *Anna tekintetes úr*. Budapest. Franklin. 1938.

A kíméletlen őszinteség kezdettől fogva jellemezte Móricz Zsigmondot, hozzátartozott ez tudatos írói programjának alapelveihez. Néha már nem is az őszinteséget éreztük igazán fontosnak és tudatosnak, hanem a kíméletlenséget. Ez az írói állásfoglalás, ez a leleplező hajlamú ábrázolásmód sok olvasóban ellenérzést ébresztett, — de szerzőnk mostani munkája bizonyos tekintetben mintegy lefegyverzi az ilyen olvasót s arra kényszeríti, hogy kevésbé rossz véleménnyel legyen a Móricz Zsigmond őszinteségéről, vagy az ő Arany János elleni támadó éllel alkalmazott kifejezésével szólva: írói bátorságáról. Legújabb regénye alapján el kell ismernünk, hogy Móricz nemcsak másokkal szemben mer és tud kíméletlenül, tapintatlanul, néha izlésünket sértően őszinte, sőt kérlelhetetlenül leleplező lenni, hanem önmagával s a hozzá legközelebb állókkal szemben is. Vagy talán nincs is neki szüksége bátorságra az ilyesmihez, sőt talán gyönyörűségét leli a pőrére való lelki levetkezésében? E kérdés eldöntésénél fontosabb most magának a ténynek megállapítása. Az írói őszinteségnek bizonyára vannak vagy lehetnek még végletesebb fokozatai is, de számunkra *úntig* elég belőle annyi, amennyi Móricz új regényéből kigőzölög.

Ez a munka t. i. olyan önéletrajzi regény, amelyben a «Wahrheit» szerepét vakmerően túlnyomónak érezzük a «Dichtung»-éhoz képest. Mikor a regény közepén már túljutott a szerző, akkor maga is szükségét érzi a mentegődzésnek, félig komoly, félig kedélyeskedő hangú regényelméleti fejtegetéssel próbálja olvasóit meggyőzni arról, hogy a kezében levő olvasmány nem «kulcsregény», világért sem az, csak annak látszik.

A regény főalakja egy Dus Péter nevű, negyvenhét éves szobrászművész. Huszonkét éven át élt együtt első feleségével, Margittal, s több mint húsz évig halálosan, őrjöngően szerelmes volt bele. Ez a vallomás Dus Péter művész-egyréniségében szépen összefér azzal a

százféleképpen elmondott másikkal, hogy folytonos veszekedésből állott ez a huszonkét évi házaselet; Margit a kispolgári lélek megtesztelése volt, okleveles tanítónő, takarékos, szorgalmas, otthonülő, anyáskodó házi zsarnok, önfeláldozó hitves-rabszolga, féltékenykedő fúria stb. Fiaskájuk korán elhalt, de van már két nagy leányuk. Házassága huszonkettedik évében az akkor negyvenöt éves szobrász hirtelen beleszeret egy Margittal homlokegyenest ellenkező egyéniségű, harminckét (ha nem több) éves színésznőbe, Városey Ágnesbe. Ágnes volt ugyan férjnél rövid ideig, de ez már eszébe sem igen jut neki («az egy furcsa vicc volt» csak); hódító megjelenésű, remek természetű, izgató szépségű, önálló élethez, fényűzéshez szokott, országos hírnevű művésznő . . . A Péter szobrászi alkotótehetségének szüksége van új nagy élményre, s ez nem lehet más, mint az új nagy szerelem. De Péternek soha életében nem volt *szeretője*, a maga «társadalmi analfabétizmusával» el sem tud más módot képzelni, csak azt, hogy el kell válnia Margittól és feleségül kell vennie Ágnest. Kétévi szenvedés és családi botrány árán sikerül is így tennie. Margit belepusztul a Péter hűtlenségébe, de Péter boldogan indul külföldi nászútra új feleségével, miután a maga két nagy leányát ideiglenesen egy svájci intézetben helyezte el. A nászútnak csak a Bécsben töltött két első hetét öleli fel a regény, s látjuk, hogy e legmézesebb két hét édességét is sok ürömcsepp keseríti meg a Péter lelkében; folytonosan éreznie kell az Ágnes fölényét, a maga ügyefogyottságát, társadalmi alacsonyabbrendűségét, a féltékenység marcangoló kínját; «egyidejűleg állapítottam meg, hogy meg kell dögleni nála nélkül, de ő nem való nekem», mondja Ágnesre vonatkozólag Péter a házasságkötés előtti időszakról, s körülbelül ilyen marad a lelkiállapota a mézeshetek alatt is. Néhány napig eltölti boldogsággal az a titkos remény, hogy felesége már fiúmagzatot hord a szíve alatt, de az asszony hirtelen kiábrándítja, tudatva vele, hogy nem akar gyermeket: «Van magának éppen elég». Péternek végső menedéke az a gondolat, hogy «ha a fene fenét eszik, akkor is boldog lesz . . . Érezte, hogy az, ami benne van, a testében, ez az éhség és kívánság a szép test után, legalább tíz évre elég. Tíz év pedig oly távol van, hogy talán több, mint maga az élet».

Dehogy több, dehogy van olyan távol! Tudjuk, hogy Dus Péter azóta már a színésznővel való házaseleten is túl van, s második nagy szerelme csak félannyi ideig maradt «új», mint az első. Vajjon ilyen arányban rövidül majd a későbbi fölhevülések időtartama? Elismerjük, hogy a szerelmi szenvedélynek a testi, érzéki oldala is jogos költői téma, kivált ha egy nagy művészi — e regényben szobrászművészi — tehetség ihlete táplálkozik belőle. De a szerelem testi vonatkozásainak

feltárását csak a fiatal kor keretében engedi meg az esztétikai élvezhetőség szempontja ; meztelen férfiként csak Apollónak van joga az olvasói nyilvánosság előtt megjelenni, a Dus Péter érzéki gerjedelmének a rajza olyanféle teherpróbáját jelenti az átlagos jóízűségnek, amilyen — mondjuk — öregedő urak gőzfürdői aktjának látványa volna — a gőzfürdőn kívül. Bármennyire örülnénk is, ha a modernség magaslatára fel tudnánk emelkedni, sajnálkozva állapítjuk meg magunkról, hogy nem olvashattuk erkölcsi csömör nélkül a negyvenöt-negyvenhét éves férfi diákos éretlenkedését, mikor megfedkezve feleségéről és felnőtt lányairól, zavaros leveleket írkal a káromkodósan szabadszájú, szép színésznőhöz és megszökik miatta hazulról. Lehetetlen arra nem gondolnunk, vajjon a művészi ihlet egyre gyakoribb szunyókálása ellen a jövődben milyen szerelmi kúrákat lesz kénytelen igénybe venni az ötvenhét hatvanhét éves Dus Péter, és az öregkori erotikának mekkora fokú őszintesége fogja majd e kései nászutakat megvilágítani?

A regény-anyag formábaöntésének módja nagy gyakorlottságra, fejlett regényírói rutinra vall. De a regénytechnikának régimódi eszközei vegyülnek össze újszerűekkel. Maga a főtéma egyike a legelcsépeltbeknek ; a «Künstler-Roman» műfaja rögtön nagy elődöket juttat az olvasó eszébe, s bizony a szobrászat és a színészet műhelyi vonatkozásai és e két művészet körébe vágó egyéb reflexiók sem túlságosan mélyről nem fakadnak, sem nagyon eredetieknek nem mondhatók, bár elismerjük, hogy a művészetek közül csakugyan a szobrászat kínálkozott a leghasználhatóbb analógiának : Móricz írói egyéniségében is a robusztus érdességet, nagyvonalú vagy elnagyoló plasztikát, a jellemvonások kőbe-ércebe keményítettségét szokta meglátni a köztudat, s a szerző lelki önelemzése is annyira festői pepeselés, mint inkább vésővel való kíméletlen furkálás hatását tesz ránk.

Idejét múlt, levitézlett szerkezeti fogás az, hogy Dus Péter a maga nagyszabású lelki válság-történetét, mely a regényben ötven lapra terjed, egy bécsi kávéház terraszán gyónja meg egy magyar származású osztrák hivatalnoknak, akit diákkora óta nem látott ; a gyónás hitelét írásbeli dokumentumokkal igyekszik biztosítani, s buzgón szedi elő a tárcájában híven megőrzött régi leveleket, ha pedig egyik-másik ilyen levél nincs a kezeügyében, azokról kijelenti, hogy jól megtanulta tartalmukat — s szószerinti idézetekkel be is bizonyítja ezt.

A regény-cselekvény időbeli összetömörítése, mint eposzi örökség, nagyon régi keletű műfaji kíváncsi, de jelenkorunkban újszerűvé ifjodott : a múltban megtörtént előzmények úgy jutnak

tudomásunkra, mint az előttünk a szereplő személyek akaratától nem kormányozható, lélek-mechanikai kényszerűségű képzettársulási alkalmak következményei. Egy szó, egy zöreijhang, egy szín, egy szag-érzet egy pillanat alatt felidézi lelkünk tudatalatti mélységeiből a multnak egy-egy darabját. Móricz is elsajátította ezt az új szerkezeti vívmányt, de a jelenből a multba való átröppenéseket nem tudja pillanatgyorsaságúakká és lehelletfínomságúakká tenni, hanem zörgős hangsúlyú megjegyzésekkel hívja fel rájuk a figyelmet, s maga a lelki, hangulati visszaröppenés gyakran el is marad. «Mennyi emlék van már mögöttük, de mennyi» . . . , «Nines egy mozdulata, melyhez ne tapadna a multnak valami emléke» . . . ; «. . . Ezt is meg kellene vizsgálni, alaposan, hogy nyúlik vissza ez az incidens százados történelmi ellentétekre . . . », — de biz' a «vizsgálat»-ra nem kerül a sor.

A legújabb műfaji «vívmányok» közé kell sorolnunk írónk egy részének azt a törekvését is, hogy a regény keretébe a legkülönfélébb *aktualitások*ról szóló, napihír- vagy vezércikkyszerű elmefuttatások is begyömöszölhetők legyenek. De az ilyen eljárás mód hatása könnyen visszafelé sülni lehet el; hiszen ami a regény nyomdai szedésekor aktualitás, a regény megjelenésekor már anachronizmusként hathat s nevetségbe bukhatik. Móricz Zsigmondot is megtréfálta a sors. Regénye legutolsó lapjainak kefelevonatóban még nyugodtan bennehagyta az önálló Ausztria jövődjéről elszavalt vezércikket: «Azelőtt nem volt osztrák önérzet, öntudat és szellemi élet . . . Most, hogy elmúlt a császárság, elmúlt a biztonság, önvédelemre kialakítja az idő az Ausztriában levő népek számára az *osztrák nemzeti egységet* . . . Kell egy közös nemzeti név. S osztrákok lesznek. Osztrák szívet kapnak. Osztrák fantáziát nyernek . . . Hát nem így támadt világ teremtése óta minden nemzeti lélek?» A tapintatlan történelem két nap alatt visszájára fordította ezt a jóslatot.

Mindent összefoglalva: ez a munka a sohasem pihenő író nagy szaporaságú regénytermésének egyik átlagos, közepes értékű gyümölcse.

*

Bibó Lajos legfrissebb regényében is az ő kedvenc témáját, a falusi magyar emberek földéhségét teszi a cselekvény központjába, a történő események főrugójává. Dukay Lajos özvegye, a huszonhárom éves fiatal Málnássy Anna, férje végrendeleti akaratának engedelmeskedve, átveszi a neki hagyományozott háromszáz holdnyi sárhelyi birtokot, Budapestről leköltözik Sárhelyre, gazdasági szakkönyveket kezd tanulmányozni. A helybeli férfiak vágyakozva pis-

lognak Annára, de még inkább a birtokára, és — mondhatni — összeküvést szőnek egymás közt, hogy a tapasztalatlan fiatal nőt kiforgassák vagyonából, belebukassák a nem nekivaló vállalkozásba. A sárhelyi nők pedig — a közjegyzőné kivételével — majd megpukkadnak a jómódú és szép idegen asszony iránt érzett irigységtől s igyekeznek őt elrágalmazni. Két férfi, más-más okból, segítséget nyújt a gazdasági gondokkal küzdő nőnek, az egyikbe, Mihály Lászlóba aztán beleszeret Anna, s miután ezzel az őbelé szintén szerelmes férfival jól megkínózták lelkileg egymást, feleségül megy hozzá.

Ez a téma-váz «váz»-nak mindenestre elfogadható ; a regény értéke attól függ, hogyan tudja az író húsból-vérből való eleven szervezet hordozójává tenni. A falusi környezetrajz s a fővárosban felnövekedett nőnek falusi gazdálkodó tekintetes asszonnyá történő fokozatos átalakulása : ez volna az író főfeladata. Ki kell jelentenünk, hogy magasabb kritikai mérték alkalmazása esetén e feladat megoldását nem mondhatjuk sikerültnek. Szerzőnk igyekszik «érdekes»-sé avatni regénye tartalmát, de valahogy éppen ez a nagy igyekezet fajul el erőltetettséggé s okoz a regény végén az olvasó lelkében csalódást.

Már a cselekvény megindításának módja is erőltetett. A harminckét éves Dukay nőül vette a tizenhét éves szép és vagyonos Annát, de két nappal az esküvő után elhagyta őt, a hozományát pedig a sárhelyi birtok megvételére fordította, mert a földszerzés volt a rögeszméje. Anna táviratban vonta kérdőre férjét, de a babonás Dukay szintén táviratilag tiltotta meg Annának : utána ne merjen menni Sárhelyre, látogatásával be ne költöztesse oda a balszerencsét. Anna bírói úton próbálta visszakapni hozományát, de a pert elvesztette ; a bíróság csak házasságukat bontotta fel. Dukay hallatlan szorgalommal és önfeláldozással öt év alatt tehermentessé tette a háromszázholdas birtokot (az Anna hozománya a vételárnak csak a felét tette volt ki), sőt 80,000 pengő készpénzt is gyűjtött. Ekkor vadászat közben véletlenül súlyos sebet kapván, halála előtt végrendeletében egész vagyonát elvált feleségének hagyta, azzal a feltétellel, hogy Anna köteles Sárhelyre költözni, életfogytig ott lakni s a gazdálkodást személyesen vezetni. Mindez bizony inkább «érdekes», mint megérthető és elhíhető. A szerző egyrészt azért folyamodik ehhez a különös indítékhoz, hogy így Anna megjelenése igazán az újság ingerével hasson a sárhelyi irigy-kapzsi lakosságra (bár egy háromszáz holdat öröklő, huszonhárom éves szép özvegy akkor is alkalmas célpontja lehetne a falusiak egyetemes irigységének és kapzsiságának, ha férje oldalán, a faluban lakott volna), másrészt meg azért, mert

Annának gazdasági vonatkozásban teljesen tudatlan pesti nőként kell belecseppennie a falusi birtokba, hogy így rászoruljon egy-két ember tanácsaira és segítségére. Van a faluban egy kolduskülsőjűvé züllött, iszákos, elcsapott tisztviselő: Kócsa Mihály; Anna csodálatos módon ezt választja ki birtokának teljes hatalmú intézőjévé, noha sárhelyi ismerősei mindnyájan óva intik tőle. Ennek a züllött, de, úgy látszik, genialis embernek kertgazdálkodási vakmerő tervét az utolsó órában — mikor Anna már kétségbe volt esve, irigyei pedig már ittak a medve bőrére — fényes sikerhez juttatja az anyaföld, bővizű artézikútforrást fakasztva magából. Íme ismét a váratlan, kockázatos, de meglepően, csattanósan jóeredményű motívumok «érdekesége»; meggyőzőeknek azonban nem mondhatók. Péternek, a derék öreg cselédnek, Annához szóltakor, két alkalommal is tekintetes «Úr»-ra botlik a nyelve — így válik érthetővé a regénynek szintén hatásra számító, «érdekes» címe.

Az erőltettségnek és modorosságnak még csak egy-egy fajtájára mutatunk rá ebben a munkában. Az előbbin az ábrázolásnak, jellemzésnek az aprólékos realizmus nevében alkalmazott fölösleges — majdnem azt mondhatnánk: nagyképűsködő — módját értjük. Anna a regény elején, Sárhelyre akarván utazni, egy kávéházban tanulmányozta a vasúti menetrendet, azután «fizetett» s elment. Ugyan mi szükség van itt a fizetés tényének lerögzítésére? Megérkezve Sárhelyre, beleült Anna az egyetlen rozoga konflisba, s a közjegyző házához megérkezve, «kifizette az öreget» (t. i. a bérkocsist). Jól tette. De mikor visszavitette magát az állomásra, csodálkozunk, hogy nincs szó a fizetésről. Csak nem maradt adósa szegény öreg kocsisnak?

A modorosság legfeltűnőbb példája e regényben stiláris vonatkozású, t. i. az *egy* határozatlan névelőnek helytelen és — mondhatni — tüntetően következetes elhagyása olyankor is, mikor szükség volna rá. Íme a germanizmus hibájától való túlságos óvakodás. Igaza van Horatiusnak: In vitium ducit culpa fuga. «Perc óta nem szóltak már» (5. l.), «pillantást vetett csupán rá» (9.), «óra múltán már ott állt» (19.), «darabig döcögött» a kocsi (25.), «öt felnőtt gyermek, sereg unoka» (27.), «óra mulva jelentkezett» (48.), «az iméntinél árnyalattal halkabban» (86.), «Mihály keveset várt» (= várt egy keveset, 108.), Kócsa Mihály «órát szundított» (115.), «hét sem telt el» (132.), «évet, másfelet adok neki» (u. o.), «megemlített hamarjában tucat rendkívül sürgős és fontos ügyet» (134.) stb. A magyar paraszttémákat kedvelő Bibó Lajos ezt a beszédmódot nem tanulhatta magyar parasztoktól.

Szerzőnk állandó érdeklődése a magyar falu, a magyar paraszt-

ság és ennek földszeretete iránt : rokonszenves vonása írói egyéniségének. Hogy e tárgykörhöz való ragaszkodása nem teszi vakká a falusi magyar élet árnyoldalai iránt, sőt kíméletlen látéleletet ad a magyar kisvárosi élet alacsony színvonaláról, az ottani emberek önzéséről, irigy marakodásáról, pletykában megposhadó szellemi sivárságáról : ezt is érdeméül könyveljük el ; igazabbnak érezzük ezt az álláspontot, mint holmi idillizáló-idealizáló hazug ábrázolásmódot. Bibó regényének szereplői között az egyetlen kivételes tehetség Kócsa Mihály, el is kellett züllenie részeges falu-bolondjává . . . Világnézeti következetlenségnek érezzük tehát, hogy szerzőnk a regény rokonszenves hősnőjének furcsa körülmények közt Sárhelyre való jutását, ha nem is kifejezetten, de a sorok között úgy rajzolja, mint valami gondviselészerű eseményt, amely ú. n. happy end-del végződik. Hát happy end az egy fővárosi neveltségű, derék, okos leányra nézve, hogy férje hibájából elvesztvén hozományát, falusi, sőt tanyai aszszonnyá lesz s nyers férfiaságú férjének oldalán vagy teljesen hozzá-süllyed a sárhelyi társadalom színvonalához, vagy pedig boldogtalaná, társadalmi száműzötté, Kócsa Mihály női sors-párjává válik? A Mihály László iránti szerølem múltó, érzéki fellobbanásnak is bizonnyulhat . . . Bibó Lajos nem az egyetlen olyan író, aki ilyen felemás — realizitikus-romantikuss — szemléletmóddal zavarja meg regényében az esztétikai hatás egységét.

A Bibó Lajos regényei között is átlagos értékű ez a mostani, mint ahogy Móricz Zsigmond legújabb munkájáról is ezt állapítottuk meg. De természetesen ez a két átlagosság korántsem jelent egymással való egyenlőséget. Bibó műveinek értékátlaga messze elmarad a Móriczé mögött.

— df —

Bud János gazdaságpolitikai tanulmányai.

(Bud János : *Harc a jövőért*. Budapest, 1935. 186 l. Athenaeum.
Bud János : *A munka mythos* 1. Budapest, 1937. 183 l. Athenaeum.)

Amióta a gyakorlati politika mezejéről a tanszékre tért vissza Bud János, rendszeres könyv írása helyett publicisztikai munkásságot fejt ki. A jelen kérdéseivel foglalkozik, célja a jövő megalapozása, e közben észrevétlenül megírja a letűnt két évtized gazdaságtörténelmét. Cikkeit és előadásait, melyeket most könyvalakban bocsát a közvélemény elé, egységes szellem lengi át. Fölfogása a mestere, Matlekovits Sándor, által képviselt szabadkereskedelmi

irányhoz áll a legközelebb, de minden iskolásságtól megkülönbözteti a dogmatizmustól mentes rugalmasság, mely alkalmassá teszi a változó körülményekhez való alkal. azkodásra, mintha sokoldalú és mély elméleti megalapozottsága csak arra való volna, hogy tudatossá tegye benne azt, amit világnézeti, közelebről politikai és különösen gazdaságpolitikai irányú realizmusnak nevezhetünk.

Ennek a realizmusnak egyik jellemző vonása a gáncsoskodó hajlam s általában a természetlen ellenzékieskedés hiánya. Bud János mosolygó rezignációval veszi tudomásul azt is, ha munkatársainak vagy az általuk képviselt százados multú irányzatnak érdemeirő, vagy éppen az ő személyes munkásságáról tájékoztatlanság miatt lenézéssel nyilatkoznak — ő maga másokban a komoly tudós és higgadtan mérlegelő politikus éleslátásával keresi ki a jó vonásokat, s ahol hibát lát, ott is inkább a javítás módján, mint a gáncsetésen töri a fejét.

Érdekes példa erre a középosztályról szóló több cikke. Nem tesz szemrehányást azoknak, akiket a körülmények nyomása olyan intézkedésekre kényszerített, amelyek a középosztály leromlására vezettek. Meggyőzi olvasóit arról, hogy csak a középosztály képes a társadalom kebelében dülő ellentétek kiegyensúlyozására és a nemzeti egység megvalósítására. Kimutatja, hogy a polgári középosztály nem a kapitalizmus szülöttje, azt a XIX. század elején csak gyarapította a hagyomány és a haladás képviselője, az állami tisztviselői kar, majd a jobb jövedelmű magántisztviselők és a szabadfoglalkozásúak serege. Ebbe az osztályba tartozik a kézművesség, a kisgazda réteg és a munkásság színe-java.

A polgárság gondolatában éppen az a szép, hogy mindenki munkájának megbecsülésével magába szívja minden társadalmi réteg értékes elemeit s ezzel szakadékokat hidal át, szociális ellentéteket old föl. Aki a gazdasági és társadalmi rendet fönn akarja tartani, annak igyekeznie kell a polgárság erősítésére. A kispart állami rendelkezésekkel lehet támogatni, a köznek ez nem okoz kárt, mert az energia-gazdálkodás mai formája a gépi erőt rendelkezésükre bocsátván, a kisiparosokat is versenyképessé teszi. Az őstermelésnél tisztában kell lennünk azzal, hogy az népfőlösleget termel: Németországban néhány év alatt 30%-kal emelkedett a mezőgazdasági termelés, ugyanekkor a mezőgazdasági népesség csak 4%-nyi gyarapodást tüntet föl. Nálunk előny, hogy a nagybirtokokban van még tartalékunk új kisexisztenciák teremtésére. Ezen a téren föladat a törpebirtokosok erőhöz juttatása, a kisbirtokok szaporítása — földosztás esetén a hozzátelepítést ajánlja Bud a költségesebb új telepek léte-

sítése helyett. Mint az iparnál — a mezőgazdaságnál is fontos a továbbképzés. A kézműiparnál ez segédoktatás, mestervizsga rendszeresítése (ez csak a céhek hanyatlása korában volt erkölcstelen!) és a mesterek továbbképző tanfolyamai útján, a mezőgazdaságban járásonként szervezendő gazdasági tanácsadói intézmény és falunként létesítendő mintagazdaság útján valósítható meg. A mintagazda utasítás szerint termelne, a többhaszon az övé maradna, az esetleges veszteségért a kincstár adna kártalanítást. Az ilyen befektetés éppen úgy meghozná gyümölcseit, mint meghozza a szervezett tőkegazdálkodás.

Ma természetesen sok támadást kell kiállania e rendszernek, amelynek elvei: szabadság, egyéni tevékenység és tőke, bámulatos eredményeket értek el a XIX. század folyamán. Az okosan szervezett szabadkereskedelem teremtette meg a német birodalmat — az energiaforrások föltárása és kihasználása útján ez tette lehetővé a gépiert hallat an emelkedését és Európában 180 millió helyett 450 millió ember megélését. Ez a soha sem hallott lendület ébresztette 1900 körül azt a hitet, hogy a tőke termelőereje határtalan, pedig a születések számának észrevehető csökkenése, a növekvő kivándorlás akkor már évtizedek óta jelezte, hogy a fejlődésnek határai vannak. A századfordulón fölismerhető volt a nagy gazdasági egységek létesítésére való törekvés. Az egész világ egybefogása, az univerzalizmus, utópiának maradt, de Anglia, Franciaország planétáris gazdasági egységekké nőttek gyarmataik bevonásával, s az 1891-ben keletkezett kereskedelmi szerződés-rendszer felölelte a hármas szövetségen kívül Belgiumot, Oroszországot és a Balkán egy részét.

A párizskörnyéki békék fölszabdalták Középeurópát s lomtárba vetették a kontinentalizmust jelentő Mitteleuropa gondolatát, e miatt a regionalizmus eszméje nyomult előtérbe. Példát adott reá Anglia a «Sterling Club» (a skandináv államokkal kötött szerződés) alapításával — és Olaszország, Ausztria és Magyarország összefogása, az ú. n. háromszög-szerződésben. A regionalizmus a preferenciális vámtételeivel valami könnyebbülést hoz a háború utáni megszorítások nyúgéből, amelyet az arany-eloszlás rögzítése végett tettek első sorban a legyőzött államok lábaira. A világháború után ugyanis az egész világ aranykészletének csaknem fele (48%) az Egyesült Államok, több mint negyedrésze (28%) Franciaország és Anglia birtokában volt, Németországra ebből a kincsből a háború előtti 10% helyett 0.1% jutott. A proletárrá lett államok kivitelre akartak dolgozni, a gazdag államok, különösen az Egyesült Államok, belát-

ták, hogy kölcsönökkel segítni kell a tönkrementeken, különben velük együtt vész el a világ, de fölényük megőrzése végett elzárkóztak a behozatal elől. Kontingentálás, korlátozás, tilalom voltak a védekezés eszközei, s általuk nyomortanyává lett a világ. A háború alatt nem bírt eleget termelni a mezőgazdaság, utána — pótlásul — az iparos államokban reagrár irányzat, autarkikus politika lett úrrá, a mezőgazdasági államokban fokozott iparosítási törekvés. Ezek a törekvések nagy eredményeket értek el, de aztán megint túltermelés állott elő. A mezőgazdaság egyszerűen összeomlott, s magával rántotta a többi gazdasági ágakat. A világkereskedelem forgalmi értéke közel 300 milliárdról 100 alá süllyedt, mélyebbre, mint negyedszázaddal korábban állott; a munkanélküliek száma 20, majd 30 milliónyira emelkedett. A válság nem kímélte a győztes államokat sem. Poincaré 1928-ban a kistőkések megnyerése végett 20% fölött stabilizálta a frankot. E fölértékelés miatt hatodára csökkent a francia idegenforgalom és pusztán a selyemkivitel 4 milliárdról 500 millióra esett vissza, miközben Olaszország kivitele változatlan maradt, s a kelet-ázsiai országok még fokozni is bírták selyem-kivitelüket. A Franciaország által szervezett aranyblokk összeomlott, de megérezte a válságot a két lefelékelőbb valuta, az angol és az amerikai is. Az Egyesült Államokban a hitelinfláció miatt Roosevelttel vitte keresztül a dollár aláértékelését, ezt megelőzőleg, 1931-ben hajtotta végre Anglia az utóbbi évtizedek legremekebb pénzügyi műveletét, a sterling aláértékelését. Az angol törvényhozás 1844-ben merevítette meg az angol bank pénzpolitikáját, de szükség esetére hagyományosnak tekintette az aranyalapról való letérést. Most az árzuhanás pillanatában léptetve életbe e rendszabályt az angolok, megvédték aranykészletüket s fenntartották az árszínvonalat az angol gazdasági élet versenyképességének csökkentése nélkül.

A valutáris rendszabályoknál sokkal mélyrehatóbb politikaiak léptek életbe más államokban, új kísérleteket hozva gazdasági téren is. Nagy szerencsétlenség volt a szovjetben a kolkoz-rendszer erőszakolása, aminek következtében az orosz ló- és sertésállomány felénnyire, a szarvasmarha és juhállomány harmadára csökkent. A polgárellenes orosz gazdaságpolitikával ellentétben a fasizmus és a német nemzeti szocializmus az ipar, kereskedelem és a mezőgazdaság terén új önálló egzisztenciák teremtésére és erősítésére törekszik. Schacht a tőkegyűjtés hirdetésével, Hull az amerikai tiltóvám-rendszer lebontásának követelésével a kijózanodást szolgálták, ez azonban nehezen indult meg. A «matematika» a kereskedelmi szerződésekre

élessé teszi az állásfoglalásokat, s miatta napjainkban az emberfűlőség elhelyezésének, a nyersanyag és élelem biztosításának kérdése parancsolóéleletszükségletté teszi a gyarmatszerzést, ami a szabadkereskedelem idején inkább hiúság kérdése volt. Európa azonban ma nem tud szolidáris lenni még a bolsevizmussal szemben sem s e miatt minduntalan abban a veszélyben forog, hogy maga zuhan a bolsevizmus örvényébe akkor, amikor Oroszországban a józan rendhez való visszatérés jelei mutatkoznak.

Ilyen világválság idejében élte át a magyar nemzet életének hűsz nehéz esztendejét. A háborús szocializmus gűzsbá kötötte az egész gazdasági életet, vetésterületünk és a holdanként számított terméseredmény felényire csökkent, Európa egykori éléskamrájában közélélmézési miniszteriumot kellett szervezni, hogy a fizikailag is legyöngűlt lakosság ellátását szűkösen biztosítani lehessen. A háború és a forradalmak által túlzgatott lelkek olyan gondolatot is befogadtak, hogy Magyarország közélébb jutott a Szaharához! A belsőleg is megrendűlt csonka országra hárult az évi 80 millió nyugdíjűtöbblet s, ami még súlyosabb volt, Nagymagyarország megoldatlan problémáinak terhe. A Bethlen-kormány tíz év alatt helyrehozta a vasút és posta teljesítőképességét, földoldotta a háborús megkötöttségeket, talpraállította a mezőgazdaságot és a másfél millió holdnyi területen végrehajtott földreformmal százezreket juttatott önálló megélhetéshez. Bud mentegetőzve írja, hogy sok volt ugyan a sikertelenség, de a telepések 50—60 százaléka mégis bevált. Ma értetlenül olvasnák e mentegetőzést, mert kicsiségnek tartják ezt a földreformot s most már megfeledekeztünk arról, hogy néhány éve milyen súlyos gondok okozott kormányzatunknak a gazdaadósságok rendezése, amire jelentékeny részben a földreform miatt volt szükség. Ma nem gondolnak arra, hogy éppen a földreform még égetőbb kérdéssé tette a gazdasági tanácsadói intézmény szervezését, mert értéktelenné válik minden földreform, ha évente 150 milliónyi értékben megy kárba a trágya, ha gyümölcsstermelésünk a csemeték elűttetésétől kezdve a gyümölcs-gondozásig hibákkal van teli, ha szikeseink följavítása meg nem történik, ha vizeinket nem szabályozzuk a XX. század igényeinek megfelelően az öntözés, hajózás és energia-szolgáltatás céljaira.

Bud János realizmusára az ilyen probléma-meglátások jellemzőek. Cikkei nem rendszeresen, hanem aktuális kérdésekhez kapcsolva adják elő a jövő földadatairól szóló nézeteit. A visszapillantások mintegy mellékmondatokba szorulnak, így az a bizonyos 140 millió, amelyet Bethlen Istvánnak a gazdasági világválság előestéjén sikerűlt

megszereznie, s ezzel biztosítia az ország átsegítését a legsúlyosabb időközön. Nem volna csoda, ha Bud egészen elmerülne az öngazolásban, de ehhez nem engedi őt realizmusa, amely böles rezignációval halad el a hangoskodó vádak mellett, mintha mondaná: nem az a fontos ma, hogy a Bethlen-kormány érdemeit kimutassuk, hanem az, hogy megszilárdítsuk a nemzet létalapját. Nagy földadat ez, mert megértésre nemcsak a könnyelműen elfeledett mult, hanem a mai életkérdéseinkre vonatkozó böles javaslat sem számíthat föltétlenül. Kell-e erre jobb bizonyíték, mint az, amelyet a Bud cikkeinek javarészét közlő intelligens napilap szolgáltat? Bud elégülten pillant vissza vasútaink rendbehozatalára — és nincs-e erre joga? vagy már nem emlékszünk az ajtó- és ablak nélküli, bőrözéstől megfosztott személykocsikra, a lerongyolt és megfogyott vontatóanyagra, tönkrement felépítményekre? nem látjuk a mai állapotot s a világszerte magyar becsületet hirdető Árpád-rendszerű sínautobuszokat? Bud János pompás cikkekben lelkesedik az itthon nyaralásért és különösen a Balatonért, amelyet már nagyszerű gépkocsi úton lehet körüljárni — természetesen itt is követeli a további javításokat, a környék konyha- és gyümölcskertészetének, világításának, építészeti díszítésének és egész elrendezésének megoldását: — de hogyan beszéljünk megértésről ezekkel szemben is, ha ugyanabban a lapban, amely ezeket közli, néhány nap mulva nagy cikk fest elképesztő rémeket az Árpádon való utazás veszedelmeiről, másik néhány nap multán egy balul sikerült kirándulás hatása alatt újabb nagy cikk az egész hazai fürdő-ügyet rossznak, piszoknak, uzsorának minősíti? Ilyen példák mutatják, hogy milyen lassú haladást remélhetünk a legelemibb szükségletek terén is, hogy mennyire szükséges nálunk a közvélemény fölvilágosítása olyan ügyekben is, amelyeket mindenki fölérhetne ésszel.

Ennek ellenére se szabad elhanyagolnunk a magasabb műveltség követelményeinek tárgyalását sem, s ezért örömmel olvassuk Budnak azokat a fejtegetéseit, amelyek a gazdasági és tudományos életben sürgetik a továbbképzést. Ezekben általánosságban az életbe kikerült emberek továbbképzését kívánja, s ez nagyon termékeny gondolat, mert amint az állami üzemek és több más példa mutatja, hiába nyújtják a végtelenségig a tanulási időt, ha az ember a gyakorlatban nem látja, mit kell tanulnia. Csak általánosságban utalok arra, hogy ezt a tisztán gazdaságpolitikainak látszó programot ember-, műveltség- és mindenkifölött nemzet-szeretet hevíti, s a műben pl. Klebelsberg kultúrpolitikájának támogatásáról szóló célzások mögött sok elhallgatott életmentő tett húzódik meg, amelyek

közül csak azért utalok a Magy. Tud. Akadémiának nehéz körülmények közt is kiutalt nagyszabású segélyére, mert erről akadémiai folyóiratban megfeleledkezni nem volna hálás cselekedet.

Török Pál.

Tanulmány az egyházi peres eljárás köréből.

Dr. Michael Móra : *Die Frage des Zivilprozesses und der Beweislast bei Gratian*. Sonderabdruck aus dem VII. Jahrgang des Jahrbuchs des Gf. Kuno Klebelsberg Instituts für ungarische Geschichtsforschung. (in Wien.) Pécs. 1937. 60 l.

A gróf Klebelsberg Kuno Történetkutató Intézet Évkönyvének VII. évfolyamában fenti címmel közzétett s különlenyomatban is megjelent dolgozatot az egyházi jog hazai irodalmának értékes gyarapodásául tekinthetjük. A szerző mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy a húsz évvel ezelőtt kihirdetett egyházi törvénykönyv (Codex Iuris Canonici) anyagának tudományos feldolgozásánál természetesen a dogmatikai tárgyalás módszere jutott ugyan túlsúlyra, azonban a Codex előtti egyházjogi kútfők s intézmények vizsgálata jelenleg is nemcsak jogtörténeti szempontból, hanem a kodifikált egyházi jog tételeinek magyarázata s helyes megismerése tekintetéből is mellőzhetetlen.

A szerző felemlíthette volna, hogy mindezt az apostoli szék hivatalos nyilatkozatai is igazolják; amennyiben a *Congregatio de Seminariis et studiorum Universitatibus* 1917. aug. 7-i dekretuma, midőn a joganyagot az egyházi törvénykönyv kánonai sorrendjében való feldolgozását és tanítását rendeli el egyúttal nyomatékosan hangsúlyozza, hogy minden egyes jogintézmény tárgyalásánál annak történetét kell előrebocsátani; továbbá XI. Pius pápának 1931. május 24-én kelt «Deus scientiarum Dominus» kezdetű rendelete szerint az egyházjogi fakultások disciplinái közt a kánonjog történetének (fontes, institutiones, scientia) is helyet kell foglalnia.

Gratian Dekrétumának perjogi anyagát a szerző, mint maga mondja, azért tűzte ki vizsgálódása tárgyává, mert a kánon-jogászok egyértelmű megállapítása szerint az egyházi jognak a többi theologiai studiumoktól való elkülönítése, illetőleg önálló jogi disciplinává emelése Gratian tudományos tevékenységének köszönhető és mert ámbár a Dekrétum a házasságjogot részesíti legnagyobb figyelemben,

az egyházi perjogra vonatkozó anyagának értéke s jelentősége is, mint azt főképpen az újabb perjogtörténeti kutatások nyilvánvalóvá tették, elvitathatatlan.

Ugyanis azon régebbi nézettel szemben, hogy a kánoni peres eljárás rendszere teljesen önálló alkotás, az újabb tudományos felfogás, melyhez itt a szerző is csatlakozni látszik, azt hirdeti, hogy a Gratian utáni pápák törvényhozói tevékenységével kifejlesztett egyházi peres eljárás lényegileg az olasz territoriális (városi) jogokból vett perjogi elveket tartalmazza s ezért a felsőolaszországi városi statutumok s az olasz jogtudósok művei, tehát Gratian Dekrétuma is a kánoni perjog története megismerésének nevezetes forrásaiul tekinthetők. Midőn a szerző ez utóbbi állításának helyességét készséggel elismerjük, indoklásával, mely főleg Jacobi Erwin és Schmidt Richard tanulmányaira támaszkodik s a decretalis jog peres eljárásának eredetiségét s önállóságát kétségbe vonja, nem mindenben érthetünk egyet. Ugyanis a Hinschius, Grosz, Kohler, Glaser s mások által is vallott azt a felfogást véljük helyesebbnek, hogy a decretalis jog peres eljárási rendszere több tekintetben a római s germán perjogokra támaszkodik ugyan és az olasz territoriális jogokból is sokat merített, azonban mégsem merőben ezek utánzata, mert az idegenből vett elemeket az egyházi törvényhozás nemcsak módosította s kiegészítette, hanem teljesen önálló alkotásokkal is gyarapította, mint ezt pl. az inquisitorius eljárásnak az egyházi perjog körében való térfoglalásánál is megállapíthatjuk.

Móra tanulmányában egyrészt annak a megvizsgálását tűzte ki feladatául, hogy a Dekrétum csak a büntető peres eljárást tárgyalja-e, vagy egyúttal a polgári pert is felöleli-e, amely kérdés eldöntése nélkül, úgymond, a Dekrétum bizonyítási jogáról magunknak helyes képet nem alkothatunk; másrészt pedig ismertetni s méltatni kívánja a bizonyítási teherre vonatkozólag a Dekrétumban foglalt joganyagot s eldönteni, hogy annak elvei tekintetében a római s germán jogok tételei mennyiben hatottak közre.

Megállapítja, hogy Gratian túlnyomóan a büntető perjoggal s ennek körében is főleg a klerikusok büntető s fegyelmi ügyeivel foglalkozik, mert hiszen az egyházi jogrend integritásának fenntartása érdekében első sorban erre volt szükség. Egyébiránt az egyházi törvényszékek hajdan polgári peres ügyekkel alig foglalkoztak és kétségtelen, hogy még a XIII. században is, amikor pedig már számos *causae civiles* kerülnek az egyházi bíróságok elé, a kétféle, t. i. a polgári s büntető peres eljárás közt éles különbséget nem tettek és

hosszú idő telt el, míg a polgári peres eljárás teljes önállóságra jut s köréből a büntetőperbeli elemek teljesen eltűnnek. A kétféle eljárás összeshővődöttségét a terminológia is kifejezésre juttatja, amennyiben az *accusatio* szó a középkorban az *actiō*t is jelentette, tehát azt polgári keresetekre is alkalmazták.

A büntető per alapformája Gratian idejében a római jogi *accusatorius* eljárás volt. S ezen egyetlen eljárási mód (Elnprozess) keretében folytak le a polgári perek is. Annak okát aztán, hogy az egyházi törvényhozás önálló polgári pert hosszú időn át nem fejlesztett ki, abban kell találnunk, hogy midőn a III—IV. századtól kezdve a keresztények polgári peres ügyeiket is mind gyakrabban a püspöki törvényszékek elé viszik, ezek azokban minden perbeli alakszerűség nélkül döntenek s ha olykor eljárási formalitásokat igénybe vesznek, ezeket a római jogforrásokból merítik. Tehát itt lényegileg a római perjog szabályainak az egyházi judikatúra körében való érvényesüléséről van szó.

Móra helyesen állapítja meg, hogy a vádeljárás jellegzetes mivolta a bizonyításnál, még pedig főleg abban jut kifejezésre, hogy a vádló tartozik a vádat bizonyítani s ha bizonyítása nem sikerül, a bíróság a vádlottat felmenti, sőt a vádlót ugyanazzal a büntetéssel sújtja, mely a vádlottat a vád bebizonyítása esetén érte volna. Azonban az egyházi perjognak XII. századbéli *accusatorius* eljárása már germán elemekkel van vegyítve s így nem azonos a római vádperrel, amennyiben a kánoni vádper körében a germán jogelvek hatása alatt meghonosodik a *purgatio canonica*, a vádlott ártatlanságának tisztító esküvel való bizonyítása. Ezen esküvel az egyházi judikatúra körében már a IV. században is találkozunk ugyan, de az eskütársakkal letett tisztító eskü — főleg a frank papság ellenzése miatt — csak a XII. század elejétől fogva kezd tért foglalni s alkalmazásánál döntő szempontként szerepelt a klerus jó hírnevének és méltóságának megóvása.

Az *accusatorius* pernek nagy hátránya volt, hogy az eljárás csak formális vád alapján indulhatott meg. E fogyatkozás elhárítása végett a *decretalis* jog kifejleszti a *per denuntiationem* történő eljárást, megengedvén, hogy a bűncselekményt valaki szóval vagy írásban a bírónál feljelenthesse és a hitelt érdemlő *denuntiatio* alapján a bíró tartozott a nyomozást hivatalból tüstént megindítani. Hogy Gratian ezt az eljárást nem tárgyalja, illetőleg a *denuntiatio*t csak igen felületesen említi, ezt Móra azzal magyarázza, hogy Gratian hihetőleg tudta, «dass dieses Verfahren bei vielen Vergehen nicht möglich war und befasste sich infolgedessen mit ihm als einem beschränkten

und unpraktischen Verfahren nicht besonders.» Ezzel szemben valószínűbbnek kell tartanunk, hogy e bizonyítás Gratian által történő mellőzésének okát abban kell találnunk, hogy az ő idejében még törvényszéki eljárás denuntiatio alapján nem igen fordult elő, hanem csakis az ú. n. *denuntiatio evangelica* szerepel s ez is csak mint bíróságon kívüli eljárás volt alkalmazásban. Ezért Gratian, mint az ő korabeli joggyakorlat is, az *accusatorius* eljárás említett hiányán a *purgatio canonica*, illetőleg a hivatalból eljárás azon sajátzerű alakja által akart segíteni, amelyet *per diffamationem* indítottak meg. E szerint a vádlott, ha általánosan elterjedt s hitelt érdemlő rossz hír terheli, eskütársakkal leteendő tisztító esküvel tartozott ártatlanságát bizonyítani. Gratian két helyütt tárgyalja ezt az eljárási módot, amelynek alkalmazásánál, mint a szerző helyesen emeli ki, fő szempont az volt, hogy a klérus rendi méltósága s tekintélye kifogástalanul megőriztessék. Egyébiránt Gratian még a *per diffamationem* történő eljárással sem foglalkozik kimerítően, illetőleg ez nála a vádpertől szabályszerűen el nem különített, de annak alakszerűségeitől mégis több tekintetben mentesített eljárás gyanánt jelentkezik.

A *decretalis* jognak *inquisitorius* eljárása, melynél a *mala fama* bizonyos értelemben a megszemélyesített vádló gyanánt szerepel, vagyis a vádat helyettesíti s így annak alapján a bírónak hivatalból kell eljárnia, Gratiannál ismeretlen; úgyszintén a *per exceptionem* történő eljárásról sem tesz említést. Továbbá röviden, egyetlen *quaestióban* tárgyalja a *notorietas* fennforgása esetén való eljárást, midőn t. i. vád nélkül, sőt minden eljárási alakszerűség mellőzésével hoz a bíró ítéletet.

Mindezeket az eljárási módokat csak a *decretalis* jog fejlesztette ki s így azok Gratiannál önálló perbeli eljárások gyanánt nem szerepelnek. Ő csak egyetlen rendes peres eljárást ismer, mely a római vádper nyomán fejlődött ki, de már Gratian előtt germán elemekkel volt vegyítve és a *purgatio canonica* s a *per notorietatem* történő eljárás kezdetleges nyomait is magában foglalja.

A bizonyítási teher kérdésére áttérve, a szerző mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy a római s germán perjogi elvek legnagyobb mérvű összeolvadás val a Dekrétum bizonyítási jogában találkozunk. Majd a kánoni perjog eredetiségének s önállóságának az utóbbi időkben sokat vitatott kérdésével foglalkozik s a dolgozata bevezető részében vallott nézetével némi ellentétben azt a helyes álláspontot foglalja el, hogy ha a pápai törvényhozás egyes perjogi elveket idegenből (pl. a felsőolaszországi városi jogokból) merített is, mindazáltal a

kánoni peres eljárás teljes kiépítése s egész rendszerének monumentalitása az egyházi jogalkotásnak köszönhető¹ s így nem helyeseltető azon, újabban többek (Jacobi, Schmidt) részéről nyilvánított vélemény, hogy a decretalis jog perrendje egyáltalán nem eredeti, hanem csak másodlagos alkotás, melynek elveit a pápák a felsőolaszországi territorialis (városi) jogokban készen találták s lényegileg ezek köréből merítették.

Ezután a szerző a római és a germán perrendek jellegzetes vonásait ismerteti igen behatóan s jogászai szabadsággal. Különösen kiemeli, hogy a római vádpernél első sorban a vádló köteles bizonyítani és ez a per szabad, alakszerűségekhez nem kötött bizonyítási rendszert ismer s hogy a bíró ennél a bizonyítékokat szabadon mérlegelhetette és az ítéletet egyéni meggyőződése szerint mondta ki, míg a germán perjogokat szigorú formalizmus, a bizonyítás kötöttsége s az jellemzi, hogy a bíró a bizonyítékokat nem mérlegelhetette szabadon s az ítéletet nem meggyőződése szerint, hanem azon az alapon hozta meg, hogy melyik félnek a bizonyítása felel meg az előírt perbeli szabályoknak s alakszerűségeknek. A germán perjog szerint a vádlott állott közelebb a bizonyításhoz s azért itt nem annyira bizonyítási teherrel, mint inkább a bizonyításnak jog gyanánt való felfogásáról szólhatunk.

Az egyház e kétféle bizonyítási módot összeolvasztotta, aminek lehetőségét elősegítette az a körülmény, hogy a tisztító eskü már a régi egyházi élet körében is helyet foglalt, csak hogy annak eskütársakkal való letételét az egyház hosszú időn át ellenezte. Később azonban felismerte, hogy a római perjog kötetlen bizonyítása a bírónak a felek által való, sokszor jogosulatlan befolyásolására s így bírói önkényre vezethet s mindez ellen a germán jogok kötött bizonyítási rendszere hathatós biztosítékot nyújt és éppen ezért az ennek köréből vett elveknek a segítségével akart az egyház a bírói önkénynek határt szabni. Ugyanis nem tartotta megengedhetőnek, hogy szabad embernek hitelt érdemlő vallomása a bíró önkényes mérlegelésének legyen tárgya s ezért szükségesnek ítélte a bíró hatalmának megfelelő korlátozását.

A bizonyítási teher kérdésének tárgyalásánál lényegileg Gratian

¹ E kérdésben ugyanilyen álláspontot foglal el a jelen ismeretetés írója is. *Néhány lényegesebb reform a Codex Iuris Canonici perjogában* (Budapest, 1923.) c. rektori székfoglaló értekezésében, melyre különben Móra Mihály is többször hivatkozik.

a római perjogból indul ki. Az eljárás egyik kardinális elve őszierinte is az, hogy ha a vádló nem bizonyít, a vádlottat fel kell menteni, aki ilyenkor ártatlanságát nem tartozik bizonyítani. Azonban ez az elv nála nem nyer kivétel nélkül alkalmazást, mert a *Decretum* szerint csak akkor érvényesül, «quando reum publica fama non vexat». Ellenben ha a vádlottra nézve a mala fama elhárításának szüksége forog fenn, akkor «propter scandalum removendum, famam suam reum purgare oportet.» (Dict. Grat. ad c. 2. C. VI. q. 5.)

A purgatio canonica alkalmazásánál döntő szempont a klérus méltóságának és jó hírvének megóvása. Éppen erre való tekintettel módosul már a Gratian előtti kánoni perjogban — a germán per analogiájára — a bizonyítási tehernek római jogi értelemben vett felfogása. T. i. a vádlottnak módot kellett adni arra, hogy mala fama gyanújának fennforgása esetén magát tisztázhassa. Tehát ilyen értelemben fogja fel Gratian is a purgatio canonica mibenlétét és jelentőségét. A tisztító eskü által való bizonyításnak a Dekrétum szerint is helyt kell adni, ha a vádlottra nézve a mala fama elhárítása érdekében az szükségesnek mutatkozik, vagy mint Gratian mondja, amikor «populari fama sacerdotes opprimantur.» S a purgatióra ilyenkor annyival is inkább szükség van, mert a mala fama gyanúja még akkor is fennforoghat, ha a vádló egyáltalán nem is tudna bizonyítani, illetőleg ha — mai jogi műkifejezés szerint — a vádlottat a bíróság bizonyíték hiányában felmenti is.

Móra megállapítja, hogy Gratian a tisztító esküvel való bizonyításnál megtartandó formalitások tekintetében nem nyilatkozik, ami arra vezethető vissza, hogy mindezeket nem tartotta nagy-jelentőségűeknek, s ezért a gyakorlatra bízta. Végül a szerző hangsúlyozza, hogy Gratiannak a purgatio canonica-ra vonatkozó nyilatkozatai sok kételyre s eltérő magyarázatra szolgáltattak alapot.

Így mind a mai napig vita tárgya, hogy a *Decretum* szerint tisztító esküre nemcsak klerikusok, hanem laikusok is voltak-e bocsáthatók : továbbá, hogy e bizonyítási eszköznek csak hivatalból indított eljárásnál, avagy egyúttal vádpernél is lehetett-e helye ; úgyszintén, hogy a tisztító eskü letétele merőben a vádlott tetszésétől, avagy a bíró mérlegelésétől függött-e, illetőleg, hogy csak akkor volt-e helye, ha a bíró az eskü letételét ex officio elrendelte.

Ezeket a mind kánonjog-történeti, mind általános perjogtani szempontból is fontos kérdéseket Móra Mihály a Dekrétum megfelelő helyeinek gondos felkutatásával s kritikai elemzésével tárgyalja, s az azokra vonatkozó tudományos nézeteket behatóan ismerteti.

Általában pedig egész dolgozatából kitűnik az egyházjogi forrásokban való búvárkodásának alaposága, széleskörű irodalmi tájékozottsága, s így kétségtelen hivatottsága a kánonjog tudományos művelésére. Ezért, úgy vélem, hogy ezen, a magyar jogtörténet szempontjából is nagyjelentőségű jogi studium terén végzendő további kutatásai elé a legbiztatóbb reménységgel nézhetünk.

S éppen mert Gratiánál még egyedül az accusatorius peres eljárással találkozunk, s a többi eljárási módokat (denuntiatio, exceptio, notorium, inquisitio) csak a későbbi decretalis jog fejlesztette ki, nagyon kívánatosnak tartanám, ha Móra Mihály mindezekre kiterjedőleg folytatná perjogtörténeti vizsgálódásait, ami annyival is inkább óhajtható volna, mert a Codex Iuris Canonici perjogi anyaga lényegileg, bár több-kevesebb módosítással, a decretalis jog peres eljárási elvein alapszik.

Kérészy Zoltán.

SZENT ISTVÁN TÁRSADALOMERKŐLCSI ÉS TÁRSADALOMPOLITIKAI JELENTŐSÉGÉRŐL.

Az állam a nemzet szervezetének egésze. Szűkebb értelemben az állam a nemzet hatalmi szervezete. E hatalmi szervezete mellett van a nemzetnek társadalmi szervezete. A társadalom a nemzeti állam nélkülözhetetlen alapja, az állami életnedvek és életszervek összessége. Társadalom nélkül nincs állam. Társadalom és állam egymástól függenek, kölcsönhatásban állanak. Az állam átalakítja a társadalmat és megfordítva. A társadalom alkata épp oly erős fegyvere az államnak, mint kifelé a hadsereg. Ha a társadalom alkata laza, az állam is erőtlén.

Szent István nagy, történeti szerepe, hogy a laza, a szét hullás veszélyével küzdő magyarság jövőjét a kereszténység felvételével s a nyugati intézmények és kultúra meghonosításával évezredekre biztosította Európa szívében. A pogány keleti fajt ilyen gyökeres átalakításon, mondhatni új születésen keresztülvinni, az az államférfiúi éleslátás, bölcsesség, szilárd akarat egyik legnagyobb, világtörténeti teljesítménye. Az állami és társadalmi szerkezetet teljesen át kellett alakítani, hogy tartós alapzata legyen a magyar államnak, hogy teljesítőképesége a legnagyobb fokra emeltessék. A vezetőeszmé csak a keresztény eszmé és az európai eszmé, az állam- és társadalomerkölcsi eszmék összefogása lehetett. A keresztény eszmé lényege az isten- és emberszeretet, a szeretetből fakadó áldozat, az eszményiség és a becsületes munka tiszteletének eszméje volt, amely egyúttal a társadalomerkölcsi és társadalompolitikai felfogás lényege. Az európai eszmé az állami és társadalmi rend védelme alatt fejlődő kultúra lehető fokozása. Ezen eszmék alkotják Szent István uralkodásának alaptényezőit.

Talán erőltetett felfogásnak látszhatik némely olvasó előtt, hogy Szent István társadalompolitikai felfogásáról beszélünk. Azonban szem előtt kell tartani, hogy a mély és teljes átalakulás, mely a magyar nemzet életében, felépítettségében, világnézetében beállott, mélyen belevésődött a társadalom testébe, hisz a nélkül nem is lett volna hosszú tartamú. Vizsgáljuk tehát a társadalmi átalakulás néhány főmozzanatát. Hálátlanok is volnánk a nagy király emléke iránt, ha nem tennők szellemi, érzelmi, állam- és nemzet-építő életének minden fontosabb mozzanatát a benső kutatás tárgyává, leszűrve abból a mai korra a gyümölcsöző tanulságokat. Ha Szent István korával kapcsolatosan társadalompolitikáról beszélünk, természetesen nem szabad a mai, különösen gazdasági tekintetben bonyolult szerkezetű társadalmak intézményeire gondolni, hanem primitív, első fejlődésnek induló, in statu nascenti levő társadalomra és ennek első tapogatózásaira. De bizonyos intézkedéseket már ebben a gyermekkorban lehet találni, így első sorban a gyengék oltalmát és segélyezését, a munkás életfenntartásának biztosítását, a munkaviszony, a munkajog bizonyos rendezését, valamint a társadalom kollektív alapintézményeinek bevezető szabályozását. Első sorban ezek szerepelnek Szent István társadalmi alkotásaiban.

Szent István kora az új társadalmi szervezkedés kora. A magyar társadalom akkor formálódik, akkor szervezkedik, átszervezkedik. A primitív katonai lovas-nomád társadalom átalakul magasabb típusú társadalommá a kereszténység, valamint Nyugat- és Dél-Európa befolyása alatt. Megszűnik a törzsszerkezet, mely a központi hatalom érvényesülését és a nemzet egybefoglalását gátolta. A társadalmi hovatartozás szempontjából a helyi csoportosulás jelentősége, szemben a családi csoportosulással, emelkedik. Az új társadalmi alakulás személyi és tárgyi fő alkotó elemei a következők: a központi királyság trónja és udvara körül alakuló udvari és kormányzati tényezők, az új papi osztály, különösen a nagyérdemű főpásztorok, püspökök, apátok, továbbá a külföldiek különféle csoportjai, urak, vitézek, jövevények, a szabadok és nem szabadok, a sokféle polgári

munka mesterei, — elég tarka személyi térképe a szent-istváni új társadalomnak. Az egész országban meginduló templomépítés, templomberendezés, a monostorok körül folyó sokféle mezőgazdasági, ipari munka, a tanítás, a könyv-írás, a katonai szükségletek kielégítése, az utazás, a polgári élettel kapcsolatos sokféle foglalkozás nyújtja a társadalmi szervezés új tárgyi mozzanatát. A már meglévő római korbéli városok is mindenesetre befolyást gyakoroltak. Mindezek folytán az ipari és szellemi munka már nagyobb becsülésben részesül.

Több szentistváni intézkedésben már visszatükröződik az átalakulás közvetlen hatása.

A kereszténység felvétele már magában véve is nemcsak vallási, nemcsak politikai és erkölcsi, hanem társadalmi forradalom is. A kereszténység az emberek együttélését a szeretetre, istenszeretetre, emberszeretetre akarja felépíteni. Ez természetesen eszmény, mely talán sohasem fog teljesen megvalósulni, de amely felé az egyén, a társadalom törekedhetik. Oly harcias nemzet, mint a magyar, mely haditetteivel egész Európát megrázkódtatta és félelemben tartotta, nem vált egyszerre báránnyá. De Szent Istvánnak és munkatársainak nemes példája mutatta az emberszeretet útjait. Példás élettel tanították az emberszeretetnek, az emberek Isten előtt való egyenlőségének, a jótékonságnak, a szegények, az özvegyek, az árvák köteles támogatásának, a zarándokok istápolásának, az érdemesek jutalmazásának, a bűnösök megfenyítésének, az önmegtartóztatásnak, a jámborságnak, a szent életnek tanát, mely egyúttal a társadalomerkölcsnek tana. A kereszténység szellemében rendelt intézmények okvetetlenül szelídítették a vad ösztönöket és megváltoztatták a társadalmi élet jellegét. Az embertársak iránt köteles jóindulat hirdetése az emberek gondolkodását, érzelmeit, cselekedeteit mindinkább befolyásolta, ha nem lett is a nemzet minden tagjából assisi Szent Ferenc.

A kereszténység meghonosításán és a központi államrendszer keresztülvitelén kívül Szent Istvánnak más intézkedései is új társadalmi felfogás, új társadalmi rend alapjait tették le. Vallotta az embereknek Isten előtti egyenlőségét,

mindannyian az Isten gyermekei lévén. Hirdette a Caritast, a jócselekedetek kötelességét, «melyek nélkül holt a hit.» A születési nemesség mellé és némileg föléje állítja az államszolgálati nemességet, minek következtében a tehetség is megfelelő helyet talál az állami és társadalmi rendszerben. Az egyházat kötelezte, hogy jövedelmének egy részét jótékonyásra fordítsa. Az általa alapított monostorok egyik feladatává tette a szegények, árvák, özvegyek, elhagyottak gondozását, a földi javak és élvezetek kerülését.

Közelebbről tekintve Szent Istvánnak azon intézkedéseit, melyeket a dolgozó ember érdekében tett, kiemeljük a következőket. Nagy áldás volt a dolgozó ember számára a vasárnapi és ünnepi munkaszünetek szigorú és kötelező megtartásának elrendelése mindenki javára, a munkást, sőt a rabszolgát sem véve ki. Nagyfontosságú volt továbbá azon intézkedése, hogy a gazda tartozott a munkás szükségleteinek kielégítéséről gondoskodni. A rabszolgaságot enyhítette még az is, hogy a rabszolga is szerezhethet vagyont, végezhetett iskolát, papi pályára léphetett, ekkép tehát a legmagasabb egyházi és állami állásokba emelkedhetett. A szakmunkások kedvezőbb sorsban részesültek, mint a közönséges munkások, önállóan is vállalhattak munkát mások számára és így lassanként a földesúri hatalom alól is kikerülhettek.

A magyarság társadalmi átalakulásában és új társadalmi eszmék, formák létesítésében nagy szerep jutott kétségtelenül a Szent István által alapított monostoroknak. A számos monostor alapítása, azok gazdag felszerelése, tudós, szentéletű egyének vezetése alá helyezése a vallási célon kívül bizonyára arra is szolgált, hogy a nagy társadalmi és társadalomerkölcsi átalakulás, az új társadalmi rend szükség-szerűségét a nemzet megismerje, azt megkedvelje, a munka szeretete által az erkölcsök nemesüljenek, a harci kalandokra vágyó szellem és a lovas nomád hajlamok helyébe az állandó letelepedés szokása honosodjék meg. A monostorok tudvalevőleg buzgó úttörői voltak a mezőgazdasági, az ipari, sőt műipari munkának, az erdők irtásának, helyesebb művelési módoknak, az utak, hidak építésének. A munka tiszteletét emelték. Így a térítési feladaton kívül a szociális eszmének

is szolgáltak a monostorok megfelelő ellátása s a gazdag ajándékok még külföldi intézmények, mint Monte Cassino és Cluny, számára is.

Szociális szempontból említeni kell a szentistváni «Collegia Hungarica»-kat, a külföldi városokban (Róma, Ravenna, Konstantinápoly, Jeruzsálem) alapított magyar zarándokházakat zarándokok, továbbá tanulók számára, kik külföldi iskolákat látogattak.

A munka nagyobb megbecsülése, a gyengék gondozása, a törzs- és nemzetiségi szervezet fölé helyezett egységes központi apostoli királyság, a szellemi és erkölcsi tényezők elismerése, a jócselekedetek ajánlása és az igazságosságnak, önzetlenségnek kormányzati elvvé emelése mindmégannyi új társadalomerkölcsi és társadalompolitikai mozzanat. A pogányság materializmusát felváltja a keresztény tan idealizmusa. A kor is kedvezett bizonyos mértékben a nemesebb szociális felfogásnak, valamint Szent István kitűnő munkatársainak erkölcsi pátosza, a szellemi és erkölcsi értékvilág magasztosságának hirdetése. A kereszténység hatása alatt új társadalompolitikai felfogás érvényesült. Az új világ, mely egy Szent Ágostont, egy Szent Benedeket, egy assisi Szent Ferencet, nálunk egy Szent Adalbertet, egy Szent Gellértet adott az emberiségnek, az emberi méltóságot elismeri mindenki-ben. Méltóan sorakozik ezekhez Szent István, aki új, erősebb, nemesebb alapokra helyezi a magyar társadalmat, enyhítvén különösen a munkából élő rétegek sorsát.

Szent István intézkedései alapján a nemzet az ázsiai nomád jelleg főbb vonásait letette, felvéve a középkori keresztény Európa germán-román jellegének döntő vonásait. De bölcs konzervatív szelleme nem nyúlt oly intézményekhez, melyek életképesek voltak és nem utánzott oly idegen intézményeket, melyek a nemzeti géniusznak és jellemnek nem feleltek meg. Tisztában volt az állam társadalomalakító szerepével. «Szent István mint katolikus államférfi nagy nevelőintézetnek nézi, melyben érvényesüljenek a naturalis és supernaturalis lelki szempontok, az individualis és szociális szempontok.»¹

¹ Mihályi: *Szent István élete és művei*, 1937. II. köt. 273. 1.

Társadalmi szempontból említést érdemel, hogy Szent István több intézkedést tett a nő érdekében. Így az özvegy-ségre jutott nő érdekében, ki gyermekének hivatott nevelője. Nem kételkedünk abban, hogy helyesebb keresztényebb felfogásának kialakításában segítségére volt felesége és méltó munkatársa minden nemes munkájában. Szent István felfogása teljes összhangban állott az ihletteljes királynénak a sors üldözöttjeivel foglalkozó működésével, sőt bizonyára ösztönzést is nyert attól. Mert az emberbaráti érzelmeket leginkább a nő táplálja, és különösen a nő az, aki képes eszményi javakért rajongással küzdeni. Így az erős karhoz, a nagy államférfiúi észhez csatlakozott a lélek mennyei méze, a szív balzsama, az emberszeretet virága, a küldetés szent szózata, mint egy női lélek áldása.

Nem tartozik feladatunkhoz, hogy azokkal a mély állam-szerkezeti változásokkal, melyek Szent István törvényei és kormányzata folytán bekövetkeztek, részletesebben foglalkozunk. Kétségtelen, hogy azok társadalmi tekintetben is erős befolyást gyakoroltak, amennyiben a társadalom és gazdaság képe teljesen átalakult. A magyar nemzet egészségesebb, tartósabb szociális alapon helyezkedett el, mint amelyet az óhazából magával hozott. De nem tartozik tárgyunkhoz a szentistváni társadalom morfológiája sem. E tekintetben elég megjegyezni, hogy a társadalom szerkezete gazdagabb, többretegű, tagoltabb, európaibb lett, a társadalom keretei a kor jellegének megfelelőbbek lettek, az egymás mellé és egymás fölé helyezés rendszeresebb, szervezettebb lett, a fölfelé és lefelé induló szociális mozgalom élénkebb, erősebb, sűrűbb. Az élet a keresztény erkölcsértékek hatása alatt jobban kidomborította már a közösségi és egyéniségi, a földi és földöntúli, a gyakorlati és aszkétikus, a világi és vallási elvek polaritását. Szent István a nemzet erkölcsi és társadalomerkölcsi színvonalát emelte, a nemzet életét tisztultabbá, emberiebbé tette. A harc népét átvezette a békés munka társadalmába, tehát magasabb társadalmi rendbe. Ez kétségkívül a nemzet-, állam-, társadalomszervezés egyik legnehezebb feladata, mely csak a központi erős királyság és az egyház erkölcsi és politikai erejére támasz-

kodva sikerülhetett, — két tényező, mely a nagy királynak köszöni meghonosítását, szervezetét, két tényező, mely minden társadalmi átalakulásban nagy szerepet játszik. A kereszténység szociális igazságaitól áthatva volt képes Szent István oly lelki folyamat útját egyengetni, mely az embereket szelídítette, fogékonyabbá tette emberbaráti, önzetlen cselekedetekre, sőt nagy áldozatokra. A viszony erős és gyenge, gazdag és szegény, úr és szolga között enyhült. Embernek nézték a szolgát is, kötelességnek ismerték el a sors üldözöttjeinek támogatását.

Szent István adta a csatangoló, pogány magyar népnek a szilárd állami szerkezetet, az erős egyházi szerkezetet és az első valódi társadalmi szerkezetet. Allam, egyház, társadalom, mindhárom áthatva mély erkölcsi szellemmel, mindhárom erős kölcsönhatásban. Mindhárom az ő műve.

Szent István társadalomerkölcsi elveinek forrása az etika, a hit és a helyesebb gazdasági felfogás, — a mai társadalomerkölcsnek és társadalompolitikának is az. Szeretet, a szeretetből fakadó áldozatkészség, igazságosság és a becsületes munka tisztelete alkotják a földiek tekintetében a keresztény tan lényegét, épp úgy, mint a mai társadalomerkölcsi felfogását. Szent István ezeknek hű ápolója volt.

A jótékonyosság a társadalompolitikai eszme első megjelenési formája. A nagy király ez eszmének a legteljesebben, a legönzetelebbül, egészen az önmegtagadásig megfelelt. És íme, a Gondviselés megóvta a nagy király jötevő jobbkezeit az enyészettől, mintegy jelképezvén, hogy a legnagyobb érdem a szenvedő embertársak szeretetteljes támogatása. Minden társadalompolitikának, minden hitnek egy a magva : áldozat.

Visszatekintvén Szent István korszakalkotó uralkodására, joggal mondhatjuk, hogy az társadalompolitikai és társadalomerkölcsi tekintetben is nagy jelentőségű volt a nemzet történeti fejlődésében.

FÖLDES BÉLA.

GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADÉL GRÓFNŐ NAPLÓI A REFORMKORSZAKBÓL (1822—1836).

— Első közlemény. —

Gróf Keglevich János bars megyei főispán feleségének, Zichy Adél grófnőnek Naplóival a *Budapesti Szemle* hasábjain¹ körülbelül ötven évvel ezelőtt Thallóczy Lajos foglalkozott. A Naplók tartalmát csak röviden ismertette, főképpen a közéletet érintő részeket. Belehelyezte a naplóíró saját korába, amelynek vázlatos rajzát adta. Teljesen mellőzte azokat a részeket is, amelyek a társasági életre vonatkoznak. Így azt lehet mondani, hogy Adél grófnő Napló jóformán ismeretlenek a magyar olvasóközönség előtt. Ám ötven esztendő óta e tekintetben is fordult a világ. Naplók böngészése és nyilvánosságra hozatala egyre fontosabbnak tűnik fel. Ráeszméltek, hogy akárhány fontos kérdés nyitjához csak apró, jelentéktelennek látszó események felkutatása után juthatunk el. Nemcsak olyan korszakos egyéniség, mint egy Széchenyi István, naplóinak maradéktalan, az utolsó betűig való közzétételét látta szükségesnek a Történelmi Társulat, noha Zichy Antal kivonatol munkájában is már több kötetre rugtak azok, hanem kisebb személyek egykorú írásainak a nagyközönség elé való tárása is megindult. Fájdalom — inkább külföldön, mint nálunk, aminek oka egyszerűen az, hogy naplóirodalmunk nagyon szegény. Már a most elmondottak is bizonyítják, hogy Adél grófnő mindennapi írásainak, följegyzéseinek ismerete csak tanulságos lehet, amennyiben tartalmuk fontosabb személyekre vagy korvonásokra vonatkozik.

¹ 1884., 86. szám, 161—182. l.

A Thallóczy-féle ismertetés óta több mint félszázad telt el. Ez a nemzedék, de különösen a háború utáni, mennyivel messzebb van a mult század első felétől, mint Thallóczyé volt! Az akkori társasági szokások és érintkezés mikéntje a századvégi nemzedék előtt még közvetlen átszarmaztatás útján volt ismeretes. E nemzedéknek öreg apái éltek még Adél grófnő korában; hogy az a kor miképpen viselkedett, csevegett, szónokolt, ruházkodott, az öregek elbeszéléséből még ismeretes volt. Amit Thallóczy «fesztelen pletyka-megörökítés» jelzővel illet, nekünk ma már többet jelent ennél.

A naplóíró gróf Zichy Károlynak volt a leánya, a mindenható Staats- und Konferenzministernek, Metternich munkatársának, Ferenc császár és király meghitt emberének. Adél volt legkedvesebb gyermeke, sokat időzött tehát atyja közelében, lehet, sőt bizonyos, hogy a magyar viszonyokat az államminiszter leánya apja szemüvegén át nézte és véleménye több dologról talán egyoldalú. Csak éppen annyira egyoldalú, mint azoké a naplóíróké, akik nem jobbról, hanem mondjuk balról tekintették az eseményeket. Utóvégre Adél grófnő nem történetet akart írni, amint más naplóíró sem. Tizenöt esztendő napi eseményeit foglalta össze tizenöt negyedrétaalakú, vörös táblájú, tekintélyes, vastag füzetsorozatba, amelyeket apró, gyakran csupán nagyítóüveggel olvasható gótikus betűkkel rótt sűrű vonalakba. Nagy anyag, de érdemes rajta átvergődni. Ha elhagyjuk az ő legközvetlenebb családi életére és gazdálkodására vonatkozó részt, még akkor is elég marad. A Naplóknak nagy erőssége az a közvetlenség és őszinteség, amely végigvonul rajtuk. E két tulajdonság önmagában véve is emeli azok hitelességét.¹

Keglevichné férje oldalán ott van a bécsi udvari körökben, három pozsonyi országgyűlésen, Kistapolcsányban és Aranyosmaróton, ahol az akkor szinte példát mutató barsi nemzeti ellenállás lejátszódott. Ez a három terület az, amelyeken a Naplók eseményei leperegnek. Ferenc és V. Ferdinánd király, a királynék, József nádor és a nádorasszony, Metternich és id. Zichy Károly, Széchenyi és Crescence, felső-

¹ A Naplók jelenleg a Nemzeti Múzeum birtokában vannak.

büki Nagy Pál és az öreg Balogh János mint az országgyűlési ellenzék vezéralakjai, Cziráky Antal országbíró és hányan még a kisebb-nagyobb nevezetességek közül vonulnak fel a Naplókban, akikkel Adél grófnő mind közvetlen érintkezést tartott fenn és e közvetlen tapasztalat alapján írja meg élményeit. Sűrűn járt fel a két tábla karzatára, résztvett a különféle ünnepélyeken. Az anyag is tehát, amely Naplónak tárgya, becses és érdekes. Széchenyi István és Crescence ismeretségére nézve egy-két olyan adatot is találunk a Naplókban, amelyek eddig ismeretlenek voltak.

A feljegyzésekben vannak hézagok, különösen a vége felé, amikor Adél grófnő betegeskedése őt a mindennapi írásban akadályozta. Tévedések is vannak azokban, de mindez nem rontja le az egész anyag értékét, amelynek ismerete egy-egy vonással hozzá fog járulni a reform-korszak sok kiválóságának arcképéhez s az akkori pozsonyi, bécsi meg barsi élet, egyáltalában a társasági viszonyok ismeretéhez.

Adél grófnő a Naplók befejezése után néhány év múlva (1839) 51 éves korában meghalt. Férje mégegyszer nősült s e második házasságból származott gróf Keglevich István, aki 1905-ben párbajban esett el.

I.

Az élet Kistapolcsányban és Bécsben. — Széchenyi István ebédei. — Keglevich János barsi adminisztrátor lesz. — A nemzeti ellenállás Barsban.

1822.

Január 1. A Naplók Tapolcsányban kezdődnek. K.-né — a naplóíró — sokat jön-megy a gazdaságban, figyeli az állatok etetését s ezek gyarapodását.

Január 25. Keglevichék Tapolcsányból¹ Pozsonyon át

¹ Kistapolcsány kisközség Bars megye aranyosmaróti járásában; Aranyosmaróttól, a megye székhelyétől 6—7 km távolságban. A Keglevich-család a Hethési Pethe-féle örökség révén jutott a XVIII. század közepén a birtokhoz, amikor a család először jelenik meg a vármegyei birtokosok között. A Naplók idejében Kistapolcsány tulaj-

Bécsbe mennek. Pozsonyból Bécs felé már d. e. $\frac{1}{2}$ 9-kor elindultak, de Bécsbe csak d. u. $\frac{1}{2}$ 4-kor érkeztek. Gyakran ebédelnek Károly¹ fivérénel, Crescence-t² is említi. Metternichnél³ nagy estély van, de a vacsorára csak $\frac{1}{2}$ 2-kor kerül a sor. Csupán hideg ételt adnak és annyian vannak, hogy csak az asszonyok ülhetnek.

Hogy a biztonsági viszonyok milyenek lehettek, mutatja gróf Coudenhove esete, akit utazás közben Terezina vidékén a haramiák elraboltak és szabadonbocsátásáért 20,000 forint váltságdíjat kértek.

Február 7. A thé dansant megelőzően Crescence-szal együtt vacsoráznak a «papánál».⁴

Február 8. Férje — Hansel — sokat mulat, későn jár

donul azok írójának férjét, Keglevich János főispáni helytartót (1823), későbbi főispánt (1825—1839) illetve. A kastély a Rákóczi-korból való, sok műkinccsel; szép park övezi. Keglevich János második házasságából származó István nevű fia (1840—1905) a birtokot eladta a Wimpffen-grófoknak, akiktől 1889-ben Károly Lajos főherceg vásárolta meg. Ezután került a birtok József főherceg tulajdonába. Trianon után a Csehszlovák köztársaság a birtokot elkobozta és a kastély jelenleg a köztársasági elnök nyári tartózkodási helyéül szolgál.

¹ Ifjú gróf Zichy Károly (1779—1834) a nagy befolyású id. gróf Zichy Károlynak, a legfelsőbb udvari állami miniszternek és tanácsosnak második fia, most még férje gróf Széchenyi István későbbi (1836) nejeinek, Seilern Crescencia grófnőnek. Ifjú gróf Zichy Károlynak Crescence-től hét gyermeke született: Karolina, Aladár, Mária, Géza, Imre, Rudolf és Ilona. Második neje Festetics Julianna grófnő volt, ettől születtek: Júlia, Felicia, Henrik, Hermann, Ottó és Béla; első nejétől, Esterházy Fanni grófnőtől pedig Pál.

² Crescence tehát a naplóírónak sógornője volt. Mivel pedig gróf Széchenyi István Zsófi nővérének gróf Zichy Ferdinánd, ugyancsak a naplóíró bátyja volt a férje, a sógorság itt is megvolt. Ifjú gróf Zichy Károly második felesége, Festetics Julianna grófnő pedig unokatestvére volt még Széchenyi Istvánnak, az attól származó gyermekek (Crescence mostohagyermekai) tehát István grófnak unokaöccsei, illetőleg húgai. A Zichy- és Széchenyi-családok tehát akkor igen közeli és több ágazatú rokonságban állottak egymással.

³ Herceg Metternich Clemens Lothár (1773—1859) osztrák kancellár.

⁴ A naplóíró Adél grófnő atyjánál, id. gróf Zichy Károlynál.

haza, azt hiszi, hogy ezért nem tud jól aludni. Maga K.-né a mulatságokról rendszeren már jóval előbb távozik.

Február 17. Sokat nézegetnek a városban egy cséplőgépet, amely akkor újdonság volt. Ugyanakkor lehetett Bécsben először pantomint látni.

Február 19. «Steferl Széchényi»¹ szép és jó ebédet ad; a «papa» (id. gróf Zichy Károly), Tante Pallavicini² és a testvérek³ hivatalosak. Széchényi István a Jäger Zeilén⁴ lakik. Lakása barátságosan, szépen berendezett és különösen mulatságos, mert azt gondolja az ember, hogy valami kereskedő raktárában (Kaufmans-Magazin) van, ahol minden világrészből való holmikat halmoztak fel.» Nem is tudták mind jól megnézni.

Február 25. Crescence nem volt színházban, gyöngéledett, «már ismét másállapotban van.»⁵

Február 28. Crescence-t meglátogatja, ez még mindig köhög, nem szabad kimennie. A zajos társasági életen kívül sokat járnak férjével templomba, gyónnak stb. A templomokban állandóan nagy tömegek vannak, a nép szinte tüntetően keresi fel azokat.⁶

Március 1. Gyöngyöket vásárol 450 váltóforintért.

Március 12. Crescence még mindig köhög. Szorgalma-

¹ Gróf Széchényi István, akit a családban rendszeren csak Steferl névvel illettek, később a fiatalabbak Stefi bácsinak hívták.

² Ögróf Pallavicini-Centurioni Károlyné Zichy Leopoldina grófnő (szül. 1758), a naplóíró atyjának húga.

³ Adél grófnő testvérei voltak Károlyon kívül: Ferenc (neje Ferraris Mária grófnő), Ferdinánd (neje Széchényi Zsófia grófnő), Amália (gróf Viczay Ferencné), Krisztina (Khevenhüller Ferdinand grófné), Eleonóra (herceg Lichnovszky Eduardné), Miklós és Karolina.

⁴ Széchényi István ebben az időben a Jägerzeilén lévő Zittiriház egyik lakását bérelte, ahova atyja halála (1820) után hurcolkodott. Később — pozsonyi és pesti szereplése folytán — Bécsben nem tartott állandó, külön lakást.

⁵ Máriával (szül. 1822. okt. 12.) a későbbi gróf Wenckheim Antalnéval. Crescence, aki 1819. aug. 3-án ment férjhez, ekkor már két gyermek anyja volt, az 1820-ban született Karolinác (később gróf Festetics Dénesné) és az 1821-ben világrajött Aladáré.

⁶ A háború utáni idők rendes képe.

san járnak a Burg-, Kärtner- és a Theater an der Wien színházakba.

Március 15. Elindulnak K.-né sógorának, Herceg Lichnovszky Eduardnak¹ morvaországi birtokára (Grütz), ahol több napot töltenek. Keglevichéket a rokoni látogatáson kívül főleg a mintaszerűen berendezett gazdaság érdeklí, amiről és az utazásról részletes adatokat közöl. Sógorától egyenesen Kistapolcsányba utaznak.

Április 1. Kistapolcsányban építenek, gazdálkodnak. K.-né igen pontosan ír a juhászatról, a tehenészetéről és egybekéről.

Június 18. Gúnyolódik egyik megyei fiskális öltözetén, aki a nagy hőségben is nehéz dolmányban és prémes mentében volt náluk.

«Hansel az úri széknél volt. Lüley megyei ügyész megbetegedett és nem ebédezett nálunk, azonban eljött H. v. Gaál Fiscal des Capitels és Klingenstein is itt evett. Csak tudnék rajzolni, hogy ezt a két ügyvédet lerajzolhattam volna, csodálatos lenne. Különösen Lüley, minden haját az arcából hátrafésülte, a választék közepén összekötötte «als cadogan² mit einem schwarzen Bande gewickelt», úgy hogy ez eláll a fejtől, mint a «Dorfbarbierer» parasztjának. Mindehhez ebben a hőségben szürke posztóból való ugyanolyan zsinórzatú és gombú dolmányt húzott fel, amely a sarkáig ér és fölibe ugyanolyan hosszút, ráncosat, bársonnyal kihajtva, a nyaka köré fekete selyemkendőt csavart, akár egy kötelet; az egész alak nagyon piszkos, állandóan gúnyos mosoly lebeg ajkán, lehetetlenség az egész komikus egyént leírni, sokat kellene mondani görbe tartásáról, szemöldökeinek folytonos föl- és aláhúogatásáról, röviden nem készülne el vele az ember; ha még öreg ember volna, megtenné, de legfeljebb ötven esztendő és ezt a viseletet csak «affektálja». Gaál másféle, csak nagyon furcsa, különös arcvonásai és piszkos ruhája miatt az asztalnál nagyon össze kellett magamat szedni, hogy ne nevessek.»

¹ Herceg Lichnovszky Ede (1789—1845) Széchenyi István ifjúkori barátja, a híres Karolina — gróf Széchenyi Pálné — unokafivére, aki Széchenyi Istvánnak éppen Karolina körül sok kellemetlenséget szerzett.

² Lord Cadogan-ról elnevezett hajviselet, mely abból állott, hogy a fej természetes haját összekötötték az allonge-parókával és a fej tetején megerősítették.

Július 7. Széchényi Lajosnének¹ betegsége «galopierende Auszehrung». Férje Olaszországban van, de most már hazajön. A jó-messze eső Oroszvárott voltak néhány napig Zichy Ferencéknél.²

Október 27—31. A farkasok ismét rárontanak disznóikra és ezeket felfalják, noha még nincs is itt a tél. Kijárnak lövöldjükbe, amely a kastély mellett van és itt fogadásból sokszor célba lőnek. A halb Zwölf³ játékban 80—100 forintot veszт vagy nyer.

November 30. Ismét Bécsbe mennek Malonya, Diószeg, Nyitra és Szered érintésével. D. e. 10 órakor indultak, Diószegen háltak, másnap délben voltak Pozsonyban. Itt Odescalchiéknál⁴ szállnak meg, akiknek három lányuk van. Este a Zichy-házba mennek⁵ vacsorára. Másnap tovább utaznak, már reggel 8-kor indulnak és d. u. 2 órakor Bécsbe érkeznek. A Duna vize oly sekély, hogy a hajó csak nagyon lassan jár és kötéllel kell a partra húzatni. Bécsbe megérkezve, jól ebédelték Wittmannál. Délután elmennek atyjához, id. gróf Zichy Károlyhoz. Crescence is ott van, «jól néz ki», este találkozik vele «papájuk páholyában». A Kärntner-színházban *Fideliót* játszák.

December 2—10. Bécsben saját lakásukon szállanak.

¹ Gróf Széchényi Lajosné Clam-Gallas Aloizia grófnő. Széchényi István sógornője (1781—1822).

² Gróf Zichy-Ferraris Ferenc (1777—1839), a naplóíró bátyja, aki felesége révén a Ferraris-nevet csatolta a Zichyhez. Ez az ág gróf Zichy-Ferraris Manóban férfiágon 1914-ben kihalt.

³ Akkoriban divatos hazard-kártyajáték volt, körülbelül olyan, mint a bakara.

⁴ Herceg Odescalchi Ince (1778—1833), akinek első felesége Keglevich Bora grófnő volt (megh. 1813), második pedig Adél fivérének, gróf Zichy-Ferraris Ferencnek leánya, Henrika (1800—1852). Ince hercegnek Ágost (Gusztáv) nevű fia szintén Zichy-lányt vett nőül a cifferi-ágból, Annát (1807—1900). Odescalchi-palota Pozsonyban nem volt, különböző bérházakban laktak.

⁵ Zichy Károlyéknak sem volt Pozsonyban külön házuk, a Szapáry-házban laktak, amelynek volt balkonja; ezt a házat lebontották és most a posta van a helyén. Így a Szapáry-ház a bevonulási útvonalba esett.

Crescence-t gyakran meglátogatja. Egyik este a Wiedner-színházba mennek, ahol rémdrámát lát (*Ein Uhr*). Crescence két éves kis Karolina leánya nagyon kedves. Crescence-ék nem laknak atyjuknál. Angélique masamódhoz megy, akitől nagyon szép fejkötőcskét vásárol magának.

A divat hosszú alak, ruháit tehát mind átalakíttatja. Ismét színház: a Josefstädter-színházban a *Hamlet* című balettet látja, «a legszomorúbbat e nemben». Seilern grófnővel¹ az Operában közösen bérelnék. Látogatások délelőtt és ebédután, este színház, ez a napirend. Az *Ökonomische Zeitung*ot is olvassa. Walter Scott nagyon divatos. Férjével sokat olvasnak együtt.

December 24. Karácsonyest — id. Zichy Károlynál, Széchenyi István is ott volt.² Ólmot is öntenek; diókba kis szíveket helyeznek el és fiatalok nevével papirost; a diókat vízbe dobják, amelyik diópár összekerül — abból az új esztendőben egy pár lesz. Széchenyi kisorsol egy szép selyemkendőt — a kis Júlia meg is nyeri. Most mennek először éjfél misére, mert 1805-ben — betiltották.

December 25. Ezt a napot is teljesen a családban töltik. A *Stimme aus St. Helena* című könyvet olvassa.

December 29. Gróf Esterházy József³ volt náluk, a megye-

¹ Crescence édesanyja gróf Seilern Károlyné, Wurmbrand Miksa grófnő, később gróf Wurmbrand Henriké (1770—1838).

² Id. Z. Károlynál az egész család összegyűlt. Károly fia — Crescence férje — akkor még szintén Bécsben lakott, sokat jártak ők is a család fejéhez, bizonyára most is ott voltak. Ezen a karácsonyestén is ott volt Széchenyi István, Crescence-t tehát valószínűleg mind ekkor, mind megelőzően is, már a család révén jól ismerte. Igaz, hogy Sz. István Naplóiban Crescence-t csak 1824. aug. 24-én említi, de nem teszi hozzá, hogy akkor látta először. Sőt a szövegből kivehetőleg Crescence-t inkább mint régi ismerőst látszik említeni (Crescence fahrt in Eilwagen!), szinte gúnyolódva. Néhány napra rá — szept. 2. — veti papírra: Crescence blühend, wie eine Rose. Egyébként sem valószínű, hogy oly sűrű rokoni és zárt társasági érintkezés mellett, mint akkor Bécsben, Széchenyi éveken keresztül nem találkozott volna Crescence-szal és még nem ismerte volna.

³ Metternich herceg veje (1791—1847).

biztosokról beszél, akiknek újoncoztatni kellett volna, de — eredmény nélkül.

December 31. Említi, hogy vannak már megelőző Naplókötetei is.¹

1823.

Január. Bál és bál, amelyeken azonban K.-né nem igen vesz részt, annál inkább — mint már előbb is szó volt róla — férje, aki rendszeren reggel felé jár haza. Apja, id. Zichy Károly, beteg lesz. Ferenc császár azt mondja erre K.-nének, hogy «Zichy csak dolgozzék, — ez lesz legjobb . . .» Eret váganak rajta és meggyógyul. K.-né nagyon erős lehetett, az orvosa — mozgást ajánl neki. Keveset táncol, inkább «német»-et, néha egy-egy cotillont.

Február 23. Széchenyinél vannak ebéden, tizennégyen és még «meine Familie». Széchenyi akkor is a Leopoldstadtban² lakott.

Február 24. A Wiedner-színházban vannak, ahol egy pantomint néznek meg. Micherl³ tragédiát ír és Eduard⁴ is.

Március. *Othello*ban (Donizetti-opera) Mme Fodor⁵ belesül.

Május 2. Értesülnek Tapolcsányban, ahová már két hete visszatértek, hogy a bars megyei tisztviselők mind leköszöntek, nehogy az erőszakos újoncozásban közre kelljen

¹ De ezeket nem ismerjük.

² A Jägerzeilén, lásd 1822. febr. 19. bejegyzést.

³ Gróf Esterházy Mihály, nős Zichy Zsófia grófnővel. Széchenyi István is Micherlnek nevezi Naplóiban, felesége pedig Sophie-Micherl. Az ekkor szereplő másik gróf Esterházy Mihálynak (1794—1866) felesége Obdenham (Schopping) Zsófia bárónő volt. Széchenyi István Naplóiban szintén, mint K.-né, Miska-Esterháznak írja, felesége pedig a Sophie-Miska. Az utóbbi Esterházy volt az, aki Széchenyi Istvánt a politikában és vállalataiban lelkesen támogatta.

⁴ Herceg Lichnovszky Eduard, ki is adta. A főúri műkedvelés, színházadsi, verselés, sőt színműírás ekkor még nagyban járta.

⁵ Fodor Josefín (szül. 1793), a bécsi olasz operatársulatnak egyik tagja az 1823—26-ik években.

működniök, mint Nyitrában az ottaniaknak báró Eötvös¹ kormánybiztos mellett.

Május 6. «Um 7 Uhr abends liess ich mir ein Bad bereiten . . .»²

Május 7. Hírül hozzák, hogy Barsba is Eötvös megye kormánybiztosként.

Május 16. A barsi megyei bizottsági tagok panaszkodó küldöttséget küldenek a nádorhoz.

Május 22. Keglevich Jánosból barsi adminisztrátor lesz.

Június 12. Ambró,³ a lemondott első alispán van náluk Majthényivel⁴ és hosszasan tárgyalnak Keglevich Jánossal.

Június 13. Megérkezik Keglevich János adminisztrátori kinevezése.

Június 19. Aranyosmarótra mennek megnézni a megyeházát, hogy hány embert lehet ott megvendéglenni.⁵

Június 30. Újból Marótra mennek. Keglevich János azt akarta, hogy az alispán hívja össze a megyegyűlést és a tisztviselők ott vállalják el ismét hivatalaikat. De azt tanácsolták neki, hogy a közgyűlés először csak hadd jöjjön össze s öt másnapra (júl. 1.) küldöttség hívja a közgyűlésbe. Így is történt. Nagy deputáció ment ki — 82 bizottsági tag, pedig

¹ Id. báró Eötvös Ignác (1763—1838) udvari kamarai alelnök, később Gömör- és Hont vármegyék főispáni helytartója, majd Abaúj vármegye főispánja. Tevékeny tagja volt a reform-országgyűléseknek, sőt már az 1790., 1792. és 1796. országgyűléseken is résztvett. Hasonló nevű fia (1786—1851) sárosi főispán, majd udvari másodkancellár, királyi biztos a felvidéki kolera-lázadás idején és 1834-ben a hevesi tisztújítási mozgalmak alkalmával, amely esetekben különösen szigorúsággal járt el. Atyja Józsefnek, az államférfinak és költőnek.

² K.-né érdemesnek tartja ezt feljegyezni — oly ritka esemény volt.

³ Valószínűleg Ambró Károly, aki már 1812-ben barsi alispán volt, azonban lemondott. Unokaöccse volt Ambró Antal, aki 1830-ban ugyancsak alispán, majd országgyűlési követ.

⁴ Majthényi László a későbbi alispán és követ. Szilenciumot is kapott, lásd idevonatkozólag az 1824. jan. 18. bejegyzést.

⁵ A megvendéglés akkor nagy szerepet játszott a megyei közéletben, mint K.-né Naplóinak egyéb helyeiből is kitűnik. Aranyosmarót Bars vármegye székhelye, alább csak mint Marót szerepel.

csak 40—45-re számítottak. Az öreg Szentiványi¹ latinul, az öreg Balogh² pedig magyarul üdvözölte Keglevich Jánost, aki latinul válaszolt, mert magyarul nem beszélt jól.

Július 1. Megtörtént — pisszegés és zaj közepett — a beiktatás, melyen Kisfaludy Károly³ is ott volt. A tisztviselők a közgyűlésen nem fogadták el a hivatalt, de a közgyűlés után egyenként bementek Keglevichhez és elvállalták. Utána pedig szinte az egész megye elment az adminisztrátor nagy vacsorájára és báljára. Keglevich és felesége is magyar ruhában voltak. Másnap visszautaztak Kistapolcsányba.

Július 3. Keglevich a közgyűlést nem tudja megtartani a nagy zaj, beszédek stb. miatt. Nagy ebéd.

Július 4. Folytatják a közgyűlést — és ez végül is hozzájárul a «verbuváláshoz», vagyis az önkéntes újoncozáshoz, de az adónak C. M.-ben (Conventionsmünze) való beszédéséhez nem.⁴ A közgyűlés azt kéri, hogy Keglevich

¹ Szentiványi János már 1787-ben alispán (megh. 1824.).

² Id. Balogh János (1759—1827), a megyei ellenzék vezére, előbb komáromi alispán. Az 1811. és 1825—27. országgyűléseken barsmegyei követ. János nevű fia az 1832—36. országgyűléseken ugyancsak barsi követ, Kölcsény Ferencnek kedvelt hive, akit Kossuth is a szónoklatban mesterének ismert el, az országgy. ifjúság pedig bálványozta; az 1848., 1861. országgyűléseken az aranyosmaróti kerület képviselője. (Megh. 1862.)

³ Hogy' jutott oda? Darabját adták a színházban, tulajdonképpen ezért tartózkodott Maróton, mint K.-né egyik későbbi bejegyzéséből is kitűnik, amikor Kisfaludy *Ilkáját* ők is megnézték és ez nagyon tetszett neki (1823. dec. 1.).

⁴ A megyék ellenállása — amiben Bars vezetett — két okból fakadt: a kormánynak a magyar ezredek pótlására országgyűlési felhatalmazás nélkül való rendeletéből (1821) és az adónak ezüstben való befizetési parancsából (1822). Bars megye felirt ellenük, amiben id. Balogh Jánosnak és Platthy Mihály főjegyzőnek főszerepe volt. Erre id. Eötvös Ignác bárót rendelték ki a rendeletek végrehajtására, mire a Rendekek ellenállásra határozták el magukat: a tisztikar lemondott, a levéltárat bezárták, a megye pecsétjét a szentbenedeki konventbe tették, le s kimondták, hogy az Eötvös összehívta megyei gyűlésen nem vesznek részt, sőt ettől mindenként eltiltanak, egyben a királyhoz újabb feliratot intéztek (1823. máj. 2.). Eötvös valóban minden eredmény nélkül távozott Marótról. Az újabb királyi leirat

János menjen velük Bécsbe a királyhoz panaszra. Újból nagy ebéd.

Július 5. Az alispánok velük esznek. Bécsbe csakugyan felutaznak, de Keglevichék Oroszvárt közbeejtik, mert Keglevich János előbb ipához, id. Zichy Károlyhoz megy tanácsért.

Július 8—11. Csakugyan Bécsbe mentek, még pedig Keglevich a Bécs melletti Badenbe a királyhoz, aki kegyesen fogadja és Almásy¹ kancellárhoz. Meglátogatják Crescence-t és — bár július van — olasz operákat néznek meg. Postakocsin utaznak vissza, noha Pozsonynál nagy a Duna, úgy, hogy az a kocsiutra is kiáradt. Bécsben Keglevich János sokat járt a magyar kancellárián.

Július 13—24. Ismét Kistapolcsányban vannak. Sokat látogatja őket a három Jeszenszky (Alexis, Pál és Pepi), meg a két alispán, Ambró és Boronkay.²

Augusztus 1. Keglevich János magához rendeli azokat a megyei urakat, akik még nem akarnak a hivatalba visszatérni, főleg a fiatalok. «Ich sah noch nie Menschen von so wenig Bildung und Erziehung.»

Augusztus 11. Ismét Marótra mennek. Keglevich ki akarja húzatni a közgyűlési naplóból (mert felülről ezt az utasítást kapta) a közgyűlésnek azon tilalmát, «dass der Magistrat nicht in Juridischen fungieren soll», — de a Rendek nem egyeznek bele. Utána azonban ismét nagy evés — 115 vendég —!

Keglevich jelentést küld Kohárynak.³

Augusztus 16. A Rendek elcsöndesednek abban a fel-

1823. máj. 19.) tárgyalásakor már Keglevich János volt a főispáni helytartó, ezt tárgyalták most a megyei Rendek és az eredmény az lett, — mint a Naplók is megírják — hogy az újoncok toborzását elhatározták, de az adónak ezüstpénzben való behajtásához nem járultak hozzá.

¹ Gróf Almásy Ignác alkancellár (1751—1840.).

² Boronkay István, volt barsi alispán, később zólyomi főispánnak János nevű fia (megh. 1844), később kir. táblai ülnök. A Jeszenszkyek Keglevichék leghűbb barátai közé tartoztak: Elek 1790-ben barsi alispán volt, fia volt József. Pálról közelebbit nem tudunk.

³ Herceg Koháry Ferenc (1766—1826) magyar alkancellár.

tevésben, hogy az országgyűlés az adókat majd megszavazza. A nádorhoz indítandó küldöttséget választanak.

K.-né billiardozik, sőt — a tisztekkel — célba is lő. Tarokkzik. Egy új játékban is — Fischerspiel — szorgalmasan vesz részt. Grandmaison-nal megy mindenhova. Paszszianszot rak. Férjével együtt olvasnak. Sokat sétál. A la guère-t is játszik.

Augusztus 17. Vasárnap reggel Keglevich Budára indul, este $\frac{1}{2}$ 8-kor érkezik oda. A küldöttséggel a nádor¹ után megy Alesútra, aki jól kitanítja őket, az öreg Balognak különösen megmossa a fejét. Keglevich ellátogat Csákvárra és Tatára² is, de már 20-án ismét Kistapolcsányban van.

Augusztus 27. A maróti megyegyűlések még mindig tartanak. Keglevich magához rendelte már az összes «perceptorokat».³

Szeptember 26. Keglevich elkeseredett, mert Koháry lehetetlenségeket kíván tőle.⁴ Várják meg, amíg a toborzásnak vége lesz és az adót C. M.-ben beszédeti, ez Keglevich véleménye. Tehát újra Bécsbe készül.

Szeptember 30. A toborzás nehezen megy, mert «a jelentezők» (vagyis befogottak) között csak kevés az alkalmas.

¹ József főherceg nádor (1776—1847). Háromszor nősült, a Naplók idején már Mária württembergi hercegnő volt a felesége, akit 1819-ben vett el (1797—1855). E házasságból származtak József főherceg, Erzsébet és Mária Henriette főhercegnők, utóbbi II. Lipót belga királyhoz ment feleségül. József nádor első felesége Pál orosz cári leánya volt (megh. 1800), második neje pedig Hermína anhaltburg—schaumburgi hercegnő (megh. 1817.), aki után két iker maradt : az ifjúságában elhunyt Hermína és István, a későbbi nádor. A nádor, valamint fenséges neje is Széchenyi István reformtörekvéseit nagy rokonszenvvel kísérték, de különösen kitüntette a nádorasszony, ami a Naplókból is kitűnik.

² Csákvár község Fehér megyében gróf Esterházy Móric alapította hitbizománnyal. Tata városka Komárom megyében, az itteni hitbizományt gróf Esterházy József létesítette.

³ Az adóvégrehajtókat az adónak ezüstben való behajtása végezt.

⁴ Koháry kancellár nem volt megelégedve a toborzási rendszerrel, hivatalos újoncozást szeretett volna.

Október 2. Keglevich visszatér Bécsből, de semmit sem tudott elérni. A császár türelmetlen; a magistratusra haragszik, a megyei közgyűlést feloszlatással fenyegeti.

Október 19. Marótra költözködnek, amíg a közgyűlés tart, hogy a Rendeket jobban meggyúrhassák. De az elő-vacsorára már Bencsik¹ nem jön el, sem pedig a nádor által leszidott öreg Balogh.

Október 20. A közgyűlésen már minden jól ment, amikor Bencsik felkelt és protestált, hogy ha Keglevich kitépeti is a jegyzőkönyvnek azt a részét, amely a «jogiakban való asszisztenciát» tiltja, azért a tisztviselőket nem mentik fel esküjük alól. Keglevich felfüggesztette az ülést, de azután — Ambró alispán kérésére — megengedte, hogy folyó ügyekről tovább tanácskozzanak. Keglevich azután elment. A gyűlés után a megyebizottsági tagok mind Keglevichéknél ebédeltek.

Október 21. Bencsik hallgat és — látszólag — minden rendbe jön, a Rendek csak a C. M.-ben való behajtást nem engedték meg.

Október 24—29. Keglevich ismét Bécsbe megy, hogy jelentést tegyen, de a hó végére visszatér.

November 13. és 19. K.-né a híres Forisch-esetet jegyzi fel, amelyből férjének annyi baja lett. Forisch, nyugalmazott alezredes, Neverben, Bars és Nyitra megyék határán élt; nagyon fősvény volt; álarcos rablók megtámadták, kirabolták, agyonlőtték, bele is halt sebeibe; unokahugát is megsebesítették. Fősvénységében nem tudott megválni két ládájától, amelyekben pénzét őrizte. Óriási izgalom volt e miatt.

November 29. Keglevich dícséretet kap Bécsből, hogy sikerült neki a tisztikart ismét behelyezni. K.-né sokat sakkozik.

December 1. Meggyűlés. A contributiót C. M.-ben nem fogadták el. Keglevich dühös, hogy a két Bencsik és a két Balogh² rászedte, mert az októberi installációkor mást ígértek. Este Maróton színházba mennek. Kisfaludy *Ilkáját* játszották, ami nagyon tetszett.

¹ Bencsik barsi birtokos nemescsalád.

² Az apa és fia, a szolgabíró.

December 2. Nógrád megye átiratát Keglevich nem terjesztette a közgyűlés elé, noha már három hónapja megkapta. Ezért nagy lármát ütöttek, szóvivők voltak : Majthényi László, a fiatal Balogh és Zsembery.¹ Este már csak 36-an vannak náluk, ami miatt Keglevichék rosszkedvűek. Keglevich a közgyűlést ott is hagyta.

December 3. Az alispánok² és a Jeszenszkyek Keglevich-csel tartanak. Boronkay alispán nagyon panaszkodik a fiatalokra és attól tart, hogy nem választják meg újra.

December 4. Keglevichék újra Bécsbe készülnek. Keglevich, hogy elégtételt követeljen a Rendek magatartásáért, K.-né, hogy a fiatal párnak — Széchényi Pál és Zichy-Ferraris Emilia³ grófnő — gratuláljon, mert az esküvőjükön nem lehet ott. Titokban mennek el.

December 5—8. Pozsonyon át fel is mennek, ahol újra Odescalchiéknál szállnak meg; fivérénel, ifj. Zichy Károlynál, Crescence férjénél pedig ebédelnek.

Keglevich egy óráig ismét a «császár»-nál van; aki nagyon kegyes hozzá. Keglevich könnyezik, ha róla beszél. Martin udvari tanácsos nem is akarta bejelenteni, de Keglevich kérte, hogy csak jelentse a császárnak: a barsi adminisztrátor van itt. Rögtön fogadta úgy, ahogy volt: frakkban, csizmában és kerek kalapban.

December 9. Megtörténik Széchényi Pálék eljegyzése, aláírják a házassági szerződést. A menyasszonynak Piota aranyművesnél türkizkőves aranyláncot vesz.

December 10. Esterházy hercegnél⁴ vannak. Lóry⁵ gyönyörű volt, még szebb, mint Crescence.

¹ Valószínűleg Zsembery Imre, aki a szomszéd Hontban 1827-ben kezdte pályáját és később követ is lett.

² Az alispánok ekkor: Ambró Károly és helyettese, Boronkay János.

³ Esküvőjük 1823. dec. 15-én volt.

⁴ Herceg Esterházy Miklós, az Esterházy-hitbizományok ekkori birtokosa, testőrkapitány (1765—1833), neje Lichtenstein Mária hercegnő.

⁵ Herceg Lichnovszky Eduardné Zichy Eleonóra grófnő (1796—1861), a naplóíró édes nővére. Crescence tehát az a szépség, akihez másokét mérik.

December 12—14. Ismét Maróton vannak. Keglevich a Forisch-eset miatt büntető vizsgálatot tart.

December 15. Közgyűlés, amelyen újra sokan esznek náluk. Utána mind gálába, vagyis magyarba vágják magukat, visszajönnek, Keglevichnek a nevenapjára gratulálnak, de sok vivátot kap K.-né és apja is. Németül köszöntötték fel, mert K.-né egyáltalán nem tudott magyarul.

December 17—18. A színházban Szerdahelyi játszik. K.-nénak különben sokan hízelegnek, hiszen egyik-másik még szabadságra menetelét is bejelenti neki, különben a hízelgést gyűlöli.

1824.

Január 13. A karácsonyi ünnepeket Tapolcsányban töltötték. Keglevich tudatja a magyar kancellária tilalmát Majthényi Lászlóval, hogy mindenféle gyűlésben tilos neki megjelenni.

Január 14. Installációt¹ megelőző értekezlet, melyet a nyitott ajtón át K.-né kihallgat. Keglevich tudatja velük, hogy Platthy főjegyzőt s még többeket nem jelölhet, mert erre a Felségtől utasítást kapott, mivel ezek hivatalaikat nem foglalták el újra, többek között Bencsik János szolgabíró, Majthényi László jegyző stb. A Platthy-párt erre azt határozta el, hogy az installációt megakadályozza.

Január 15. Másnap meg is kísérelte, de eredménytelenül, mert az adminisztrátor pártja nem engedte az ellenzékét szóhoz s miközben a tisztviselők lemondhattak, megkezdődhetett a voksolás. Boronkay lett I. alispán 325 szóval, Ambró 264-gyel kibukott. Keglevich I. alispánnak ötöt jelölt. Keglevich így kibőjtölte, kilármáztatta az ellenzékét és két órára vége lett a szavazásnak. Utána Keglevichéknél — Maróton — ismét nagy ebéd, amelyen százan voltak. De

¹ Ez tulajdonképpen tisztújítás volt és nem az adminisztrátor beiktatása [installációja], amelynek nem is lehetett helye olyformán, mint egy főispáninak. Keglevich «beiktatása» már előbb megvolt, mint a megelőző év júl. 1. napjának bejegyzéséből kitűnik, amikor először elnökölt a megyei közgyűlésen és ezzel ezt a hivatalát ténylegesen elfoglalta.

180 szegény nemest a korcsmában fejenként 36 garasért szintén megvendégeltek, a bort Keglevich még külön küldte nekik.

Január 16—17. Folytatták a tisztviselőválasztásokat. Simonyi Dénes¹ lett II. alispán, general perceptorok (végrehajtók) Majthényi Károly és Sándor; exactor (adóbeszedő) egyhangúan Simonyi József stb. Ismét ebéd 120 személyre, színház (Kisfaludy-darab). A királyhoz felírnak, hogy a jelöléstől elesetteknek kegyelmezzon meg, a feliratot a nádorhoz küldöttség vigye fel.

Január 20. Tovább háborúskodnak. Az ellenzék, Baloghgal élén, más adminisztrátort kíván, Erdődy grótot, az előbbi kancellárt,² mert Keglevich minden felsőbb parancsot végrehajt.

Január 21. A 10 napos maróti tartózkodásnak vége, boldogan utaznak újra vissza Kistapolcsányba.

Január 23. K.-né egész nap nem tesz mást, mint Hansel «aláírásait beporozza», annyi volt a dolga. Az öreg Széchényiné 20-án meghalt,³ erről értesíti Károly fivére, Crescence ura.

Január 25.—Február 1. Keglevich Bécsbe megy, ahol jól fogadják.

Február 15. Keglevich Néverbe meg, hogy a Forischgyilkosság nyomozását személyesen vezesse. A gyilkos állítólag egy Beliczky nevű egyén. Az öreg Balogh, aki az installáció előtti ebéden édeskés felköszöntőt mondott K.-néra és apját dicsőítette, most békülni akarna. «Abscheulicher Mensch» — írja K.-né a Naplóba.

Február 28. Istállójukban egy medvét tartanak, az etető nyugodtan bejár hozzá, nem bántja.

Március 2. Bécsbe indulnak reggel 6-kor — húshagyó kedden Verebélyen, Nyitrán, Diószegen át (itt alusznak), innen reggel 6-kor tovább indulnak; Pozsonyban nem állanak

¹ Simonyi Dénes másodalispán Barsban az 1824—1828. években.

² Gróf Erdődy József (1754—1824), aki azonban ekkor már nem is élt, mert nyolc nappal azelőtt meghalt. Vagy nem tudtak még erről a vármegyén, vagy téves a naplóbejegyzés.

³ Gróf Széchényi Ferencné Festetics Julianna grófnő. István anyja.

meg és Hainburgon keresztül délután 4-kor Bécsben vannak. (11 meg 10 összesen 21 óra kocsin!) K.-nének a hálószobája újból készült millefleurs-perkallal bevonva, a bútorok is (csak más rajz), az ablakok fehér musselinnal drapírozva.

Március 4. Születésnap ebéd id. Zichy Károlynál, 37-en vannak jelen, köztük 24 unoka (Zichy Károly ága ekkor a vőkkal és menyekkel együtt összesen 52 tagból állott).

Március 6. Mme Brignoli¹ a primaballerina, a bécsiek ünneplik.

Március 7. Keglevich reggel 8-kor a «császár»-hoz megy, kegyes hozzá. Balogh is volt nála a deputációval. A nádor is kegyes hozzá.

Május 1. A megyegyűlések tovább folynak, bár csendesebben. Újra küldöttséget határoztak el, amelyet most Keglevich vezetne. A király a deputációt fogadta, kegyes volt hozzájuk. Híre jár, hogy országgyűlés lesz.²

Május 16. A tapolcsányi «Einsidelei» felszentelése nagy ceremóniával megtörtént. K.-né e kis házikónak kulcsát vánkoson adja át férjének.³ Jelen volt 71 vendég és 2-től 6-ig tartott a lakoma, sok felköszöntő, vivátok, mozsárlövéssek stb. közepett.

Június 2. Keglevich ismét elutazott, most Budára a palatinushoz, de hiába.⁴

Június 28. A megyei fiatalság lármát csap, hogy egy Skender nevű nyitrai korcsmárost Keglevich nem ereszt el a maróti fogházból, ahol a Forisch-féle gyilkosság gyanúja

¹ Brignoli — helyesen Brugnoli — olasz balettáncosnő, aki ebben az esztendőben sűrűn és sikerrel szerepelt a Kärntnertor-színházban külön és Ellsler Fannyval is. Rossini *A tündér és a lovag* című balettjében különösen nagy sikere volt.

² Az országgyűlést a király csak a következő év szeptember 11-ére hívta össze, de jóval előbb foglalkoztak Bécsben az összehívás gondolatával. A barsi küldöttség kedvező fogadtatása is ezzel függhetett össze, az erőszakos adóbehajtás és újoncozás megbukottnak látszott.

³ Mint a kistapolcsányi birtok földesurának.

⁴ A naplóból nem tűnik ki, hogy miért hiába. Keglevich valószínűleg nem találta meg a nádornál azt a támogatást, amelyet a megyei ellenzék ellen tőle elnyerni remélt.

miatt fogva tartják és hogy «az illetékes hatóságának» nem szolgáltatja ki. Keglevich ezt nem tette, mert a nyitraiak veréssel akarják a gyanúsítottakat vallomásra bírni és ezt Keglevich elítéli.

Augusztus 1—31. K.-né madarakra és célba lő, billiardozik, lovagol, medvéi vannak, orrukat vakargatja, egyszer az egyik alaposan meg is harapja ; kuglizik, nagyokat gyalogol, — a mai értelemben is valóságos sportlady lehetett, de gazdálkodik is, számadásokat vezet, folyton rendezi az ura papírjait stb. Férfias egyéniség.

September 6. Mióta Keglevich barsi adminisztrátor, ma volt az első nyugodt megyegyűlés. De 74-en is ettek ismét náluk.

September 19. K.-né születésnapjának megünneplése. Boronkay alispán üdvözli az arany-szalokban, ahol K.-né a Rendekeket fogadja, akik 24 kocsiban vonultak fel. Boronkay a beszédben dicséri «veleszületett egyenes jellemét, jókedvét, nyájasságát és önkéntes gyógyítását a sebeknek, amelyek úgy véreztek ;» élteti Zichy Károly államminiszternek, a «nagy atyának» leányát, a szeretett főispán-adminisztrátor feleségét. Mozsárdurrogás, nagy vendégeskedés, este 6-ig tart a nagy evés-ivás. Pozsonyból Odescalchiék is ott vannak, Jeszenszky Károly éjjelre ismét ott marad. Boronkaynak abból a korból való tipikus beszéde :

«Gnädige Gräfin!!

Je tiefer und reger das Gefühl, desto wortarmer der Mensch, daher wird auch diese Rede bey so reichhältigen Stoff wortkurz ausfallen ; die Gräfin haben sich unsere Hochverehrung, unsere herzlichste Zuneigung so sehr eigen gemacht, dass selbst die verhängnissvollsten Tage diese Empfindung nicht einen Augenblick in uns gestört haben ; die Ihnen angeborene Geradheit, Ihr für alles Gute und Edle so laut sich äussernder Sinn. Ihre Läutseligkeit und Herablassung, haben jedem, der das Glück Sie zu kennen genießt, eine tife Hochachtung eingeflößt ; die ungeheuchelte Theilnahme an dem Schicksale der Bedrängten, und das bereitwillige Heilen der Wunden, die so stark bluteten, sind die unverbrennbarsten Züge Ihres hohen Seelen-Adels, gesegnet sey der Augenblick, an dem Sie das Tageslicht zum erstenmal erblickten, heute sind wir so überschwenglich glücklich, dessen Andenken mit hochgerührten Herzen zu segnen, der Allmächtige möge es gestatten, dass Sie Ihren hohen Geburtstag oft,

recht sehr oft, im Überfluss aller irdischen Güter, und steter Zufriedenheit wieder erreichen, stets möge Ihr Antlitz uns holdselig zulächeln, unser sehulichster Wunsch ist Ihre Wohlfahrt, den wir mit wenig Worten mit Inbrunst ausgesprochen, hoch lebe die allgemein Hochverehrte Frau Gräfin v. Keglevich, die würdige Tochter des grossen Vaters, die theuere Gemahlin unsern Hochgeschätzten Verdienstvollen Grafen, Ober-Gespans Würde Administrators.»

Szeptember 24. Keglevich ismét Bécsbe megy, de nem hozza magával a valóságos belső titkos tanácsosságot és a főispánságot, ámbár Ferenc király ismét kegyesen fogadja. E hónapban lesz Ferenc Károly főhercegnek ¹ házasságkötése Bécsben, fel kellene mennie, de nem szívesen teszi.

Október 16. Egyszerre betoppan Steferl Széchenyi, Károlyi Lajos ² és Nádasdy Tamás, ³ «akik rókavadászatukkal most mindenhol ott vannak, jelenleg Megyeren Károlynál». Megnézik a kastélyt. Széchenyivel két parti sakkot játszik, Széchenyi jókedvű, folyton fecseg, jól megnevelteti. Megmutatja nekik — rézmetszeteit.

Október 17. Széchenyi és barátai elutaznak, Széchenyi nagyon el van ragadtatva Kistapolcsánytól.⁴

November 1—16. Felmennek Bécsbe, ismét Diószegen hálnak, másnap este vannak Bécsben, a Duna Pozsonynál igen nagy volt. Szorgalmasan járnak színházba, a Naplókhoz az eredeti színlapok mellékelvék. Fehér oktáv papiroson két színlap van egymás mellett. Az opera-színlap olaszul (nyomva), a másik németül ilyen címeikkel: K. k. Hoftheater nächst dem Kärthnerthore, K. k. Hoftheater nächst der k. k. Burg,

¹ Ferenc Károly főherceg (1802—1878) és Zsófia bajor királyi hercegnő (1805—1872), Ferenc József császár és király szüleinek esküvője 1824. november 4-én volt.

² Gróf Károlyi Lajos (1799—1863), aki megyeri birtokáról rándult át Széchenyi Istvánnal és gróf Nádasdy Tamással Kistapolcsányra.

³ Gróf Nádasdy Tamás (1792—1860).

⁴ Széchenyi István Naplóiban e látogatásról következően emlékezik meg: «A palota — mert a tapolcsányi házat nem lehet másképpen nevezni — a bécsi Politechnikai Iskolára emlékeztet, minden van benne, csak kényelem nincs. Keglevich boldog, mint egy angol kertnek és palotának megteremtője.»

utóbbiban Mad. Schröder,¹ Mad. Anschütz² és Mlle Bandini³ «sind unpässig». A k. k. priv. Theater an der Wien színházban Chiarini akrobata-család is fellép, köztük «Herr Paul Chiarini wird einen Tisch vor und rückwärts springen!»

November 17—19. Visszautaznak Kistapolcsányba Pozsonyon át, ahol Odescalchiéknál szállnak meg. Gyalázatos utak. «Csak akkor unatkozom, ha unalmas társaságban vagyok, egyedül soha». A hosszú utazások alatt a kocsikban is olvastak.⁴ Gróf Bessler, aki gyalogúton van — megpihen náluk.⁵

December 7—16. Adamovits⁶ adminisztrátor vizsgáúton van, hogy mi van a megyékben és a «titkos társaságokban».

December 17. Adamovits keresztülviszi, hogy a Rendeek küldöttséget indíthassanak a palatinushoz. Adamovits fogadja az ellenzékot is, sőt állandóan velük van. K.-né szerint Adamovits «öreg úr», akit körülhízeleg az ellenzék, amely Keglevichre gőgje és ráfordulási tempója miatt haragszik. Még Mme Pétyhez is elmegy, aki pedig — Maróton a carbonarik anyja. Adamovits hamis ember, aki K.-né szerint az emberek egymásnak ugratásával az eddigi jó hangulatot csak elrontotta. K.-né nem szereti.

December 28. Keglevich főispán lesz. A király 11 főispánt nevez ki és 60 adminisztrátort.

¹ Schröder Zsófia (1781—1868), a Burgszínház tragikája.

² Anschütz Henriknek (1785—1865), a Burgszínház művészenek első felesége, Ketta Józsa.

³ Bandini Anna Amália, aki a Burgszínházban 1822—1850 között volt szerződötve.

⁴ Széchenyi István is ezért készítette magának az «üveges» hintót.

⁵ Valószínűleg gróf Bessler János (1801—1865). A hosszabb gyaloglás a jobb körökben akkor teljesen szokatlan volt. Széchenyi Istvánt is kinevették, hogy Bécsből gyalog ment le Cenkre, azt pedig teljesen érthetetlennek tartották, hogy mellözve saját kényelmes fogatát Sziciliában, 23 napon át gyalog utazott.

⁶ Valószínűleg Adamovits Antal főispáni helytartó.

1825.

Január 6—16. Férjeért, aki újból Bécsben volt, a rettenetes utak miatt aggódik. Divatos volt a barége-ruha (avec couleur de cerise), könnyű vászon, mely nem volt keresztbe fonva. Ilyet hoz neki.

Február 16. Jeszenszky Pál és Grawert ¹ nagyot disputálnak a magyar alkotmányról és a magyar nemesember jogairól. «Megerterm, ha idegenek, mint Grawert, irigyelnek bennünket, bár igaz, hogy alkotmányunk sok tekintetben elavult. De inkább legyen alkotmány, mint semmi. Ezért nem kell azt bántani, hátha összedűl az egész.»

Február 23—március 6. Újból Bécsben vannak. A betegeskedő id. Zichy Károlynak most a színházban nincs páholya, nehogy a színházi bérllet esti kimenőre ösztökélje. Hansellal tehát zárt széklet bérelnek. Különben atyja a császárnál volt, a magyar országgyűlés ügyében, de hogy mit beszéltek, nem árulta el leányának sem.

Visszautaztukban megnézik Pozsonyban Kotzebuének *Bluthochzeit* című drámáját.

Március 9. Vendégül az öreg Péty és Boronkay, az alispán vannak náluk. Az latinul, ez magyarul társalog.

Meglátogatja a medvéit, ezek úgy eszik a havat és a jeget, mint a cukrot ; de ezt is adnak nekik, még pedig medvecukrot és azt nagy étvággal fogyasztják el.

Március 24. Zichy Károly, Crescence férje, kamaraelnök lesz Budán.

Április 6—9. Dann las ich in der Theaterzeitung, — írja egyik helyen — tehát Bécsnek abban az időben már színházi lapja is volt. Jeszenszkynek megmutatja a «vajmasinát», amellyel egy óra alatt vaját készítenek.

Boronkay alispán május 1-én üdvözölni fogja őket és K.-né, hogy válaszolni tudjon, Boronkay beszédjét már most — 3 héttel előbb — megszerzi magának.

Május 1. Kijön a nagy megyei deputáció, hogy Kegle-

¹ Az ebben az időben Maróton beszállásolt Károly főherceg ulánusezred egyik tisztje.

vichéket meghívják a május 16-iki installációra ; 37 kocsival jönnek ; 67-en vannak az ebéden egy kettős kerekasztalnál, úgy, hogy belül is ülnek ; K.-né németül válaszol, ezt is úgy olvassa. Zene, mozsárdurrogás. Sok felköszöntő. Egész nap tart a lakoma.

A május 21-ig tartó időről a napló-bejegyzések hiányoznak, éppen a május 16-iki főispáni installáció részletes leírása is, amely fényes lehetett, kivilágítással és bállal. Gróf Esterházy József¹ installálta Keglevichet.

Június 5—9. Ebben az időben Grandmaison és gróf Viczay Károly² jártak vendégségben náluk, akiket K.-né nagyon kedvelt. Megtudjuk, hogy atyjánál Oroszvárott határozta el a pozsonyi országgyűlést, amely szeptemberben lesz. Jelen voltak : Koháry, Nádasdy,³ Bedekovits,⁴ Márkus.⁵ Károly főherceg is volt Oroszvárott id. Zichy Károly látogatására.

Július 14—15. A 22 éves Don Miguel portugál herceg, a «forradalom feje», látogatja meg őket Tapolcsányban ; nagy fogadás, a kivilágított tavon csónakázás, a herceg «saját kezével evezett» (!) és rettentő sok vajat evett». Akkor Magyarországon körutazást tett, Oroszvárra is ellátogatott, ahol tiszteletére Zichy Károly galamblövészetet rendezett.

Augusztus 10. Az ellenzéki Balogh-párt győz, Balogh János, bár már nagyon öreg, és Platthy⁶ lesznek az ország-

¹ Gróf Esterházy József (1791—1847) magyar királyi kancelláriai tanácsos, cseklézi birtokos, akinek első felesége Metternich Mária hercegnő volt.

² Gróf Viczay Károly államtanácsos, volt békési főispán (meghalt 1827.).

³ Gróf Nádasdy Xaver Ferenc (szül. 1778.) v. b. t. t., udvari kancelláriai tanácsos, esetleg Mihály (1775—1854), a császári kamara elnöke.

⁴ Valószínűleg Bedekovits Ferenc.

⁵ Márkus Ignác (1764—1846) magyar kancelláriai tanácsos.

⁶ Platthy Mihály (szül. 1788), főjegyző, az alsótáblának a tudós Barczal Györggyel együtt jegyzője, az országgyűlési ellenzék egyik vezére ; 1830-ban személynök is, 1836-ban pedig már nádori ítélőmester. Neki mondta Ferenc király Bécsben az 1823. évi ad audientium verbum regium alkalmával, hogy adandó alkalommal meg fog emlékezni róla, egyébként «fejed a kezemben van».

gyűlési követek. Boronkay alispán, Keglevich jelöltje, megbukott.

Augusztus 11. Keglevich Pálffy hercegnek pozsonyi beiktatására utazik, amely igen fényes volt, három napig tartott és a herceg minden nap 800 embert vendégelt meg, sőt ez alkalomra kötél-táncosokat hozatott és nagy tűzijátékot rendeztetett. (Liess schönes Feuerwerk abbrennen!) Körülbelül 16,000 forintjába került a három ebéd, bor és vad nélkül.

Augusztus 25. Nagyszombat és Pozsonyon át, ezuttal a meleg miatt éjjel Bécsbe mennek, ahol a közeledő országgyűlés miatt nagy a készülődés és már a lakáshiány is.

Augusztus 26. Crescence lakásába Molly,¹ Zichy-Ferraris Ferencné költözködött be.

Augusztus 29. Mme Glaise-nél (szabónője) készített magyar ruháját dús ezüst hímzéssel. Angélique masamódot is megint felkeresi. Festetics Laci² nagy malcontent, sok számságot beszél. Most a Leopoldstädter- (Quodlibet) és a Wiedner-színházba (*Staberl in floribus*) járnak, jól játszanak Schlottbauer asszony, Karl színigazgató és a felesége.

Szeptember 1. Zichy Júlia esküvője Bécsben Hunyady Ferenc gróffal,³ este 8 órakor. Megelőzően házassági szerződést írnak alá. A fiatalok Zichyéknél maradtak, másnap már megjelentek a családi ebéden és egymással «nagyon megelégedettnek látszottak».

ÖSTÖR JÓZSEF.

¹ Molly a Naplóíró sógornője, gr. Zichy-Ferraris Ferenc felesége, Ferraris Mária grófnő (1780—1866) később Metternich herceg anyósa.

² Gr. Festetics László (1786—1846) Széchenyi István unokafivére.

³ Gróf Hunyady Ferenc (1804—1882), és neje Zichy Júlia grófnő (1808—1875), szülei Hunyady Júlia grófnőnek, a topcsideri parkban meggyilkolt Obrenovits Mihály fejedelem feleségének.

AZ ÚJABB PÉNZELMÉLETEK HATÁSA A VALUTAPOLITIKÁRA.¹

— Második közlemény.¹ —

II.

Keynes John Maynard, a cambridge-i egyetem tanára, a világ pénzügytörténetében örökre nevezetessé tette nevét avval a nagyszerű erkölcsi cselekedetével, hogy a nagy háborút követő pénzügyi tárgyalások alatt, melyeken mint a brit kormány szakértője vett részt, elsőnek szólalt föl a békeparancsok képtelenségei ellen; előre megjósolta nemcsak azok végzetes tarthatatlanságát, hanem vészterhes következményeit is a legyőzöttekre és győzőkre egyaránt. *The economic consequences of the peace* (A békeszerződés gazdasági következményei) az a könyve, melyet 1919-ben adott ki, mindörökre nagy emberi értéket jelent. Keynes bizonyítását folytatta akkor is, mikor kiegészítő művében² a békeszerződések revízióját sürgette. A jóvátételi követelések egész rendszerének ő izent először hadat: e jövendőlései hajszálpontossággal bekövetkeztek. Keynes neve így méltán van megörökítve Európa történetében. Világhírűvé lett prófétaí kijelentése megszólalt akkor is, mikor 1925-ben Anglia Churchill Winston törvényével visszatért az aranyalapra és Keynes egyszerre fordult szembe a pénzügyminiszterrel és az angol bankok vezetőségével, mikor azt hirdette, hogy az aranyvaluta visszahozatala nagy munkanélküliségre és Nagybritannia gazdasági veszedelmére fog vezetni.³ Mikor 1931. szeptember 28-án Anglia kijelentette,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 728. számában.

² Keynes, John Maynard: *A revision of the treaty*. 1922.

³ Keynes: *Essays in persuasion*. (1935.)

hogyan hagyja a sterling arany alapját, amelyen immár száz esztendeje állott és melyen ez a sterling lett a világ vezető pénzévé: ekkor Keynesnek ez a második merész jövendölése is beteljesültnek látszott. Ilyen módon számunkra, akik az új pénzelméleteknek a valutapolitikára gyakorolt behatásait kívántuk vizsgálódásunk tárgyává tenni, ritka alkalom nyílik itt arra, hogy magában Angliában, mely az egész világon egyaránt el van ismerve mind a klasszikus közgazdaságtannak, mind az aranyvaluta rendszerének hagyományos hazája gyanánt, magában ebben az Angliában próbálkozunk megfigyelésünkkel és levezetéseink folytatásával. Főlegesen talán hozzá tennem, hogy mind magának az angol pénzváltásnak, mind a hozzá fűződő elméleti magyarázatoknak ma már az Óceán mindkét partján világirodalma van. Természetes az is, hogy az elméleti jövendölésnek s a gyakorlati megvalósulásnak majdnem színpadias, mindenestre azonban hallatlan drámai erővel lejátszódott meglepetése a legmélyebbrehatóbb következtetésekre adott alkalmat az emberi elmékben, annyira, hogy csak rendkívüli óvatossággal lehet ma már a valutakutatónak elkerülnie azt, hogy őt is ne ragadja magával az angol valutaválságnak hatalmas dinamikus ereje, mely nagy sodrával szinte elmosza azokat a gátlásokat, melyeket a higgadtan mérlegelő és nemcsak pillanatnyi hatások alatt álló tudománynak önmagával szemben is okvetlenül fel kell állítania, ha nem akar a kápráztató benyomás alatt felületessé válni. Ez a hiba igen ragadóssá lett. Legnagyobb részt nem is Keynes honfitársai, hanem azok estek belé, akik az ő eredményeit át akarták ültetni más országok talajába. Ha meg akarjuk menteni okoskodásunkat attól, hogy úgyszólván belé szédüljünk ennek a rohanó örvénynek a sodrába, akkor nincs más menekvésünk, hanem hogy mielőtt szemébe néznénk annak a harenak, melyet Keynes nagy nyilvánosság előtt vívott az aranyvaluta híveivel az angol pénzforradalom különleges kérdésében, előbb rövid összefoglaló pillantást kell vetnünk a cambridge-i tudósnek egész valuta-elméletére és annak hűvös, elvont általánosságait előbb számba véve térünk azután vissza az annyira kigyúladt angol aranyproblémára, mely —

tegyük hozzá mindjárt — egyúttal belenyúlik az amerikai pénzforradalomba is.

Keynes pénzelmélete — és ez mutatja teljes rendszerességét — nem a készpénzből indul ki, mint a legtöbb pénz-theoria, hanem a hitelpénzből, vagyis abból a vásárló erőből, mely az által keletkezik, hogy a hitelélet szervei, a bankok, hitelt nyújtanak egyeseknek és ezen a módon oly pénzmennyiségeket bocsátanak a magángazdaságok rendelkezésére, amelyeknek megfelelő tőkét azok még nem termeltek ki, hanem éppen ezen hitelpénz segítségével kívánnak a jövőben megkeresni. Míg a régebbi közgazdák a háború előtt úgyszólván mindig a tényleges készpénzt látták maguk előtt, Keynes az egész valuta-probléma súlyát, kortársainak angol elképzelése szerint, áthelyezi a hitelpénzre, amelyet szerinte a bankok teremtenek. A német «állami pénzelmélet» szavajárását követve, azt mondhatnók, hogy nála a bankok a pénz szülői, ők a «Geldschöpfer»-ek. Keynes elgondolását két kötetes nagy művében fejtette ki, melynek a régi klasszikusokra emlékeztető szerénykedő modorban ezt a címet adta: *Tanulmány a pénzről.*¹ Szerinte az értékmérő közegnek a problémája abban van, hogy a pénz által mért árszínvonal föl és le való ingadozása attól függ, hogy a gazdasági alanyok milyen arányban fordítják a rendelkezésükre bocsátott pénzmennyiséget egyfelől megtakarításokra, másfelől fogyasztási jóságok termelésére. Ezen az alapon arra az eredményre jut, hogy az összes javak árszínvonala tulajdonképpen egyenlő a jövedelemből alkotott betétek és ezek forgalmi sebességének szorzatával, elosztva azt az összes termelés értékével. Ebben a didaktikai megállapításban ő a hitelpénz szerepének döntő jelentőségére támaszkodik. Keynes szerint így a bankrendszerből indul ki az ármagasság emelkedése vagy súlyedése és «ha nem lehet is azt állítani, hogy a bankrendszer egyetlen tényezője az áralakulásnak, mert a végeredmény a bankrendszer pénzpolitikájának más tényezőkkel való összemű-

¹ Keynes, Maynard John: *A treatise on money*. I. Vol. *The pure theory of money*. Vol II. *The applied theory of money*. (1900.)

ködésétől függ, mégis amennyiben a bankrendszer meghatározott céllal szabadon cselekedhetik, miután ő az egyensúlyozó tényező, ennél fogva ő befolyásolhatja leginkább a végeredményt.»¹ Mihelyst az árszabályozásban a bankrendszernek ezt a döntő szerepet adjuk s ennél fogva az érték-mérésben általánosságban, akkor nem kell egyéb, mint leszállani azoknak az egyes üzleteknek méltánylására, amelyekből a bankok működésének összesége áll elő. Nevezetesen az, hogy itt, a hitelpénz-elmélet legfelsőbb sejtjében fedezhetjük fel azt az elváltozást, mely az egész theorémának az elferdülésére vezetett; a hitelpénz fogalmának kitérítése által nézetünk szerint Keynesnek — angol előzőinek és követőinek — elmélete alkalmatlanná lett arra, hogy általános érvényű pénztanná emeltessek. Hogy erre rájövünk, ahhoz mindenekelőtt arra kell ráeszmélnünk, hogy Keynes angol író és a hitelpénz-elmélete angol viszonyokból született elmélet. Most már, aki azt a fáradságot veszi magának, hogy összehasonlítsa az angol bankszokásokat a kontinentális Európa banküzemével, az hamar fölismeri a kettő között a nagy eltérést. Ez a következő. Ha egy londoni bankba bemegyek és az arra méltat engem, hogy mondjuk 1000 font hitelt nyujt számomra, ez a művelet akként megy végbe, hogy a bank nemcsak megterhel engem számlámon a teljes összeggel, hanem ugyanakkor el is ismer váltószámlámon, vagyis a bank könyveiben mind a Tartozás, mind a Követel oldalon szerepelek; evvel szemben a kontinensen egyoldalú a könyvelés, ami azt teszi, hogy hasonló esetben az itteni bank előjegyez nekem egy 1000 fontnyi hitelkeretet, de mindig annyival terhel meg, amennyit fölveszek, vagy átutalok. Ebből következik, hogy ha az 1000 fonttal úgy rendelkezem, hogy a rendelkezésemre bocsátott összegből 900 fontot egy másik bankhoz utalok át ottani tartozásom kiegyenlítésére, akkor az első banknál csak még a hitelkeretemből megmaradt 100 font felett rendelkezhetem. Az angol bankkönyvelési technika alapján most már mind Keynes, mind követői egy olyan hitelpénz-forgási folyamatot szerkesztenek, amely meg-

¹ Keynes: id. m. I. k. 183. l.

felel a formális angol könyvelésnek s ezen az alapon jutnak arra a formális tünetre, amely a szárazföldön még könyvelésileg sem állhat elő, hogy tudniillik minél több bankba utalják át egymás után ugyanazt az összeget, mely mindenütt könyveltetik, annál több hitelpénz termeltetett, vagyis az ő elképzelésük szerint annyiszor 1000 font bankpénz született meg, ahány bankon átment az átutalás. A hitel-pénz teremtésnek ez a különös felfogása vitte az elmélet hirdetőit arra az optikai csalódásra, amelyet a körforgás látása okozott, hogy úgyszólván korlátlanul teremthetnek a bankok hitel-pénzt, vagy, amint ők nevezik, «Giralpénz»-t s ez által ugyanilyen mértékben tudnak hatni az áralakulásra, ami megint azt jelenti, hogy az értékmérő szabályozása a bankok kezében van, tehát csakugyan ők alkotják az érték-kiszabás terén azt a «balancing power»-t, a kiegyenlítő hatalmat, amelyet Keynes elméletében kiinduló alapul fölvelt. Durván és egyszerűen szólva azt kell mondanunk, hogy sem Keynes, sem kevésbé gondos amerikai propagálói nem lehettek soha tényleges munkásai a bankszervezetnek, mert akkor rájöttek volna arra, hogy az ő általuk elképzelt bankberendezés az első esedékességi napon úgy összedőlne, mint a kártyavár. Ebben tudniillik akkor nem létező értékek forognának a levegőben és támaszkodnának egymásra s ezáltal egyszerűen megtévesztenék a piacot. Mihelyst a fenti példában, az első bankból, mely 1000 font hitelt nyújtott nekem, én 900 fontot átutaltam egy másik bankba, akkor az első pénzüintézetben többé már nem ezer font «hitel-pénz» áll a rendelkezésemre, hanem ott csak 100 fontom van ebben a pénznemben; ha pedig a második bankba átutalt 900 fontból én 800 fontot egy harmadik bankba küldök át, akkor a második pénzüintézetnél már szintén csak 100 fontom maradt és ez így megy tovább a körforgásban. Keynesnek az a föltevése, hogy a bankok az átutalások által tetszésük szerint szaporíthatják a rendelkezésükre álló hitelpénzt, egyrészt könyvelési tévedés, másrészt pedig a hitel legbensőbb természetének tökéletes félreismeréséből fakad. Minden bank csak a nála már meglevő tőkét adhatja a hitelkérőknek kölcsön, azaz a kikölcsönzött

tőkét valaki már megteremtette és azt a bankra bízta s mikor ez megtörtént, akkor jut a bank odáig, hogy evvel a tőkével hitelt nyújtson valakinek ; az ezen az alapon hitelezett tőkét forgatja ő más bankokhoz tovább. Ebből következik, hogy éppen úgy, mint a német pénzülmélet akkor esett tévedésbe, mikor azt látva, hogy az államhatalom a maga deklarátorius erejével belé illeszti a gazdasági szervezetbe a pénzürtéket, ebből hibásan azt következtette, hogy az állam a pénzürték szülője : éppen ilyen tévedésbe került bele a másik oldalról az angol hitelpénzülmélet is, mikor a bankkönyvelés és a modern banktechnika által megtévesztve, azt tételezi föl, hogy a bank teremti a pénzt. Az igazság az, hogy az a bank, amelyik olyan tőkét adna kölcsön, amely már előzőleg nincsen megteremtve, az rövidesen csak úgy tönkre menne, mint ahogy csódba jut az az állam, amely a bankóprés korlátlan urának tartja magát.

A bankoknak igenis van szerepük a hitelek összevonásában vagy kiterjesztésében. Ez tagadhatatlan. Esetleg ezeket a műveleteket el lehet bizonyos fokig deflációnak, vagy a megfordított esetben inflációnak nevezni. Ennél továbbmenőleg igaz az is, hogy a bankok mindenütt a világon a gazdasági süllyedés vagy fellendülés esetén más mértékkel mérik az általuk nyújtott hitelösszegeket, még pedig saját felelősségük és elhatározásuk szerint. Azonban még teljesebben igaz az, hogyha ők a hitel-kimérést bármikor úgy intéznék, hogy az nemcsak összecszerűség, hanem megmozdíthatóság (liquiditás) tekintetében nem volna összhangban a tényleg rendelkezésre álló, már kitermelt tőkékkel, akkor az ilyen bank összeomlása bekövetkezik, amint az számtalanszor megtörtént, és éppen ezen összeomlások által állt elő megint az az egyensúly, melynek végeredményben, teljesen ideiglenes kilengéseket belé számítva, a tényleg létező tőkék és a tényleges hitel-kielégítés között meg kell lennie. Keynes levezetései itt azután már bele torkollanak abba a konjunktúraelméletbe, mely a háború utáni közgazdaságtannak legérdekesebb és legmodernebb szövödménye, de amelynek tárgyalása kívül van dolgozatunk szigorúan kitűzött korlátain. Mindenesetre nevezetes, hogy ez a hitelpénzülmélet any-

nyira eltorzult bámulói és követői kezén, hogy Sir Morgan-Webb már egyenesen abból indul ki, midőn a valutarendszereket bírálja, hogy a bankok teremtik nagy részét az ipar- és kereskedelem számára szükséges pénznek és ez a berendezkedés oka annak, hogy folyton nő a bankok elleni támadások tömege, a felvett hitelpénz-teremtés folytán.¹ Magára Keynesre is jellemző az, hogy magának a pénznek keletkezését a «money of account»-ban, a számláló pénzben keresi, amely akkor áll elő, amikor adósságok (nyilván bankadósságok) keletkeznek.² Ez más szóval azt teszi, ha jól szemébe nézünk a dolognak, hogy már tulajdonképpen bankrendszernek és kötelmi jognak kell lennie, mikor a pénz megszületik. Ez, őszintén szólva, nem egyéb, mint a nagyfejlettségű, modern angol gazdasági élet kifinomult csúcsteljesítményeinek visszavetítése a pénz gyermekkorára, amikor még sem bankról, sem bankkölesőről nem is álmodhattak a kezdetleges csereforgalom alanyai.

Mindebből az az elutasíthatatlan következtetés járul reánk, hogy bármilyen elméleti finomságokból építette is föl Keynes, angol társaival karöltve, a maga elméletét, egész dogmaszerkesztése azokra a fizikai tantételekre emlékeztet, amelyek csak légüres térben érvényesek, vagyis az igazság az, hogy az ő pénzelmélete és a nagy angol valutaváltozás egy időben születtek meg, de elmentek egymás mellett a nélkül, hogy egymással találkoztak volna. Keynes elméletének csupán bírálatos részét igazolta az 1931-i angol valutaváltozás és váltotta valóra váratlanul merész jóvendőléseit, ámde dogmái egyáltalán nem voltak alkalmasak arra, hogy az elhagyott aranystandard helyett más pénzrendszert adjanak Angliának, akár általa, vagy nélküle, a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak.

Ezt a megfigyelésemet és állításomat kettős bizonyítéksorral kívánám bemutatni s ezáltal meggyőződésemet tárgyilag igazolni. Az egyik tényesorozat a nagy angol pénz-

¹ Sir Charles Morgan-Webb: *Ten years of currency revolution* (1922—32.). II. fejt. 24. és k. 1.

² Keynes: *The pure theory of money*. 3. és köv. 1.

forradalomnak igazi lefolyása. A másik bizonyítéksor a fontválság elméleti velejáróinak kialakulása. Ez azután át is fog vinni bennünket az amerikai dollárválságig.

Az európai szárazföld politikai világa meglehetősen közönyösséggel nézte azt, hogy az angol parlament hogyan küld ki mindegyre bizottságokat a pénz kérdésének megvitatására, holott emlékezhettek volna arra, hogy Nagybritanniában mind a politikai alkotmánynak, mind a gazdasági életnek korszakalkotó változásai mindig csendes formulák jelentéktelennek látszó színpalái mögött játszódtak le és voltaképp a kialakulási folyamatok csak akkor váltak láthatókká a világ előtt, mikor eredményük már teljesen megérett. Így történt most a valuta nehéz kérdésében is. Az angol parlament Cunliffe-bizottsága — elnöke Lord Cunliffe, az angol bank elnöke volt — 1919 decemberében adta be végjelentését, melynek messze hallható végszava ez volt: «A mi vélekedésünk szerint szükséges, hogy a háború után haladéktalanul helyreállíttassanak azok az előfeltételek, melyek mellett az aranyvaluta hatályosan fenntartható.» Ez volt az angol közvélemény közvetlenül a nagy háború befejezte után. Ezen az alapon vett részt Anglia az 1920-iki brüsszeli nemzetközi értekezleten, hol a győztes és legyőzött országok először találkoztak, hogy Európa gazdasági problémáit megvitassák, de amely elméleti meddőségben mult ki. (Lásd erre nézve Cassel szerepét dolgozatunk IV. fejezetében.) Az ezután következő 1922-i nagy nemzetközi konferencia, a genuai, melyet Loyd George indítványozott, I., IX és XI. határozataiban is az aranyvalutát ajánlja minden nemzetnek, avval a korlátozással, hogy az úgynevezett aranyszükére való tekintettel a különböző jegybankoknak együttműködését javasolták. 1925-ben Churchill Winston pénzügyminiszter az angol valutát visszavitte az aranyalapra, a régi pénzláb alapján. Erre Keynes megkezdte ellene heves támadásait.¹ Azt, hogy az angol közvélemény, sőt talán az egész brit világbirodalom szervezete nem jól érezte magát az újonnan

¹ Keynes: *Essays in persuasion. The economic consequences of Mr. Churchill* (1935).

visszaállított aranystandard uralma alatt, ezt döntőleg bizonyítja, hogy 1929-ben, tehát éppen tíz évvel a Cunliffe-bizottság munkálatainak befejezése után, a londoni parlament már megint újabb valutabizottságot küld ki, ez a híressé lett Macmillan «Committee on Finance and Industry». Ez a rendkívüli készséggel dolgozó bizottság, tárgyalásai, vitái és adatai épp oly közismertekké lettek világszerte, mint valamely híres bűnpör esküdtszéki tárgyalása és a vég valóban drámaivá alakult. A Macmillan-bizottság a legkiválóbb elméleti és gyakorlati, politikai és gazdasági szakértőket meghallgatván, negyvenkilenc ülésen 54 tanút hívott meg, ezen felül tizenöt testület emlékiratát és 31 magánszemély véleményét dolgozta föl. Összefoglaló jelentését 1931 júliusában adta át a nyilvánosságnak; ez ma is rendkívül érdekes és a valuta-politika megismerése szempontjából pótolhatatlan olvasmány. Azonban a Macmillan report minden külső és belső érdekességét fölülmúlja az, hogy a leghatározottabban a nemzetközi aranyvaluta helyreállítása mellett foglalt állást, sőt ajánlásainak három pontjában megint azokat a jegybankokat, melyek nem ezt a politikát követnék. Nem telt el a nagy report két füzetének megjelenésétől három hónap és íme 1931 szeptember 21-én, a valuta-történelem e világnevezetességű napján, a Bank of England letér az aranyalapról s a sterling font papírvalutává változik.

Mi idézte elő ezt a drámai fordulatot és mi abban az elméleti hatások eredménye? Van egy jelünk, melyet midőn erre a kérdésre választ kell adnunk, útmutatóul használhatunk. A békeidők közvéleménye megelégedett avval a tétellel, hogy az aranyvaluta a világ igazi pénzrendszere és hogy ennek az arany pénzrendszernek mintája és őrzője az angol bank; mivel pedig az angol banknak még az 1844-i Peel-törvény alapján a 14 millió fonton felüli bankjegy kibocsátását arannyal kell fedeznie, ezért a jegybankoknak általán azt a szabályt kell követniök, hogy bankjegyforgalmuknak legalább 30% erejéig aranyfedezetének kell lennie. Maga ez a százalék dogmaszerűleg vétetett be a később alakuló jegy kibocsátó intézetek alapszabályaiba és a nagy háború után minden nemzetközi enquete-nek ez az arány öko-

zott nagy fejtörést, amint azt a genuai nemzetközi értekezlet naplója és a Népszövetség arany-bizottságának jelentése elárulja. Középről megnézve azonban a kérdést, úgy áll a dolog, hogy sem a Peel-akta 14 millió fontos elhatárolása, sem az angol bank kibocsátásának fedezeti aránya nem valamely elméleti elgondolásból született, hanem egy igen egyszerű és brutális tényből, tudniillik abból, hogy abban a pillanatban, mikor az angol törvényhozás szabályozta a valutát, ez volt az angol államnak a Bank of Englanddel szemben fennálló tartozása. Valójában a bank-szervezet és azután az ezt magyarázó és érvényességét hirdető elmélet egy kézzelfogható jelenségre helyezkedett rá. Ez történt most is. Mire a Macmillan-jelentés egész összehordott szakértői tudásanyagát nyilvánosságra hozta, akkorra már Nagybritanniában a gazdasági élet eseményei áttörtek minden elméletet. Számszerűleg megállapítható, hogy azon a nevezetes 1931 szeptember 21-én a londoni banknak azért kellett megtagadnia jegyeinek aranyra való beváltását és az angol törvényhozás azért határozott akként, hogy Anglia elhagyja évszázados valuta-alapját, az aranyat, mert a nemzetközi tőke-piac a békekötések után és éppen azok következtében előállott gazdasági és politikai kialakulás folytán oly állapotba jutott, hogy egyszerűen kihúzta az angol bankból a rövid időre behitelezett aranyat; miután pedig Anglia adóssái hosszú lejáratra tartoztak neki, ennél fogva fizikailag nem volt más megoldás, mint megtagadni azt a kötelezettséget, hogy az angol bank benyújtott papírjegyek ellen aranyat szolgáltatasson ki. Ennek az egyszerű és brutális ténynek épp oly kevésbé van köze bármilyen pénzelmélet dogmáihoz, mint a Peel-aktának fedezeti arányához. Aki tehát a közrejátszó okok és okozatok igazi összefüggését akarja megtalálni, annak meg kell fordítania azt az optikai műszert, melyen eddig nézte az Anglia által hordozott aranyvaluta-rendszer sorsát, s azt kell mondania, hogy csak a való tények megállapítása után érthetjük meg az angol elméletek kialakulásána folyamatát és első sorban a nevezetes Macmillan-report történetét.

Miután az angol parlament Lord Macmillan elnöklete alatt nyilvánosságra hozta jelentését, melyben a nemzet-

közi aranypénz-rendszer mellett vallott szint és annak helyreállítására adott ajánlásokat, s miután közvetlen ezt követőleg Anglia ott hagyta az aranyalapot: evvel megnyitotta az aranymentes valuta forradalmát. 1932 júliusában Ottawában, Kanadában összegyűlt a brit világbirodalmi értekezlet (Imperial Economic Conference). Ennek az ottawai értekezletnek viselkedéséből és határozataiból hámozhatjuk ki azokat a háttérben működő hatalmas erőket, amelyek erre az épp oly hatalmas valuta-szakításra vezettek és a világ pénzrendszerének forradalmát kierőszakolták, még pedig minden akadémikus elmélet nélkül és minden valutahagyomány ellenére. Első pillanatra látszólag semmi új sincsen a brit birodalom kormányképviselőinek Ottawában egyhangúan elfogadott azon határozati javaslatában, mely azt mondja ki, hogy (I. A.) «A legnagyobb mértékben kívánatos, hogy a földön a nagykereskedelmi árak emelkedjenek. Az árak leszállását kormányzati és magánintézkedésekkel okaikban kell megakadályozni, legyenek bár ezek az okok akár politikai, akár gazdasági, akár pénzügyi, akár érmerendszeri természetűek. (I. B.) Az értekezleten képviselt kormányok azt tartják, hogy ebben a kérdésben sürgős szükség van a legtágabb értelemben vett nemzetközi együttműködésre és abbeli óhajtásuknak adnak kifejezést, hogy más nemzetekkel is együttműködhessenek a nagykereskedelmi árak emelésére irányzott gyakorlati intézkedések terén.» II. «Az értekezlet kijelenti, hogy a pénzpolitika végcéljának annak kell lennie, hogy kielégítő nemzetközi valutarendszer állíttassék helyre. Ennek a rendszernek úgy kell működnie, hogy ne csak az összes nemzetközi valutaárfolyamok szilárdságát teremtsen meg, hanem egyúttal biztosítsa a nemzetközi kereskedelem és pénzpiac sima és hatályos működését. Ehhez szükséges, hogy a világ nagy kereskedő nemzetei nemzetközi megegyezésre jussanak. Mialatt némelyiknek az itt képviselt államok közül igen határozott álláspontja van abban a tekintetben, hogy mi legyen ez a kívánatos pénzrendszer, az értekezlet mégsem kíván ebben a tekintetben bárminő javaslatot tenni, mert ezt a kérdést közelebbről úgyis egy nemzetközi értekezlet fogja tárgyalni. Ámde vannak olyan

előfeltételek, amelyeket a nemzetközi pénzrendszer visszaállítása előtt meg kell teremteni. Ezek között a legfontosabbak a következők: Az egyes államokban föl kell emelni a fogyasztásra szánt áruk árszínvonalát olyan magasságra, mely inkább van összhangban a termelési költségek nagyságával, ebbe belészámítva az adósságok terhét és más megrögzített, vagy majdnem megrögzített terhet is. Meg kell azt előznie mindazon politikai, gazdasági, államháztartási és a pénzrendszerre ható okok kiegyenlítésének, amelyek sok országban az aranyvaluta összetörésére vezettek és amelyek, ha ki nem egyenlítik őket, kikerülhetetlenül ismét összeomlásra fognak vezetni, bármilyen nemzetközi pénzrendszer fogadtassék is el. Az értekezlet nézete szerint akármely nemzetközi pénzrendszer jövő működését illetőleg a legfontosabb az, hogy a nemzetek együttműködése biztosíttassék és fenttartassék oly céllal, hogy amennyiben csak megvalósítható, a pénzrendszerek (valuták) vásárlási erejében nagyobb kilengések elkerültessenek.»

Távolról nézve ez az egész ottawai határozat vallomás az aranyvaluta mellett. És mégsem az.

Aki a szavak fapallóját nézi, látja, hogy azokat észrevétlenül felemeli egy áradat, mely lassankint alámossa a megszokott szavak értelmét. Látnivaló, hogy nem az aranyvalutával kezdődik a brit kormányok programja, hanem az árak emelésének és a felemelt árszínvonal állandósításának követelésével. Evvel a valuta ügye tehát a második sorba csúszott le, a helyett, hogy, mint a fent idézett két parlamenti bizottság jelentéseiben láttuk, ez a követelmények közt legelől haladna. Még jellemzőbb, hogy ennek az ottawai határozatnak utolsó részében, melyet nevezetessége miatt előbb szószertint idéztünk, ugyan benne van az aranyvaluta szó, de ezt a kitévelt valamely rejtélyes kerületés előzi meg, mintha csak véletlen odavetett mellékmondat volna. Azt mondja a határozat, hogy «nemelyiknek a képviselt államok közül megvan a maga igen határozott álláspontja abban a tekintetben, hogy milyen legyen a kívánatos pénzrendszer.» Ám ez az igen határozott vallomás egyszerre abba marad. Harmadik jele annak, hogy a régi szavak gon-

dosan fűzött kifejezései mögött új áramlatok hullámoznak, az a megfigyelés, hogy a kanadai értekezlet a pénzügyrendszer megteremtésénél sürgősebbnek tartja a pénzügyrendszer előfeltételeinek «kiegyenlítését.» Ha így elemezzük ki az egységes birodalmi határozat mögött jelentkező élő erőket, akkor hamar rájövünk arra, hogy az csak látszólag egységes; «némelyiknek a képviselt államok közül» nem volt meg, vagy nem lehetett meg ugyanaz a határozott álláspontja, melyet a többiek vallottak. Ez a derékbetört szöveg takarja el azt az ellentétet, mely a világbirodalom egyes tagjai között támadt, egyrészt az aranyat termő dominiumok, mint Dél-Afrika, között, melyek az arany standard mellett állottak, másrészt velük szemben a mezőgazdasági terményeket szállító tagállamok között, melyek Ausztráliával az élükön olcsó valutát követeltek. A londoni központi kormány ügyessége takarta be a háttérben lappangó ellentét szakadékát a fentebb idézett mondattal. Így tűnik ki, hogy az a híres ottawai határozat voltaképpen össze nem illő mondatok deszkáiból van összeácsolva és a mélységből egy még névtelen áradat emelgeti őket. Látjuk azt is, hogy a brit gyarmatvilág első és főcéljának a mezőgazdasági termények árának a fölemelését kívánja s az egész valutarendezést tulajdonképpen ennek az eszközével akarják tekinteni. Az ottawai értekezlet csakugyan létrehozta az idősb Chamberlain régi tervét, amelyben a brit birodalom gazdasági egységét, bár laza formában, kialakította, tíz százalékos vámelőnyt ad a gyarmatok Angliába való agrár behozatalának, ami nemcsak a szabad kereskedelem végét jelentette, hanem ugyanakkor az aranyvalutarendszer belső létjogosultságának megtagadását is. Erről alább még lesz szavunk. Itt csak azt kell megállapítanunk, hogy azt a brit birodalmat, a «british commonwealth»-t, mely a világháború után új közjogi arculatot kapott, mert most már nagy tagállamainak önkéntes működésén alapszik s valóságban majdnem köztársasági alaphelyezkedett, a világra szakadt nagy mezőgazdasági árválság rázta meg. Ez látható együttes határozataiban és ezért a híres ottawai «Money resolution»-t csak akkor tudjuk igazán mivolta szerint megérteni, ha azt nem a pénzügyelméletek

oldaláról, hanem ugyanazon birodalmi értekezlet többi gazdasági elhatározása szempontjából nézzük. Így lesznek a valuta-határozatban a mellékmondatok fontosabbakká a főmondatoknál s így lepi el az árszínvonal emelésének gondja a valuta problémáját, különösen pedig az arany kérdését, amelyről eredetileg beszélni és határozni akartak.

Mindez akkor tárult az ámuló világ elé, mikor éppen az ottawai birodalmi értekezlet kívánsága szerint 1933 június 12-ére a london-kensingtoni őslénytani múzeumba az angol kormány összehívatta a «gazdasági világértekezlet»-et. Az előkészítő bizottság javaslata itt is úgy szólott, hogy «a pénzügy- és hitelpolitika terén a cél nem lehet más, mint a tényleges nemzetközi aranyvaluta helyreállítása, melyhez okkal-móddal csatlakozhatnak azok az államok, amelyek elhagyták az arany-alapot.» Ezt a nagy valuta-békekonferenciát július 3-án felrobbantotta Roosevelt, az amerikai Egyesült Államok elnöke, amint azt értekezésünk következő fejezete bemutatja. Július 27-én széjjel oszlott a világértekezlet és három valuta-darabra törte a világot: az amerikai Unióra, a Franciaország vezetése alatti aranyblokkra és a «Sterlingáriára», vagyis Angliára és a hozzá csatlakozott, a papírfont-valutát valló államokra. Ez utóbbiak nevében jelent meg az úgynevezett «Birodalmi Nyilatkozat» (British Empire Currency Declaration), mely azóta az angol pénzügyminisztereknek a londoni parlamentben tett, megismételt kijelentései szerint az angol valuta-politika elvállását képviseli. Ez a nyilatkozat legelsősorban a gazdaságilag egyesült brit világbirodalomnak hűségnyilatkozata. Másodszor bejelentése az arra való készségnek, hogy addig, ameddig a világhatalmak nem oldják meg együtt a pénzügyrendszer kérdését, az angol Empire megoldja azt magára nézve. A 4—10. §. ennek e brit valutapolitikának az elveit szögezi le a következőkben: Főcél az árszínvonal fölemelése; ezt azonban nemcsak pénzügyi szabályokkal lehet elérni, miután az árnyatlanságnak másfajta okai is vannak. Elvetnek minden állami pénzügyi szűkítést (inflációt) és olyan pénzügypolitikát követelnek, mely megóvja a piacot a spekuláció túlzott közrehatásától. A legfontosabb követelmény az most, hogy foly-

massák a birodalomnak az áremelés tekintetében megkezdett politikáját. Ezt így fejezik ki: «Az Egyesült Királyságnak az utolsó hónapokban tanusított kitartása az olcsó és bő pénz politikája mellett mind jobban érvényesül azon kedvező körülmények következtében, amelyek egyrészt az Amerikai Egyesült Államok valutapolitikájában bekövetkezett változás által, másfelől az által állottak elő, hogy megállott az aranyban számított árák esése. Az ottawai értekezlet óta általában 12%, az elsődleges termelvények árában pedig 20% áremelkedés mutatkozik. Ezt folytatni kell s ha józan határokat ért el az általános áremelkedés, akkor kell minden eszközt megragadni arra, hogy a fölemelt árszínvonal állandósíttassék. A brit delegáció most is azon a nézeten van, hogy a végcélnek a nemzetközi aranyérték helyreállításának kell lennie, oly nemzetközi együttműködéssel, amely megakadályozza az arany vásárlóerejének jogtalan hullámzásait. A világ valuta-problémája abból áll, hogy össze kell egyeztetni a nemzetközi váltóárfolyamok állandóságát a jószágok árainak józan stabilitásával, még pedig nemcsak egy országon belül, hanem világviszonylatban.» (IX.) «A brit birodalmon belül is, a kereskedelem érdekében, igen fontos a valuta váltóárfolyamok árállandósága. A pénzpolitikának ezt a célt mindig szem előtt kell tartania és ezt szolgálja az árák emelésére irányuló együttes törekedés; ezt mozdítja elő az is, hogy a brit kormány nincs lekötve más államok irányában a sterling font jövő irányítását illetőleg s e tekintetben teljesen szabad a keze. Ha más nemzetek is ezt a politikát követik, akkor még nagyobb területekre nézve lehetne megteremteni és fenntartani a valuta állandósítását.»

E nevezetes és azóta sokszor idézett nyilatkozaton megérezik az Amerikából átsapott valutaforradalom egész ereje. Vele szemben a Franciaország vezetése alatti államok formális nyilatkozattal megalapították az aranyvalután megmaradt nemzetek blokkját. Az Emperial declaration úgy hangzik, mintha a sterling nehéz béklyókból szabadult volna ki és most fölfelé röpül az áremelések irányában. Egyszóval: az áremelő politika, tehát az agrár dominiumok búzakérdése kerekedett egészen fölül és ezáltal nemcsak az aranyprobléma

került háttérbe, hanem határozottan kiérezni azt is, hogy a régi valutapolitika főirányítója, tudniillik az egyes államok közti váltóárfolyamok állandó fönntartásának helyébe, legalább is egyelőre, a belső nemzeti, illetőleg a birodalom egyes országai közötti pénzkapcsolat döntő követelése lépett. Az aranystandard programja ugyan nem tűnt el, sőt egyes szavakban ott csillogott, de (ideiglenesen) elborították azt az áremelő áradatok, melyek még az ottawai határozatban is csak láthatatlanul emelgették az ősi angol valutapolitika deszkázatát. A Nyilatkozat egyik legfőbb jellemző vonása az, hogy folytonosan ideiglenes állapotot lát, avval törődik és lemond arról, hogy a világvaluta végleges rendezését követelje.

Amikoron levetette álarcát az a lassan előretörő kialakulás, mely először az angol parlamenti bizottságok tárgyalásain, majd Ottawában, később a londoni értekezlet kudarcán mutatkozott meg s végül a most ismertetett birodalmi értekezlet egymásra tornyosuló határozataiban, szavak és formulák gondosan őrzött sorozata mögül előlépett, akkor mint valamely jól előkészített opera utolsó felvonásában mindent túlharsogva harsan föl egy aggasztó kiáltás: a Macmillan-report mellékleteként megjelent «Memorandum of Dissent by Lord Bradbury»-ben a lord szájából fölhangzik az aranyvilágpénz utolsó vészkiáltása. Ez az emlékirat harminchatodik pontozatában jelenti ki, hogy (I.) «Országunk legnagyobb érdeke az, hogy a nemzetközi aranyvalutához ragaszkodjék, a mostani paritás alapján, de törekedni kell arra, hogy államközi megegyezéssel biztosíttassék ennek a pénzrendszernek jobb működése». (2.) «A meglevő hazai pénzrendszert meg kell tartani.» Indokolása valóban ős angol stílusra vall, mikor így szól: «Az aranyvaluta uralma alatt annyi mennyiségű arany, amennyit meg lehet emészteni: táplál; ha többet adnak be belőle, akkor méreggá válik. Úgy kell működtetni ezt a rendszert, hogy nem venni el más nemzetektől, hanem meghagyni nekik annyi aranyat, amennyi egészséges táplálkozásukhoz szükséges, ellenben elzárni előlük a többi, úgy, hogy meg ne mérgezhessék magukat az arannyal.» Erre következett Lord Bradbury különös, látomásyszerű

jövendőlése, mely ekképpen hangzott : «Azt, hogy az aranyat a valutarendszerben valamely ármutató szám (index) helyettesítse, a gyakorlati politikában tényleg csak azok érhetik meg majd, kik közülünk a legeslegfiatalabb korba tartoznak.» Mire e sorok nyilvánosságra kerültek, már útban volt az index-valuta, hiszen az észrevétlenül ott lappangott az ottawai értekezlet háttérében, szétrepesztette a londoni világ-értekezletet és megszólalt azon birodalmi valutanyilatkozatban, melyet már elemeztünk. Ezt az indexvalutát az új amerikai pénzelmélet hozta, melyről dolgozatunk következő fejezete fog beszámolni.

Egyelőre azonban még az angol valutahatásoknál vagyunk. E csodálatosan sima és egyszerű szavakba burkolt angol valutaforradalom, melynek korszakalkotó voltát semmi közgazdasági krónikás többé nem tagadhatja, kettős elméleti megfigyelésre csábít. Most ezekre térünk át. Egyikük a nagy változást megelőző és követelő elmélet : ez Keynes nevéhez fűződik. A második az immár beállott pénzforradalomból von messzemenő következtetéseket, még pedig nemcsak az angol pénz sorsára, hanem a pénzelmélet egész lényegére. Ennek főharcosa Sir Charles Morgan Webb és Amerikába áttelepítője Angus L. L. B.

Keynes, amint föntebb már jeleztük, akkor támadta az aranyvalutát, mikor Churchill Winston 1925-ben a régi alapon újra behozta azt ; támadásait azon a módon kezdte, hogy a nagy bankok elnökeinek szokásos évi közgyűlési beszédeit kegyetlenül megbíráta. Később magának a miniszternek ment neki. Mindezen nyilatkozataiban mindig az az ugrópontja logikájának, hogy «az a politika, mely a sterling váltóárfolyamát a régi arany-arányra emelte, akkor, amikor tényleg tíz százalékkal állott ezen viszonylat alatt, nem jelent mást, mint azt, hogy ha valamit eladunk a külföldnek, akkor vagy annak az idegen vásárlónak kell tíz százalékkal többet fizetnie, vagy pedig nekünk kell megelégednünk tíz százalékkal csonkított ellenértékkel.»¹ Innét ki-

¹ Keynes : *Essays in persuasion*. The economic consequences of Mr. Churchill. (1935.) 244. 1.

indulva vádolja Keynes a reformot a kereskedelmi mérleg megrontásával és ezt teszi felelőssé a munkanélküliség megnövekedéséért. Később érveinek sorozata még bővül és attól fél, hogy az amerikai Egyesült Államok a maguk magasabb munkabérszintjével romlásba fogják rántani Angliát, ha ez «az arany bilincs által össze van kötve a tengerentúli aranyhatalmassággal.» Akkoron, midőn 1931 szeptemberében az aranysterling tragédiája bekövetkezik, Keynes shakepeare-i szavakkal üdvözli az aranyvaluta bukását, mert «Anglia kimenekült a kinzó szerszám alól.» Ezek a kijelentések arra vitték követőit, különösen Sir Morgan Webbet, hogy Keynes érveiben az aranyvaluta végleges nemzetközi csődjét lássák. Cassel is itt fordult meg aranyhívőből aranyellenessé, amint azt a IV. fejezetben látni fogjuk. Mindezen okokból a mi kötelességünk itt az, hogy élesen górcső alá vegyük a nagy tudósnak, ki tényleg prófétának is bizonyult, érveit és okoskodását.

Mihelyst azt a fáradságot vesszük magunknak, hogy ugyanavval a módszerrel boncoljuk szét Keynesnek aranyvaluta-ellenes kijelentéseit és összehasonlítjuk ugyanúgy a való élet eseményeivel, mint ahogy fentebb hitelpénz-elméletét szembesítettük magával az angol bankgyakorlattal, akkor leveti ez mesterséges, vagy később magára szedett elméleti burkát és ott fog állni a maga csupasz igazságában, amelyből minden következtethető, csak az nem, hogy az aranyvaluta most már mindörökre eljátszotta volna nemzetközi szerepét. Pedig az új elmélet hívei és terjesztői Angliában és a külföldön egyaránt ezt olvasták ki a cambridge-i tanár szavaiból.

Ami mindenekelőtt azt az eltagadhatatlan tényt illeti, hogy Keynes 1931 szeptemberében azt kívánta és utóbb azt üdvözölte, hogy Anglia szüntesse meg a bankjegyeknek arannyal való beváltását: ennek a természetes oka az volt, — amire már előbb utaltunk is — hogy 1931 júliusában és augusztusában nem kevesebb, mint 200 millió font aranyat vontak el a Bank of Englandtól és ezt fizikailag nem lehetett tovább kibírni. Ez tény volt, olyan tény, amely szerintünk a békekötések által összezavart világgazdasági helyzetnek volt egyik elmaradhatatlan következménye és ebből semmi-

féle elméleti következtetést sem az aranyvaluta mellett, sem az ellen levonni nem lehet. Ha, tegyük fel, Anglia akkor az ezüstrendszer, vagy a platinavaluta alapján állott volna, a hibásan működő pénzzivattyú az ezüst vagy platina kincsét vitte volna el és a sterling szempontjából ugyanaz az eset állott volna be, természettani pontossággal. Ebből a kényszereseményből kifolyólag jogosan lehet bírálni azt a politikai, pénzügyi, vagy vámhelyzetet, melyből az Angliára reáerőszakolt, de az aranyvaluta jóságával semmiféle összefüggésben nem álló pénzváltozás bekövetkezett. Keynesnek azonban, láttuk, vannak más érvei is. Churchill aranyvalutáját azért támadta, mert a pénzkérdésen kívül a kereskedelmi mérleg leromlása és a munkanélküliek számának emelkedése állott elő. E tények igazak, de az okozati összeköttetés megszerkesztése hibás. Az összes megfigyelések és számbeli adatok, amelyekre Keynes és utána követőinek sora itt támaszkodik, mind arra a tíz százalékos különbözetre vonatkoznak, amely abból állott elő, hogy mikor Churchill 1925-ben visszavitte Angliát az aranyalapra, a pénzláb megválasztásánál, azaz az új font értékelésénél túlságosan nagy arányszámot választott, mert a háború előtti arany-arányra ment vissza. Ez az ellenvetés igaz. Még több is igaz ennél, tudniillik az, hogy ha Churchill akkor tíz százaléknál kevesebbre veszi föl a régivel szemben az új font arányát az aranyhoz, akkor is megbukik valutakísérlete. Megbukott volna azért, mert csak 1931-ben tűnt ki az, hogy a világháború következtében a győzelmes Anglia is többet veszített, mint pénzürtékének tíz százalékát. Amint utólag megtudtuk, 30 százalék veszett el. Ebből következik igen egyszerűen az az igazság, hogy ha mikor a nagy háború után Anglia újra szervezi aranystandardját és már akkor nem a régi arany-arányt, nem is a tíz százalékos elméleti csökkenést, hanem a valóságnak megfelelő 30 százalékos leütést viszi végbe az új sterling font értékelésénél, akkor az 1931-iki kényszerhelyzet nem áll elő, nem állnak elő a helytelen pénzrendszernek Keynes által megfigyelt egyéb káros következményei sem. Egyszóval: Anglia akkor s ily föltételek mellett megmaradhatott volna évszázados arany pénzrendszere mellett.

Ez a valutapolitika következtetése. Ami az elméleti igazságot illeti, az igazság itt az, hogy Keynes összes érvei és művészi gondolatcsoportosításai csak az akkori túldrágított aranyteher és nem általában az aranyfont ellen szólnak. Ehhez még hozzá tehetjük azt is, hogy Keynes avval érvelt Angliában az ő aranyvalutájuk ellen, hogy szerinte az Amerikai Egyesült Államok mindaddig, míg Nagybritannia le nem tér az aranyalapról, az amerikai aranystandard bilincsláncain rángathatják a londoni pénzpiacot. Ez az érv nemcsak teljesen viszonylagosnak bizonyult, hanem önmaga ellen fordult abban a pillanatban, mikor 1933-ban az Unio is otthagya az aranystandardot. Ekkor tehát az amerikai bilincs lehullván, elmúlt ez a veszély és Anglia az aranyvalutát ismét életbeléptethette volna, mert hiszen többé nem volt meg az a kockázat, hogy Londont az amerikai Unio aranypolitikája rángatja ide-oda és veszélyezteti áruinak és munkabéreinek színvonalát. Hiszen akkor már túl az Óceánon beköszöntött a gummidollár időszaka.

Keynes és követői azonban mindezt nem vették számba és, mint a közgazdasági tudomány és a gazdasági politika terén rendszeresen történni szokott, egyetlen jelenséget kineveztek törvényszerűségnek. Az elméleti magyarázat az, hogy amint fentebbi fejtegetéseink már kimutatták, Keynes már akkor a hitelpénz-elmélet alapján állott és ennél fogva az olyan tünetet, mint amely Angliában az által állott elő, hogy az aranyvaluta újrabehozatalánál a pénzlábat eltévesztették, semmiképpen sem tudta, de nem is tudhatta elméleti rendszerébe beilleszteni, mert ez a jelenség csak a klasszikus pénztan alapján volt megmagyarázható.

Az a rendkívüli siker, melyet Sir Charles Morgan Webbnek, ki a birmai (indiai) egyetemnek egykor alkancellára volt, könyvei az Óceán mindkét partján arattak, elsősorban onnét származott, hogy stilisztikailag ragyogóan állította be ugyanezt a kérdést; másodsor onnét, hogy az angol valuta kialakulása folytán a közvélemény immár teljesen elő volt készítve az aranyprobléma ilyeszerű bemutatására. A Morgan

Webb könyve¹ (*The rise and fall of the gold standard*) eredetileg Angliában jelent meg, de oly érdeklődést keltett, hogy Amerikában, hol még inkább a valutaforradalom hatása alatt állott az egész közvélemény, külön propaganda kiadást rendeztek belőle. A szerző először a Rotary-clubokban fejtette ki propagandáját *Az aranyvaluta leleplezése* címmel; később könyvsikerén fölbuzdúlva közzétette a pénzforradalom krónikáját.² A munka megkapó eredetisége abban van, hogy írója azt az alkalmat, hogy az angol bank a papírsterlingért többé nem ad aranyat, merészen arra használja föl, hogy megfordítja a valutatörténet távcsövét. Azt akarja bizonyítani, hogy sohasem az aranyfedezet volt az, ami fönntartotta az angol pénz értékét, hanem megfordítva a sterling tartotta az aranyat. Határozottan érdekesek visszapillantásai arra a majdnem teljes évszázadra, amely 1822-től 1914-ig tartott és amely alatt Anglia rendületlenül 3 font 17 shilling és 16 $\frac{1}{2}$ pennyn tartotta az arany uncia árát s melyet még a nagy Newtonnak a *Master of the Mint*nek kísérletei alapján állapítottak meg. Miután nem érmetörténetet írunk, bennünket érintő következtetése itt az, hogy szerinte «aranystandardon mindenki mást és mást értett, egyszer a fontot, egyszer (a világháború után) a dollárt és ezért az aranyvaluta fölmondta a szolgálatot; visszahozataláról csak akkor lehetne szó, ha megint egyetlen akarat, tehát nyilván egyetlen államhatalom vezethetné az aranypolitikát.» Ennek az új, angol felfogásnak másik népszerű terjesztője Angas,³ aki már Roosevelttől dollártörését veszi tekintetbe, amint arról a III. fejezetben lesz még beszédünk. Itt csak ennyit: elméleti szempontból Angas a maga pénzszemléletét voltaképpen egy általa megszerkesztett nagyobb szociológiai rendszernek egyik részlete gyanánt mutatja be: ennek a rendszernek a mű csak egyik kötete s célja a szerző vallomása szerint

¹ Kitűnően ismerteti a művet Makai Ernő a *Magyar takarékpénztárak és bankok Évkönyvének* I. köt. (1936.) 140. és köv. l.

² Angliában *Ten years of currency revolution 1922—32.* címmel, Amerikában *The money revolution* cím alatt jelent meg.

³ Angas L. L. B. *The problem of the foreign exchanges.* 1935.

tulajdonképpen nem más, mint az, «*hogyan találhatunk olyan módszereket, melyek megakadályozzák a munkanélküliséget és a kereskedelmi apályokat.*» Szerzőnk a katonai pályáról vonult a szociológiába s talán szabad annyit mondanunk róla, hogy a tipikus világreformerek közé tartozik, akiknek közös jellemvonása az, hogy minden régi tantétel mögött valamely nagy elemi tévedést sejtjenek, melyet nekik kell kiigazítaniok, s viszont a legbonyolultabb kérdéseknek is olyatén megoldását keresik, ahol egyetlen formula megszüntet minden kétséget. Az ilyen rendkívüli rendszerek igen alkalmasak propaganda célokra, de kevésbé a valutaelmélet nagy kérdéseinek kioldozására, ezért nem is követjük Angas dogmatikáját, hanem az angol valutaváltozásnak az új elméletekkel való összefüggését részben Angas, főként Morgan Webb nyomán s őket még egy olyan megvilágításban szerepeltetjük, amely tovább visz bennünket kutató útunkon, még pedig egyenest a valutavilágpolitika maigóca: az amerikai Egyesült Államok korszakos valutaváltozása felé.

Az angol pénzügyminisztereknek az utóbbi évek folyamán 1931 óta részben a parlamentben, részben az 1937-i londoni (harmadik) birodalmi értekezleten elmondott nyilatkozatai arra a következtetésre vezetnek, hogy Keynes elmélete és Morgan Webb felfogása nem állhatnak távol magának az angol kormánynak valutaelveitől. Éppen ily világosan kiérezhető az is, hogy maga a brit pénzpolitika mindinkább amerikai tekintetek hatása alá került. Ez az utóbbi tény nemcsak azt jelenti, hogy a két nagy angol-szász állam között elintézésre váró vámpolitikai s adósságrendezési kérdések nyomultak előtérbe és ezek szorították háttérbe magát a világvaluta problémáját is, hanem jelenti azt is, hogy az angol királyság, mint ismételten kijelentette a kincstár lordja, egyelőre jól érzi magát a sterling lebegő állapotában. Igaz, hogy a mind önállóbban föllépő dominiumok ellentétes érdekei is az ilyen ideiglenesség fenntartása mellett szólanak. Az is igaz, hogy evvel az eljárással az aranystandard elveinek a védelme mind szűkebb területre szorul, kivált akkor, amikor az európai kontinensnek aranytól megfosztott államai

ügyszólván teljesen az igazgatott papírpénz állapotába jutottak. A legutóbbi, 1936. és 1937. évek fejleményei pedig azt mutatták meg, hogy a Franciaország vezetése alatti aranyblokk sem volt elég erős ahhoz, — bár nagy áldozatokra volt elszánva — hogy fönn tudja tartani az aranyvaluta klasszikus uralmát. Ez mind tény és valóság. Mégis a magunk részéről azt hisszük, hogy helytelen következtetésekre jutna az, aki úgy szűrné le a bemutatott nagy változások tanulságait, hogy szemben az aranyvaluta világháború előtti általános nemzetközi elismertetésével most már azt hirdetné, hogy az aranyvaluta túlhaladott intézmény s mindörökre megbukott — indokolván ezt avval, hogy maga az angol-szász gazdasági világ, az aranyérték eddigi hordozója és az aranytermelés ura, azt hatályon kívül helyezte. Evvel szemben áll nemcsak az az igazság, hogy az elméleti irodalomban ma is többségben vannak azok, akik az aranyvalutát visszavárják, hanem az is, hogy mind a brit, mind az amerikai evolúció megfigyelőinek (hacsak nem akarnak szándékosan elzárkózni a valóság elől) észre kell venniök, hogy mind a két angol-szász államban, de különösen az angol birodalomban elmélet és gyakorlat arra veti a fősúlyt és abban látja az elérendő végcél, hogy az aranyvalutának addigi arányszámait vagy mechanizmusát akarnák újból és éppen nemzetközi alapon biztosabb és megfelelőbb aranyrendszerrel pótolni.

Ezért fejezhetjük be eddigi szemlélődésünket kettős megállapítással. Az egyik az, hogy az aranyvaluta ellen e pénzválságok alatt felhozott érvek egyike sem tudta elfelejtetni, még kevésbé pótolni azt a nagyszerű nemzetközi funkciót, melyet a világ egész gazdaságának javára ez a valutarendszer betöltött. A másik az, hogy viszont az aranyvaluták sorában beállott forradalmi átalakulásoknak arra kell kényszeríteniök a pénzelméletek művelőit, hogy ne álljanak meg valamely ércvaluta felületes dogmájánál, hanem annál jóval mélyebben keressék a pénzérték lényegét és elméletének igazságait.

HEGEDÜS LORÁNT.

SCHOPENHAUER.

(Születésének 150. évfordulójára.)

I.

Schiller *A művészek* című költeményét a következő sorokkal kezdi:

Mily büszkén állsz, a pálmavesszőt tartván,
Ó ember, itt a század alkonyatján,
A férfiaság büszke remeke ;
Nyilt szemmel, úr a tárt szellemvilágban,
Tettgazdag csöndben, szelíd komolyságban,
Korodnak érett gyermeke.
Szabaddá ész tesz . . . (Dóczy Lajos fordítása.)

Az a bizakodó optimizmus, amely a költőfilozófusnak e soraiból kiárad, lelkesítette azokat a nagy gondolkodókat is, akik a XVIII. század végén és a XIX-nek első évtizedeiben a kanti bölcelet alapelveinek továbbfejlesztésével bontakoztatták ki élet- és világszemléletüket. E közös töről fakadó s mégis változatos gondolatrendszerek varázsszava : az ész. Az ész, noha Kant kimutatta megismerő képességének határait, az idealisztikus bölcelet magaslatán mégis újra mint korlátlan megismerő erő, sőt világalkotó tényező jelenik meg. A mindenség nemcsak legmélyebb rejtélyét, metafizikai lényegét tárja fel előtte, hanem, mivel az ő alkotása, maga is az ész, a szellem vonásait viseli magán : a világmindenség, a természeti és történelmi valóság a maga egészében «az ész rendszere». Kant a tapasztalatnak csak formai elemeit származtatja a tudatból, a tapasztalat anyagát adottnak tekinti. Fichte az anyagot is a tudatból eredteti s így az egész világkép az ész alkotása. Ahogyan az Írást értelmező Faust szerint «kezdetben volt a tett», úgy Fichténél is a tudat, az ész, az én egy eredeti, szabad, csak önmaga által meghatározott cselekedettel teremti magának a nem-

ént, a világot, mint az erkölcsi akarat anyagát, mint a kötelességteljesítés színhelyét. Schelling a természetet mint az ész objektív rendszerét szemléli. A természet az élettől legtávolabb eső, tisztán anyagi jelenségektől mind tökéletesebb létfokokon át emelkedik az élő szervezetig és a legmagasabb életformáig, az emberig ; az ember mint öntudatos lény és az erkölcsiség hordozója a természet célja és értelme. Schiller a «szép lélek»-ben, érzéki és eszes természetünk összhangjában, látja az ember mivoltának betetőzését, az esztétikai nevelésben pedig az emberiség nemesbedésének, az «ész-állam» létrehozatalának legfőbb eszközét. Schleiermacher szerint az emberi lélek tökéletessége a vallásosság, amelynek lényege a feltétlen függés érzése az isteni abszolútumtól. Ez az érzés is az ész tevékenysége, csakúgy, mint az elméleti állásfoglalás vagy az erkölcsi törvényhozás. Hegel bölcselétében a természeti és történelmi valóság az isteni szellemnek vagy eszmének dialektikai szükségszerűséggel való önkifejtődése. Az egész világtörténet így egy nagyszabású logikai tervbe illeszkedik bele és minden mozzanat e tervben elfoglalt helyétől kapja értelmét. Mindezekben a világ- és élet-szemléletekben az ész örök értékeszmék forrása, a világlelet pedig ezeknek az értékeszméknek megvalósulása. A világnak van értelme, mert jó, szép, tervszerű, isteni. Ez a századforduló körüli idealisztikus bölcsélet a maga egészében, változatos, de egymással mégis összhangzó motívumaival, a valóság észszerűségébe vetett hitnek és vele az optimisztikus világtérzésnek dúsan áramló szimfóniája.

Ebbe a harmóniába belevegyül egy sötétárnyalatú hang : Schopenhauer Arturé. A metafizikai szenvedély megszállottja ő is, csakúgy, mint ama nagy, világigenlő rendszerek alkotói, akikhez egyik-másik tanításával közel áll, noha éles ellentétben tudja magát velük és a legindulatosabban hadakozik ellenük. De világtérkékelése annyira más, mint az övék, hogy e szempontból valóban sarkalatos ellentétüknek kell őt tekinteni. Schopenhauer világában nincsenek értékeszmék, amelyeknek megvalósítására az ember törekedhetnék, nincsenek életcélok, amelyekért küzdeni érdemes volna, de nincs is boldogság, belső kielégülés, lelki meg-

nyugvás, amely az életet kívánatosná tehetné. Ez a világ, megmásíthatatlan metafizikai lényegénél fogva, sorsszerűen a céltalan küzdelem és a szenvedés világa. Ezt a vigasztalan élet- és világfelfogást Schopenhauer világosan tagolt rendszerben, ragyogó stílusművészettel és megejtő okfejtéssel hirdette. Roppant olvasottság, az emberi szellemnek, irodalmak, művészetek, erkölcsök, bölcsesetek, valóságok történetének rendkívüli ismerete, a finom életmegfigyelések sokasága, szellemes analógiák, a nyelv világossága, kifejező ereje és sokszor költői lendülete Schopenhauert a legszínesebb, legművészebb bölcséleti írók sorába emelik. Részben ezeknek a tulajdonságoknak köszönheti nagy hatását, főleg a múlt század második felében, s a szakkörökön túl is a műveltek széles rétegében nagy népszerűségét. A következőkben Schopenhauer rendszerének főbb gondolatait akarjuk vázolni. Elemzésünkben igyekszünk azokhoz a végső indítékokhoz eljutni, amelyek ezt a rendszert belső szükségszerűséggel meghatározzák. Ezeknek az indítékoknak feltárása objektív alapot nyújt majd a schopenhaueri bölcsélet megítélésére is.

II.

Főműve első kiadásának előszavában Schopenhauer azt írja, hogy e művével egyetlen egy gondolatot akart kifejezni, de legjobb iparkodása mellett sem tudta azt rövidebben megtenni, mint egy egész könyvvel. Melyik az a gondolat, amely magába sűríti az egész schopenhaueri világfelfogást? Aligha más, mint az, amelyet már a főmű címe, *Die Welt als Wille und Vorstellung* (A világ mint akarat és képzet) magában rejt: a világ, amelyet tapasztalok, az én képzetem; de ez a világ másfelől, legbensőbb lényege szerint, akarat. Minden egyéb ebből a gondolatból folyik.

Az, hogy a világ az én képzetem, Schopenhauer szerint a tudatnak első, igazolásra nem szoruló alapténye. Jelenti azt, hogy minden, amit megismerünk, tehát minden, ami van, kikerülhetetlenül egy megismerő tudat számára van. Nincs szemlélet szemlélő nélkül, nincs tárgy alany nélkül, az alany

a tárgy létezésének előfeltétele, «a világ hordozója». Az a világ tehát, amelyet látásommal, hallásommal, tapintásommal és egyéb érzékeimmel felfogok, nem abszolútum, nem tőlem függetlenül létező világ, hiszen az én képzetvilágom. S ez az alanytól való függés még más tekintetben is áll. A tapasztalható világ térben-időben kiterjedt és benne minden történés az okság törvénye szerint megy végbe. De tér, idő és okság a megismerő tudat a priori formái: nem a tapasztalatból származnak, hanem ellenkezőleg, feltételei a tapasztalatnak.¹ Egészben véve tehát az a schopenhaueri tétel, hogy a világ az én képzetem, nem más, mint az a kanti tanítás, hogy a világ, amelyet tapasztalunk, jelenség, nem magánvaló. Mégis különbség is észlelhető, vagy inkább érezhető a két világszemlélet között. Kantnál a jelenségek világa, bármennyire függ is alanyiságunktól, mégsem veszít valóságjellegéből, sőt számunkra az egyedül tapasztalható, egyedül megismerhető, tehát az egyedül valóságos világ; a *Ding an sich*, a magánvaló, csak «eszme», amelynek létezése az ismeretlen síkjában mindig kérdéses marad. Ezzel szemben Schopenhauer-nél a világ mint képzet inkább az álom anyagának puhaságát és tűnékenységét mutatja. Schopenhauer erősen kiemeli a tapasztalati világ, az élet álomszerűségének ezt a gondolatát. Benne egynek tudja magát több nagy költővel és gondolkodóval, s többször idézi az ind bölcséletnek azt a gondolatát, hogy a Maja, a csaló látszat fátyla takarja az emberek szemét, oly világot láttatva velük, amelyről nem lehet állítani sem azt, hogy van, sem azt, hogy nincs, mert hasonlít az álomhoz. Schopenhauer a következő hasonlattal érzékíti meg az élet és az álom rokonságát: «Az élet és az álmok egy és ugyanazon könyv lapjai. Összefüggésben olvasva a valóságos élet. De ha a mindenkor olvasó órának (a nappalnak) vége és eljön az üdülés ideje, akkor gyakran még hanyagul lapozgatunk benne s minden rend és összefüggés nélkül majd itt, majd ott felütünk egy

¹ Sőt Schopenhauer-nél, Kanttól eltérőleg, az okság már a szemlélet létrejöttében is érvényesül: az érzeteket az elme egyszerű, reflexió nélküli működése olyképen változtatja szemléletté, hogy mint hatásokot külső okokra vonatkoztatja.

lapot ; olykor már olvasottat, olykor még ismeretlent, de mindig ugyanabból a könyvből valót. Az olyan egyes elolvasott lap nem kapcsolódik ugyan bele a folytatólagos olvasásba ; de azért nem is különbözik olyan nagyon tőle, hiszen az egésznek folytatólagos elolvasása éppúgy rögtönözve kezdődik és végződik s így csupán nagyobb egyes lapnak tekinthető». ¹ Schopenhauer szerint nincs is egyéb, ami különválasztja a képzetvilágot az álmvilágtól, mint az ébredés, amely megszakítja az oksági kapcsolatot az álmodott történések és az ébrenlét történései között. A képzetvilágnak ez álomszerűségével szemben annál nagyobb valóságértéket kap a magánvaló, amelynek a képzetvilág csak szubjektív megjelenése : az abszolutum, az akarat.

Kant szerint a magánvaló megismerhetetlen. Schopenhauer szerint egyetlen egy ponton megközelíthető számunkra: önmagunkban. Képzetvilágomban ugyanis találok a magam testét is ; ez egyrészt képzet a képzetek sorában s alá van vetve a képzetvilág törvényszerűségének, de másrészt, belülről tekintve, teljes-tökéletesen különböző a képzettől : akarat. Minden testmozgásomat közvetlenül mint akaratot élem meg s viszont minden akarásom külsőleg testmozgásban nyilvánul. Nem oksági viszony áll fenn a kettő között, nem úgy van, hogy az akarat előidézi a test mozgását, hanem a kettő egy és ugyanaz, csak egyszer kívülről, máskor közvetlenül, belülről tekintve. De a szemléletnek ez a kettős módja kulcsot ad az egész képzetvilág belső lényegének megismerésére. Ahogyan testem képzet és egyben akarat, ennek analógiájára feltehetem, hogy minden más is, ami csak mint képzet van adva számomra, ugyancsak egyben akarat. Így a világ metafizikai lényege, az, ami mint magánvaló rejlik a térben és időben feltáruuló képzetvilág mögött : az akarat.

Itt mindjárt fölvethető a kérdés : valóban metafizikai valóság-e ez az akarat? Nem rekedt-e meg a jelenség világában Schopenhauer gondolkodása, amikor a magánvaló

¹ Arthur Schopenhauers sämtliche Werke, herausgeg. v. Dr. Paul Deussen. München, 1911., R. Piper & Co., Verlag. *Die Welt als Wille und Vorstellung*. I. kötet, 5. §., 21. l.

transzcendens világába vélt alámerülni? Hiszen az akarat tapasztalati tény, amelyet indítékaiból igyekszünk megérteni, tehát épp úgy alá van vetve az okság törvényének, mint a képzetvilág bármely más jelensége. Azonban Schopenhauer igen világosan különböztet a metafizikai és a tapasztalati akarat között. Rámutat ugyanis arra, hogy az indítékok, amelyekre a tapasztalati akaratot visszavezetjük, csak azt határozzák meg, amit bizonyos helyen, bizonyos időben, bizonyos körülmények között akarok, de nem azt, *hogy* egyáltalán akarok, sem pedig azt, *amit* adott jellememnél fogva akarok. A tapasztalati akarat mögött tehát van valami, amit az indítékok nem képesek megmagyarázni, aminek csak megnyilvánulását határozzák meg adott időpontban, de maga ez a valami, a jelenség mögött rejlő lényeg, kívül van az okság törvényének érvényességi körén. Ha Schopenhauer ezt a magánvalót mégis egy tapasztalati jelenségről nevezi el, saját indoklása szerint azért teszi, mert leginkább így képes fogalmat adni róla. Ezt az elnevezést pedig egyedül attól a jelenségtől kölcsönözheti, amely valamennyi között a legvilágosabb, mert a megismerés közvetlenül megvilágítja : az emberi akarattól. Valamennyi jelenség között az emberi akarat képes legjobban irányt és utat mutatni gondolkodásunknak a metafizikai akarat felé. Ha szabad e hasonlattal élni : az emberi akarat az az aknanyílás, amelyen át leszállhatunk abba a mélységbe, ahol közvetlenül megragadjuk a magánvalót. Az akarat elnevezés tehát *denominatio a potiori*, és jelentése rendkívül tágul, mert Schopenhauer átviszi az ember akarati életéről a legtávolabb eső jelenségek belső mivoltára, kiterjeszti az egész természet lényegére. Ezt a lényegét pillantja meg minden vakon ható természeti erőben : abban, amely az állati ösztönt hajtja és a növényt sarjasztja, abban, amely az élőlények tudattalan és vegetatív folyamatait irányítja, sőt abban is, amely a kristályt formálja, amely a mágneses vonzásban, az elektromos sarkok egyesülésében, a vegyi anyagok várokonosságában, a testeknek a föld felé esésében, a csillagvilágok mozgásában nyilatkozik. Mindezeket az erőket Schopenhauer az akarat fogalmának rendeli alá, ilyenképen az ismeretlen visszavezetve az ismeretesre ; mert az akarat

szerinte az egyetlen, amit közvetlenül bensőnkől ismerünk, sőt jobban ismerünk, mint bármi mást.

Mi az már most, amit az akaratról mint magánvalóról megállapíthatunk? Mindenekelőtt azt, hogy tökéletesen különbözik a jelenségtől s teljességgel mentes a képzetvilágot jellemző formáktól. Így nem áll reá nézve a képzet legeggyetemesebb meghatározottsága, t. i. az, hogy tárgy egy alany számára. Épp úgy nem vonatkoztatható reá a tér- és időbeliség. De tér és idő teszik lehetővé a sokaságot, vagy régi skolasztikus kifejezéssel: tér és idő az egyénítés elve — *principium individuationis*. Az akarat mint magánvaló tehát mentes minden sokaságtól: noha jelenségei számtalanok, ő maga egy. Az okság törvénye sem érvényes reá. A jelenségek világában minden szükségszerű, minden jelenség egy másikból következik. De az akarat egy, rajta kívül nincsen más valami, ami reá hathatna. Az akarat mint magánvaló tehát szabad. Ezek a meghatározások, mint látnivaló, csupa negatívumok. Mert ha az akaratról azt mondjuk, hogy *egy* és *szabad*, ezek is csak látszólag pozitív állítmányok. Tulajdonkép azt jelenti, hogy, mivel az akarat nincs térben és időben, tehát nem lehet sokaság, s mivel nem alkalmazható reá az okság elve, tehát nem lehet szükségszerűen meghatározott. Még egy negatívumot mondhatunk róla: nincsen célja. Mert a cél azt jelentené, hogy van rajta kívül valami más is, ami felé törekedhetnék; már pedig ez ellentmond annak, hogy az akarat egy. Marad mint egyetlen pozitívum a pusztá akarás, a vak, értelemtől meg nem világított, ösztönös vágy. Schopenhauer magánvalója tehát nem az emberihez hasonló, belátástól vezetett, célkitűző akarat; egész mibenléte a szüntelen, soha ki nem elégülő, céltalan, értelmetlen vágyakozás. Azzal, hogy Schopenhauer a sötét ösztönösség analógiájára gondolta a magánvalót, egész bölcselete irracionalisztikus jelleget kap s élesen elüt korának az eszményalkotó észt nagyratartó racionális bölcséletétől. Hogy milyen lelki indítékok határozták meg Schopenhauer metafizikai gondolkodását a magánvaló akaratnak illetően fel fogásában, arra később, a rendszer egészének elemzése alapján, kapjuk meg a feleletet.

Mi módon használja fel már most Schopenhauer a metafizikai akaratnak e fogalmát a tapasztalati valóság értelmezésére? Az igazi nehézség a tudat megértésében van: hogyan származtatható az ösztönös, tudattalan akaratból a megismerő tudatosság? A szervesetlen természetben, a fizika és kémia világában, tudattalanul ható okok kapcsolják össze a jelenségeket. A növényvilágban és az állati élet vegetatív folyamataiban a jelenségeket meghatározó ingerek ugyancsak tudattalanok. De az állati életben már megjelenik a tudat is. Az állati egyed ugyanis nem egy helyben maradvára várja a táplálékot, hanem neki kell azt felkeresnie és kiválogatnia. Ez szükségessé teszi a megismerést mint segédeszközt. Ezzel azonban egy csapásra megjelenik a világ másik arculata, a világ mint képzet, az alany és tárgy, tér és idő, sokaság és okság formáival. «Az akarat, amely eddig a homályban nagyon biztosan és csalhatatlanul ösztönét követte, e fokon világosságot gyujtott magának...»¹ Schopenhauernek kedvelt hasonlata, hogy a megismerés lámpa, amelynek rendeltetése, hogy megvilágítsa az akarat útját. Az állatoknak csupán szemléletes képzeteik vannak, fogalmi elvonásra nem képesek, ezért nem is tudnak elvonatkozni a jelentől. Az akarat tárgyasulásának legmagasabb foka, az ember, már nem éri be az állatoknak a szemlélethez kötött megismerő képességével. Rendkívül bonyolult életviszonyai között csak úgy tud boldogulni, hogy a szemléleti megismeréshez hozzájárul az elvont fogalmi megismerés, az ész, amely őt a múlt és a jövő áttekintésére s ezzel a jelentől független cselekvésre és saját akarat elhatározásainak teljes tudatosságára képesíti. Értelem és ész tehát nem oly őseredetiek, mint az akarat. Az akarat hozza létre tárgyasulásának magasabb fokozatait mint szerves, amely épp úgy, mint bármily testi szerv, eszköz csupán — μηχανή — az egyén és a faj fenntartásának szolgálatában.

Az akarat és a megismerő erők viszonyának ez az új meghatározása korszakos jelentőségű, mert alapjában rendítette meg az észnek a renaissance óta az európai gondol-

¹ Id. m., 27. §. 179. l.

ködásban uralkodó kiváltságos értékbecslését. Az újkor első századainak bölcselkedésében az ész a dolgok mértéke. A maga ítélőszéke elé vonja a történeti élet nagy alakulatait, vallást és erkölcsöt, államot és társadalmi berendezést, művészetet és gazdasági szervezetet, és a maga eszményei szerint akarja átalakítani a világot. A lelki erők sorában az ész a legmagasabbrendű. Az erkölcsi életet is olyképp fogják fel, hogy az ész belátása dönti el a cselekvést: az akarat ész-okoknak engedelmeskedik. Az észnek ez a nagyratartása a XVIII. század felvilágosodásában érte el tetőfokát, bár épp ebben a korban már élénk visszahatást is látunk feltétlen uralma ellen. Rousseau a szellemi kultúrában ismerte fel a társadalmi bajok gyökerét s az egyoldalú értelmi műveltséggel szemben az érzelem jogát hangoztatta. Kant is útját egyengette a lelki erők új értékelésének. Nemcsak az ész megismerő képességének határait jelölte meg, hanem az erkölcsiség nagy elvi kérdéseiben is más tényezőt, nem az ész belátását, tart döntőnek: az erkölcsi szabadság bizonyosságát nem a tudásra, hanem a hitbéli meggyőződésre alapítja, hirdetve ezzel a «gyakorlati ész primátusát az elméleti ész fölött». De a leggyökeresebb szakítást a multtal, a legfélreérthetlenebb állásfoglalást Schopenhauer akarat-metafizikája jelenti. Homlokegyenest megfordítja a régi rangfokozatot: az elsődleges lét metafizikai méltóságával egyedül az akaratot ruhazza fel, míg az értelemnek és észnek meg kell elégedniök a származék, járulék, eszköz másodlagos szerepével. Ez a tanítás döntőleg hatott az utolsó század ontológiai és lélektani gondolkodására. A régi intellektualizmus szinte egészen a voluntarisztikus világ- és lélekszemléletnek adott helyet. Ebben van Schopenhauer akarat-metafizikájának nagy művelődéstörténeti jelentősége.

III.

Ebből az akarat-metafizikából vezeti le Schopenhauer az ő pesszimiztikus életszemléletét. Okfejtésének mikéntjére nézve hallgassuk meg őt magát. «Minden akarás szükségletből fakad, tehát nélkülözésből, tehát szenvedésből.

Ennek véget vet a teljesülés ; ámde egy teljesült kívánsággal szemben áll legalább tíz teljesületlen : azután meg a vágyódás hosszantartó, a követelmények végtelenek ; viszont a teljesülés rövid és szűkösen mért. Sőt maga a teljesülés is csak látszólagos : a teljesült kívánság mindjárt új kívánságnak ad helyet : amaz már felismert, emez még fel nem ismert tévedés. Tartós, többé el nem múló kielégülést semmiféle kívánt tárgy elérése nem nyújt . . . »¹ Schopenhauer tehát az emberi életet akarván értelmezni, ennek alapvető oldalát, az akaratot elemzi. A tapasztalati akaratnak alapvető életműködésül való felfogása, mint láttuk, Schopenhauer akaratmetafizikájában találja igazolását. Legjellemzőbb vonását is a tapasztalati akarat a metafizikaitól kölcsönzi : emennek cél- és végnélkülisége nyilvánul a tapasztalati akarat kielégíthetetlenségében, céljait folyton változó nyugtalanságában. Az akarás folyamatában Schopenhauer két mozzanatot állít egymással szembe : a vágyódást és a teljesülést. Amazt a szenvedéssel, emezt a boldogsággal azonosítja. Ha ily módon összeállítja az élet mérlegét, a szenvedés összege szükségképpen fölülmulja a boldogságét, először, mert a vágyódást, azaz szenvedést nem mindig követi a teljesülés boldogsága, másodsor, mert ha követi is, csak rövid tartamú a szenvedés tartamához képest, s harmadszor, mert ezt a boldogságot is lerontja még az elért cél hívságos voltának felismeréséből származó csalódás tudata. De bármily aránytalan is a mérleg két serpenyőjének megterhelése, a boldogságé e fogalmazás szerint mégsem maradna teljesen üres ; a kielégülés öröme, bármennyire ritka és rövidéletű is, mégis pozitív érték, amely varázst adhatna az életnek s élni érdemessé tehetné. Ámde Schopenhauer a továbbiakban olyan értelmezést ad a kielégülés fogalmának, amely a boldogság élményét elvileg megfosztja pozitív érték-jellegétől. «Minden kielégülés, vagy amit rendszerint boldogságnak neveznek, tulajdonképp és lényegileg mindig csak *negatív* s egyáltalában sohasem pozitív. Nem olyan boldogság az, amely eredetétől fogva és magától áramlik reánk, hanem

¹ Id. m., 38. §. 230. és k.

mindig egy kívánság kielégülése. Mert valamilyen kívánság, azaz hiány minden élvezetnek megelőző feltétele. De a kielégüléssel megszűnik a kívánság és vele együtt az élvezet. Ennélfogva a kielégülés vagy boldogság sohasem lehet több, mint egy fájdalomtól, egy szükségtől való szabadulás».¹ Ezzel Schopenhauer pesszimizmusa teljessé, minden viszonylagosságot kizáróvá válik. Ez a pesszimizmus az élet érzelmi reflexei közül csak egynek, a fájdalomnak valóságát ismeri el; amit örömmek, gyönyörnek nevezünk, szerinte nem valóságos, mert nem közvetlen élmény, mint a fájdalom, hanem ráeszmélés csupán egy fájdalomérzés elmúlására vagy távollétére; nem is érzelmi, hanem gondolati elem; egy hiánynak a képzete: negatívum. Ez a pesszimizmus nem a szenvedés és gyönyör tapasztalati arányára, hanem bölceleti elvekre támaszkodik. Lényegét nem is befolyásolhatja a tapasztalat. Az ő szempontjából egyremegy, valamennyi vágyunk teljesül-e, vagy egyetlenegy sem. Mert ha valamennyi vágyunk teljesül is, a mérleg két oldalának arányán ez mit sem változtat: a kielégülés sokszoros öröme sem jelent pozitív mennyiséget — mint ahogyan egy szorzat, bármily nagy is egyik tényezője, minden esetben nulla, ha a másik tényezője nulla. Ha ezt a pesszimizmust bírálni akarjuk, ez nem állhat abban, hogy az élet boldogságtényeit szegezzük vele szembe, hanem csakis abban, hogy gondolati előfeltevéseit vizsgáljuk.

Mindenekelőtt kérdezzük: kikerülhetetlenül szükség-szerű következménye-e a pesszimizmus az akarat-metafizikának? Ha ezzel a kérdéssel a bölcelet történetéhez fordulunk, a válasz nemleges lesz. Azt látjuk ugyanis, hogy más gondolkodók, mint pl. Fichte vagy Nietzsche, ugyancsak voluntarisztikus metafizika alapján állottak s mégis a pesszimizmustól nagyon távoleső, vele éppen ellentétes életszemlélethez jutottak. A schopenhaueri pesszimizmust a legegyszerűbben így lehetne formulálni: az élet lényege az akarat, akarni annyi, mint szenvedni, az élet tehát szenvedés. Mint látni, a középső tétel az a gondolatlépés, amellyel a schopen-

¹ Id. m., 58. §, 376. l.

haueri okoskodás áthajlik a pesszimizmushoz. Azaz elfogadva a schopenhaueri metafizikát, csak akkor kell a pesszimizmus következményét is magunkévá tennünk, ha igaz az, hogy akarni annyi, mint szenvedni. Ámde egyetemes érvényű igazságnak mondható-e ez a tétel? Ha valaki azt állítja, hogy minden akarását szenvedésnek érzi, ezt nincs módunkban megcáfolni. De ha ezt az *egyéni* lélektapasztalatot általánosítani akarja, mondván, hogy az ember akarati élete, az akarás lélektani természeténél fogva, csakis szenvedés, ennek joggal ellenmondhatunk. Az elfogulatlan tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy az akarás gyönyörrel is járhat együtt, sőt többnyire együtt is jár vele kisebb vagy nagyobb mértékben. Ez a gyönyör abból fakad, hogy az akarásban az ember érzi tettvégyának felszabadulását, erejének és képességeinek próbáratevésését, s ez már magában is élvezetes, akár célba jut az akarat, akár nem. Schopenhauer szerint csak a célbajutás, az akarás végpontja jelent boldogságot. De a tapasztalat tanúsága szerint nemcsak a vágyteljesülés, a kívánt tárgy bírása boldogít, hanem bizonyos mértékben már a bírásnak pusztá reménye is, a célnak mindjobban megközelítése, a lehető sikernek gondolatban előzetes megélése és kiszínezése; s ha utóbb a teljesülés el is marad, a megélt örömezők, noha irreális gondolatokhoz fűződtek, nem válnak kevésbé valóságosakká. Ha pedig nem áll, hogy akarni annyi, mint szenvedni, akkor nincs is logikailag kényszerítő kapcsolat Schopenhauer akarat-metafizikája és pesszimizmusa között.

Azonban tegyük fel, hogy Schopenhauernek az akarást a szenvedéssel azonosító tétele elfogadható volna, vajjon akkor helyes-e hédónikus számvetése? Schopenhauer tagadja az örömező pozitív voltát, mégpedig oly ismertető jel alapján, amelyet könnyen ellenőrizhetünk. «Közvetlenül — úgymond — mindig csak a hiány, azaz a fájdalom van adva számunkra. A teljesülést azonban és az élvezetet csak közvetve ismerhetjük meg olyképpen, hogy visszaemlékszünk az előző szenvedésre és nélkülözésre, amely beálltakor megszűnt».¹ A pozitívitásnak, a valóságosságnak ismertető jegye

¹ Id. m., 58. §, 377. 1.

tehát Schopenhauer szerint : a közvetlen adottság. A gyönyör vagy öröm szerinte nem közvetlenül észlelhető valami, hanem csak tudomásul vétele annak, hogy a megelőző fájdalom megszűnt. Ezzel szemben a lélektani tapasztalat azt mutatja, hogy a gyönyör épp annyira valóságos, mert épp oly közvetlen adottság, mint a fájdalom. A gyönyör nem összevetési művelet eredményének tudomásul vétele, nem visszaemlékezés valamire, ami volt, de már nincs a tudatban, egyáltalában nem gondolatszerű jelenség, hanem énünknek épp úgy érzelmi mozzanata, mint a fájdalom, csak hogy az ellentétes hangulatminőség irányában. Ezzel azonban Schopenhauer pesszimizmusa elvesztette elvi alapját. Annak lényegéhez hozzátartozik a szenvedés egyedulalma, az öröm valóságát tagadó egyoldalúság. Mihelyt azonban a javak mérlegén a szenvedés mennyiségével szemben pozitív örömmennyiség mutatkozik, akkor, bármily csekély is az utóbbi, mivel nincs objektív mérték a kettőnek összevetésére, nincs is módunk annak objektív megállapítására, hogy a szenvedés, vagy az öröm van-e túlsúlyban. Így teljességgel az egyéni megítélés dolga, hogy értékesnek tartjuk-e az életet örömeiért szenvedései ellenére, avagy értéktelennek szenvedései miatt örömei ellenére. Még szembeszökőbb ez az összemérhetetlenség, ha az élet javainak becslésénél nemcsak, amint Schopenhauer teszi, a hédónikus értékeket, hanem az élet másnemű értékeit is számbavesszük. A tudományban, művészetben, erkölcsiségben, vallásban, az igaznak, szépnek, jónak és szentségesnek birodalmaiban oly értékességekkel van dolgunk, amelyek egészen más síkban vannak, mint a gyönyör és a fájdalom, s ezért teljességgel értelmetlen volna az a kérdés, hogy a szenvedésnek mekkora mennyisége ér fel pl. egy tudományos elmélet, vagy egy művészi alkotás értékességével. De Schopenhauer értéktábláján csak hédónikus értékek szerepelnek s így az emberélet nagyon leegyszerűsített szkéma alakját mutatja. Szüntelen vágyakozás űzi-hajtja az egyént egyik céltól a másikhoz. Állandó kísérője a szenvedés, amely épp úgy a lét mélyéből fakad, épp oly szubstanciális, mint maga az akarás. Közben a szenvedés ritka, pontszerű szünete: a vágyteljesülések — öröm, amely nem öröm.

IV.

Mégis vannak pillanatok, amikor az egyén fölszabadul az akarat e zsarnoksága alól. Ez történik az esztétikai szemléletben. Schopenhauer szerint az esztétikai szemlélet megismerő magatartás, de a megismerés e fajtájának mások a szempontjai, más a tárgya, más még az alanya is, mint a dolgok mindennapi szemléletének. Az utóbbiban a tárgyat tér- és időbeli és oksági viszonylataiban tekintjük, s ez a megismerésünk, közvetlenül vagy közvetve, de mindenképpen az akaratot szolgálja. Az esztétikai szemléletben a tárgyat kiemeljük más tárgyakkal való kapcsolataiból s nem akaratunkhoz való viszonyában, hanem önmagában, a maga mi-voltában nézzük; elmerülünk benne, szinte egygé válunk vele. Amit így fölfogunk, nem az egyéni jelenség, hanem örök lényege, *eszméje*. S a szemlélő alany sem a régi, mert eloldotta magát az akarattól, levetette egyéniségét, s most önmagáról, vágyairól megfeledkező, tiszta alanya a megismerésnek. Ebben a kapcsolatban tehát egy eddig még nem említett metafizikai létformának jut fontos szerep: az eszmének, a szó platonai értelmében. Schopenhauer a platonai eszmetan alap gondolatát szervesen beleillesztette a maga bölcseletébe és esztétikájának egyik sarkfogalmává tette. Eddig a világ kettős arculattal tárult elénk: mint képzet és mint akarat; most harmadik módon is mutatkozik: mint a platonai eszmék világa. Ennek metafizikai helye középuött van a jelenségek és a magánvaló között. Az eszme közvetlenül tárgyiasítja meg a magánvalót; a képzetvilág formái közül csak a leg-egyetemesebb érvényes reá: az, hogy mint a szemlélet tárgya egy szemlélő alanyhoz tartozik. A jelenségek közvetve tárgyiasítják meg a magánvalót; de ez a tárgyiasulás tökéletlenebb, kevésbé hű, mert tisztaságát megzavarják a tér, idő és okság formái. Az eszme képzetszerű foglalata annak, ami az egyes dolgokban maradandó lényeg, igaz tartalom; az egyes dolgok tűnények, keletkeznek és elenyésznek, az eszme változatlan és örök. A jelenség nem adekvát, az eszme «a lehető legadekvátabb tárgyiasulása az akaratnak vagy

magánvalónak, sőt maga a magánvaló, csakhogy a képzet formájában».¹

Mármost az örök eszmék ábrázolásában látja Schopenhauer a művészet mivoltát. Művész az, aki a jelenségek lényegét tiszta szemléletben felfogni s festményben, szoborban, költeményben vagy másfajta műremekben kifejezni képes. A schopenhaueri esztétika a művészi alkotást első sorban befogadásnak, szemlélő megismerésnek látja; ami benne észrevehetőbb cselekvőség, az a befogadottnak kivetítése, a megismerés közlése. A lángelme nem egyéb, mint a szemlélésnek, a tárgyban való felolvasásnak rendkívüli képessége. A géniusz teljesen meg tud feledkezni magáról és személyes érdekeiről, hogy mint pusztá megismerő alany, mint «tiszta világszem», elmerüljön tárgyában, nem rövid pillanatokra csupán, hanem annyira, hogy látomását fölényes művészettel meg is tudja rögzíteni. Az átlagember nem képes hosszabb ideig érdek nélkül szemlélni a dolgokat, figyelmét csak az tudja tartósabban lekötni, ami akarásával bármily távoli vonatkozásban van. Ezért csak futó pillantásai vannak a természeti és művészeti szépség s jelentős életjelenségek számára. Ez a kétféle magatartás az élet jelenségeivel szemben kifejeződik az emberek tekintetében is. A genialis emberé szemlélődő, a közönséges emberé fürkésző. Amazt jellemzi a megismerés határozott túlsúlya az akarás fölött, emezt az akarás túlsúlya a megismerés fölött, mert ezt csak az akarás ösztönzi tevékenységre. Mindamellettt fel kell tennünk, hogy minden emberben bizonyos fokig megvan az a képesség, hogy az egyes dolgokban föl ismerje eszméjüket, különben képtelenek volnának a művészet, illetőleg a természeti szépség élvezésére. De a műremekben könnyebben ismerjük föl az eszmét, mint a természeti valóságban, mert a művész az eszmét már a valóság zavaró véletleneinek elhagyásával ábrázolja.

Az esztétikai szemléletnek az akarattól való függetlenségéből következik felszabadító érzelmi hatása. A schopenhaueri gondolkodás előfeltevései szerint ez az érzelmi hatás,

¹ Id. m., 32. §, 206. l.

vagyis az esztétikai állapot, nem lehet más, mint a nyugalom állapota. Amíg akarunk űz-hajt, akár bajtól félünk, akár élvezetet kergetünk, nem lehet nyugalomban részünk; az akarás alanya «örökké epedő Tantalus». De ha akármilyen okból ki tudunk emelkedni az akarás végtelen folyamából, ha megismerésünk le tudja vetni az akarat rabszolga-jármát s érdek nélkül, teljes odaadással és tárgyilagossággal merülünk el a dolgokban, akkor jóleső nyugalom fog el. Ezzel a jellemzéssel Schopenhauer az esztétikai örömet közös nevezőre hozza a vágyak teljesülésének örömeivel: mind a kettő az akarat gyötrelmeitől való mentességet jelent. A schopenhaueri előfeltevésekkel nem terhelt gondolkodás a kettőt minőségileg bizonyára igen különbözőnek veszi, úgyhogy alig is talál más hasonlóságot köztük, mint azt, hogy mind a kettő az örömezők sorába tartozik. Azonban a schopenhaueri értelmezés csak mennyiségi különbséget lát a kettő között: a vágyteljesülés tartama alig egy időpont, két akarat-ív találkozó, vagy ha úgy tetszik, elválasztó pontja, míg az esztétikai öröm tartósabb — bár Schopenhauer keserűen panaszolja, hogy gyengeségünk miatt nem tudunk sokáig megmaradni az esztétikai szemléletben, mert ha tárgyának bármilyen vonatkozása akaratainkra ismét tudatunkba lép, a varázsnak egyszerre vége: visszaesünk akaratainktól irányított gondolkodásunkba s vele régi gyötrelmünkbe. Néha azt hinnők, Schopenhauer idevágó fejtegetéseit olvasva, hogy az esztétikai gyönyört pozitív jóérzésnek fogja fel, mint amikor például azt írja, hogy az esztétikai szemlélet nyugalmanak beálltával teljességgel jóérzés tölt el bennünket (und uns ist völlig wohl). De hogy lényegileg mégis negatívumnak tekinti, világosan mutatja az ilyen határozott fogalmazás: «Ez az a fájdalomtalan állapot, amelyet Epikuros mint a legfőbb jót és mint az istenek állapotát dicsőített: mert arra a pillanatra megszabadultunk az akarat galád ösztönzésétől, az akarás fegyencmunkájának szombatját ünnepeljük, Ixion kereke megállt».¹ Úgy tetszik tehát, mintha a szépségnek, a művészetnek egész hatása és értéke

¹ Id. m., 38. §. 231. l.

kimerülne abban, hogy ideig-óráig megváltanak az élet kínjaitól.

S mégis, épp ezen a ponton, Schopenhauer művészet-bölcselete rést üt pesszimizmusán, mert az esztétikai szemlélet értelmezésében elismert egy új gyönyör-elemet is, amelytől lehetetlen a pozitív értékességet megtagadnunk. Schopenhauer ugyanis rámutat az esztétikai élmények elválaszthatatlan két mozzanatára, egyrészt a tiszta, megismerő alanyra, másrészt az eszmére mint a megismerés tárgyára, s megállapítja, hogy az esztétikai öröm majd inkább az alany felszabadultsági érzéséből, majd inkább a *tárgy jelentős voltából* fakad. E gondolat fontosságát mutatja az, hogy Schopenhauer egész művészetbölcseletének egyik vezető gondolatává teszi, amennyiben ama kétféle elem különböző dinamikai eloszlása szerint állítja egységes fokozatba a művészeteket. «Az esztétikai élvezet forrása majd inkább a megismert eszme felfogásában, majd inkább abban a boldogságban és lelki nyugalomban van, amely a minden akarástól s vele együtt minden egyéniségtől és a belőle fakadó gyötrelemtől megszabadult tiszta megismerés sajátja. Az esztétikai élvezet egyik vagy másik alkatrészének ez a túlsúlya attól függ, hogy az intuitíve felfogott eszme alacsonyabb vagy magasabb foka-e az akarat tárgyasulásának. Így a szép természetnek... és az építőművészet műveinek esztétikai szemléletében a tiszta, akaratnélküli megismerés élvezete túlnyomó, mert az itt felfogott eszmék az akarat tárgyasulásának csak alacsony fokozatai, tehát nem mély jelentőségű és sokatmondó tartalmú jelenségek. Ellenben ha állatok és emberek az esztétikai szemlélet vagy ábrázolás tárgyai, az élvezet inkább ezeknek az eszméknek, az akarat e legtisztább nyilvánulásainak, objektív felfogásában lesz; mert ezek az alakoknak legnagyobb változatosságát, a jelenségek gazdagságát és mély jelentőségét mutatják s legtokéletesebben nyilatkoztatják az akarat lényegét».¹ E szerint tehát az esztétikai gyönyörűség két elemből tevődik össze: az egyik — úgy mondhatjuk — a nyugalom boldog-

¹ Id. m., 42. §, 250. és k.

sága, a másik a megismerés boldogsága. Ha amazt Schopenhauerrel negatívumnak vennők is, emezt mindenesetre pozitívumnak kell tekinteni. Pozitivitását semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy a szemlélet tárgyi mozzanata határozza meg egy művészet vagy egy műredek rangját: minél jelentősebb a tartalma, minél lényegesebb az «eszme», amelyet ábrázol, annál magasabbrendű a művészet és a műredek s annál mélyebb az esztétikai öröm. A tartalom jelentősége szempontjából legalacsonyabban áll Schopenhauer szerint az építőművészet, mert esztétikai anyaga egyedül két alsóbbrendű eszme, a nehézség és merevség küzdelme. Legmagasabban áll a drámai költészet, mert a legjelentősebb eszméket szemlélteti: az akaratnak az emberiség végtelen szenvedésében nyilvánuló meghasonlottságát önmagával, a szenvedésnek a véletlenből és tévedésből, de leginkább magából az emberi természetből, az egyéni akarattörekvések kereszteződéséből fakadását, az önzésnek a szenvedés és megismerés által megtisztult tragikus egyénben elhalását és legmagasabb fokon, a világ lényegének tökéletes megismerésével, az élethez való akaratnak teljes megtörését. Egészen különleges a zenének a helye a művészetek sorában. A zene nem az eszméket ábrázolja, mint a többi művészet, hanem *magát az akaratot*. Metafizikai rangja oly magas, mint az eszméké: közvetlen tárgyiasulása és képmása az akaratnak. Innen van, hogy a zene hatása sokkal mélyebb, lélekbe markolóbb, mint a többi művészeté — «ez csak az árnyékról, a zene a lényegről beszél» — s nyelve oly világos, hogy még a szemléletes világnál is érthetőbb. Így Schopenhauer esztétikája egészen metafizikai színezetű. A művészet nem a tapasztalati világnak, hanem metafizikai valóknak, az akaratnak és közvetlen tárgyiasulásainak, az eszméknek, utánzó ábrázolása, s a műredek jelentősége tartalmának metafizikai jelentőségétől függ. Az esztétikai érték a metafizikainak rendelődik alá. De a pesszimizmus rendszere át van törve, a hédónikus értéksor mellett egy másnemű értéksor is szóhoz jut, amelynek megélését az életnek értelemadó, pozitív javai között kell elkönyvelni. Schopenhauer, a művészlélek, rácáfolt Schopenhauerre, a pesszimizmára.

V.

A művészet az egyik megváltó erő az emberi életben, a másik az erkölcsiség. Schopenhauer erkölcstana nem imperatív jellegű, hanem a megismerésnek egy neme. Nem akar előírásokat adni az emberi magatartásnak, sem pedig egy egyetemes erkölcsi elvet föllállítani, amelynek minden cselekvésben érvényesülnie kell, hanem a valóságos erkölcsi életet akarja értelmezni. Az ember erkölcsisége ugyanis Schopenhauer szerint legbensőbb lényegében, kanti kifejezéssel: intelligibilis jellemében gyökerezik. Megismerés ezt meg nem változtathatja; az erény nem tanítható. Épp oly balgaság volna, mondja Schopenhauer, elvont erkölcstani előírásoktól azt várni, hogy erényes, nemes és szent embereket neveljenek, mint az esztétikától azt, hogy költőket, szobrászokat és muzsikuskokat támasszon. Az akarat az első, őseredeti az emberben, a megismerés révén a tapasztalat folyamán megtudja csupán, hogy milyen ez az akarat, azaz megismeri a maga jellemét. Az akarat milyensége tehát megelőzi a megismerést, nem pedig követi. Az ember eljuthat ahhoz a fölismeréshez, hogy az élet kikerülhetetlenül tele van szenvedéssel, mégsem következtethetünk semmit belőle akarati magatartására nézve. Lehet úgy, hogy ez a fölismerés nem válik akaratának gátjává, hanem az ember tovább is akarja az életet, gyönyörei ellenében szívesen vállalva a szenvedést. Ez az élethez való akarat igenlése. De lehet az is, hogy azon fölismerés nyomán az ember megundorodik a világtól s nem akar többé semmit tőle. Ez az élethez való akarat tagadása. Hogy melyik eset áll be, nem a megismeréstől függ, hanem egyedül az akarati adottságtól. Ez magamagát határozza meg és a maga törvényét követi. Ezért értelmetlen Schopenhauer szerint az olyan erkölcstan, amely kívülről akar törvényt szabni az akaratnak. Schopenhauer tehát az imperatív erkölcstan elhárítását metafizikai alapelveivel indokolja. Mi később még más módon is próbáljuk indokolni.

Ha most Schopenhauer erkölcstanának főeszméit tekintjük, azt látjuk, hogy azok is metafizikai jelentőségüktől kapják értelmüket. Az erkölcsi élet előfeltétele egy meta-

fizikai beállítódás, csakúgy, mint az esztétikai életé. Az esztétikai életben az ember intuitív módon szemléli az egyéni jelenségben a benne rejlő egyetemest, az eszmét. Az erkölcsi életben viszont az ember intuitív módon felismeri magamagának más egyénekkel való lényegazonosságát. Ha az ember átlátja és belsőleg átérzi, hogy az egyénekre oszlás csak a képzetvilágnak csaló látszata és hogy valamennyit ugyanaz a lényeg élteti, mert valamennyi ugyanannak az akaratnak megjelenése : akkor embertársait nem szeretheti kevésbé, mint önmagát. Minden élő e lényegbeli azonosságának kifejezését látja Schopenhauer a Vedának ebben a tőle többször idézett formulájában : *Tat twam asi* (ez te vagy). De miben nyilvánulhat ez a szeretet? A szenvedő egyén élete folytonos törekvés a maga szenvedéseinek enyhítésére ; a magát minden élővel azonosító ember mások szenvedését is a magáénak érzi és cselekedeteivel azt enyhíteni törekszik. A szeretet tehát *részvét*. Schopenhauer teljességgel azonosítja a kettőt, a szeretetnek más értelmét nem ismeri el. «Minden igaz és tiszta szeretet részvét, az olyan szeretet pedig, amely nem részvét, önzés».¹ Ezt az egyoldalú értelmezést érthetővé teszi az, hogy Schopenhauer erkölcstana csak így illeszkedik bele következetesen pesszimiztikus rendszerébe. Ha ugyanis szeretet, jószág, nemesség nem egyebek részvétnél s a belőlük fakadó cselekedetek egyedül a szenvedés enyhítésére irányulnak, akkor az ilyenképpen keltett érzelmi hatás hédonikus értéknek bizonyul. Schopenhauer szerint ez a hatás negatívum ; nem az öröm lesz több, csak a szenvedés lesz kevesebb általa. Viszont ha Schopenhauer a szeretetnek más értelmét is elismerné, ezzel sajátos etikai értéknek adna helyet, amely az életszámla pozitív oldalára kívánczok. Pedig ennek az oldalnak a pesszimizmus teljessége érdekében üresnek kell maradnia.

Azonban a szeretet csak enyhíti, apasztja a szenvedést, de nem szabadít meg tőle egészen. Hogy az ember igazi megváltást találjon, végig kell mennie azon az úton, amelyet valamennyi lény azonosságának fölismerése nyit meg előtte.

¹ Id. m., 67. §, 444. l.

Ennek az útnak végpontja az, amit Schopenhauer az élethez való akarat megtagadásának nevez. Ha ugyanis az ember fölismerte az akarat azonosságát valamennyi jelenségben ; ha szétfoslott a Maja bűvös fátyla s ő nem látja magát többé önzően más egyénektől különvalónak : ha megvilágosodott előtte e világ dolgainak folytonos enyészete, a hiú célkergetések szüntelen kárhozata, az önmarcangoló élet végeszakadatlan szenvedésének az örökké éhes világakaratból fakadása : akkor a világ dolgai elvesztik számára varázsukat, úgyhogy az akaratnak többé nem *motívumai*, hanem *quietívumai* lesznek. Az ember nem akar többé semmit az élettől, megveti élvezeteit ; magatartása az önkéntes lemondás és teljes akaratnélküliség : az *aszkézis*. Az aszkézis mint lelki beállítás és életforma magában foglalja az erkölcsit, de sokkal gyökeresebb és végletesebb nála, úgyhogy merőben másneműnek kell venni. Schopenhauer élesen különböztet a kettő között. «Az ember nem elégszik meg többé azzal, hogy másokat úgy szeret, mint önmagát, s hogy érték annyit tesz, mint önmagáért ; hanem utálat támad benne... az élethez való akarat, ama siralmasnak megismert világ magva és lényege iránt».¹ Az aszkétikus magatartást Schopenhauer részletesen jellemzi. Önkéntes és teljes szűzesség, szándékos szegénység, gyalázatnak és szenvedésnek kimeríthetetlen türelemmel és szelídséggel elviselése, a rossznak jóval viszonzása, a harag elfojtása, a testnek bőjttel és más nélkülözésekkel sanyargatása : mindennek célja az akaratnak mindjobban megtörése és elölése, «nehogy a vágyak teljesülése, az élet édessége, újraélessze az akaratot, amely iránt az önmegismerés utálatot keltett».² Ha pedig eljön a halál, az élethez való akarat megtagadója mint epedett megváltást örömmel fogadja. Ezt az életformát találja Schopenhauer megvalósítva a kereszténység és más vallások, különösen a hinduk és buddhisták szentjeiben. Bennük, a világ legyőzőiben, nem pedig a világhódítóknak, látja a legnagyobb, legjelentősebb emberi jelenséget. Nekik, az élettől elfordulóknak, jut osztályrészül a léleknek az a békéje, amelyért az élet-

¹ Id. m., 68. §, 449. l.² U. o., 450. l.

akarás hálójában vergődök oly hiába epednek. «Akiben meggyökerezett az élethez való akarat megtagadása, bármily szegény, örömtelen és nélkülözésekkel teli is állapota kívülről tekintve, telve van benső örömmel és igaz, mennyei nyugalommal. Ez nem az a nyugtalan életkedv, az az újjongó öröm, amelynek heves szenvedés a szükségszerű megelőzője vagy követője, amint azt az életvidám ember életmódja mutatja; hanem rendíthetetlen béke, mély nyugalom és benső derűtség — oly állapot, amelyre ha szemünkkel látjuk, vagy képzeletünkkel elgondoljuk, csak a legnagyobb vágyódással tekinthetünk».¹ «Az ilyen ember... már csak tisztán megismerő lény, homálytalan tükre a világnak. Őt már nem aggaszthatja, nem mozgathatja többé semmi: mert az akarásnak azt az ezer szálát, amely bennünket a világhoz kötve tart és mint vágy, félelem, irigység, harag állandó fájdalom közepett ide-oda rángat, mind elvágta. Most nyugodtan és mosolyogva tekint vissza e világ káprázataira, amelyek valamikor az ő lelkét is tudták mozgásba hozni és gyötörni, azonban most oly közömbösen állnak előtte, mint a sakkfigurák befejezett játék után, vagy mint reggel a ledobott álarcos ruhák, amelyeknek alakjai farsangi éjtszakán incselkedtek velünk és nyugtalanítottak bennünket».² — A szentnek e lelkületével homlokegyenest ellenkezik az öngyilkosé. Schopenhauer fontosnak tartja rámutatni arra, hogy az öngyilkosság nemcsak hogy nem tagadása az akaratnak, hanem ellenkezőleg, erős igenlésének tanúsága. Az akarat tagadásának lényege ugyanis az élet gyönyöreinek megutálása, nem pedig a menekülés szenvedései elől. Az öngyilkos nagyon is akarja az életet, de mivel vágyai nem teljesednek s az e miatt reázduló szenvedést vállalni nem akarja: elveti, nem az élethez való akaratot, hanem az életet. Épp az életakarát túlsága, a lemondásra való képtelenség készíti az öngyilkost tettére; «mert nem szűnhet meg akarni, megszűnik élni».³ De az önmegsemmisítés csak a jelenséget éri; erőszak nem töri meg a magánvaló akaratot; ez, meg nem gyengült hatalmasságban, megváltatlan marad.

¹ U. o., 461. l.² U. o., 462. l.³ Id. m., 69. §, 472. l.

Csak a megismerés bírhatja rá ömagának megtagadására és megváltására. S ez a megváltottság: a megismerés egyeduralma. «Csak a megismerés maradt meg, az akarat eltűnt».¹ «Ha pedig e megismerésnek rövid foglalatót kérdeznők, Schopenhauer megadja reá a választ a mű utolsó mondatában: «Akkiben az akarat megfordult és megtagadta önmagát, azoknak ez a mi annyira valóságos világunk valamennyi napjával és tejútjával — semmi».²

VI.

Az élettágadás által való megváltás tana Schopenhauer vallásbölcselete. Vele a vallás, jobban mondva, a megváltó vallások legbensőbb lényegét vélte megragadni, épp úgy mint a részvét tanával az erkölcsi életét és mint az érdek nélküli szemlélet tanával a művészetét. Mind a háromnak lélektani alapja a közönséges gondolkodástól elütő metafizikai látás, az intuitív megismerés, s mind a három, bár különböző módon és különböző mértékben, a megváltást szolgálja. Mivel nem minden ember képes, vagy legalább is: mivel az emberek nem egyformán képesek a metafizikai látásra, azért a schopenhaueri értelemben vett esztétikai, erkölcsi és vallási élet többé-kevésbé a sokaságból való kiemelkedést, kiválasztottságot jelent. Különösen áll ez az élettágadás által való megváltásra. A szentség csak a legkevesebbeknek, a ritka kivételeknek jut osztályrészül. Ehhez a megváltáshoz genialitás kell. A szentek, az aszkéták: az akarattágadás genie-jei. Az a megismerés, amely megváltásuk feltétele, nem egyszerűen gondolkodási művelet, sőt nem is kell, hogy a bölcseleti belátásnak mindent értelemszerűen átható tudatosságáig emelkedjék, hanem az egész lelkét-szellemet hatalmába ejtő intuíció. A gondolkodás utánarajzolhatja a hozzá vezető utat, felismerheti, elemezheti, de egymagában elő nem idézheti. Az akarat megfordulása irracionális, misztikus történés: kegy. Így Schopenhauer megváltástana a legarisztokratikusabb tanítás. Pesszimizmusának egyik leg-

¹ Id. m., 71. §, 486. l.

² U. o., 487. l.

jellemzőbb pontja, hogy a szenvedéstől való megváltódás az élettágadás által nem áll minden ember hatalmában. A nagy sokaság szükségkép megváltatlan marad és sorsszerűen szenvedésre van kárhóztatva.

Azonban lehetetlen észre nem venni bizonyos ellentmondást az akarat önmegsemmisítésének fogalmában. Az akarat a világ lényege, szubstanciája. Hogyan semmisítheti meg a szubstancia magamagát? Az eszméről mint az esztétikai szemlélet tárgyáról szólva, Schopenhauer többször idézi Platon *Timaios*ából: *ἀεὶ ὄν, καὶ μηδέποτε οὔτε γιγνώμενον, οὔτε ἀπολλόμενον*, (az eszme) mindig létező és soha se nem keletkező, sem el nem enyésző. Ezeket a tulajdonságokat az eszme Schopenhauer rendszerében is megtartja, de az akartól mint a szubstanciától kölcsönzi őket, amelynek közvetlen tárgyasulása, énünkön át szemlélt mása. Ha a másolatot, az eszmét, megilletik a változhatatlanság és örökkévalóság, nem illetik-e meg az eredetit, a szubstanciát még inkább? Kihámozva mythikusnak tetsző képlegességéből s lehető szabatos elvontsággal fogalmazva, az akarat önmegsemmisítése azt jelenti, hogy az akarat nem akar többé; ez pedig épp oly logikai ellentmondás, mint az, hogy a létező nem létezik többé. Azt is kérdezhetjük, mi marad meg az akarat önmegsemmisítése után az egyénben. Schopenhauer válasza ez: a megismerés. Ámde a megismerésről Schopenhauer azt tanítja, hogy az akarat teremtette magának a maga szolgálatára a jelenségek világában. Tehát a megismerés, a jelenség: a szolga; az akarat, a magánvaló: az úr. Ez a szolga néha önállósítja magát. Ilyenkor azt teszi, hogy enyhíti és ideiglenesen szünetelteti az úr okozta szenvedést — más szóval: erkölcsi és esztétikai kultúrát teremt. Általában: minden jó, minden felsőbbrendű öröm, minden nemesebb tett egyedül tőle ered. Végül pedig, a szenvedés teljes megszüntetése érdekében, rábírja az urat, hogy semmisítse meg önmagát, s azután ő, a szolga, egyedül marad a porondon. A jelenség tehát hatalmasabb lesz, mint a magánvaló, az eszköz legyőzi azt, aki a maga használatára megalkotta. Növeli a zavart, hogy a megváltás gondolatát egyszer a következő fogalmazásban olvassuk: «A természet az akaratot

a világossághoz vezeti, mert az akarat csak a világosságban találhatja megváltását». ¹ Ez úgy hangzik, mintha nem is az akarat volna a mindentől független szubstancia, hanem fölötte állna a természet, s az akarat nem is magától, hanem e nála hatalmasabb tényezőtől irányítva jutna el a megváltó megismeréshez. Így a megváltás intuíciója az akarat és a megismerés viszonya szempontjából nem találta meg a logikailag kifogásolhatatlan, a rendszer alapszemléleteinek és alapelveinek teljesen megfelelő kifejezést. Nem találhatta meg, mert a megismerés szerepe Schopenhauer rendszerében kezdettől fogva ellentmondásos. A schopenhaueri akaratfogalom sajátos tartalmánál fogva a megismerés nem gyökerzik elég szervesen a világ lényegében, nem eredeti tevékenysége az akaratnak, s mégis az a feladat háramlik reá, hogy döntően befolyásolja, teljesen megfordítsa a világlényeget, az akaratot.

Schopenhauer bölceletét a maga egységében és belső szerkezetében megértjük, ha pesszimiztikus világ-érzéséből, illetőleg az ebben rejlő értékelésből indulunk ki. Ez az elsődleges. ² Schopenhauer értékelése negatív: a világot értéktelennek érzi. Ez a negatív értékelés kisugárzik metafizikai, esztétikai és erkölcsstani gondolkodására s olyképpen hat alapvető fogalmainak alakulására, hogy rendszere a maga egészében pesszimiztikus értékelését igazolja. Innen van, hogy Schopenhauer világakarata nem gondolattól vezetett, célkitűző, hanem vak, ösztönös akarat; mert egy cél kitűzése valamilyen pozitív értéket jelentene, ez pedig ellenkezik a pesszimiztikus alapértékeléssel. Innen van, hogy akarat-metafizikáját az akarat és szenvedés azonosítása révén szerves kapcsolatba hozza pesszimizmusával. Innen van, hogy az érzelmek közül csak a fájdalomnak ismeri el valóságát, míg az örömet, így a vágyteljesülés örömét, negatívumnak, a fájdalom távollétének tekinti. Így kívánja

¹ Id. m., 69. §, 474. l.

² V. ö. Szemere Samu: *Tudományos gondolkodás és bölceleti gondolkodás*. Budapesti Szemle 1936. évi júniusi szám, 319. és kk., 330. és k.

ezt pesszimizmusának kizárólagossága. Az esztétikai gyönyört is mint a fájdalom távollétét értelmezi, s a következetlenség, amelyre e részben rámutattunk, csak feltűnőbbé teszi elvi felfogásának oly nyomatékos hangoztatását. Innen van, hogy elutasítja az imperatív erkölcsant, mert bármilyen tartalmú erkölcsi követelmény valamilyen értékre utalna, amelyet cselekvésben vagy érzületben meg kell valósítani. s hogy a szeretet sem mint szeretet *parancs* jelenik meg ebben az erkölcsstanban, hanem mint a részvét ténye, amely nem örömtöbbletet juttat az embertársaknak, hanem csak szenvedésüket enyhíti. S innen van végül az is, hogy a szentségnek, a vallási megismerésnek lényege a világ értéktelenségének teljes átlátása, s hogy az emberi tökéletesség hőse az élet megtagadója; s alig-alig veszi észre Schopenhauer, hogy a szentnek elfordulása a világtól egyben odafordulás egy felsőbbrendű, tisztább lét felé s hogy a földi élet megutálása egyben vágyódás egy érzékfeletti világ után, egy abszolút értékességnek érzelmi megélése. Így Schopenhauer pesszimizisztikus konklúziója olyan előtételekből folyik, amelyek jelentésükben már eleve ahhoz a konklúzióhoz igazodtak. Rendszere egy egyéni hangulatnak a kor bölcséleti problémáin keresztül való fogalmi leírása, legnagyobb tévedése pedig az a hiedelem, hogy a világnak ilyen hangulati megéléséből fakadó értékelés fogalmi eszközökkel egyetemes érvényességű tanítássá tehető.

SZEMERE SAMU.

REVICZKY ÉS SCHOPENHAUER.

— Első közlemény. —

Reviczky Gyulára két szellem hatott leginkább: egy nagy idegen és egy nagy magyar. Színezik s teljesebbé teszik egyénisége dualizmusát. Száz meg száz író, költő neve fordul elő dolgozataiban, de egyik sem köti le annyira, mint Schopenhauer és Arany. Róluk külön is ír, nem egyszer. Egész kis füzetre való anyag ez. Egyik mestere első sorban kozmopolitának számít, a másik mindenekelőtt nemzeti géniusz. Köztük hánykolódva, a könnyen befolyásolható költő magához öleli mindkét szellemóriást, a keserű bölcslet s a szerinte is legnagyobb magyar költőt, a világirodalomnak egyik legnagyobb humoristáját. Ez a ragaszkodás és nyilvánulása külön fejezetet érdemel Reviczky életrajzában.

I.

Lássuk előbb, mi köze Schopenhauerhez.¹

A frankfurti bölcs már rég megérte virágkorát, mikor Reviczky fiatal, szinte gyermeki fővel olvasni kezdi. Évtizedekig tartó közöny és gúny után, kevéssel halála előtt, hirtelen felkapták s képes volt versenyezni népszerűségben kérészéletű, divatos művekkel. Ellenségei, akik főként a hivatalos szellemmel, a «filozófia-professzorokkal» viaskodó titánt látták benne, csak fokozták tekintélyét. Az igazság apostolának tekintették, aki azt hirdeti, amit egyetemen

¹ Reviczky és Schopenhauer vonatkozásaival eddig ketten foglalkoztak behatóbban: Vende Margit: *Reviczky pesszimizmusa*. Budapest. 1905. 100 l. és Pukánszky Béla: *Schopenhauer és a század-
végi líra*. Minerva. 1922. Remélem, hogy szerény áttekintésem is nyújt néhány érdekes adatot s tovább fejti a kérdést.

nem szokás, vagy nem tanácsos, nem szabad tanítani. Volt már, aki az új kor Buddhájának nevezte, más az állati delejesség, a magnetizmus filozófusának; körök alakultak tiszteletére, egész kis irodalom támad művei nyomán, s olyan kényes, összeférhetetlen egyéniség is, mint Nietzsche, elég nagyoknak tartja, hogy nevelőjének tekintse őt, s benne, általa igazolva lássa — önmagát. Egészen a század végéig eltart ez a diadalmas népszerűség.

Hatásának két titka van. Az egyik: előkelő pesszimizmus. Hegel rendszere megfakul, a boldogságtól sugárzó. ám mégsem megnyugtató bölcselők után ujjongva fogadják ezt a bölcsletet, aki első sorban kételkedik és vígasztalan. Hisznek benne, mint a szigorú szülőben, ki csak rejtegeti a jószágát. Az új «tan» megfelelt a századvégi, kiábránduló embereknek, s esküdtek rá, mint orákulumra. A bölcsletben olyasféle volt ez a jelenség, mint egykor *Werther* a szépirodalomban. Aztán meg Schopenhauer, sötét világnézete ellenére. az élet szerelmét, a dicsőséghez, a boldogsághoz, az egyéni halhatatlansághoz való szenvedélyes ragaszkodás szimbólumát is jelenti. Maga Reviczky céloz rá egyik költeményében. mikor szeretné, ha sokáig lehetne élnie, mint — Schopenhauernek. Ő lett az étellel örökké perlekedő s egyben nagy kort elérő lángész ideálja. S a sötét színek halmozásában azt is éreznünk kell, hogy ez a komor bölcs világosságot ígér; élet, művészet, társadalom, emberiség legizgatóbb jelenségeit egyetlen alapgondolat alá tartozó szerves birodalomként akarja megmagyarázni s minden mozdulatunkra törvényt szab ki. Ezzel el is jutottunk hatásának másik nagy titkához: egyénisége szuggesztív voltához, rendkívüli művészetéhez. Schopenhauer végtelen hitet, bizalmat képes olvasójában kelteni, hogy őt kövesse, logikája szerint gondolkozzék s részese legyen hangulatának, hangulatvilágának. Rég nem akadt bölcselő, aki — még Hegelt sem véve ki — annyira széles körben tudott volna hódítani. Évtizedekig tartó mellőztetése is oka ennek; hatása mintegy ellenkező végletben ható energiává válván, gáttalanul terjed korunkig. A nagy költő-filozófusok triászát alkotja Platóval és Nietzschével. Ma már világosabban látjuk, hol vannak eredendő hibái, s a

tudomány, mely nem szakadhat el a mindennapi élettől, sok tekintetben méltán másodsorba helyezte őt. De művészetének, etikája lényegének, idealizmusának nem árthatott. Minden bölcséleti rendszerbe bele lehet kötni, a rendszerek egymást verik, s mégis a belőlük sugárzó szellem tovább él, ha maga a tétel, melyen épült, nem bizonyult is hosszúéletűnek. Schopenhauer ma is mestere a stílusnak s egyik ritka mintaképe a független, becsületes gondolkodónak. Tévedéseit, túlzásait megmagyarázza sajátos egyénisége, s ami furcsaság vagy éppen neveltető van benne, gyermeki mivoltának számlájára írjuk, a lángelme fogyatkozásai közé számítjuk.

Reviczky még nagyon is a szenvedélyesen körülrajongott vagy támadott, tehát higgadtan nem értékelt, túlbecsült vagy kigúnyolt Schopenhauernek megbabonázott tanítványa. Hegelt aligha olvasta, csak hírből ismeri, első sorban Schopenhauer gyűlölködő szavaiból. S úgy védi vele szemben kedves filozófusát, mintha testvére volna az. Annak is tekinti. Úgy találja, hogy Schopenhauer mindig a szívével gondolkodott; ellenmondásaiban a lírikust látja, aki hevül és csapong, mint egy költő. Teljesen szubjektív szemmel nézi s csak azt látja meg műveiben, ami a maga természetéhez, ízléséhez, témáihoz illet. Mit érdekelték őt Kant kategóriái és Schopenhauer egyszerűsítései? a Rudolstadtban készült pompás disszertáció, mely nélkül pedig magának Schopenhauernek kijelentése szerint az egész rendszer érthetetlen? Kant filozófiájának bírálata? Legfeljebb azért lehetett neki hálás, mert Schopenhauer, nagyon is kedvére valóan, minden categoricus imperativusnál mélyebb és igazabb okokat fürkészett a morálban s tetteink nagy részét nem társadalmi-erkölcsi indítékokra vezette vissza. «Drága szellemé»-nek nem spekulációja köti le, hanem képzelete, démonikus indulata, ragyogó szemlélete, a minden fogalmisággal szakítás bátor cselekedete, hogy annak példájára edzze a maga «szemlélő magányá»-t. A *Die Welt als Wille und Vorstellung* tapasztalati alapon nyugvó s a közmondás világosságával ható anyaga s annak is inkább második kötete, meg a kisebb írások. Ezek, s főként a *Parerga und Paralipomena*, meg egyik pályaműve, *Über das Funda-*

ment der Moral («nicht gekrönt») jobban hálójába tudja keríteni, mint csaknem többi műve együttvéve. Első sorban a stílus nagymestere érdeklí; világirodalmi tájékozottsága, melynek birtokában az emberi művelődés főbb korszakait bekalandozza titáni elszigeteltségében. Az esztétikus, a zene nagy barátja, a lángész lelkivilágának, törvényeinek lángelméjű kutatója, az átöröklésről, a nevelésről, az élet semmiségéről elmélkedő s a lét fájdalmaiért kivételes szellemekben, mártírokban, szentekben kárpótlást leő bölcs. Beszél ő több irányban is Schopenhaueréről s mintegy bizonyítani szeretné egész művében való tájékozottságát. Cikkei, legalább egy-egy kifejezésben, a schopenhaueri világ sok tájéka felé mutatnak, jelezve, hogy járt arra, ha csak pillanatokra is. De ha kezünkben lenne az a példány, melyből Schopenhauert olvasta, egészen gyűrött, széljegyzetezett lapokat találánk olyan fejezetek közt, amelyeket talán fel sem vágott. Menynyire szűkszavúan emlegeti itt-ott (s talán csak másodkézből) Schopenhauer bölcséleti rendszerének elvontabb fejezeteit, s mily patakszók, kifogyhatatlanok, egyéni érdekeltségűek mesterének etikai, művészi gondolataiból sarjadt dolgozatai! Ezekben maga is személyesen, szenvedélyesen vesz részt a kirándulásokon s ketten ülnek a bakon.

Reviczky végletes hangulatú lélek; Schopenhauert is többféleképpen fogja fel. Egyszer lesújtó világfájdalmasnak látjuk a szemléletében, máskor meg világmegváltásra hivatott géniusznak. Már fiatalon említi Reviczky, hogy csak látszik pesszimistának Schopenhauer tana, pedig nem az. Igazság az. Mégis annak látja, de aztán acélozza magát, lágy-ságát, élehetlenségét, hogy valóban ne kiábrándítónak lássa őt. Ezt a kedélyhullámozást híven tükrözik nyilatkozásai. A mesteréről vázolt kép végleteit esztétikai tanulmányok hidalják át: élet és művészet higgadtabb szemléletéhez juttatják, csitítják elborulásait, forradalmas álmait: Arany világa felé segítik.

II.

Reviczky már fiatalon ráeszmél, hogy «csupa hangulatból van konstruálva»; öröme, bánata gyakran jelentkezik

külön-külön, végsőkéig fokozva. Híres költeménye, *Schopenhauer olvasása közben*, reménytelen órák visszhangja, s önkényesen idézi a nagy bölcs tanításait. Egyszerre csak azon vesszük észre magunkat, hogy nem az ő világában vagyunk.

Porember, óh, tanuld meg itten.
 Hogy a teremtés elhibázott.
 Maradj meg régi bűneidben ;
 Légy hitszegő, kegyetlen, álnok.
 Légy aljas! bűnre vagy teremtve.
 Gép vagy ; ne bánd, ne vedd szivedre.

Átkozd anyádat, születésed.
 Utálatos légy önmagadnak.
 Zokogj! nagy bűnhődés az élet,
 S a boldogságnak vágya van csak.
 Légy koldus, vagy a sors kegyeltje :
 Nyomorra, kínra vagy teremtve.

Fonák, hivságos, ferde minden.
 Hanem szükséges ; ez vigasztal.
 Szükség határoz tetteidben.
 Gonosz vagy? . . . ne törődj te azzal!
 Sorsod előre van kiszabva,
 Mint sötétedés holdba', napba'.

Máris meg kell állnunk e sötét gondolatfolyamatban. A költő tíz versszakon keresztül minden lehangoló tényről fölemlít s szinte érezni, hogy jólesik kínoznia magát. Túltesz Schopenhauerén is. Pedig ugyancsak hozzá vagyunk szokva ennek ádáz pesszimizmusához, hiszen a XIX. században nincs nála sötétebben látó filozófus. Reviczky itt még zordonabbnak látja. Egy pillanatra azt hihetnők, hogy nem ismeri eléggé, vagy szándékosan rajzolja minden szép és jó tagadójának. De rá kell jönnünk, hogy nem is jellemezni akarja, csak kiindulópontul használja. Lapozgatott műveiben, megállapodott egy komor fejezetnél s hirtelen elöntötte egész valóját a tulajdon világfájdalma.

A költemény elég híven közli Schopenhauernek több elvét : az ember gép ; nincsen boldogság, csak vágy ; a körülmények, vérünk rabjai vagyunk ; csupa önzés a lelkünk ; jámbor erkölcs és szellem örökké ellenlábask ; a világ leg-

rosszabb, ahogy van (a *Théodicée* ellentéte); jobb nem élni, nem születni. De Reviczky ugyancsak hozzákölt a maga vígasztalanságából is :

Maradj meg régi bűneidben ;
Légy hitszegő, kegyetlen, álnok.
Légy aljas! . . .
Átkozd anyádat, születésed,
Utálatos légy önmagadnak.
Gonosz vagy? Ne törődj te azzal! . . .
S ne higgy a jóban, szeretetben . . .

Hasztalan forgatjuk Schopenhauer valamennyi munkáját, ezeket a szörnyű igéket nem találjuk nála sehol. Még azt sem mondhatjuk, hogy Reviczky parancsoló módba riasztotta volna, amit mesterénél olvasott. Schopenhauer rossznak tartja a világot, de *céljául* nem hangoztatja a rosszat. A tanítókat azért korholja, mert félrevezetik tanítványaikat, szépítgetik előttük az életet, s ezek aztán később, mikor már a maguk szemével néznek körül, hazugnak fogják nevezni első mestereiket. Szerinte azt kellene mondaniok ezeknek a tanítóknak : A világ rossz, az ember nem olyan, aminőnek lennie kellene, téged azonban ez ne tévesszen meg s te légy jobb! ¹

De hát Reviczky önkínzó gyönyörrel vágyik dúskálni az élet céltalanságának, hitványságának tudatában. Igaz, van rá elég oka. Nem rég tudta meg származása szomorú titkát, a seb még nagyon eleven s könnyen felszakad, kivált ha olyan kemény kéz érinti, mint a Schopenhaueré. Mítsem akar tudni arról, hogy keserű mestere az emberiség nagy szellemeiben, az «akarát» legyőzőiben keresett vígasztalást az élet rosszaságáért. Minden fényt kiolt amúgy is borús kedélyéből. A schopenhaueri filozófia költői ellentét áldozatává lesz, komor kijelentések káoszává, hogy aztán, a végén annál csattanóbb legyen a tiltakozás.

Sötét lapok ; mély, komor eszmék!
Takarjon el most rózsafátyol.

¹ *Arthur Schopenhauers sämtliche Werke*. III. 574—75. l. (Griesebach-kiadás, Universal-Bibliothek.) Ezentúl csak *Sch. Werke* címmel idézem.

A boldogságban én hiszek még,
Bár tőlem minden perce távol;
S lelkem bár szomorú halálíg,
Örömrre, boldogságra vágyik.

S bár könnyem látja minden óra,
Szivem rajjong, szeret, remél még,
S illatlehelő, mint a rózsa,
Bár eltaposták, összetépték.
S ha nem leszek is soha boldog:
Szeretek, álmodom, rajongok!

Íme, Reviczky egyik Schopenhauer-szemlélete. Vannak közben félhangok is, melyeket részben Schopenhauer-remiszcenciának kell éreznünk, részben Reviczky önvallomásának. «Az önzés balzsamod, reményed», «gyáva halni», «gőgös szív», «tenbűnödöt mindenha jobban becézed, mint a más erényét», «más ellen annál több a vádad» stb. kedélyébe világítanak, önelemző hajlamát mutatják, mely lírájában, regényében, sőt esztétikai dolgozataiban is annyira jellemzően érvényesül. Schopenhauer csak jó alkalom neki, hogy maga kerüljön a gondolatmenet központjába. Csak a pillanatot lesi, hogy önarcképét adja, egy elkeseredett órában.

A vers inkább a szemétdombon vergődő Jób gyötrődését juttatja eszünkbe. Reviczky sokat foglalkozott e bibliai alakkal, egészen fiatalon, kivált mióta származása már nem titok előtte. Sorsát érzi a sorsában, drámát is ír róla.

Érdekes, hogy prózában sohasem látta Schopenhauert ilyen lehangolónak. Ottan is túlozva rajzolja, de felemelő értelemben.

A «sötét, komor, nagy eszmék» egyéb verseiben is megmegesendülnek. Ilyen kifejezések: «a teremtés kontármű, elhibázott», «születni ősi vétek» stb., mind Schopenhauer-remiszcenciák, a maga sorsára vonatkoztatva. Mikor pedig az «én» halandóságáért azzal vigasztalja magát:

Ha ifjuságom hervadó is.
Fajomban egyre folytatódik: (Mentsvár.)

Schopenhauernek *A nemi szerelem metafizikája* című híres művével való egyetértésére kell gondolnunk; ezt a keserű

ellentétet az egyén és a faj között ugyan nem Schopenhauer keserői először, de ő adott neki sajátos hangsúlyt.

III.

Érdekes szerepet játszik Schopenhauer Reviczkynek két fiatalkori dolgozatában. A *humor pszichológiáját*¹ szinte gyermekfővel, tizenkilenc éves korában írja s egyszerre szélesebb körben ismertté lesz a neve. A *Humor és materializmus*² című elmefuttatása két év múlva jelenik meg. Egyik sem eredeti munka, de Reviczky egész világfelfogására nagyon jellemzők. Olvasmányai (Jean Paul, Schopenhauer, Renan stb.) lépten-nyomon szemünkbe ötlenek. A fiatal titán azzal akar önálló lenni, hogy kölcsönvett gondolatokat merész kapcsolatokba olvaszt. Szerves összefüggés van e két dolgozat közt; az egyik mintegy a másikból nő ki s világmegváltó következtetésekkel van tele. Elég nehéz Reviczkyt nyomon követnünk, fejezeteit határozott egységbe foglalnunk. Már mutatkozik minden tárgyilagosabb elméletre való alkalmatlansága, merőben lírai természete. Ő a szívvel gondolkodik, mindent érzéseinek keresztül lát. Valóságos dzsungelét kapjuk itt a hivatkozásoknak, idézeteknek, s a hang egyre forradalmasabb. Nem szabad felednünk korát s a szerencsétlenséget, mely ez idő tájt éri: ekkor tudja meg származásának szomorú titkát. Társadalomból kitzsított vagy magukat annak érző, a részvét néma pillantásával, sokatmondó hallgatással körülvevett emberek szoktak ilyen romantikus hangon írni. Reviczky a perzsa hitre hivatkozik, mely szerint a végleges boldogságot az emberiség nagy nyomora előzi meg. Azt hiszi, hogy ez a kor közel van.

Gyors fantáziája annyi különnemű anyagot hord össze, hogy könnyen eltévedhetünk okoskodásaiban. Maradjunk a főútvonalon, keressük Schopenhauer befolyását.

Mindenekelőtt megkap a Jézus-Schopenhauer kapcsolat. Reviczky az első nagy humoristának nevezi Jézust, mert mélyenlátó, világokat ölelő, végtelen jóságú s egyenlőséget

¹ *Reform.* 1874. július 30.

² *Figyelő.* 1876. 24—26. sz.

hirdet (Lázár, tékozló fiú, Magdolna, házasságtörő asszony). Addisonból, Jean Paulból kiindulva, ezt az egyenlőséget ő a humornak kiegyenlítő hatalmával azonosítja. A humorista előtt nincs emberi tökéletesség : a legrosszabban is talál jót, viszont a legpöffeszkedőbbnek is rámutat gyarlóságaira. Kedvenc filozófusában is sok humort érez, mert a világot uralgó (?) egoizmus öntudatában felállította az új etika tételait és sarkalatos erénynek mondta az igazságosság, szánalom s emberszeretet érzelmeit.¹ De mi ez az «új etika?» A materializmus. Reviczky azt hiszi, hogy a materializmus ma csaknem azt jelenti, amit egykor Jézus jelentett. Kétezer évvel ezelőtt Jézusnak hívták, ma materializmus a neve. A materializmus pedig a humor dajkája. A humort jellegzetesen modern jelenségnek érzi. Minél régebbi népeket vizsgálunk, annál kevesebb humort találunk bennük. Jean Paulra hivatkozik, aki szerint az ókoriak nagyon is egészségesek, életvidámak voltak a humorhoz. Szembeállítja a teistát a materialistával, ennek javára, mivel az még csak gyermeki hitű és ábrándú, a materialista ellenben már a szíve után megy. Annak istene van, ennek a természet az istene. Reviczky Renant is idézi, mint aki pap nélküli vallásnak nevezte Jézus tanát. Pap nélkül, Isten nélkül váltja meg a világot a materializmus és Schopenhauer is, aki korunkban ennek az új vallásnak morálját megírta.

Reviczkynek legmélyebb, legrégibb élménye : Jézus. Már gyermekkori emlékeiből feléje sugárzik egy kép : kis Jézus, ingben, glóriában.² A «Názáreti» központi élményévé lesz s az marad mindhalálig. Valóságos édestestvéri vonzalom ez már az emberré vált Istenhez. Reviczky minden alázatát megtartja vele szemben, mégis a gyakori rá gondolás, a gondolatvilágában időzés egyre inkább elhárít közte és Isten fia közt minden válaszfalat. Jézus nemcsak eszmény, hanem valóság is számára : itt járt a földön, sokat szenvedett, elvette a világnak bűneit. Kicsinyben, mondhatni, Jézus

¹ Pályaműveire céloz (*Die beiden Grundprobleme der Ethik*). *Sch. Werke. III.* Reviczkynek a «részvét» egyik leggyakoribb szava.

² *Imakönyvem* c. költ.

életével azonosnak érzi a magáét, mintájának tekinti, törvényadójának költészetben, etikában, társadalmi kérdésekben. Jézus-szemléletét az hozza közel a Schopenhaueréhez, hogy szinte Jézust tartja Istenének. Istent is megéneкли, de nem tehet róla, csak ótestamentumi fenséggel övezettnek rajzolja a Mindenhatót.

Érzése elfog a parányiságnak
És leborulva térdemen imádlak, (Isten)

mondja Istenhez. A hatalmashoz szól, «kinek porszem, mi nekünk egy világ». Isten a fenség világában él, s ezért alig van hozzá verse. Neki pedig a «humor» mindene. Schopenhauernek nincsen istene; Reviczkynek van, de inkább csak névleg; számára Jézus minden. Amúgy is idegenkedik a vallás külsőségeitől, nem templombajáró, hamar «álorcást» lát a hitbuzgóság ceremóniáiban; az imádkozó tömeg egyenesen arra készti, hogy elhagyja a templomot.

Ebben a Jézus-kultuszában csak erősíti a buddhizmus, melyet Schopenhauer révén ismert meg közelebbről. Nirvána, Szanzara, Mája fátyla, Szákjamuni s általában a keleti világnézetnek egy gyönyörű fejezete aligha jutott volna el hozzá Schopenhauer közvetítése nélkül. Egész láncolatát találjuk itt, — ha nem is a közvetlen hatásnak — de a megegyezéseknek, s ama befolyásnak, melyet a tétova, megváltást, támasztékot kereső fiatal rajongóra egy határozottabb egyéniség gyakorol.

Schopenhauert *isten-telensége* vezeti e keleti világszemlélethez.¹ Szákjamuni minden képet kizár a vallás külsőségeiből, s magát Istent is. Schopenhauert ez elbájolja. De tilta-

¹ Schopenhauer főként a következő helyeken ismerteti a buddhizmust: I. 459. l., II. 195. k. ll. (Itt áldoz Kőrösi Csoma Sándor, «e kitartó magyar» emlékének, aki Tibetben s kivált buddhista kolostorokban több évet töltött a buddhizmus nyelvének s szent iratainak tanulmányozása végett. Kesereg, hogy Kőrösi Csoma éppen akkor halt meg, mikor fel akarta dolgozni kutatásainak eredményét. Mint mondja, nagy örömmel olvasott több részt a közvetlen forrású közléseiből, így pl. a haldokló Buddhának a neki hódoló Brahmával való beszélgetését.) II. 715. l., III. 45. l. 143. k. ll., IV. 140., 153. l., V. 46., 231. k. ll. stb.

kozik, hogy vallás és teizmus ugyanaz volna. Hit nélkül ő sem élhet, ám annak forrását másban keresi. Szoros kapcsolatot érez a buddhizmus és az Újszövetség között; ez pedig: szellemüknek egyformán idealista és pesszimista volta. Bűnben fogamzottunk, fájdalomra lettünk, egy jobb, halál utáni életre vágyunk. E lényegbeli egyezés tartja ébren Schopenhauerben azt a gondolatot, hogy az Újtestamentum a buddhizmus hatása alatt keletkezett, Jézus tana valószínűleg indiai eredetű, s nagyon egyezik a buddhizmussal, csak nincs annyira kiélezve, végletekig elgondolva. Ez a Jézus-buddhizmus-kapcsolat Reviczky lelkében is gyökeret ver. Többször említi, hogy *Jézus és Szákjamuni* a két legmélyebb vallás alapítója.¹

A buddhizmus már tizenkilenc éves korában, Budapesten belefészkelődik Reviczky egyéniségébe. Megvan hozzá amúgy is a lelki alkata, Schopenhauer élénkebben ráeszmélteti. Úgy megy a fővárosba, mint aki hamarosan urává lesz ott az irodalmi életnek s új korszakot nyit. A legszörnyűbb évet éri meg, sokat éheznek, fázik, térdig jár a nyomorban, szállása alig van, könyörületből veszi magához egy-két barát vagy ismerős. A karácsony-éjszakát, lakásáról adósság miatt kizárva, éjjeli mulatóhelyen tölti. Elnyomja az álom s a pincér azzal fenyegeti, hogy letartóztatja. A *Humor és materializmus* című dolgozat ennek a «kaland»-nak a leírásával kezdődik: az eset hőse egy Hiribéri nevű ifjú, aki itt mint a hosszú elmefuttatás előrevetett illusztrációja szerepel. Azt mondja Reviczky, hogy a jövő század képmása ez a siheder, s megvannak benne mindazok a vonások, melyek az új kor emberét jellemzik: nincs életereje, nem törődik sorsával, élete csupa tévedés, de belátja hibáit; fatalista, nagy egoista, de nem akar emelkedni a mások romlásán; harag, gyűlölet, káröröm nincs benne semmi, humanitás a jelszava. Nagyon átlátszó ez az inkognitó, magára a költőre ismerünk benne.

Hiribéri embriója Reviczky *Apai örökség* című regénye hősének, kis és nagyvámosi Fejérházy Tibornak. Úgy viszony-

¹ Pl. *Századunk pesszimizmusa* c. dolgozatában. Magyar Szalon. I. 1884. 362—68. l.

lanak, mint vázlat a műhöz. Hiribéri karácsonyéji «kalandja» szinte változatlanul megismétlődik Tiborral. Jellemük is egy. Tibor is fogékony minden szépre és jóra, szíve tele van szeretettel, szánalommal a küzdő emberiség iránt, minden bűnnek, hazugságnak esküdt ellensége. Fájdalomra, lemondásra van teremtve. Egész élete boldogtalan szemlélődés. Napokig eltűnődik a földi dolgok hiúságán, gyáva nembánomságában van ereje, mert mindig hátat tud fordítani az élet küzdelmének. Bölcseségnek tartja a tehetetlenséget, erőnek a fűszál nyugodtságát, mellyel megáll a viharban, mikor a nagy fák recsegve hajtogatják ágaikat. Gyötri az önvád, hibás voltának égető tudata, de ez neki táplálék: valósággal kéjeleg bánatos reflexióiban. Úgy tűnik el szemünk előtt, mintha a «Nirvána» nyelte volna el. Tibor nagy Schopenhauer-faló, hiszen Reviczky önarcképe, sötét olajfestményben. Reviczky egyenesen buddhistának nevezi. Bohémság ennek a neve, de Schopenhauernek a buddhizmusról való tanításai jó alkalom, hogy az amúgy is díszletező természetű költő valami szebben, érdekesebben hangzó nevet adjon ennek az egyre jobban elharapódzó fővárosi nyavaalyának. Schopenhauernél megtalálta.

E korból való versei nagyrészt az életről lemondás hangulatában születtek. Sok bennük a halál, a megsemmisülés gondolata. *Utolsó vágy* (1874), *Egy fiúnak* (1875), *Egy imakönyvhöz* (1873), *Karácsonkor* (1874), *Sátán* (1874), *A filiszterekhez* (1875) stb. már jórészt utolsó fogalmazásban készen vannak.¹ Hiribéri-Fejérházy Tibor hangulatvilágát, karakterét látjuk itt viszont, versben.

Hisz költő csak szeretni képes,

Barátja minden szenvedő.

A bánatos vigasztalója

S szívében zeng a béke szója:

(Gyűlöljön a tömeg, nem ő.

(Csevegések.)

¹ Dentáról, 1875. december 7-én. levelet ír Arany Jánosnak. Huszonegy költeményét mellékeli s véleményt kér róluk a «magyar Homér»-től. Itt említett versei is köztük vannak. A levelet l. a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában.

Már megvan benne a humorista belátása, megfontolt-sága, ami világfájdalmasak betegségére jó balzsam, s már lábadozik ebből a betegségből.

A zúgolódás, gúny, harag
Rég halva már szívében . . .

Igy csendül meg már egész fiatalon annak a szörnyű karácsonyészakának emlékeként, engesztelően, a *Karácsonkor* című verse.

Zúgolódás, hirtelen harag későbbi versei közt is akad nem egy: de a buddhista közöny, a fájdalomtalan béke, a megvigasztalt fájdalom is hangot talál nála, már egész fiatalon. A *Halál után* című versében (huszonkét éves korában írja) az életenergia teljes hiányát érezni, azt az édes-kínos zsidbadtságot, mely halálra fáradt emberek minden porcikáját áthatja. A *Jövendő évek*, s főként a *Nirvána* című verse is ezt a teljes megsemmisülést zengi. A Schopenhauer révén lírájába oly korán beleszövődött keleti «kolorit» általában bizonyos álomszerűséget ad verseinek, élet és álmok határainak elmosódását jelenti költészetében, ami egyébként Schopenhauer világszemléletének is észrevehető saját-sága. Mulandóságérzetét is jelentékenyen befolyásolta ez a jelenség. Az idő illanását, minden bájnak, szépségnek tűnékeny voltát a századvégiek közül senki sem fejezi ki annyi finomsággal, olyan nirvána-édességű szelíd megnyugvással, mint ő.

Schopenhauer éles különbséget tesz az Ó- és az Új-testamentum között. Szerinte az Ószövetségben a világ abszolút reális, az élet számunkra csinált kellemes ajándék. Tanulsága: élvezzük az életet, mert a halállal végünk van s szenvedéseink megszűnnek. Ezt a szemléletet is Schopenhauer teszi tudatosabbá Reviczkyben. Már *Humor és materializmus* című dolgozatában meglehetősen igazságos kény-úrnak állítja be Mózes Istenét, mivel elkárhozással fenyegeti azt, aki egyénileg mer érezni. Jehova és az ember a földesúr és a jobbágy viszonyát mutatja, egyéniség nincs, csak törvények. Szóval az Ótestamentum emberei gyémság alatt

élnék : ez fáj Schopenhauernek s Reviczkynek is, az egyéniség rajongóinak.

Reviczky átveszi Schopenhauernek kifejezéseit is, melyekkel a Biblia két része közt határt von. Már huszonnégy éves korában ráeszmél, hogy az Újszövetség — pesszimista. Azt mondja Koroda Pál költői elbeszéléseinek bírálatában, hogy még a morál is filiszter-farizeus morál, ha optimizmuson alapszik. Jézus óriási pesszimista volt.¹ Honnét veszi ezt Reviczky? Nyilván nem Strauss Dávidtól, aki — mint Schopenhauer helyesli is — optimistának nevezte az Ószövetséget, s pesszimistának az Újat. Az állítást s indokolását bőven olvashatta Schopenhauerrel s most már nevével is nevezhette azt, ami benne ösztönösen vajudott. Schopenhauer a teizmusra alkalmas zsidóság alapjellemeivel azonos világnézetet lát az Ószövetségben, még pedig azon egyszerű oknál fogva, hogy nincsen halhatatlansági tana. Isten ott kénytelen az embert, halála után, túlvilág híjján, fiaiban büntetni. Az Ótestamentumban csak egyetlen jó van Schopenhauer szerint : a bűnbeesés ; de ezt is csak *hors d'oeuvre*-nek tekinti, mert nem tudnak mihez fogni vele. Az ellenmondást — ahogy okoskodik — a bűnbeesés ténye hidalja át ; eredendő bűn és megváltás : a kereszténység lényege.²

Így eszmél rá a fiatal világfájdalmas Reviczky, Schopenhauer lámpásánál, Jézus és az Újtestamentum idealizmusára és pesszimizmusára, az optimista és realista Ótestamentummal szemben. Az újszövetségi idealizmus-pesszimizmus nála is elég szervesen összefügg, mint Schopenhauerrel, a buddhizmussal, bramanizmussal, melyek a világnak csak álomszerű létet tulajdonítanak s életünket bűneink következményének tekintik.

De másban is egyezik még Reviczky Schopenhauerrel : a keresztyénségnek s a középnek egyformán sötét elgondolásában. Mindketten úgy érzik, hogy Krisztus után a vallási élet csak formákhoz ragaszkodott inkább. Reviczky egyenesen rokonságot lát az Ótestamentum s a keresztyén-

¹ *Röpke Ivek.* 1877. 10. sz.

² *Sch. Werke.* II. 731. k. II., IV. 151. k. II., V. 397. k. II.

ség közt, kivált a középkort tartja vigasztalannak. Azt mondja, hogy Krisztust meghamisították, kétezer éven át a «hókuszpókusz nagymestereként» szerepeltették, s az emberiség istene továbbra is Mózes mogorva öregura maradt. A középkor sívár, csak száraz legendái vannak, agyafúrt szkolasztikusai, a tudomány ilyen megkötött világban csak lassan haladhatott előre. Schopenhauer is váltig hibáztatja a keresztvénséget, s végét jósolgatja. A *Parerga und Paralipomenában* (*Über Religion*)¹ van egy párbeszéd, Philaethes és Demopheles között; az előbbi sokat panaszkodik a vakbuzgóság kilengéseiről, rémtetteiről, a filozófia megalkuvásairól stb. Reviczky nagyon megegyezik vele.

Nyilván a középkorról való közös nézetük következtében látja Reviczky Dantét is sokban olyannak, aminőnek Schopenhauer. Ez sem szereti Dante unalmas szkolasztikáját, nagyon ridegnek érzi; a kegyetlenség apoteózisának találja az *Infernót*; Istent, Dante jellemzésében, kielégíthetetlen bosszúszomjasnak s kitanult kegyetlenségűnek, aki kedvét leli a teremtmények végtelen és céltalan szenvedéseiben.² Reviczky már a *Humor és materializmusban* emlegeti az agyafúrt szkolasztikusokat. *Magyar Dante*³ című bírálatában ótestamentumi zordonságúnak nevezi Dantét, aki nem megbocsát, hanem büntet. Reviczky még esztétikai értékelésben is egyezik Schopenhauerrel. Ez csodálatraméltónak találja Dante lakonikus rövidségét, energiáját, még inkább képzeletének hasonlíthatatlan erejét; kiemeli eleven leírásait. Reviczky is körülbelül ezt dícséri benne: fantáziáját, kompozícióját, zengzetes, tömör nyelvét, leírásait.

Reviczky sokféle kölcsönzését az teszi sajátossá, hogy ő mindent központi gondolatának, Jézusnak és a humornak rendel alá. Számára mindvégig Jézus a legfőbb lángelme, a humor benne öltött szerinte legtökéletesebb formát. Rajta keresztül nézi a materializmust is, Schopenhauert is. Innét tévedései. De ezeket megszépíti az a hang, melyen sorsával viaskodva beszél. Mennyire egyéni írás a *Humor és materia-*

¹ *Sch. Werke.* V.³ *A Petőfi-Társaság Lapja.* 1878.² *Sch. Werke.* V. 467. k. II.

11. sz.

lizmus, ez az egyébként százfelől összehordott dolgozat, mennyire bevilágít Reviczky fájdalmas lényébe, elég ilyen sorait olvasnunk :

A bűnben fogant, törvénytelen fia a népnek (!), s az emberség leendő megváltója ; az ismeretlen, szegény, vendégszeretettel élő mesterember, őse minden királyi nagyságnak ; a képmutatóktól körülvelt legigazságosabb bíró ; az együgyű szívű, tanulatlan Messiás, akinek fogalma sincsen a kis országán kívüli állapotokról, aki hisz a sátánban s imával a tenger viharát, a betegségeket, sőt magát a halált is feltartóztatni véli, s végre a szelídség halálra üldözött «báránya» oly érzelmeket ébreszt szívünkben, melyek nagyon hasonlítanak a humorhoz.

Kevéssel azután írja ezt, mikor Gáspár Imrének elpanaszolja származása kipattant titkát. Ennél közelebről már nem is láthatjuk őt. Frázisaiból s a közhelyekből jól kihallik sebzett szívének dobbanása.

Reviczky ugyancsak tévedett, mikor humoros vonásokat fedezett fel Schopenhauerben, csakhogy annál közelebb érezhesse őt Jézushoz és önmagához. Mestere inkább csak hirdette, mintsem gyakorolta az emberszeretetet. Gyönyörű részvét-igéi vannak, de egyetlen mély, lelkét közvetlenül átható, *személyi* közösségérzetet sem találunk benne. Bár mennyire haragudott is a zsidókra, valami ótestamentumi zordonság jellemzi egyéniségét. Nála hasztalan keresünk ilyen, Reviczkyre annyira jellemző megnyilatkozást :

S ha örömem van, úgy szeretném
Kitárni résztvevőn magam
És ráfonódni mint a repkény
A szívre, mely virágtalan.

(*Szeretem a magányt . . .*)

Megvolt ugyan a szociális szándéka, de nem tudott mihez fogni vele. Számára a világ két végletből állt : egyik a szinte félisteni magasságokig emelkedett kivételek, a zsenik, a szentek ; másik a mélyen alatt hemzsegő, korlátolt tömeg. Ez a két pólus nem egyenlítőződött ki világszemléletében soha. Inkább a titánival, tragikussal, fenségessel határos jelenség, a fenség pedig Reviczky szerint is ellenlábasa a humornak.

Schopenhauer becsvágyban elmérgesedett, sebzett lényé haraggal, ridegen zárkózik el az embertől, inkább lesajnálja, mint sajnálja azt. Hiányzik belőle a krisztusi bocsánat. Büntetés, megtorlás dolgában mennyire egyetért a társadalommal, mely az egyszer vétkezővel szemben később is mindig sértően gyanakvó marad! S ha egyszer kimondta a tételt, hogy az öröm negatív, — másutt bármennyiszer mondjon is ellent önmagának — ehhez makacs megátalkodottsággal ragaszkodik. S ahogy szerinte öröm nem lehet igazi, nincsen igazi együttörvendezés, a mások örömében való osztozás pozitív érzete sem. Csak a fájdalom pozitív. Nagyon, nagyon önös kedély a Schopenhaueré ahhoz, hogy a humornak «könynyek közt mosolygó» világa életre tudjon kelni benne. Ő csak a fájdalmak kerülésére, tehát az élettől elzárkózásra int, Reviczky pedig Krisztusból kiindulva, a megvigasztalt fájdalmat hirdeti, s bárhogy keseregjen is, az életről valójában nem bír lemondani soha. Tiltakozik is erősen Schopenhauer negatív öröme, akárcsak nőgyűlölete ellen. Az örömbé — mondja — bele is lehet halni.¹

Ám még több baj van Schopenhauernek állítólagos materializmusával. Ez ellen valószínűleg ő maga tiltakozott volna leginkább. Reviczky csak egy irányban, a szíven keresztül nézi ezt az új «tan»-t, s csak mutatós elveit, ígéreteseit veszi figyelembe. Dolgozata végén öt pontban foglalja össze Schopenhauer «materializált» tanát, s az anyag halhatatlanságával kapcsolatban még ezt is idézi érvül: Ma Nagy Sándor, ezer év múlva hordódugasz, mondja Hamlet. Érdekes, hogy Schopenhauer is említi Hamlet mondását — hogy a materialistákat szidja, akikkel ő semmi közösséget sem vállalt.² Szivárogtak ugyan az ő rendszerébe is materialista elemek, de ez nála öntudatlanul történt. Már főművében szemükre veti a materialistáknak, hogy fordított logikával dolgoznak s a tárgyat veszik alapul, mellőzik az alanyt, holott minden ennek közvetítésével, sőt ebben létezik. Hiszen a büszke cím: *Die Welt als Wille und Vorstellung* is ezt hirdeti.

¹ *Schopenhauer Arthur*. Szemle. 1884. december 15.

² *Sch. Werke*. V. 70. l.

A *Der Wille in der Natur*¹ című munkájának mindjárt előszavában panaszkodik, hogy a materializmus megbotránkozatóan még az életerőt is letagadja s a szerves természetet kémiai erők véletlen játékvá aljasítja. S ezek dogmatizálásnak Istenről, világkezdetről, atomokról, stb., — kiált fel ingerülten — mintha *A tiszta ész kritikáját* a holdban írták volna meg s egy példánya sem került volna a földre! S másutt «borbélylegény- és patikustanonc-filozófiának» csúfolja a «mai divatos materializmust»,² melyet magyar famulusa — ifjonti elragadtatásban — oly hamar azonosít vele.

Reviczky később, mikor jobban szemébe nézett az «új, legértékesebb világnézetnek», maga tagadja meg leginkább ezt a vonatkozást. Schopenhauerrel írt cikkében s máskor is, mintha egyebet sem mondott volna eddig, emlegeti, hogy Schopenhauer elvetette a materialisták erkölcstanait, mert nincs etikájuk, filozófiájuk. Most már külön cikket ír *A divatos hitetlenség*³ címmel. Most már a hitetlenség, mely egykor, a *Humor és naturalizmus* című dolgozatában, oly jótékonyan oltogatta el a lélek gyermeteg ábrándját, hazug álmait : a kedély sívárságát jelenti, a lelkesedni nem tudást, laza lelkiismeretet, erkölcstelenséget. Mily hévvel írta régebben : A korszék hullámverése elmosta a hit csillagát s ama szellemvilág, mellyel a lélek gyermeteg ábrándja betölté a végtelenséget, a tudomány látcsövén át vizsgálva, hiú álomnak bizonyult! Nagyon megfázhatott Reviczky gyöngéd, hiszékeny lelke ettől az új, boldogító tantól, melyet annakidején Jézussal és Schopenhauerrel kapcsolt. Méltán ostromozták a materializmus modern és léha tanait Schopenhauer és Eötvös — jelenti ki s mindjárt fel is veti a kérdést : mi a materializmus? Ime a felelet : Annak a már Epikur, Lucretius és később Shakespeare által is kimondott egyszerű tételnek a rendszerre való hígítása, hogy ami e földön anyag, nem veszhet el, legfőlebb alakot cserélhet. A materialisták kedvenc idézete Hamletből : Nagy Sándor porával most falat tapasztanak vagy hordót dugaszolnak. De feledik : Több dolgok vannak földön és égen . . . stb.

¹ *Sch. Werke.* III. 181. k. II.

³ *Szemle.* 1885. július.

² *Sch. Werke.* II. 205. I.

Szóval, a «Ma Nagy Sándor, ezer év múlva hordódugasz»-féle érv ezúttal nevetség tárgya Reviczkynek. Most már magával Schopenhauerrel is szembehelyezkedik (hallgatólagosan), amikor lehangoló következtetéseket von le. Azt mondja Schopenhauer: azok az ezrek meg ezrek, akik békés egyetértésben kavarnak előttünk, olybá vehetők, mint megannyi tigris meg farkas, melyeknek marásától erős szájkosár véd. Mit tehetnek ezek, tapasztalni, valahányszor az állam felbomlik, azaz a szájkosarat eldobják. Ebből szerinte az következik, hogy a vallásnak nincs sok értelme, különben forradalmak idején nem vadulna el annyira az ember.¹ Reviczky — szabadon — idézi ezt, de ép az ellenkezőjére fordítja Schopenhauer szavait: szerinte még szörnyűbb lenne egy forradalom, ha az emberekből kiveszne a vallás. S hangoztatja, hogy kiváló szellemek nem voltak sohasem ateisták; még Darwin is, egy bizonyos határig érve, «imádni tanulja a köd oszlopában rejlő istenséget».

VAJTHÓ LÁSZLÓ.

¹ *Sch. Werke.* III. 575. 1.

KÖLTEMÉNYEK.

Rózsafa-bot.

Öreg botom, már régen sutba téve,
Bizony megkoptál, látom, szörnyű mód...
Ez a bot egykor — annak már sok éve —
Kis kertem legszebb rózsafája volt.
Hajdanta, nyári, fényes szép napokba'
Együtt virágzott lelkem te veled —
De jött az ősz, s szélvésze elsodorta
Az örömet s a rózsalevelet...

Zord téli fagy megvette rózsafámat,
A büszke törzs elszáradt, kiveszett...
Szívemre is reá szakadt a bánat,
S nem nyílt öröm az elszállott helyett.
Szár az bontá lón — díszét mind levette —
Az én virágzó kedves rózsafám —
Ifjan gyönyörrel tölté szívemet be,
Most támaszom, öreg koromba', lám...

Együtt koptunk meg, jó öreg botocskám,
S együtt megyünk a véghatár felé —
De e miatt most miért panaszkodnám?
Az Isten ezt jól s bölcsen rendelé.
Elfáradt fa és szív nyugalmat óhajt,
Élet viharjával ha küzdenek —
Testem fölött mikor sír domborul majd,
Fejfául mellé téged tűzzenek...

Korszerűtlenség.

— Válasz egy bírálatra. —

Költészetem hogy *korszerűtlen*:
 Ezt jól esik ma hallanom,
 Hisz én nálamnál senki hübben
 Nem csüng a régi dallamon,
 Mi lantján drága mestereknek
 Zendült és száll ma is felém —
 Az a világ, mely itt ma erjed:
 Nem az övök — s nem az enyém.

Hol nagy fényességek ragyognak,
 Mögöttük szürke árny lebeg,
 Méltó utóda a nagyoknak,
 Tudom, hogy én se' lehetek.
 De tiszta érzés, helyes érzék,
 Őszinte szó s szívbeli hit:
 Ezek szerint ha kell a mérték,
 Emelt homlokkal állok itt.

Ne kísérts engem korszerűség,
 Hiú bálványod' megvetem,
 Eszményeimhez fűz a hűség,
 Azoknak fénye kell nekem.
 Érzékiségnek rút salakja,
 És szertelenségek heve
 Az én lelkem' meg nem ragadja.
 Dalomba' nékik nincs helye.

Maradjak én csak korszerűtlen,
 És légyen minden versem az,
 Az én szavamban és betűmben
 Az érzés egyszerű s igaz.
 Nem tántorít meg engemet már
Humánus csalfa jelszava —
 Ha bár rongyokba' s éhesen jár:
 Én nékem drágább a haza.

És annál drágább itt e föld, mert
Mélyébe' nyugszik hitvesem,
Hívebb lelket szívem nem ismert,
Oh, itt van most is még velem.
Mit bánom én, ha a modernség
Maradi lantosnak nevez —
Dalomnak tárgya csak a hűség,
Akármily *korszerűtlen* ez.

SZÁSZ KÁROLY.

SZEMLE.

Képzőművészet.

Az idei téli és tavaszi évad legkiemelkedőbb eseménye volt a Nemzeti Szalonban rendezett svéd hivatalos kiállítás és a lengyel művészek reprezentatív fölvonulása a Múcsarnokban. Méltóan csatlakozott hozzájuk a Szent István jubileumi év alkalmából megnyílt tárlat a Múcsarnokban, mely azt volt hivatva bemutatni, hogy festőink és szobrászaink miképpen tudják vizuális nyelven monumentálisan elmondani első királyunk életének emlékezetes mozzanatait, vagy a szentistváni eszmét a király ábrázolásával kifejezni.

*

Tizenkét évvel ezelőtt voltak nálunk utoljára a svédek, akkor komoly sikert arattak, az idén inkább csak szobrászatuk vésődött be mélyebben művészeink és a műértők emlékezetébe. De minden dícséretet megérdemeltek a Gustavsberg-gyár porcellánjai és az Orrefors-üvegek. Mindkét üzem számára elsőrangú művészek dolgoznak. A magyar állam Ewald Dahlskog *Halászat* című megkapó, szinte szimbólikus erejű, alak nélküli, zord tájképét vásárolta meg a Szép-művészeti Múzeum számára.

*

A Múcsarnokban rendezett reprezentatív kiállítás a mai lengyel művészet különböző irányairól számolt be. A XIX. század jelentős nemzeti mestereitől csak néhány vásznat hoztak el, hogy bemutatassák festészetük előzményeit. Akkoriban inkább a német művészet felé tájékoztak, míg mai képírásukat a nemzeti törekvések mellett első sorban a franciák befolyásolják.

A magyar és a lengyel nemzet ősi történeti kapcsolatára utalt Jan Matejkónak, a XIX. század második felében élő, világhírű mesterünknek óriási vászna, amely az orosz küldöttség hódolatát ábrázolja Báthory István előtt. Kétségtelenül Benzur müncheni stílusával rokon az 1872-ben készült festmény, de színezése világosabb, frissebb, nincsen barna tónusokba ágyazva. A bársonyokba, brokátokba,

csillogó páncélokba öltöztetett alakok kevésbé színpadiasak, reálisabbak a kompozíció ünnepélyessége ellenére is, mint Benczur nagy vásznain. A komponálás nagyvonalúsága szempontjából Matejko azonban kétségtelenül Benczur mögött maradt. Köszönet illeti a kiállítás lengyel rendezőségét, hogy Matejko mesterművét is bemutatta és ezáltal ünnepesebbé tette a kiállítást. Matejko nagy vászna mellett eltörpültek korai naturalista művészetük egyéb értékei.

Az impresszionizmus lengyel képviselőinek iránya nem volt annyira anyagszerűtlen, mint a legfestőibb hitvallás zászlóvivőinek stílusa, a valóságot nem festették kizárólag optikai látománynak, előadásuk lírai jellegű. Az utánuk következő nemzedék azonban szorosabban csatlakozik a franciákhoz, Párizs levegője érlelte meg a lengyel haza felszabadulásába vetett hitüket, festészetükben is Cézanne, majd Picasso és Derain a vezérsillaguk. Népes művészkolóniájuk él a francia fővárosban és mindegyik az École de Paris-hoz kapcsolódik. Ennek volt számottevő tagja az elhunyt Eugeniusz Zak is, aki a kiállításon harlekinszerű alakokat ábrázoló, finom tónusú képekkel szerepelt. Felícjan Kowarski nagyvonalú, erőteljes *Vándorai* még Daumier jellemző formaélményeire emlékeztettek. Josef Pankiewicz tájképei Cézanne stílusával rokonok, de a kék és ezüstös zöld tónusokat vörös, sárga, majd sötét színharmóniák egészítik ki, hogy iránya végül modern akadémizmusba torkoljon.

Waclaw Borowskinak, a kiállítás rendezőjének, vásznai kétségtelenül a mai lengyel művészet legjelentősebb alkotásai közé tartoznak. Bizonyára Picasso kék korszaka is hatással volt rá, de képeit az École de Paris újabb, lehiggadt klasszicizmusa élteti. Mindegyik festménye színben, formában egyaránt kiérlelt, finom, nemes munka. Eljasz Kanarek *Idillje* ezzel szemben groteszk, szinte karikatúraszerű, de mennyi finom színmélmény incselkedik benne! Josef Ozmin *Angyali üdvözlete* pedig Greco kompozíciójának mai szellemű átírása. Itt is minden a színek csodálatos izgalmát érezteti. Festői stílus-szatira Jeremi Kubicki *Uzsonnája*; Watteau korát, erkölceit ironizálja modern táj előtt; Wladislaw Jarocki művészetében viszont népi vonások törnek elő, Stanislaw Noakowskinál is, akitől egy remek sorozat könnyed technikájú vízfestményt láthatunk régi lengyel műemlékekről. A magyar állam Dadleznek egy szelíd nyugalommal teli, franciás szellemű vásznát vette meg.

Külön kell megemlékeznünk Zofja Stryjenskáról, a lengyel művészet egyik legnevezetesebb képviselőjéről. Bibliái tárgyú temperafestményekkel, a *Magia Slawa* remekbe készült illusztrációival jelent meg a kiállításon. Mindegyik egy-egy bizonyítéka a lengyel népi lélek stílusképző erejének. Grafikájukkal és fafaragásukkal együtt

ezek a lengyelek legjellemzőbb nemzeti alkotásai, semmi közülük sincs Párizshoz.

Szobrászatuk szintén két részre oszlik. Az egyik, különösen a fafaragás, népi hagyományokból táplálkozik, a másik Párizst, a latin kultúrát követi. Az első terem főhelyén állt Pilsudski marsall bronzfeje Stanislaw Rzeckitől. A markáns képmás jellegét az erőteljesen stilizált szemöldök, haj és bajusz adta meg. A művész két női feje klasszikusan nemes alkotás. Edward Wittig tömören komponálja meg bronzalkotásait, nem merült el részletekbe, még kis csoportjaiban is nagyvonalúan érezteti a lélek lendítő erejét. August Zamoyski női alakja egyszerűen, kitűnően van felépítve. A felület kezelése is érdekes. Kswery Dunokowski fafaragásainak már faji a jellege. Érdekes fejeit a krakkói Wawel hangulata hatotta át, aranyozott evangélista domborművei viszont már klasszikusabb stílust, latin nagyvonalúságot éreztetnek. Jan Szczepkowski, a varsói iparművészeti iskola igazgatója, a szépművészeteket ábrázoló domborművében pedig a népi jelleget modern kubista modorral és tökéletes relief-kezeléssel egvezeteti össze. Alfons Karny tömör fejei lapidárisan egyszerűek és anyagszerűek. Henryk Kuna *Három Mária*ja kifejező, mint Mestrovic' női alakjai.

A grafika a lengyel művészet legerősebb oldala, ez kapcsolódik leginkább a régi hagyományokhoz. Különösen az ősi fametszetek primitív stílusát folytatják tovább a mai művészet átírásában. Remek gyűjteményt láthattunk belőlük a kiállításon: a nagy tudású Wladyslaw Skocylasznak technikailag is mesteri darabjai álltak az élen. Egy-egy fametszetét plakát gyanánt is felhasználták, mint azt a legkülönbözőbb stílusú plakátsorozatban is láthattuk. Ezen a téren is kiváló alkotnak a lengyelek, de nem felejtkezhetünk meg értékes könyvművészetükről, lenből való szötteseikről sem. Az utóbbiaknak szintén erőteljes a népi zamatja.

Noha a Múcsarnok termei kétségtelenül tágasak voltak a lengyelek számára, ezáltal anyaguk kissé hígnak látszott, mégis felvonulásuk a mai olasz művészet két év előtti bemutatkozása óta kétségtelenül a legnevezetesebb külföldi kiállítás volt.

*

A Képzőművészeti Társulatnak az Eucharisztikus Kongresszus és a Szent István jubileumi év alkalmából rendezett ünnepi kiállítását eredetileg teljesen a szent király emlékének óhajtották szentelni, de a retrospektív anyag összegyűjtése elé oly sok akadály torlódott, hogy a Társulat kénytelen volt lemondani a szép tervről és csak mai művészeink idevonatkozó alkotásaiból állította össze a kiállítást.

Kiegészítésül természetesen a Szent István-gondolattól független, rendes tárlati anyagot is igénybevétték.

A Szent István életével kapcsolatos történeti vagy szimbólikus kompozíciók különösen azoknak a művészeknek felelnek meg leginkább, akiknek stílusa a l'art pour l'art-tól elszakadva, spirituális szellemmel telítődött meg és akik már eddig is epikus és monumentális dekoratív stílusban fejezték ki mondanivalójukat. A lírai táblakép-stílusnak itt kevés a keresnivalója, a legsikerültebb festmények falképtervek vagy oltárkompozíciók, a legtöbb közülök meghatározott helyre készült. Azok a festőink, — legyenek bár a legtehetségesebbek is — akik nem tudtak teljesen szakítani a lírai szellemmel, akik kompozícióikat nem voltak képesek a való élet fölé emelni és lelki emelkedettséggel megtölteni, akik most is csak tiszta optikai élményeket nyújtanak, mint azt az impresszionizmus tette, azok kevésbé férközhettek közel a szentistváni gondolat művészi kifejezéséhez.

A legértékesebb, e mellett legérdekesebb alkotásai a kiállításnak kétségtelenül Aba-Novák Vilmos freskótervei voltak, amelyeket a városmajori templom és a székesfehérvári Szent István-mauzóleum számára készített. Középkori jellegű szalagokkal elválasztva, egymásfölötti sorokban meséli el festői stílusban, sokszor szimbólikusan a Szent Istvánra vonatkozó eseményeket. Kifejező nyelve most átszellemltebb, mentes minden vaskosságtól. Különösen az egyik városmajori terv sikerült jól kompozíció és eszményítés szempontjából, amelyen Szent István fölajánlja országát a Szűzanyának. Molnár C. Pál hatalmas mozaik terve akarásáról számol be, noha ebben is ragaszkodik a középkori művészi kifejező nyelv sajátosságához és ebben sem adja fel egységét. Kompozíciójában a harc lendülete mellett a hit ereje szimbólikus módon is kidomborodik. Kétségtelenül az ő munkája a legkiválóbb a budai Szent Antal-templom kupola-freskó-tervei között, bár Kontuly Béla és Takách István vázlatai is sok jót ígérnek. Molnár C. Pál érdekesen, nem egyszer izgató raffináltsággal alakítja át barokk módra stílusát, hogy összhangba olvadjon a templommal.

Friml Géza vázlata — *Az országot építő Szent István* — egyike volt a kiállítás legnagyobb meglepetéseinek. Méltatlanul dugták el a képanyag rendezői, akik ezúttal stílustalanul akasztották egymás mellé az össze nem illő, eltérő kvalitású festményeket, hogy minden teremnek juttassanak kiválóbb darabokat. Friml Géza epikus módra, tömören, kifejezően, harmónikus stílusban archaizálva, de mégsem dadogó primitivitással írja le az eseményeket. Döbrentey Károly világos tónusú, megérlelt vásznának — *Gyula vezér elfogatásának* —

különösen előtere sikerült jól az alakokkal. A művész Puvis de Chavannes festészetéből merített tanulságokat a vonalvezetésre és a jellegzetes alakoknak térbehelyezésére nézve. Náray Aurél egyik leg-sikerültebb festői látományát alkotta meg újból, — *Krisztus a tengeren* — amelyben tehetsége teljesen érvényesül.

A szoboranyagban a legnagyobb hatású alkotás Ohmann Bélának a pécsi Pálos-rendi kolostor számára készült, domborművekkel ékesített szárnyasoltára. A reliefeket jól komponálta meg, az alakok rajza világos és kifejező, sehol semmi fölösleges vonaljáték, minden lapidárisan egyszerű. Kissé negédes *Madonnájával* Ohmannak Párizsban is sikere volt, ahol a Magyar Pavillon homlokzatát ékesítette a szobor. Szent Istvánja átmeneti egyensúlyállapotban, leegyszerűsítve mutatja be a királyt. Jellemző alkotás, de tömörsége ellenére sem sikerült a művésznek a nyugodt monumentalitást elérni. Varga Oszkár *Feszülete* volt a kiállítás legtömörebb, legbensőségesebb, szinte megrázó hatású alkotása. Érdemes volna felállítani valamelyik modern templomban. Gróf Teleki Mária *Árpádházi szentjei* egymás mellett álló alakjaival puritán egyszerűségű, nemes érzésű, tiszta szobrászi eszközökkel megoldott dombormű.

A fejek közül Cser Károlynak férfias energiával teli, plasztikai tömörségű Szent Istvánja és Csucs Ferencnek apostoli hittel átitatott, remekbe készült *Szent Pétere* emelkedik ki. Domján M. Ilona energiával telített *Hitszónoka*, Csorba Géza egyszerű, de energikus *Turáni harcosa* is kivált az érdekes anyagból.

*

A Szépművészeti Múzeum szép kiállítást rendezett Balló Ede festőművész-tanár, a tiszteletreméltó mecénás emlékére, egyben külön bemutatta néhai Perlmutter Izsák festményeinek és rajzainak gyűjteményét, amelyet a művész leánya, özvegy Ali Achmed Mirza hercegné ajándékozott az intézetnek.

A Balló-emlékkiállítás abból az alkalomból nyílt meg, hogy az intézet immáron tíz éve vásárolja a mester alapítványának kamataiból magyar festőművészek jelentős alkotásait. Balló Ede arcképeinek és tanulmányainak válogatott sorozatán kívül ezek a festmények is szerepelnek a kiállításon. Kétségtelenül legnagyobbyszerű darab közöttük Paál László drámai hatású *Viharos tuja*. A mester nemes, férfias lírája a barbizoni naturalizmus jegyében itt kilép a paysage-intime nyugodt medréből. De komoly értékekkel gyarapodott a képtár magyar anyaga egyéb vásárlásokkal is.

A Balló-arcképek régi jó ismerőseink. A Szoldatits Ferencet és Lotz Károlyt ábrázoló kiváló képmásoknak ezüstös tónusát Balló

Ede művészetében később az aranyárgabarna színscála váltotta fel. Milyen friss, lélekkel teli Hohenlohe-Schillingsfürst herceg arcnyásának tanulmánya és milyen közvetlen hatású a mester önareképe! Tisza Kálmán, Bittó István és Parocchi bíbornok arcképei azt bizonyítják, hogy Velazqueznek Ince pápáról készült festménye állandó eszménye volt Balló Ede arckép-festészetének. Két másik terem Balló Ede figurális tájképtanulmányait mutatta be. Ezek is mind igaz elmélyedéssel készült, nemes művészi lélekből fakadó alkotások. Balló Ede még gyors festői feljegyzéseinek is komoly jelentőséget tulajdonított. Méltóan egészítik ki a mester egyéniségének előkelő művész-etikai vonásait.

Perlmutter Izák művészetének legfejlettebb állomásáról tanúskodnak a mester kitűnő festményei. Művészete Magyarországra való hazaköltözése után rákospalotai otthonában teljesedett ki, itt gyűltak fel igazi tűzükben fényvel átjárt színei, itt virágoztak ki ünnepi csokorban dekoratív víziói. Rákospalota parasztszobáiban találta meg Perlmutter igazi festői élményeit, melyekben a népi művészet tarka sokszínűsége olyan egyéni erővel elevenedik meg. Interieurjei telve vannak fényvel, világossággal, akárcsak a szabad levegő, sőt a plein air színváltozatait, fényerejét is bevitte a szobákba. Sehol sincs árnyékos, sötét sarok, az ablakon betóduló világosság minden zugot egyenletesen megvilágít, minden egyes részlet dekoratív színességgel érvényesül. Csak csendéletei tónusosabbak, de az égő színek szeretete ezekben sem halkult el teljesen.

Vízfestményei és rajzai színérzékének finomságáról, vonalvezetésének határozottságáról, jellemző erejéről tanúskodnak. Régebbi darabok is vannak köztük, melyek Perlmutter mesteri technikáját is bizonyítják. Erőteljes, egyéni ez a művészet, méltó elismerést hozott mindenütt a mesternek és a magyar festészetnek. A gazdag gyűjtemény méltó kiegészítője lesz modern magyar képtárunknak.

*

A nyáron váratlanul, élete delén elhunyt Pólya Tibor a magyar festőművészet ötletes, tréfás enfant terrible-je volt. A jóízű kedélyesség festészetébe is befurakodott, tarka humora legjobb alkotásait bearanyozta. Kitűnő karikatúrákat készített, mindig fején találta a szöveget, falusi jeleneteibe pedig bruegheli szellemet vitt. A naturalizmuson kezdte, a nagybányaiakra emlékeztető, teli zengésű, zamatos plein airben festette korai képeit, majd Szolnokra teszi át működése színterét. Ez a művésztelep volt igazi otthona. Néhány festményén Rippl-Rónai dekoratív vonalvezetésének és folt-stílusának hatása érvényesül halványan, majd újabban Aba-Novák robusztus tempera-

modorának befolyása érzik festészetén. Ennek bátor tarkasága, epikus elbeszélő modora különben is megfelelt Pólya Tibor szellemes, kedélyes kifejező modorának.

A hatások ellenére mégis egyéniség volt. Festészetének sajátosságai különösen lírikus ellágyulással készült kisebb olajképeim és nagyobb falusi életképeim jelentkeztek, amelyekben egyfelől lágy és finom a színérzéke, másfelől kellemes tónusba foglalja össze a tarka foltok mozgalmasságát. Pólya Tibor kétségtelenül a naturalizmus fölé emelkedő stílus után vágyakozott, ez készítette, hogy a magyar paraszti környezetbe tegye át a bruegheli világ sokadalját. A fehér téli hóba ágyazott színes képeim a falu romantikája szólal meg. Rivalda-festményeiben a szellemes ötletet tiszta festőiséggel aknázza ki. Ez volt pályájának egyik legnagyobb sikere. Néhány őszinte elnélyedésre valló önarckép, egy sereg plakát-terv, dekoratív falkép számolt be még Pólya Tibor termékeny szelleméről.

*

Az Ernst-Múzeum Magyar-Mannheimer Gusztáv hagyatékából rendezett március havában emlékkiállítást és egyúttal bemutatta Kernstok Károly hatalmas kompozícióit is. Magyar-Mannheimer Gusztáv nagykészsütségű festő volt, stílusa, ízlése a régi akadémiai hagyományokban gyökerezett, első festményeiben inkább Rubens, mint a természet volt a mestere. Romantikus érzései hosszú pályáján sem hagyták cserben. Később a naturalizmus uralma alatt közvetlenül a valóságot figyelte meg, de hagyománytisztelete, ezen alapuló tudása ekkor sem engedte meg, hogy átadja magát a multtal következetesen szakító iránynak. Régebben inkább München volt a vezérsillaga, később olaszos lett a stílusa. Ha újpesti vagy rákospalotai tájat festett, akkor is campagnai vagy toskanai látományok váltak belőlük. Mestere volt a rajznak, sokszor finom ecsettel rajzolta meg miniatűrhatású festményeit, máskor viszont szabad lendülettel, de mégis tudatosan rakta föl színfoltjait. Sohasem tévedett a valeurökben, színeinek mindig biztos a térértéke, pedig legfestőibb, legromantikusabb érzésű képeim egyedül rájuk és nem a formákra bízta a távlat kiépítését. Büszke volt súlyos felhőire, amelyek viharosan gomolyognak egein. Legtöbb festményén elől mozgalmas, zöld dombokat fest, a háttérrel viszont kéklő hegyek alkotják. Igaz, hogy motívumai sokszor visszatérnek, de mindig újból és újból átéli őket. Ha Magyar-Mannheimernek nem is volt eredeti hangja a modern magyar festészet együttesében, ízlése, komoly művészi kultúrája mégis előkelő helyet biztosít neki képirásunk történetében.

*

Kernstok Károly nagy compositiói a művész magasrendű célkitűzéseiről tanúskodtak. Bizonyára többen lesznek, akik egyes vásznaival nem értenek egyet, de a mester művészi hitét, törekvéseinek komolyságát nem vonhatják kétségbe. *Lovasok* című képe 1910-ből már történeti értéke festőművészetünknek. A posztimpreszionista előadású, könnyed kezelésű táj előtt a vízparton lovasok és gyalogosok act-tömegét vonultatja föl, akik Luca Signorelli orvietói freskóin szereplő, megcomponált alakoknak modern szellemű utódai. Igazi plasztikai erővel formált, sárgás tónusú, gazdag modulattartalmú, stilizált actok. Később akadémiusabban fogja fel az alakokat, a hagyományos szépség-kultuszt követi, de az actok egybefűzése, a tájjal való viszonyuk, hosszas tudatos kiérlelésre vall. Később újból eltér a természettől, sőt a harmincas években szélsőséges archaizálásra adja magát. Egyszer antik váza frizét ülteti át mozaikszerű előadásban, legújabb compositiójának pedig a hajladozó, gyászt kifejező vonalmenet az alaphangja, melynek fanyar következetessége azonban megdöbbenheti a szépség híveit. Ablaktervei közül viszont a legtöbb általános elismerést aratott. Rajzai Kernstok componáló munkásságának hosszú útjáról adtak izelítőt.

*

Az Ernst Múzeum mutatta be H. Mattioni Eszter festményeinek és hímes köveinek gyűjteményét. Utolsó kiállítása óta a festőnő stílusa még jobban feloldódott, atomizálódott. Az egyes részletek képein függetlenül kerülnek egymás mellé, a népies jelleget hangsúlyozó, dekoratív előadás csak lazán tartja össze őket. H. Mattioni Eszter stílusának mai állapota bizonyára csak átmenet, föltétlenül fel kell támadnia benne a constructiv törekvéseknek, amelyek a szétbomlott részleteket nagyobb egységbe foglalják össze és a lényeges elemet kiemelik. Régebbi öregasszony-képeiben, valamint olasz hatás alatt készült fresco-tanulmányaiban erre már több példát is mutatott. Kétségtelenül izgatón érdekes mai előadása az odavetett, belekarcolt rajznak és színfoltoknak külön életével, dekoratív, népies gazdagságával, Mattioni Eszter kivételes tehetségétől mégis egységesebb, elmélyülőbb munkákat várunk.

Kevésé ismert festő Hrabéczy Ernő, de tehetségével bizonyára hamarosan méltó helyet fog kivívni magának. Szürkés-barnás tónusokban, a rajz teljes kikapcsolásával, a formát mégis helyesen érzetve vetíti elénk nyomasztó realizmusra valló, sötét hangulatú képeit. Az anyagi gondokkal küzdő öreg Rembrandt és az agg Frans Hals utolsó munkáiban élnek ugyanezek a borongós színharmóniák. A helyi színek csak néha tűnnek elő, aranyárga fénycsóvák is csak

ritkán emelnek ki egy-egy részletet. Hrabéczy Ernő festészetében érezzük az élet terhének súlyát. Szomorú, de kifejezésében meggyőző erejű művészet.

Hincz Gyula festészete egyike az újabb magyar képírás legérdekesebb, legtöbb reményre jogosító jelenségeinek. Hincz mindenféle hatást felszívott, a francia befolyás épp úgy kimutatható művészetében, mint az újabb bécsi iskolának, különösen Klimtnek és Kokoschkának hatása, sőt ami a leger természetesebb, több képének stílusa közel áll nem egy magyar festőhöz is. Az erjedésből azonban mindinkább kibontakozik Hincz egyénisége. Kizárólag szín-álmainak él, amelyek legfinomabb harmóniákban, mint áttetsző fátylak jelennek meg vásznain. Az egymásba áramló színhullámok érzékenyen, szabadon rezegnek végig a felületen, akárcsak Whistlernél vagy Claude Monet-nál, akik későbbi alkotásaikban szintén a szín-színfóniák lírikusai voltak. Hincz Gyula is igyekszik a természet motívumain felülemelkedni, tájképciben a valóságot sikerül neki összeegyeztetnie önálló színálmaival, de a figurálisban még nem érkezett el megnyugtató stílushoz. A túlságos eleganciától, az édeskéségtől is tartózkodnia kell. Biztató fejlődéséről később a Nemzeti Szalonban rendezett kiállításon is tanúságot tett.

Domanovszky Endre szintén rendkívül érdekes művész. Mióta elhagyta a klasszicizálást, a szigorú formák éreztetését, az elmosódó színek imádója lett, a határozatlan formáké, amelyeknek hatását most decoratív értelemben aknázza ki. Szőnyegei, szőnyegtervei egyiptomi, keletázsiai vagy barbár szőttésekre emlékeztetnek, de nem eredeti tarkaságukat követik, hanem mostani állapotuk artisztikus tónusosságát. A színek, a formák sokszor egybefolynak szőnyegein, máskor pedig a körvonalak határozottan érvényesülnek. Raffináltan primitív alkotásai egy artisztikusan érző, elmélyedő művész lelkiségének nyilvánulásai.

Erdey Dezső szobrász a tiszta forma művésze. Erre tanította mestere, Szentgyörgyi István, akinek hatása legtöbb alkotásán megérzik. Erdey is tudatosan érleli szobrait, a tűnő impresszió helyett a maradandó forma az eszménye. De egyik munkájának sem száraz, rideg a hatása, az élet közvetlensége eleveníti meg klasszicizálását. Többnyire régi műveit, actokat, fejeket állított ki, köztük azonban két hősi emléktervet, amelyben a plasztikának az architektúrával való összefüggését hangsúlyozza. A kormányzónak a párizsi világkiállítás magyar pavillonja számára készült mellszobrát is bemutatta.

A Mária Valéria-utcai kiállítási helyiségben egy külföldön élő, tehetséges magyar festőművész mutatta be újabb festményeit. Simon György János stílusa nem magyar előzményekben gyökerezik, a francia posztimpresszionizmus kései szülötte, bölcsőjét legtovább Cézanne és Van Gogh ringatta. Ahogyan mestere, Cézanne, a hűvösebb kékek, Simon a melegebb sárgás-zöldek harmóniáival fejezi ki természetbenyomásait. Bár kitűnően, erőteljesen rajzol, festményei mégis kizárólag színélnények. A rajz sokszor naívnul nyilatkozik bennük, csak a színfoltok körvonalait éreztetni észrevétlenül, vagy a figurális mintázást erősíti. Simon kerüli a sötét árnyékokat, világos, egyenletes értékű foltokkal ad mindent. Választékos harmóniái sokszor dekoratíven egyszerűek, síkban terülnek szét, máskor határozottan a mélységre utalnak. Előkelő ízlés és finom festőiség élteti minden alkotását. Arcképeiben jól kapcsolja össze a figurális mintázást a csendéleti és tájképi színélményekkel.

*

Halápy János újabb képei az impresszionizmus végletes előadási módját képviselik. A művész szemlélete a valóság alapján áll, nem alakítja át a természetet, csak előadásában nyújt egyéni stílust. Képein a formák tökéletesen fölbomlanak, az ábrázolt motívum az egymásra halmozott színfoltokból alakul ki. Nagy lendülettel, hevesen rakja fel vásznára a töretlen színeket, amelyek így összevegyülve sárosá, szürkésbarnává lesznek és elfátyolozzák, zavarossá teszik a kép hatását. Csak itt-ott villan ki egy-egy lilás folt, vagy sárgás fényel megvilágított részlet. Az ábrázolt anyag éreztetésére Halápy nem törekszik, sőt hangsúlyozottan tüntet a festékekkel. Messziről kell szemlélni képeit, így alakul ki kellően egy-egy alkotásának motívuma. Egy zöldessárga tónusú mezei táj volt a legsikerültebb alkotás kiállításán. Vízfestményei nyugodtabbak, frissebbek, kevésbé zavarosak, nincsenek rétegesen egymásra rakva. Ha megtisztul Halápy előadása, egyike lesz kiváló festőinknek. A határozottabban megvilágított motívumok egy-egy képen fejlődési lehetőségének irányát mutatják.

*

Basch Andor csöndéletei voltak a Szinyei-Társaság legutóbbi kiállításának legváratlanabb meglepetései. Mostani gyűjteményének is ezek a legjelentősebb darabjai. Rálátással, energikusan, mégis gondos odaadással festi jelentéktelen használati tárgyakból, újságokból, gyümölcsökből álló csöndéleteit, melyek a színeknek meglepően kellemes, viruló, művészi összhangjában pompáznak. Főképpen

hidegebb színekkel, kékekkel, citromsárgákkal, szürkéekkel él, velük folytatnak párbeszédet a melegebb vörösek, zöldek és narancssárgák. Stílusa túntetően bizonyítja, hogy a festészet az impresszionizmuson, a kubizmuson és egyéb izmusokon keresztül ismét visszaérkezett a formát is hangsúlyozó, valószerű festőiséghez. Actjai a sötétre hangolt újabb műterem-festés diadalát jelzik. Tájképeinek már sokkal lazább a kezelése. Kétségtelenül a franciák nemes színezése szólal meg Basch Andor festészetében.

*

Fejlett ízlés, igazi festőiség jellemzi Vass Elemér újabb képeit. Semmi külső szempont nem érinti festészetét. Az öncélú művészet jegyében alkot a maga és a képélvezők tiszta gyönyörűségére. Kétségtelen, hogy stílusát régebben Iványi-Grünwald, majd Czobel befolyásolta, sőt újabban Szőnyi István közelségét is érezzük, képei mégis önálló festői élmények eredményei. Színekkel fejez ki mindent, finom összhangjukra, a tónusok választékosságára építi képeinek hatását. Szeretettel fest csendéleteket, rajzmentes, önálló színegyüttesekben éli ki harmóniát kereső, nyugalmas művészi líráját. Ami az úttörő mestereknél sokszor túntetőnek, brutálisan látszik, Vass Elemér modorában az ízléses kifejezéssé szelídül. Újabbban szereti az interieuröket, a szobákból való átlátásokat, melyeknek fényárnyékaiban sejtelmesen meleg tónusok boronganak. Mindegyik festményét egy-egy uralkodó tónus jegyében festi, ennek befolyása alá állítja a helyi színeket. Előkelő színekultúrája kétségtelenül elárulja, hogy a franciák tanítását követi. Festészete zavartalan öröme a tiszta művészet barátainak.

*

Remsey Jenő mostani stílusa magyar futurizmusnak, magyar kubizmusnak nevezhető. Szellemi vonatkozásokat jelenít meg szimbólikusan legtöbb alkotásán, kedvükért írja át, tördeli szét az ábrázolt motívumot. De nem tekintve a rajz magyaros vonalvezetését, stílusa abban is faji jellegű, hogy sohasem válik érthetlenné, teljesen elvonttá. A magyar lélek földhözkööttsége, természetimádata szorosán a televényhez köti szárnyalását. A képein szétáradó fénysugarak is erre vallanak. Nem fénykévéket jelentenek, hanem a föld erejének kisugárzását, a tavasz, az élet kicsattanását. Hitét, lelkét szólaltatja meg Remsey, nem hasonlít senkihez, semmihez. Színkezelése most lágyabb, szellemesebb, vonal-ornamentikája pedig ötletesebb, nyugtalanító volta ellenére is egyenletesebb. Az étellel való küzdelem, a fölzaklatott idegélet visszatükröződik legtöbb munkáján. Kétség-

telenül sok az önkényesség, a keresettség stílusában, de nem lehet elvitatni érdekességét, faji jellegét.

*

A Múterem helyiségeiben egy igaz hittel dolgozó művészesalád festészetét ismertük meg. Két fivér, apátfalvi Czene János és ifj. Czene Béla, továbbá az utóbbinak felesége, Hikády Erzsébet mutatta be festményeit. Czene János Rudnay-tanítvány volt, különösen tájképei vallanak erre, de a romantikus beállítás mellett a formának plasztikáját és a helyi színeknek erejét is kiemeli, akárcsak annak idején Szöny István és társai, viszont a világítási hatások kevésbé érdeklik. Forma és szín töretlenül, intenzíven, tisztán élheti ki magát képein. Értékelésük egyensúlyban van egymással. Igen sikerült részletei vannak egyes képeinek, de a komponálásban fejlődnie kell még.

Fivére, Czene Béla nem ilyen robusztus, kevésbé önálló, de kulturáltabb, jobban figyel a múlt és jelen eredményeire. Különösen az olasz quattrocento festői érdeklik, élükön Piero della Francescával, a firenzeiekkel, a ferraraiakkal, akiknek szellemében komponálja klasszikus hangulatot árasztó, nyugalmas képeit. Sárgásrózsaszín plasztikus actjait formálja meg az ő jegyükben, embereit kékes-zöld tájba állítja, melynek izgató színvilágában fehér rajzában, finom lazurjaiban azonban már a mai festői stílus mesterkéltségi harmóniai beszélnek. A legbefejezettebb, legstílusosabb kompozíciója *Párizs ítélete*, de az *Önarckép* művészi igazságával egyik festménye sem veheti fel a versenyt. Felesége, Hikády Erzsébet, szintén hasonló szellemben alkotja munkáit, neki is a quattrocentisták az eszményei, de az utóbbiak fanyarságát, formáiknak érdekességét a vonalak és a színek tetszetősségével akarja sokszor megédesíteni.

*

Az elvont művészet párizsi magyar hívei mutatkoztak be a Tamás-galériában. Nem egy közülük már neves ember, akiknek, mint a szobrász Beöthy Istvánnak, Moholy Nagy Lászlónak és Klasz Ernőnek külföldön, különösen hívei között, tekintélye is van. Most hazahozták munkáik egy részét, hogy beszámoljanak a párizsi művészet újabb elvont hullámáról.

Ezek a törekvések már a világháború előtt is kísértettek. Kétségtelen, hogy megcsömörlöttünk a természetutánzás tökélyétől, és ezért megértjük, hogy egyesek a zene mintájára a festőművészetet és a szobrászatot teljesen meg akarják szabadítani a valóság ábrázolásától. Önállóan szeretnék érvényesíteni alkotásaik kompozicio-

nális és kifejezésbeli értékeit. Viszont nem gondolnak arra, hogy a festőművészet és szobrászat értékei éppen abban a kettősségben rejlenek, hogy az alkotásban együtt zengenek a természetszemlélet és az azt egyénileg értelmező, esetleg átalakító képzelő erő összes örömei. E mellett az elvont képzőművészeti alkotásnak szimbólikája vagy érzéstartalma csak az életrekeltője előtt lehet világos, aki tudja, hogy mit akart vele mondani. Mindenki más előtt azonban érthetetlen ákom-bákom marad. Legföljebb ornamentumként hathat, ha szimmetrikus vagy visszatérő elemek találhatók benne. Vagyis elvont művészek nem számolnak az emberi értelem fölfogási lehetőségeivel. Különben is a művészetek térbeli jelenségek és nem időbeliek, mint a zene, amelyre hivatkoznak, így nem szabad őket egy nevezőre hozni.

Nem is lehet az elvont művészet alkotásait tulajdonképpen kritika tárgyává tenni. Nem állapíthatjuk meg, hogy az alkotó mennyire érte el bennük kitűzött művészi szándékait és hogy milyen tulajdonságokat rejtegetnek. Tanácstalanul állunk velük szemben, azt sem tudjuk, hogy raffináltak, vagy primitívek-e? Lehet, hogy saját szempontjukból kitűnőek, de lehet, hogy csapnivalóan rosszak.

Madách Imre Ádámja megdermed, mikor kilép az ürbe a föld hatóköréből, mi sem tudjuk követni az absztrakt művészeket spekulatív, légüres terekben.

*

Rothermere lord, Magyarország nagy barátja, fejedelmi gesztussal egy évre kölcsön adta kiállítás céljából a Szépművészeti Múzeumnak régi képgyűjteményének tizenöt remekét. A kivételes értékű mesterművek megszerzése Csánky Dénes főigazgató érdeme, aki a festményeket az intézet első emeletén három kabinetben mutatja be. Itt függnek egy évig az európai festőművészet páratlan bizonyítékai, Rothermere lordnak Magyarország iránt érzett jóindulatát hirdetve.

A gyűjtemény nem egy darabja a régi képtárnak immár pótolhatatlan hiányát szünteti meg egy időre. A 15 remekmű közül a legrégebb, a Giottónak tulajdonított *Mária koronázása* tavaly szerepelt a firenzei Giotto-kiállításon. A nagy mester monumentális komponáló érzéke, világos, tömör ábrázoló stílusa a szokottnál megihittebb szellemben érvényesül a szimmetrikusan felépített táblaképen. Giottói az alakok típusa, az ő szelleme árad a nemes kompozícióból. Különösen érdekes, hogy Krisztus leplének színe fekete. Megihittebb hatású a sienai Sassettának kis triptichonja *Mária születésével*. A hagyományos ábrázolási motívumok az élet közvetlenség-

gével telnek meg, az érzésteljes előadás, a szelíd tónusok alatt azonban ott lappang a nagyszabású ábrázolások emléke. Botticelli női képmása rokonságban van egyik Pitti-palotabeli arcképével. Mindkettőn éles profilban áll a nő, mint ahogyan a quattrocento nem egy híres arcképén láthatjuk; az arc jellemző kalligráfiával vágódik ki a háttérből. A fátyol finom tónusa is Botticelli Madonnáinak feje körül jelenik meg. Méltán látják a legnagyobb műértők, mint Bode, a két Venturi és Van Marle, az üde, a quattrocentóra annyira jellemző mesterműben Botticelli ecsetének varázsát. — A gyűjtemény egy *Madonnáját* Jézussal és a kis Szent Jánossal a firenzei Piero di Cosimónak tulajdonítjuk, de a kép stílusa épp úgy közel áll Lorenzo di Credi, mint Mainardi modorához is. A Raffaellóra emlékeztető háromszögletű komponáló rendszer azonban összetartja a képnek Botticellitől és Filippino Lippitől átvett mozgalmas vonaljátékát. A két bambino kezének vaskos rajza ellenére is sok báj nyilatkozik meg a festmény előadásában, az arcoknak, a kis testeknek színárnyalatokkal teli mintázásában.

Velencébe visz át bennünket Giovanni Bellini nevét viselő *Pietája*, amelyen még a mester sógorának, Mantegnának klasszikusan hűvösebb és plasztikusabb stílusának hatása látszik. A félalakban ábrázolt Pietá különben jellemző ábrázolási módja volt a velencéseknek. Mária és Krisztus arcának rövidülése, a redők merevebb elrendezése is Mantegnára vall, de mindezt feloldja a meleg tónusok, a felgyúló színek varázsa. — Tintoretto *Lázár feltámasztásában* viszont már ismét elsötétedik a Tiziánnál tetőpontra ért velencei színragyogás, ő a michelangelói rajz, a formák mozgalmassága kedvéért letompítja színegyüttesét. Ki és be irányulnak a képen az átlósan elhelyezett alakok vonalai, a tónusos előadás küzd a még itt-ott erőteljes helyi színekkel. Krisztus, a főalak, a kép balsarkába került, a feltámasztott Lázár fehér teste mellett egy ellenkező mozgású, sárgás akt fekszik, hogy az életteljes és a halálból visszatérő test ellentétét kifejezze. Igazi tintorettoi kompozíció a páratlan mester jellemző stílus-jegyeivel! — Ha ebben még az erők küzdenek egymással, úgy minden feloldódott, könnyed látszattá vált Francesco Guardi két ezüstösen kékes, velencei vedutájában és arany tónusokba ágyazott álarcos *Ridotto*-jelenetében. De még ösztönös komponáló erő és biztos rajz búvik meg a finom ecsettel odavetett szín-élmények mögött.

A francia stílust a XVI. században élő, híres arcképfestőjüknek, Francois Clouettnak IX. Károlyt ábrázoló feje képviseli. Forma és szín, szépség és kifejezés közötti meleg, de mégis előkelően tartózkodó összhang jellemzi a kis remeket.

A flamand festészet apjának, Jan van Eyeknek stílusára egy imádkozó férfi képmása emlékeztet, a gótikusan karcú és szögletes Rogier van der Weydenére pedig egy fiatal nő arcképe. Teljesen hiteles alkotás a XVI. században élő Cocxiének a dán *Krisztinát*, a lotharingiai herceg feleségét ábrázoló, szignált és évszámmal ellátott portréja, amelyről azt hitték, hogy a festő abban mecenását, II. Lajos királyunk özvegyét, magyarországi Máriát örökítette meg, aki tudvalevően a mohácsi vész után Németalföld kormányzónője lett. Mária azonban 1545-ben idősebb volt és jellegzetesebben Habsburg-arca volt előálló alsó ajakkal. Cocxie itt remek és igazi festőnek bizonyul. Rubens ecsetvonását ismerte fel Max Friedländer, a németalföldi festészet világhírű szakértője, a gyűjtemény kis kompozíciójában, az angyalok között lebegő Madonnában. Valószínűleg oltárképvázlat lehetett a kis festmény, amelynek alján friss tájképi környezetben a donator térdel.

Talán az egész gyűjtemény legkiválóbb darabja azonban Rembrandtnak névvel és az 1632-es évszámmal jelzett önarcképe. Ebben az időben a fiatal mester még igyekezett megrendelőinek formát tisztelő ízléséhez alkalmazkodni, csak bibliai kompozícióiban és önarcképeiben kezd szélesebben, összefoglalóbban festeni, bennük rendeli alá a mellékest a lényegesnek, hogy a belső jellemzést kidomboríthassa, hogy akaratának a megvilágítást alárendelhesse. Ennek a lélekbe markoló, az aranysárga fényeket, a fehéreket és a sötét árnyékokat látnoki genie-vel kormányzó stílusnak korai képviselője a mesteri önarckép.

Méltóan csatlakozik a mesterművekhez magát Rothermere lordot, Magyarország barátját, a nagy mecenást ábrázoló elegáns arckép László Fülöptől.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Három külföldi regény.

1. Huxley Aldous: *A vak Sámson*. Fordította Hevesi András.
2. Maurois André: *A gondolatolvasó gép*. Fordította Komor András.
3. Kaden-Bandrowski J.: *Barcz tábornok*. Fordította Erdély Elly. Mind a három Budapest, Franklin-Társulat kiadása.

A rövid idő alatt világhírré emelkedett angol regényíró ebben a művében háromféle oldaláról is megmutatja magát: mint tudós, mint társadalmi-politikai-vallási reformer és mint költő.

A tudós képzettség a Huxleyknél családi jellemvonás. Ebben a regényben is nagy szerepe van az értelmi műveltség motívumának, de szerzőnk — bizonyára szándékosan — kétségben hagy bennünket affelől, hogy tulajdonképpen mennyire becsüli a tudás erkölcsi értékét, világnézetkialakító szerepét. Eleinte azt hisszük, könnyű belelátni írónk lelkébe, de aztán egyre inkább tapasztalnunk kell, hogy Huxley nem engedi ilyen könnyűvé leegyszerűsödni az olvasó szerepét: tessék az olvasónak tanakodni, izzadni, vagy akár bosszankodni — az ő dolga, hogy végül miként tudja ön maga számára tisztázni a regény keltette benyomásokat.

Mindenesetre művészhez méltó feladat: megmutatni, hogy a «tudomány» — akár mint szaktudás, akár mint a szellem műveltségi fényűzése — miként válik élő egyénekben és egész társadalmi rétegben lelki jellemvonássá és sorsszerű tényezővé. Ez a kérdés Huxley regényének, mondhatni, alapproblémája. A szereplők egy társadalmi réteghez tartoznak, az angolországi polgári középosztályhoz, melynek tagjai ú. n. intellectuelek s többnyire elég géjómódúak ahhoz, hogy független életet élhessenek. A regény főalakja is ilyen: Beavis Anthony; apja filológus-szakember, ő maga pedig szociológus; megélhetési gondjai nincsenek, kenyérkereső foglalkozásra nem szorúl, ilyesmire az egész regényben sehol még célzást sem találunk; Anthony alakját nagyjában és lényegében bizonyára a Huxley Aldous önarc-képéül is kell tekintenünk. Az a megvilágítás, melyet szerzőnk erre a nem közönséges műveltségű, szellemileg elkényesedett polgári középosztályra s benne első sorban a főalakra rávetít, erkölcsileg megdöbbentő, majdnem azt mondhatnók: undorító és felháborító hatást

tesz ránk. Az angol polgári középosztály előttünk nyüzsgő képviselői között nincs úgyszólván egy olyan férfi vagy nő sem, akit a testi-lelki-erkölcsi egészség szempontjából *normálisnak* lehetne mondani. Moral insanityben szenvedő (sőt, ami még rosszabb: nem is szenvedő, hanem szemérmetlenül bujálkodó) úriasszony és leánya, istentagadó nagybácsi, kleptomániás úrinő, önsanyargató lelki gátlásaival magát, anyját, menyasszonyát szerencsétlenné tevő fiatalember, a homoszexualitás fertőjében vergődő idősebb férfi, stb. — ezt a bűzhödtt fülledtséggű levegőt kell szívunk a regény olvasása közben. Álljon itt pár sornyi idézet mutatóban; «— Van egy történetem a maga számára — jelentette ki (Anthony), amint a szobában volt. — Remélem, aljas történet — felelte Mary Amberley a dívány sarkából. Anthony kezét csókolt abban az affektált modorban, melyet újabban vett fel, majd leült. — Az aljasnak minden aljas — mondta. — Igen, hála Istennek! — És jellegzetes, kampós kis mosolyával, sötét villanással elkeskenyült szemhéjja mögül fűzte hozzá (Mary): — Az aljas gondolkodásmód szüntelen öröm.»

A regény hőse, Anthony, egymásután (vagy talán egyszerre is) folytat szerelmi viszonyt egy anyával és ennek leányával, egy léha tréfája halálba kergeti legjobb barátját, semmi érzelmi közössége sincs apjával, lenéz és kicsúfol mindent és mindenkit, — de közben ő is, a regény többi szereplője is, olvas, tanul és fitogtatja tanultságát. «Jaj — gondolta magában Anthony, mikor hazatért a sétájáról, ha két pár szeme volna! Janus képes volna rá, hogy egyszerre olvassa a *Candide*-ot és az *Imitatio*-t. Az élet oly rövid és könyv oly rengeteg van. Kéjesen az asztal fölé hajolt és ahogy eszébe jutott, hol az egyik, hol a másik kötetet nyitotta fel. . . » Ez a mindenfélét összezábaló szellemi nagyétvágyúság aztán gyakran kényszeríti semmittevő kérdésre, mikor a félig megemésztett szellemi táplálékok közül hol ez, hol amaz bőfög fel a tudatalattiság bendőjéből. Egyébként Anthony egy több évet igénybevevő tudományos munkán dolgozik, *A szociológia alapelemein*, noha egyidejűleg megvallja naplójában: «Ami engem legjobban gyötör, az a közöny. Nem tudok törődni a többi emberrel. Jobban mondva, nem akarok, mert gondosan elkerülök minden alkalmat, amikor törődhetném velük.» Ugyancsak önmagáról mondja: «Az értelmetlen világ, amelyben semmit sem lehet cselekedni — milyen megnyugtató! Az ember félreállhat és (látván, hogy semmit sem tehet), összeütheti szociológiai értekezését, írhat az emberi értelmetlenség tudományáról. . . »

Kevés író tudja ilyen hatásosan érzékeltetni az öncélúvá lett, önimmádatá fajult, terméketlen intellectualismusnak, az önző individualismusnak, az atomizálódott polgári társadalomnak erkölcsi

csődjét, további létjogosultságának lázító hiányát. Nyilvánvaló, hogy kegyetlenül egyoldalú, igazságtalanul eltorzított képe ez az angol művelt polgári középosztálynak, de elvégre a túlzásnak ekkora mértékéhez is joga van a költőnek, ha reformerként, prófétaként valami nagy igazságot akar embertársainak fülébe dörögni. Huxley torzító rajza pl. még a liberálizmus legmakacsabb híveit is meggyőzhetné arról, hogy ez a szellemileg agyonkultúrálódott, cinikus önzésbe, sőt testi-lelki perverzitásba züllött burzsoa-társadalom megérett arra, hogy egy egészséges, kemény «vezéri» kéz ráncba szedje és meg nem érdemelt kiváltságaitól megfossa . . .

Ohó, dehogy is! Huxley, akárcsak regényhőse, semmit sem gyűlöl, úfál és néz le annyira, mint a manapság hatalmon lévő s nevükön is emlegetett diktátorok «őrmesteri» államrendszerét. Mi történnék hát a világgal? Csodák csodája : Anthony a regény legvégén megtér, s a gúnyos, önző, vakmerő kultúr-sznob átalakul unalmas és zavaros pacifistává. Megtérésének oka : egy Miller nevű orvos hatása, aki azt az elméletet vallja és hirdeti, hogy «az ember úgy gondolkodik, ahogyan eszik», s felvilágosítja Anthont, hogy azért gondolkodik helytelenül, mert állandó bélmérgezésben szenved. Miller a buddhizmus híve, mert csak a buddhista elégszik meg főzelékkel és vízzel : a mohamedán nem iszik ugyan alkoholt, de szereti a birka- és a marhahúst, a zsidó a kóserhúson kívül már alkoholt is fogyaszt, a keresztyén meg éppen a legrosszabb ; mindenféle méreggel rontja magát. Anthony eleinte vitatkozik az orvossal, de aztán kialakít a maga számára egy új életbölcseletet. Minden erőszak elítélendő. A hazafiság, a nemzeti különállás büszke tudata okvetetlenül erőszakosságra vezet, tehát a haza és nemzet fogalma az emberi egyetemes egység megvalósulásának káros akadálya. A keresztyén egyház története is csupa erőszak, bűn, tévelygés, bár Jézus, mint történeti személy, mint egykor élt ember, mintaképpül szolgálhat. Az emberek gondolkodó és hívő képessége nem egyforma : az egyik ember személyes istenben tud hinni, a másik csak személytelen «energia-forrás»-t tud elképzelni : tehát «ki kell dolgozni a lélektani gyakorlatok rendszerét férfiak és nők valamennyi típusa számára . . .» Újszerű elveinek hirdetése miatt Anthony fenyegető levelet kap a «Hazafias angolok csoportjá»-tól ; de lelkében már szilárd a küldetés tudata, s elhatározza, hogy az erőszakos támadásokra nem válaszol erőszakkal, de nem is hátrál meg az erőszak elől, hanem nyilvános gyűléseken is hirdetni fogja az élet legfőbb értékét : a békét. «A békében egység van . . . Minden létezővel való egység.»

Íme, a Miller doktor receptje meggyógyította regényünk hőst, pedig még ideje sem volt igazában felhagyni a húsevással. Az olvasó

azonban, aki elfogódott tisztelettel és várakozással kezdett bele a világhírű «nagyregény» élvezésébe, nem tudja meglepődését és csalódását eltitkolni önmaga előtt. Hát egy Beavis Anthony-féle kivételes elme azért tanulmányozta negyvenhárom éves koráig az ó-, közép- és új-kor ismeret-rengetegét, hogy végül a diétás táplálkozás elvében kapja meg a világmegváltó kinyilatkoztatást egy gyarmatról hazakerült különétől, Miller doktortól, akit az orvostudomány szakértői között legjobb esetben az őrmesteri rang illet meg? Hát a bűnös emberiség megjavulásának s a világbéke megvalósulásának jóformán annyi az előfeltétele, hogy vegetáriánusokká legyünk s a megevett fűre vizet igyunk? De hiszen ha ez igaz, akkor csakugyan ostobaság a magasabb szellemi műveltségre való törekvés, mert a hús és az alkohol mellett újabb akadályt jelent a minden létezővel való egység buddhista jámborságú békéjére, az elkülönüléseket nem tűrő átlag-emberi színvonalra nézve; ha pedig csakugyan ez az átlagos színvonalra való leegyenlősítés a helyes életcél, akkor Buddha hazájánál közelebb is szétnézhetett volna mintaképekért. A Tolsztoj-epigonná lett Huxleynek, ha következetes akar lenni, bűnbánólag kell korábbi műveire s mostani regényének első kilenczted részére visszagondolnia, mint ahogy Tolsztoj is szerette volna megsemmisíteni a megtérés előtt írt (halhatatlan értékű) szépirodalmi alkotásait. Vajjon Huxley, az előkelő és gazdag angol gentleman, milyen mértékig vonja le majd magára nézve a gyakorlati élet terén a következtetést az ő Millertől tanult elveiből? Remélhetőleg e tekintetben is utánozni fogja Tolsztojt.

Végül ami a harmadik szempontot, a költői megalkotás módját: a szerkezet, az anyag-kiválasztás, az ízlés mérlegére helyezés, a megfogalmazás mikéntjét illeti, regényünkben ebből a szempontból is van valami — bocsánat a szóért! — *bluff*-szerűség, meglepésre, elképesztésre törekvő erőlködés, a polgári «moral»-lal, ízléssel, illendőségi fogalmakkal való rosszmájú, vagy legalább ilyennek látszó incselkedés, ujjathúzás. Az ötvennégy fejezet mindegyike élén naplószerű, pontos keltezés van, csak hogy ezek a fejezetek nem időrendben következnek egymás után, hanem teljes összevisszaságban; hirtelen visszagrik az író huszonöt évvel korábbra, azután ismét a jelenbe, majd vissza tizenhatsz, vagy tizenegy, vagy hat, vagy két esztendővel, folytonosan előre-hátra rángat bennünket, hogy megnehezítse számunkra az egyes részletek közötti összefüggés megértését. (El is éri ezt a célját.) Saját megfigyelése szerint az Anthony «agyában egy örült lakik, aki fényképesomagot kever össze és szór szét, ahogy eszébe jut, azután megint összekeveri, örökkön-örökké. Ebben nincs időrend. Ez a félkegyelmű nem ismer különbséget az előbb és utóbb kö-

zött.» Hogy írás közben a költő miért nem csinál egy kis rendet a képzettársulás szeszélyes («félkegyelmű») mechanikája terén; ilyesmit kérdezni nagyfokú elmaradottság volna részünkről. Proust mester is «úgy» csinálta regényeit, hát tanítványa is úgy csinálja; igaz különben, hogy Huxleyből egyszer (I. köt., 7—8. lap) jóepésen kibuggyan a proustizmus okozta csömör. A szerkezeti összevisszaságot egyébként mi sem vesszük tragikusan; elvégre egy háromemeletes épület szilárdságát nem veszélyezteti az, ha a szeszélyes háztulajdonos a magassági tagozódás jelzőtábláit ilyen sorrendben függeszti ki a lépcsőházban: II. emelet, I. emelet, földszint, III. emelet.

Az angol «jó» társaságokban még inkább, mint más nemzeteknél, szigorú kötelessége mindenkinek tudni, hogy vannak kimondhatatlan fogalmak és szavak. Viszont mindenütt vannak olyan emberek, akiket az etiquette-nek ez a zsarnoksága lázadásra készít. Huxley is ezek közé tartozik. Regényébe különös becsvággal gyömöszöl bele «illetlen» (s ami még nagyobb hiba: szükségtelen), undorító dolgokat. Egy-két példát említek, szerzőnkre hárítva értük a felelősséget. A diák-internátusban a fal repedésén át a növendékek meglesik egy társukat önfertőzése közben. Anthony hosszasan elmélkedik a «személyiség» fogalmáról, s nem fér a fejébe, hogy a «cogito ergo sum» mintájára és ugyanakkora joggal miért nem mondunk ilyeneket: «eructo ergo sum», «futio ergo sumus». A szerencsétlen Beppót arra kényszeríti homoszexuális szenvedélye, hogy félreeső helyeken (megnevezve: «W. C.», «pissoir») férfi-társat keressen, folytonosan kitéve magát a megalázó visszautasításnak és a rendőri beavatkozásnak. A regény egyik főszereplője azt a kifogást teszi Tolsztoj *Karenina Anna* című regénye ellen, hogy belőle «mélységesen hiányzik az igazság», hiszen majdnem teljesen mellőzve vannak a regényalakok jellemzésében az apró testi események, pl. az ürülés, a nők havibaja stb., pedig az ilyesmik döntik el a szürke mindennapok hangulatát.

A megfogalmazásnak, a szorosabb értelemben vett stílusnak is megvan a maga fényesebb és árnyékosabb oldala. Az elvont, homályos és sokhelyt bizony unalmas bölcselkedések megrághatatlan csontokként hevernek a személyek párbeszédeinek izes falatai között; a jellemrajz leghatásosabb eszközöként érvényesülő szellemes párbeszéddek alkotják Huxley legkétségtelenebb költői érdemét.

A regény címére (angolul: *Eyeless in Gaza*, a magyar fordításban: *A vak Sámson*) a regényben sehol sincs utalás, még kevésbé magyarázat; tehát rejtély marad számunkra, s szabad teret enged az olvasók talányfejtő tehetségének. A regény vége felé Miller ezt mondja: «A közöny és a gyűlölet vak, nem a szeretet». Lehet tehát, hogy a vak Sámson a megtérés előtti Anthonyt jelképezi, aki mellől

csakugyan nem hiányoztak a Delilák sem. De a megtért Anthony már hiába kapja vissza látóképességét, s hiába nő majd ki a haja, — *pacifista* Sámson lesz ő csupán, ez az elnevezés pedig *contradictio in adjecto*.

*

Maurois munkája az előbbinek minden tekintetben ellentéte. Már terjedelem dolgában is : belefér egy kicsiny kötetbe. Még nagyobb a különbség a lényegbevágóbb szempontokból tekintve. Az egész munka csupa józanság, világosság, szellemesség ; *bon sens, clarté, esprit* — igazi francia erények, mintegy a germán (angol) jellemvonások tipikus gall-latin ellentétei; mélység és nehézkesség helyett kissé felszínes könnyedség, a társadalom kegyetlen bírálata és megváltoztatni akarása helyett ártatlan, szelíd csipkelődés, a tudomány homályos és fárasztó problémái helyett egy tudományos *trükk*, mely csupán ideiglenes bonyodalom eszközéül szolgál, hogy végül a lomtárba kerüljön. Kisigényű műfajhoz tartozik ez a munka, már az elején látjuk róla, hogy alig lehet magasabb értelemben vett irodalmi becse, de a végére jutva is el kell ismernünk róla, hogy *a maga nemében* hiánytalanul sikerült művecske.

Egy vidéki francia egyetem fiatal irodalom-tanárát, Dumoulin Denist meghívja egy félévre vendéglőadások tartása végett az amerikai westmouthi egyetem. Dumoulin a feleségével együtt utazik el Westmouthba, mert ez az óhaj is benne volt a meghívásban. Az amerikai egyetem fizika-tanára, Hickey, egy Nobel-díjas fiatal angol, titokban egy olyan gép szerkesztésén töri a fejét, melynek segítségével «a gondolatot, minthogy bizonyos elemi fizikai tünetek, képek és hangok, a fizika szokásos eszközeivel le lehet rögzíteni.» A kísérletezés érdekében beavatja titkába Dumoulint. A kisterjedelmű gépezetet könnyen el lehet rejteni a szobában, s így a készülék a szobában levő ember gondolatainak hullámrezgéseit lemezre felveszi a nélkül, hogy a megfigyelt embernek erről sejtelve volna, a lemez tartalmát aztán gramofonon le lehet játszani, mint hangos szöveget. — Dumoulin gyanakodni kezdett felesége multjára s behatolt a «psychograph» nevű készülék segítségével gondolatainak titkaiba ; felesége hamarosan visszaadta neki a kölcsönt, s bizony parázs vádaskodások és veszekedések származtak kölcsönösen a gondolatolvasó kísérletek nyomán, de aztán az okos francia házaspár egyúttal arról is meggyőződött, hogy ők voltaképpen egymást szeretik, s a néha tilosba röppenő gondolataik csak ártatlan ábrándok. De az új találmány komolyabb bonyodalmak eligazítására is kitűnő eszköznek bizonyul, t. i. abban a kérdésben, hogy az egyetem nyugalomba vonuló elnökének a he-

lyére hogyan lehet a méltó utódot juttatni s egy méltatlan önjelölt csúf törtetését meghiúsítani. És így tovább. A találmányról tudomást szerez a nyilvánosság, a feltaláló gazdag emberré válik, a psychographot Amerikában nagyon elterjeszti a gyár reklámja; bűnygyben kinyomozzák segítségével az igazi gyilkost, viszont bajokat is idéz elő a gépecske, — s lassankint kiderül a psychographról, hogy könnyen félrevezeti az embereket, mert valóságos, végrehajtani szándékolt gondolatokul veszi fel a lemezre mindazt a kósza, félig öntudatlan képzetmechanikai működést, amelyből bizony nem lehet jogosan következtetni az illető ember valódi jellemére, elkövetendő cselekedeteire. Ezért aztán a psychograph iránt hirtelen támadt érdeklődés hamarosan le is lohad.

Nem maga ez az igénytelen kis történet az érdekes, hanem az a mód, ahogyan az író meg tudja adni előadásának a savát-borsát. Dumoulin családi viszonyai, az amerikai egyetemek sajátos helyzete, melyek magánalapítványokból élnek s ezért magánemberek akaratótól függenek, a psychograph nevű találmánnyal való tudományos játék, mely ügyesen tud úgy tenni, mintha komolyan akarná magát vétetni, pedig a szerző fölényes írói biztossága éppen ellentéte minden nagyképűségnek, — mindez rávall legalább is a francia irodalmi rutin elsőrangú iskolájára.

*

Kaden-Bandrowski jókora terjedelmű regényének az ízében, hangulatában, levegőjében van valami, amihez előbb hozzá kell szoknia az olvasónak, hogy megbarátkozzék vele, de aztán még meg is tetszik neki. Nem könnyű a találó kifejezést meglegelni e regény látás-és előadásmódbeli zamatának megjelölésére; vajjon csak bátor őszinteség-e ez, vagy valami egészséges, fanyar illúziómentesség, vagy pedig epés cinizmus?

A regény tárgya Lengyelország világháború utáni politikai közéletének zürzavaros forrongása s végül konszolidálódása egy erős férfi-egyéniség körül. Nagyon kényes tárgy, hiszen a jelenbe is benyúló közelmúlt vezető emberei a szereplők; önkéntelenül arra kell gondolnunk, vajjon otthonn, a lengyel olvasók mit szólnak ehhez a regényhez? kulcsregénynek érzik-e, keresik-e a regényalakok valóságos életbeli modelljeit? Minket szerencsére nem izgat ez a kérdés.

A világháború végén a lengyel nemzeti élet chaotikus állapotban volt: ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a háború «győzelmi» eshetősége a gyűlöletes orosz fennhatóság megmaradását jelentette, bukás esetén pedig a «központi hatalmak» gyámkodása volt várható. E bizonytalanság közepett a lengyelek valóságos nemzeti szórakozás-

képen szöttek politikai összeesküvéseket, ily módon élték ki «puha» lelkük hazafias ábrándjait. Végre elmúlt a világháború s a megbéult Oroszország és az elbukott központi hatalmak között Lengyelország hozzáfoghat az önálló állami életre való berendezkedéshez. A vezéri nyeregbe hárman is szeretnének beleülni, három tábornok : Krywult, Dombrowa és Barcz. Az első pipogya jellem, a második még pipogyább, Barcz köztük a legéletrevalóbb, de a legszerencsésebb is. Az a varázsos szépségű női bestia, Drwenska, akibe mind a három tábornok szerelmes, Barczot jutalmazza visszonszerelmével; ez a nő szabadítja ki őt a legveszedelmesebb helyzetekből s ez tolja félre az útból a másik két tábornokot. Barcznak a szerencséjéhez az is hozzátartozik, hogy nemcsak a szeretője hű és ügyes, hanem két politikai ügynöke is; Rasinszki és Pyc; e hármas segítséggel aztán végül övé a vetélytárs nélküli elsőség. Ez a magát vezérré felküzdő Barcz egy cseppet sem rokonszenves egyéniség. A legkisebb lelkiismeretfurdalás nélkül eldobja magától szerény, félénk, csupa-jóság feleségét, mert ez feszélyezné őt az uralomért való törtetésben: a szegény asszony öngyilkossá lesz. Elfogadja Barcz a szerelmi és politikai sok áldozatot a csinos szajhától, Drwenskától, de azt már nem engedi gőgje, hogy hálaképen feleségül vegye, úgyhogy Drwenska kénytelen a másik két tábornok egyikével, Krywulttal nőül vétetni magát, hogy Barcztól születendő gyermeke ne «apa nélkül» jöjjön a világra. Leghűbb munkatársát, Rasinszkit ártatlan létére haditörvényszék elé állíttatja Barcz és gyalázatosan meghurcoltatja, mert szüksége van erre a sakk húzásra egy bizonyos politikai játszmaiban, s mikor Rasinszki méltatlankodik, kapitányból előlépteti őrnaggyá, és így el van intézve a dolog. Közben majdnem a nyilvánosság előtt bujálkodik szeretőjével s ki nem fogy a cinikus megjegyzésekből; pl. az önállóvá lett Lengyelországot «visszanyert szemétdomb»-nak mondogatja, az alkotmányos törvényhozás szervét, a szejmet, mint a hájfejű, fecsegő képviselők gyülekezetét gorombán becsméreli. Az ilyen önző embernek a boldogság nem szokott osztályrészéül jutni. A regény legvégén fel is sóhajt Barcz; «Igen, nagyon méltóságos lettem. Olyan irtózatosan, elrettentően méltóságteljes, — hogy egészen magamra maradtam . . . Minek ennyi kínszenvedés, ennyi élet, a saját és idegen életek — csak tudnám, hogy minek?!»

Íme, egy húszmilliós nemzet állami felszabadulásának és újjászületésének fuersán-fanyar ízű története. Ilyen tárgyról ezelőtt eposzt vagy romantikus rémregényt szoktak írni, ez a most szóban levő regény meg inkább «ronique scandaleuse», melyben a bonyodalom szála egy ügyes és szép rima kezében futnak össze, a nemzet élére kerülendő főhóst az ellenpárt emberei a szeretője mellől az ágyból

húzzák ki, stb. A színpadon lejátszódni szokott «fenséges» drámának mintegy a kulisszák mögötti részébe enged Bandrowski bepillantást, s bizony ez nem valami épületes látvány. Egyszer-egyszer fel is merül lelkünkben az a gyanú, hogy hátha az ilyen pátosz-gyilkos, illúzióromboló látásmód voltaképen épp oly hazug, mint az eposziaskodó, színfalhasogató, szavalmányos, görögtüzes eszményítés. Az «igazság» alighanem valahol a középben van.

E regénynek az előadásmódja is érdekes és újszerű. Az egész szöveg majdnem csupa párbeszéd, még pedig fordulatossá, gyors, sőt rohanó ütemű, annyira, hogy néhol hézagossá érezzük az események összefüggését. De az ilyesmi bizonyára nem nagyobb baj, mint a régibbfajta regények terjengős, értekezésszerű, unalmas előadásmódja és szintelen stílusa.

— *df* —

Barthou Lajos emlékezete.

Herzog, Rudolph: *Barthou*, Verlag Die Liga, Zürich, 1938. 328 l.

Érdekes magyar vonatkozásokat is tartalmazó, bár nem tárgyilagos életrajzot írt Barthou francia államférfiről a Dreyfus-pör ismertetője, Herzog Rudolf. Mint könyvének előszavában elmondja, Barthou anyósától és kabinetfőnökétől szerezte hozzá a forrásanyagot.

A könyv tulajdonképpen nem is tartalmazza Barthou életrajzát. Az első rész ugyanis Barthou életének csak utolsó éveiről szól, a második rész pedig jelentékeny részében a marseille-i merényletre vonatkozik, amelyért a németeket teszi felelőssé. Ugy látszik, hogy az iránymunka ebből a célból is íródott, alig lehet tehát azt mondanunk, hogy Barthou életrajzát vagy kellő méltatását nyújtja.

Bennünket mégis érdekel ez a délfrancia, gascogne-i, örökké derűs, az irodalomban és művészetben akkora szeretettel elmélyedő, mindenütt a nagyok közé furakodó és érvényesülni akaró akadémikus-államférfi. Érdekel pedig azért, mert a versailles-i békeszerződésnek a francia kamarában ő volt az előadója és ebben a minőségében ő volt az első, aki a Clémenceautól megalkotott szerződésről kételkedéssel nyilatkozott. 1919. augusztus 3-án a francia kamarában elmondott előadói javaslatában, mely azután könyvalakban is megjelent, ami Herzog figyelmét elkerülte, mert ő Barthou cím alatt a németeken akart ütni, Barthou a gascogne-i merészségével a kormánypárt padjaiból vetette szemére a francia kormánynak azt, hogy a parlamentet a békeszerződés megalkotásából kirekesztette, tehát a békeszerződést a francia nemzet és nép, az érte vértett franciaság hozzájárulása és közreműködése nélkül, annak egyenes kizárásával alkotta meg. A szerző nem is tudja, hogy milyen fegyvert szolgáltatott ennek most

való felelevenítésével mindazoknak, akik a békeszerződések ellen harcolnak, mert bár erre az eljárásra Clémenceaunak a francia alkotmány jogot adott, de ő a rossz békének Franciaországra való erőszakolásával saját hazája ellen fordította Európa evolúcióját. Ezzel a szerződéssel döntötte meg a kettős monarchiát, melynek helyén pusztulás és anarchia következett el és hívta ki azt a mérközést, melyet a német és orosz hatalmak húsz év óta váltakozva vívnak, Prágán keresztül, Középeurópa birtokáért.

Ebben a beállításban igen súlyosan esik latba Barthou előadónak az a megállapítása, hogy a korabeli francia kormány a francia parlamentet a békeszerződés megalkotásából kizárta és lehetőséget nyújt arra, hogy egy későbbi francia parlament a békeszerződés ellen fordulhasson. — «Miért voltak a parlamenti bizottságok» — mondotta — «egyedül azok, melyeknek bizalmas együttműködését a kormány nem kívánta, hogy neki ebben a nehéz és rettentő munkában segítsenek? . . . Azok segítettek volna neki abban, hogy helyrehozzák azokat a tévedéseket, eltüntessék azokat az ellenmondásokat és kitöltsék azokat a hiányokat, melyek, sajnos, valamely szerződés vizsgálatában rendszerint csak később szoktak mutatkozni. A parlament befejezett tény elé került, melyben semmi része sem volt. A már megkötött versailles-i szerződés Franciaországnak kétségkívül igen nagy előnyöket biztosít, melyeknek félreismerése kiáltó igazságtalanság volna. De ha később a jövő bizonyos garanciák létezését elégtelennek fogja tartani, és ha Franciaország új veszedelmek elé kerül, akkor a parlamentnek joga lesz azt mondani, hogy a vonatkozó tárgyalásokat csak eredményeikből, éppen csak a békeszerződés ratifikációjának pillanatában ismerte meg». Ennek bátor és határozott megállapítása nemcsak elítélése volt Clémenceau erőszakos politikájának, hanem a francia parlament és közvélemény felhívása volt arra, hogy a békeszerződés mulandóságára felkészüljön.

Nem lett volna Barthou vérbeli francia, ha nem követte volna el maga is ugyanazt a hibát azzal, hogy a békeszerződést szentírásnak vette. Amint a szerző mondja, bronzsziklának vette a versailles-i szerződés 231-ik cikkelyét, amely Németországot és szövetségeseit — a szerző azonban művét a mai Németország ellen írta, tehát csak Németországot említi — tette felelőssé a háborúért. A nélkül, hogy erről megbizonyosodott volna, mert erről mindeddig még senki sem bizonyosodott meg, a szerződés vonatkozó cikkelyében felállított vádból indult ki és a kiszabott büntetés végrehajtására vállalkozott. Ebben a pontban Barthou nemcsak önmagával jött ellentétbe, hanem azt is megmutatta, hogy Németországnak és szövetségeseinek a háborús felelősség vádján való elítélése tisztán politikum volt. Ebben

a politikában pedig Poincaré Bainville felfogásához csatlakozott és az ő követelései végrehajtójává avatta magát.

Hibáztatta, hogy Németország nem bomlott részeire. Azt mondta, meg kellett volna tartani és támogatni kellett volna a német dinasztiákat. Franciaország mindig fölényben volt, mikor azokkal egyenkint kötött békét. Az 1918-i német forradalom azonban, amelyet különben francia részről olyan nagy reményekkel üdvözöltek, Németországban a dinasztiák hatalmát megszüntette és egységessé tette a birodalmat. Barthou ennek folytán egyre növekvő aggodalommal nézett a jövő elé, pedig meg sem érte azt, hogy az új Németország Ausztriát is bekebelezte. A Barthou szerint szelíd «tigris» (Clémenceau) nemcsak szelíd volt, hanem gyöngye is, pedig ő volt az, aki szelet vetett és vihart aratott.

Barthou hamar észrevette a hibát és ellene nyilatkozott a leszerelésnek, amire Franciaország is kötelezte magát. Hogy ezzel szemben a lefegyverzett Németországot is felmentette a reá kirótt kötelezettség alól, annak megállapításához a szerzőnek nincsen elég politikai képzettsége. Mert azt alig lehet mondani, hogy Barthou, aki leszerelés helyett a felszerelt Szovjetországot vette maga mellé, nem a versenyt folytatta tovább a fegyverkezésben a helyett, hogy példát mutatott volna a leszerelésben. Azon harcias beszéd után, melyet ebben a kérdésben 1934. május 30-án Genfben tartott, az angol külügyminiszter némán ülve maradt. Másnap csomagolt és szó nélkül elutazott, Sándor szerb király pedig elindult Párizs felé, hogy megmagyarázza, miért nem zárkózott el a Németország felé való közeledés elől. Csak Marseille-ig jutott el, mert ott Barthouval együtt gyilkos merényletnek estek áldozatul.

Hogy most hogyan kerül ide vádlottként Magyarország, azt a szerző nem magyarázza meg. Nem is vet rá sok ügyet, csak éppen megmondja, hogy a gyilkos magyar volt, pedig nem is az volt. Azután tovább lovagol Németország ellen, mert az ő szemében az a fővádlott és Barthou genfi vádbeszédét folytatja olyan hevesen, hogy minden pártatlanságát elveszíti.

Csak azt nem értjük ezek után, hol maradt Barthou. Mert Barthou nemcsak az volt, aminek a szerző leírta. Politikai elvakultsága mellett Barthou igen kiváló ember volt, akit a politika tett szerencsétlenné. Neki az irodalom és a művészet volt a világa. Szép gondolatainak napsütötte kastélyában kellene felkeresnünk, honnan az életet is szépnak látta és művészi lélekkel értékelte. Hiába keressük azonban mesés kincseket érő könyveit, hiába széleskörű tudását és nemzetének jól kiérdemelt értékelését: a szerző művében egy görbe tükör torzképe alá van írva Barthou neve.

Horváth Jenő.

A NÉMET NÉPI ÖNTUDAT HAZAI FORMÁI.

A magyarországi német irodalom a XVIII. század közepétől az osztrák-magyar monarchia felbomlásáig lényegében az egy hazában együtt élő magyarság és németség kölcsönös elkülönülésének tükörképe ; az elkülönülés a művelődés szűkebb területén kezdődik, majd a nemzetiségi eszme erősödésének, alakulásának megfelelően lassanként átterjed az egész népi életre. A «német-magyarság» («Deutschungartum») fogalmának fejlődése szintén az elkülönülési folyamatot tükrözi : pusztán állampolitikai életközösseget jelentő fogalomból egyre inkább szellemi és népi feszültség kifejezőjévé lesz, melyben a németségre és a magyarságra eső váltakozó hangsúly egyúttal a magyarországi művelődési és népi erők találkozásából, összeütközéséből adódó életformáinak változatait is jelzi. Az irodalomban ezeknek az életformáknak az alakulását szemléljük ; látjuk, hogy németiségünk szellemi élete egyre inkább gyökeret ver a magyar talajban, egyre inkább megtelik a magyar földről politikai, történelmi és társadalmi hagyományaival és lassanként jórészt nyelvben is magyarrá lesz ; de látjuk a német népi öntudat ébredését, erősödését, olykor láthatatlan utakon való terjedését is. A magyarországi német irodalom voltaképpen csak mint a magyar-német együttélés kritikai kommentátora érdemli meg igazán figyelmünket, vizsgálata csakis ebből a szempontból lesz eleven tudomány. Mert ezt az irodalmat nem művészi, hanem pedagógiai, állam-politikai és népi erők irányítják ; nem a művészi alkotás vágya hatja át, hanem a műveltségterjesztés akarata. Német íróink műveltséget terjesztenek a magyar haza szolgálatában és német

népiségük szolgálatában, ha szükségét érzik, az állammal szemben vívott szellemi harc árán is.

Az irodalom tehát a német népi öntudat hazai formáinak vizsgálatánál legfontosabb s egyben a kutatás számára legkönnyebben hozzáférhető forrásunk. Azonban ez az irodalom éppen az egy hazában élő magyarság és németiség viszonyának folytonos alakulásával egyre szegényebb lesz, egyre több erő válik ki belőle és áll a szűkebb értelemben vett magyar szellemi élet, a nemzeti nyelvű irodalom szolgálatába. A művelt német értelmiség szellemi élete lassanként zárt társaságokba, az otthon szűk körébe szorul, szinte családi ügygé válik. Emlékei nem nyomtatásban megjelent könyvek, hanem féltve, titkon őrzött kéziratos naplók, levelek, verses füzetek és családi gyűjtemények. A kutató kétségkívül súlyos felelősséget vállal, mikor ezeket az emlékeket a német népi öntudat hazai formáinak vizsgálatánál felhasználja. Könnyen túlzott hangsúlyt, rikító színezetet adhat öntudatlanul leírt mondatoknak, gondolatoknak, másokat meg teljesen figyelmen kívül hagyhat, s így — tekintettel arra, hogy a kéziratos anyag csak igen csekély részben s pusztán a véletlen jóvoltából hozzáférhető — az egyoldalú beállításnak és téves általánosításnak szinte korlátlan lehetősége nyílik. Ehhez az aggodalomhoz hozzájárul az a körülmény, hogy a német népi öntudat formái nálunk — mint az egész világon — ma is kialakulóban vannak; sőt még ha azt vizsgáljuk is, ami bennük történelemmé vált, a közelmúltat idézzük, melyet többen közülünk még átéltek, s melynek feltárásában éppen ezért kimélettel kell eljárnunk. Bármilyen csábító lenne egyes, még alig feledésbe merült nyilatkozatok vagy események felelevenítése, meg kell elégednünk az általános körvonalak kissé fakó rajzával, mert célunk nem az, hogy egyenetlenséget keltsünk vagy éppen rég behegedt sebeket tépjünk fel, hanem hogy a kölcsönös megértést elősegítsük.

Vizsgálódásainkban nem terjeszkedhetünk ki a történelmi Magyarország egész területére. Határainkon belül kétségkívül az erdélyi szász-lakta földön találjuk a német népi öntudat legfejlettebb formáit; viszont a szászok különálló politikai és szellemi élete, sajátos történelmi tudata, szóval

mindaz, ami az erőteljes német népi öntudat fejlődését elősegítette, megakadályozta azt, hogy a magyar-német együttélésből adódó német közösségtudat összes formái a százsz népszélesebb rétegeiben kialakuljanak. Ugyanezen okokból ki kell rekeszteniünk szemlénkből a bánáti német-lakta területet is. A politikai fejlődés itt aránylag csak későn adott módot arra, hogy a magyar és német népi érdekek szembe kerüljenek egymással. Igaz, hogy azután, a kiegyezést követő időben, főképp a nyolcvanas és kilencvenes években éppen itt ütközött össze legerősebben a magyar nemzeti érzés és a német népi öntudat; elég, ha a német iskolaegyesület mozgalmára és a mozgalom utóhullámaira gondolunk. De tudjuk, hogy ez a mozgalom csak igen csekély mértékben függ össze a magyar-német együttélés alakulásával. Eredetét mindenképp az Ausztriában támadt nagynémet mozgalomban kell keresnünk, további útjára pedig a Lueger vezetése alatt álló osztrák keresztény-szocialista párt antiliberális magatartása és Ferenc Ferdinánd állampolitikai tervei vetnek fényt.¹ Ilyen módon a német népi öntudat ebben a légkörben kialakult változatának sem adhatunk helyet szemlénkben.

A német népi öntudat jellegzetes hazai formái a XIX. század második negyedétől kezdve alakulnak ki, amikor a magyar nemzeti reform-mozgalom páratlan lendülete önmagától arra kényszeríti német értelmiségünket, hogy népi és kulturális hovatartozásának súlycs kérdésében döntsön. Más összefüggésben² megpróbáltam rámutatni arra, hogy a nemzetiségi eszme sajátosan osztrák értelmezése, a dinasztikus állampatriotizmus és a monarchia nem-német népeinél olykor az államgondolattal élesen szembeforduló nemzeti mozgalmak németiségünk számára voltaképpen csak egy utat hagytak nyitva: a magyarsághoz való csatlakozás útját, s ez az út a németiség jórésznél előbb vagy utóbb a teljes beolvadáshoz vezetett. A német népi öntudatnak a monarchián belül elkinte nem voltak igazi erőforrásai; hivatott ébresztői

¹ V. ö. E. Steinacker: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Bewegung im ehemaligen Ungarn*. Deutsche politische Hefte aus Grossrumänien, I—VII. Hermannstadt, 1921—27.

² «Patrióta» és «hazafi». Budapesti Szemle, 1933.

és hirdetői az osztrák költők lettek volna, de ezek a nemnémet államnéppek hagyománykincsét dolgozták fel az állampatriotizmus szellemében.¹ Ilyen körülmények között természetes, hogy a magyar-német («deutsch-ungarisch») közösségtudat formái közül legelőször és leggazdagabban az asszimilált típus változatait látjuk.

Német értelmiségünk egyik széles rétege azonban már 1820—30 között félenk tartózkodással, szinte aggodalommal fogadja a magyar nemzeti reform-mozgalom fényes eredményeit. Ez a réteg képviseli a német népi öntudat legprimitívebb, legelmosódottabb, jellegzetesen hazai formáját. Talán túlzás is ennél a rétegnél népi öntudatról beszélni; legfeljebb lappangó, rejtett erőkről lehet szó, melyek ennek az öntudatnak csiráit egyre halványuló emlékként viszik át nemzedékről-nemzedékre. A réteg jellemző típusa a biedermeier embere. Mindenekelőtt abban az értelemben, hogy öntudatlanul, ösztönszerűen lemond régi eszményeinek teljes megvalósításáról, de a nyilvánosságtól távol, szűk körben, szerényebb mértékben tovább ápolja ezeket az eszményeket s igyekszik őket az államhatalom céljaival összhangba hozni.² Joggal nevezhetjük ezt a típust a biedermeier emberének azért is, mert szellemi fényforrása Bécs; egész magatartásában a bécsi polgárság életérzését tekinti követendő példának, s jellemző, hogy ezt a magatartást a mi német származású polgárunk is sokkal tudatosabban érzi a Metternich-féle államorál visszahatásának, mely a bécsi biedermeier életérzését kiváltotta, mint a magyar nemzeti gondolattal szemben való állásfoglalásának. Pedig ez az állásfoglalás hátrázta meg a lappangó német népi és művelődési öntudat jellegzetesen hazai formájának sajátos színezetét.

A biedermeier életérzésű hazai német polgár öntudatlanul valami meghatározhatatlan feszültséget érez népi művelődési eszményei és a magyar nemzeti reform-mozgalom eredményei között. Ezt a feszültséget meg akarja szüntetni és

¹ V. ö. J. Nadler: *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften*. 4. k. Regensburg, 1932. 3. l.

² V. ö. W. Bietak: *Das Lebensgefühl des «Biedermeier» in der österreichischen Dichtung*. Wien—Leipzig, 1931. 27. l.

örökölt ősi szellemi hagyománykincsét valamilyen formában a változott viszonyok között is meg akarja őrizni. A néphagyománymentés ösztöne teremti meg különösen a régi Pest-Budán a «téli koszorúcskákat» és a zártkörű társas élet egyéb formáit. Ezek a zártkörű társaságok a terjedő és crösbödő nemzeti reform-mozgalom éveiben a német polgári szellem igazi otthonai; igaz, hogy levendulaillattal telített légkörükben a németséghez való tartozás egyre inkább pusztán családi ügygé válik, melyet a nagy világ előtt gondosan el kell rejtteni.

A hazai német származású könyvkiadók és könyvkereskedők foglalkozásuknál fogva mintegy természetes vezetői ennek a társas életnek, mely szórakozásaiban ösztönszerűen megőrzi és ápolja az örökölt népi hagyománykincset. A Trattnerék, Wigandok, Heckenastok, Landererek, Emichek, Hartlebenek és Geibelek különös belső kétlakiságát csak a lappangó népi öntudat biedermeier-formáján keresztül értjük meg igazán.¹ Hatékonyan dolgoznak a magyar nemzeti irodalom felvirágoztatásán, — ebben nagy része van egészséges üzleti ösztönüknek is — de egyben «felfedeznek» vagy legalább támogatnak német szerzőket is. Különösen Heckenast, Gusztáv írott emlékekben is szokatlanul gazdag társas élete ad tanulságcs képet azokról az erőkről, melyek német származású könyvkiadóink gondolkodását és érzésvilágát meghatározták. A kassai születésű evangélikus papfi, az egykorú német közvélemény szerint a század derekának «nagy kiadója» fáradhatatlanul támogatja a magyar irodalmat; egyidejűleg azonban Stifterrel együtt szerkesztett kiadványában «Wien und die Wiener» (Pest, 1844) a biedermeier-kultúra ragyogóan színes ábrázolásával lepi meg közönségét, 1840—48 között Majláth János gróffal kiadja a kor «degtartalmasabb német almanachját»² és később mindig segítségre kész, bizalmas barátja lesz Roseggernek.³ Pesti háza, s még

¹ V. ö. Gárdonyi Albert: *Régi pesti könyvkereskedők*. Magyar Könyvszemle, 1929, 148. l.

² V. ö. J. Nadler: i. m. 439. l.

³ V. ö. Szemző Piroska: *Német írók és pesti kiadók a XIX. században*. Német Philológiai Dolgozatok, XLVII. Budapest, 1931. 92. l.

inkább csinos pilismaróti birtoka vidám baráti körnek, az 1853-ban alakult «aranyfogpiszkáló lovagjai» rendjének s a «pesti rostbeefklubnak» központja. A kör vidám összefüveteleire Volkmann Róbert zeneszerző tréfás meghívói hívják össze a tagokat ; ő örökíti meg a kör apró eseményeit jegyzőkönyvekben, groteszk pátosszal telített «hősi énekekben» meg «üdvözlő versekben», s feljegyzéseit Heckenast szigorúan beavatottak számára készült ügyes karikatúrái kísérik. A kör «ülésein» költeményeket olvasnak fel, irodalmi és zenei eseményeket vitatnak meg és közös kirándulásokat terveznek. A tagok a lappangó német népi öntudat biedermeier-formájának jellegzetes képviselői ; titkolt kedvteléseik érdekesen tárják eléink, hogy milyen módon őrizték meg mindinkább feledésbe merülő népi művelődési eszményeiket olyan korban, melynek már más, új eszményei voltak. A tagok közt találjuk Akadémiánk Goethe-gyűjteményének megteremtőjét, Elischer Boldizsárt, aki még legbizalmasabb baráti körét is csak fokozatosan avatta be Goethe-kultuszának titkaiba. Ez a Goethe-kultusz elsősorban kétségkívül annak a rajongó bámulatnak a kifejezője, melyet a fáradhatatlan gyűjtő a szép és tökéletes humánium iránt érzett, de egyúttal néma vallomás német népi öröksége mellett.¹ Elischer Boldizsáron kívül a kör másik két gyűjtő tagja a családi ereklényeit muzeálisan rendező «klub-elnök», Fuchs Rudolf nyakkereskedő, a weimari Goethe-Társaság egyik első tagja hazánkban, és Kollár Gyula orvos. A nyilvánosság elől elzárkozó költészetet Fest Imre, a szepességi származású jeles gazdaságpolitikus képviseli a társaságban ; halála után kiadott versei (*Gedichte*, Budapest, 1884) mintegy az igénytelenül színezett könyvatos biedermeier tájképek költői magyarázatai és választékos formájukban a müncheni költők alkotásaira emlékeztetnek. (Hasonló belső szándékból fakadtak Heinrich Gusztáv Heine és Lenau stílusában írt, szigorúan titokban tartott költői hangulatképei is,² bár

¹ V. ö. B. v. Pukánszky : *Balthasar Elischer und seine Goethesammlung*. Deutsch-ungarische Heimatsblätter. 1932. 183. 1.

² Kéziratuk a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-könyvtárának kézirtárában.

Heinrich nem tartozott Heckenast baráti társaságához.) A baráti kör életébe Németországból meg Bécsből érkező látogatók hoznak új szint és mozgást: 1861-ben Dessoir berlini udvari színész, 1869-ben Brahmsot látja vendégül a társaság; tiszteletükre a tagok «rendkívüli ülésekre» és kisebb ünnepélyekre gyűlnek össze. Mert a «klub» tréfás köntöse, groteszk formái mögött komoly szándék rejtőzik: a régi német polgári műveltség otthona akar lenni, s ezért minden alkalmat megragad, hogy közvetlen érintkezésbe léphessen a német szellemi élet egy-egy képviselőjével. És Heckenast «klubján» kívül hasonló célzattal a baráti körök, zártkörű egyesületek és törzsasztal-társaságok egész sora alakult, melyről a nyilvánosság alig vett valaha tudomást.

A kiegyezés után a lappangó népi öntudatot képviselő típus is beolvad lassanként a magyarságba. Ez a beolvadás önkéntes és minden kényszer nélkül való, de nincsen meg benne a lelki készségnek az a lendülete, a szellemi és politikai birtoklásnak az a vágya, melyet az igazi asszimiláltaknál találunk. A biedermeier embere a legjobb állampolgár: zajtalan hétköznapi munkájában példásan teljesíti kötelességét magyar hazájával szemben, melyhez magától értetődő hűséggel ragaszkodik. De egész lényében politikamentes marad, tartózkodik a közéleti szerepléstől. Tartózkodásában valami ösztönszerű tisztelet van népi hagyományai iránt: jól ismeri létének történelmi előfeltételeit, melyekre otthona csendjében családi képek, sárgult naplófeljegyzések, meg levelek, régi butorok, egy zenélő óra lágy Schubert-dallamai vagy egyéb apáról-fiúra szállt hangszerek emlékeztetik őt. A nyilvánosság előtt mintha mindig fátyol borítaná igazi énjét és boldog, mikor csöndes visszavonultságában ezt a fátylat ereklyéi szemléletébe vagy rendezésébe merülve meglebbentheti. Szeretettel ápolja családjá szellemi örökségét, fokozott fogékonysággal figyel fel a magyarság és németiség politikai, gazdasági és szellemi érintkezésének minden mozzanatára, de úgy érzi, hogy ezzel megtette kötelességét népi hagyományaival szemben, amint megteszi kötelességét a magyar hazával szemben is a nélkül, hogy államhűségét és becsületet ragaszkodását a ma-

gyarság iránt ünnepélyes nyilatkozatokban nyilvánosság elé vinné.

A lappangó népi öntudatot képviselő biedermeier-típus lényeges vonásait német származású értelmiségünk egy részében ma is megtaláljuk. A feszültség, mely a típus kialakulásához vezetett, régen megszűnt, de maga a típus sajátos lelki berendezettségével megmaradt, s közösség-élményében mindig új meg új feszültségek lehetőségeit hordja magában.

A német népi öntudat lappangó, passzív formája mellett német értelmiségünk egy részében természetesen a népi öntudat aktív formája is kialakult. Ennek a formának jellegzetesen hazai vonásait vizsgálva, mindenekelőtt feltűnik, hogy az aktív népi öntudatú német polgárban nálunk minden disszimilációs törekvése mellett mindig van asszimilációra való hajlam is. Amennyiben meg akarja őrizni népi különállóságát és népisége szabad érvényesüléséért küzd, a disszimilációt segíti elő, amennyiben azonban népisége érdekében végzett munkájának céljaiban és eszközeiben mindig tekintettel van az állam szervezetére, mindig alkalmazkodik ennek a szervezetnek belső változásához, önkéntelenül maga is asszimilációs folyamatba sodródik bele. S ez a belesodródás a német népi öntudat hazai képviselőjénél nem csupán külső erők műve; őt nemcsak a loyaltás, a ragaszkodásnak vagy inkább az adott viszonyokban való megnyugvásnak érzése köti az államhoz, mint a mai Európa némely kisebbségét.¹ A kötelező loyaltáson jóval túlmenően a magyar államhoz tartozónak érzi magát, mint ennek szerves része és mélyen átértett sorsközösségben összeforr vele. A német népi öntudat hazánkban, különösen kialakulása idején, a XIX. század harmincas éveiben, kétségkívül erős ösztönzéseket kapott a koraérett és mohó szláv nacionalizmustól. Egy tekintetben azonban — forrásaink tanúsága szerint — eddig sohasem került hatása alá: a német származású magyar állampolgár — bármilyen erős népi öntudat hevíti is —

¹ V. ö. Erich Maier: *Die Psychologie der nationalen Minderheit*. Münster, 1933. 37. l.

lényének alapvonásában, a magyar államközösséghez való becsületos ragaszkodásában élesen különbözik a szláv és oláh nemzetiségi vezérek politikai gondolkodásától és távol áll ezeknek államellenes expanzív szándékaitól. Nem ismer külön nemzetpolitikai célokat, mint a magyar földön élő többi nemzetiség értelmiségének népi öntudatú fiai. Ha hitet tesz népisége mellett, rendszeren a szeretet és ragaszkodás hangján emlékezik meg a magyar államról és a magyarságról is. A magyar nemzeti reformtörekvések iránt érzett meleg rokonszenv indítja Schröer Tóbiás Gottfried pozsonyi tanárt arra, hogy a nevelésre vonatkozó gondolatait Széchenyi Istvánnak ajánlva nyilvánosságra hozza.¹ Fia, Schröer Károly germanista a «pozsonyi ember» tájnyelven írt dalában a «MadjareMBER» iránt érzett szeretetéről énekel és népi öntudatából fakadó követeléseit ebben a rövid mondatban foglalja össze: «Lassts mi a daitscher Unger sein».² Örömmel és büszkeséggel vallja magát a «nemes magyar nemzet» tagjának a németiség népi jogaiért erőteljesen síkra szálló *Patriotische Phantasien eines Ungars*³ c. röpirat ismeretlen szerzője is; Glatz Ede, a negyvenes évek német mozgalmanak egyik vezető alakja, a «svábok» életét, véréit és vagyonát ajánlja fel a magyarságnak, s csak azt kívánja, hogy egyenlő testvérekként élhessenek a közös «atyai házban»,⁴ és a magyar föld és népe iránt érzett szeretet számos bizonyítékát látjuk a pedagógus Steinacker Gusztáv Vilmos költeményeiben is, melyeket büszke öntudattal mindenekelőtt hazájának «jelenleg 1.273,700 lelket számláló német közönsége számára» édes német anyanyelvén ír.⁵ A német népi öntudat képviselője akkor sem feledkezik meg a németiséget a magyarsággal szemben kötelező hagyományos hűségről, mikor sérelmeit panaszolja el. Nemcsak azért küzd a német nyelv érvényesü-

¹ *Über Erziehung und Unterricht in Ungarn*. In Briefen an den Grafen Stephan Széchenyi, Verfasser des Buches: Der Credit. Leipzig, 1833.

² *Die deutschen Mundarten im Liede*. Leipzig, 1875. 142. l.

³ Wien und Leipzig, 1843.

⁴ *Deutsche Xenien aus und für Ungarn*. Leipzig, 1842.

⁵ *Herzensklänge*. Leipzig, 1845. XII. l.

lésének korlátozása ellen, mert szereti népi műveltségét s mert minden korlátozást méltánytalannak tart a német-séggel szemben, hanem azért is, mert féltve őrzi a testvéri jóviszonyt saját népe és az államalapító magyarság között. Jellemző erre nézve a népi öntudat szellemében szerkesztett *Pest-Ofner Zeitung* egyik cikke 1861-ből: ¹ «A hazai német polgárnak legyen szabad rámutatni arra, hogy népe hűségesen kitartott a magyar testvérek mellett akkor is, mikor Magyarország többi nem-magyar népe a magyar törvények által teremtett jogállapottal többé-kevésbé ellenségesen állott szemben; legyen szabad rámutatni arra, hogy a német-ség ragaszkodását vérben és vagyonban hozott bőséges áldozatokkal pecsételte meg, s hogy a jelenleg mindenki részéről elítélt rendszer nyomása alatt éppen úgy szenved, mint minden más nép. Ezekben a körülményekben nem lehet tehát ok arra, hogy a német-ség mostohább elbánásban részesüljön, mint a haza minden más népe». Steinacker Ödön mint politikus és publicista kétségkívül a német népi öntudat leg-szélsőbb árnyalatát képviseli s kínos elszigeteltségében hol az erdélyi szász pártok, hol az osztrák nagynémet mozgalom keretében próbált elhelyezkedni; s mégis: még ő is azt írja önéletrajzában, hogy «a szülői házban a magyarság iránt érzett hagyományos szeretet» szellemében nevelték, s hogy 1867 után mindenekelőtt ez a szeretet vezette őt vissza Magyarországra.² A német népi öntudat harcos képviselője tehát bármennyire elfordul is a magyarságtól, mindig marad benne valami vonzódás a magyarság iránt, mindig megvan benne az asszimiláció lehetősége.

A hazai német-ség aktív népi öntudatú típusa — legalább eddigi kutatásaink bizonyossága szerint — csaknem kivétel nélkül evangélikus vallású. Ez a körülmény kétségkívül fokozza a feszültséget közte és az államalapító magyarság többsége között és élesen elkülöníti őt a hazai német-ség nagy részétől is. Mert protestáns öntudata nem kevésbé

¹ 161. sz.

² *Eine Selbstbiographie*. Sonderabdruck aus den «Karpathen», III. Jg. Nr. 7.

érett és erőteljes, mint népi öntudata. A Hallébe érkező fiatal Schröer Tóbiás Gottfried szívét 1816 májusában nemcsak az a boldog tudat remegteti meg, hogy «ősei országában» van, hol «német hűség» uralkodik, hanem a «nehéz harangjaikkal evangélikus keresztényeket istentiszteletre hívó dómok büszke tornyainak» látása is.¹ Ez az erőteljes protestantizmus egyrészt arra indítja az aktív népi öntudat hazai képviselőjét, hogy népi öntudatának tápláló erőit ne Bécsben és Ausztriában, hanem a német birodalomban keresse, másrészt élénk fogékonyságot kelt benne a magyar liberalizmus törekvései és a bécsi «reakció» kormányrendszerrel szemben vívott küzdelmei iránt. Steinacker Gusztáv Vilms, Schröer Tóbiás Gottfried és Glatz Ede egyértelműen elítélik a magyarságnak szerintük indokolatlan «nemzeti előretörését», de egyértelműen lelkesednek a «magyar ellenzék mélységesen protestáns liberalizmusáért» is és némi büszkeséggel állítják szembe a bécsi «ultramontán» rendszerrel. A népi öntudatú hazai német értelmiség tagjának szellemi hazája nem Bécs, hanem Halle, Jena, Göttinga és Lipcse, a birodalom egyetemi városai; nagy élménye, Weimar, számára nem annyira a minden politikán felül álló átfogó és nemes emberiességnak otthona, mint a Goethe-gyűjtő Elischer Boldizsár számára, inkább a német szellem diadalának, a német egyetemességnak városa, mely büszkeséggel tölti el őt, de egyben súlyos kötelességet ró rá. Schröer Tóbiás Gottfried, mint a pozsonyi evangélikus líceum «német egyesületének» vezetője, különösen 1833—39 között egész nemzedéket nevel Goethén keresztül a német nagyságba vetett hitre. Fia, Schröer Károly Gyula, Goethe «iskolájában» nevelődik költővé, tőle «desi el az egyszerű dal titkát»,² s később mint a bécsi Goethe-egyesület egyik alapítója, mint a *Faust* magyarázója s mint a weimari kiadás munkatársa fáradoztat-

¹ *Chr. Oesers-Tobias Gottfried Schröers Lebenserinnerungen*. Hg. von seinen Enkeln: Arnold und Rudolf Schröer und Robert Zilchert. Schriften d. Deutschen Ausland Instituts Stuttgart. D.: Biographien und Denkwürdigkeiten Bd. 6. Stuttgart, 1933. 128. l.

² *Gedichte* von K. J. Schröer. Wien, év n. Ismertetése Pest-Ofner Zeitung, 1855, 289. sz.

lanul munkálkodik azon, hogy a legnagyobb német szellemet igazán megismerjék és megértsék. Weimar formáló ereje a német népi öntudat többi hazai képviselőjének fejlődésében is világosan élénk tárul. Steinacker Gusztáv Vilmos 1854-től Weimarban és Weimar mellett él, Liszt Ferenc szűkebb baráti köréhez tartozik és 1857-ben *Weimars Genius* címmel kiadott költői életképeiben Weimar fénykorát idézi fel.¹ Steinacker Ödön is joggal méltatja önéletrajzában a weimari évek maradandó ösztönzéseit: «1854—1857 a gimnáziumot látogattam itt, s a genius loci mintegy önkénytelenül rávezetett a klasszikus Weimar hagyományainak szüleim által is buzgón ápolt tiszteletére; ehhez hozzájárult az a körülmény is, hogy másfél éven át Goethe kerti laka volt otthonunk. Károly Ágost nagyherceg, Goethe, Schiller és Wieland szobrainak fényes leleplezési ünnepei, melyeken jelen lehettem, és atyám költői munkássága mind arra bírtak, hogy magam is elmerüljek a nagy weimari évek emlékeibe».² Weimar, a német egyetemesség városa, a népi öntudattól duzzadó művelt hazai német polgár számára éppen úgy a német elhivatottság és nagyság szimbólumává emelkedik, mint a legtöbb más művelt külföldi német ember számára.

Aktív német öntudatú értelmiségünknek jellegzetesen egyoldalú szemlélete van a magyar történetről, mely mintegy támpontul és szabályozó elvül szolgál a magyar államhoz és a magyarsághoz való viszonyának megállapításában. Ennek a történet szemléletnek két vezető gondolata van: az egyik az, hogy a magyarság és németiség sorsa elválaszthatatlan egymástól, a másik, hogy a magyar művelődés csaknem kizárólag német hatás alatt fejlődött. A szemléletben erősen érvényesülő protestáns-racionalista elemekből adódik a magyar középkor naív, elfogult megítélése. Schröer Tóbiás Gottfried elvakult szenvedéllyel kel ki árpádházi királyaink ellen, akik közül a legtöbb szerinte csak «a papság szolgája» volt s így mit sem tehetett a «nép felvilágosítása»

¹ V. ö. Hollitzer J.: *Liszt Ferenc és a weimari irodalmi élet*. Német Philológiai Dolgozatok VI. Budapest, 1913. 65. l.

² I. h. 3. l.

érdekében; a későbbi századok szemléletében is a katolikus egyházban látja a szabad fejlődés legfőbb akadályát. A reformáció és ellenreformáció, a török harcok és a felvilágosodás vizsgálata ennek a szemléletnek mindenekelőtt arra ad alkalmat, hogy a magyarság és németiség sorsközösségét s a német művelődési hatás minden egyebet elhomályosító erejét bizonyítgassa. Ennek a sajátságosan torz történet-szemléletnek legtöbbször láthatatlan, de éppen láthatatlansága folytán szinte mythikus régiókba emelkedő hőse II. József. A felvilágosodott uralkodó egységállama a német népi öntudat harcosa számára nemes kultúridealizmus műve, olyan eszménykép, mely felé még a XIX. század negyvenes éveiben is vágyakozó lélekkel fordul, s mely történelmi értékítéleteinek állandó titkos zsinórmértéke. Természetes, hogy ennek az ítéletnek a kialakulásában döntő súlya van a jozefinista egységállam német jellegének; a német népi öntudatú szemlélő ezt a német nyelviséget is nemes kultúridealizmus alkotásaként magasztalja s mindent elkövet, hogy létjogosultságát a magyar nemzeti mozgalommal szemben is igazolja. Legélesebben Glatz Ede fogalmazta meg ennek a történet-szemléletnek vezető gondolatait: «Magyarország számára kétségkívül Németország a nyugati civilizáció legközelebbi, ezért legalkalmasabb és legelőnyösebb forrása s még olyan cikkek tranzitókereskedelmét is magához ragadta, melyeket nem maga termel; az érintkezés századok óta szabályszerűen kialakult, s a régi kapcsolatokat nehéz lesz újakkal pótolni. Vagy ha a jobbára szellemi kapcsolatokat más képpel akarnók megvilágítani: Magyarország egy évezred óta mintegy Németország lelkeszi jogköréhez tartozik, vitathatatlanul a német szellem suprematiája alatt áll».¹

Ez a sajátságosan torz történet-szemlélet szolgál útjelzőül az aktív német öntudat hazai képviselőjének akkor, mikor népisége fennmaradásáért küzd. A küzdelemnek sokféle változata van, de célja egyformán és kizárólag a német-

¹ *Das deutsche Element in Ungarn und seine Aufgabe.* Leipzig, 1843. 49. l.

ség nyelvi és kulturális jogainak biztosítása. A negyvenes évek elején Schröer és Glatz inkább csak elméletileg lelkesednek a jozefinista egységállamnak valamilyen megújított formában való visszaállításáért, követőik már élesen szembefordulnak a magyar politikának nemzeti nyelvünk érvényesülését biztosító törekvéseivel és intézkedéseivel,¹ végül pedig az 1868-as nemzetiségi törvény rendelkezéseinek végrehajtásáért szállnak síkra és szenvedélyesen tiltakoznak a német nyelvhasználat mindennemű korlátozása ellen a nevelés- és oktatásügy állami intézményeiben. De a küzdelem minden formájában állandóan vissza-visszatér a történet-szemléletből adódó vezető gondolat, hogy a magyarországi németységnek németnek kell maradnia nemcsak azért, mert kötelessége, «hogy nemzeti egyéniségét... becses hitbizományként örökségül hagyja utódainak» (Glatz), hanem azért is, mert az állam számára is csak népi jogainak birtokában marad teljes értékű polgár, csak így teljesítheti magyar földön reá váró történelmi hivatását.

Nem lehet itt feladatunk, hogy felfedjük azoknak a történelmi és nemzeti erőknak a dinamikáját, melyek a harcoss német népi öntudat állásfoglalását a magyar nemzetállammal szemben meghatározták. A magyar nacionalizmus mindjárt erő kifejtése első éveiben szemben találta magát a szláv és oláh nemzetiségi törekvésekkel; ezek nem elégedtek meg nyelvi és művelődési igények kielégítésével, hanem lényegileg a magyar államtest feldarabolását tűzték ki célul. A magyarság egészséges életöztönére vall, hogy a közvetlenül fenyegető veszélyt felismerve, saját nemzetisége mellett döntött akkor, amikor a liberalizmus eszméinek bűvkörében választania kellett a szabadság és ész képzelt uralma és nemzeti létérdekei között. Egyébként nemcsak Magyarországnak, hanem minden más államnak hasonló módon kellett választania, melyben több nép egyesült a liberalizmus szellemében. A magyar nacionalizmus azonban 1867-ig állandóan még Bécs nyomása alatt is állott, mely

¹ L. különösen Steinacker G. V. és Bajza József tanulságos vitáját: *Athenaeum*, 1841, II. 4. sz.

központi kormányzati intézkedésekkel saját nyelvét akarta rákényszeríteni a magyarságra. 1867-ig Bécs tartotta az uralmat, s Béccsel szemben magának a magyarságnak is védekezni kellett, ha meg akarta őrizni nemzeti jellegét. Könnyen érthető, hogy ilyen körülmények között a magyar értelmiségben a «németiség» és «osztrákság» azonosítása útján fokozott bizalmatlanság támadt mindennel szemben, ami német. A kiegyezés után pedig Magyarország éppen úgy elsősorban az államalapító nép szolgálatába állította törvényhozását és közigazgatását, mint minden más liberális nemzetállam. Az 1868-as magyar nemzetiségi törvény méltányos rendelkezéseivel példátlanul áll az akkori Európában; végrehajtásának módját pedig csak akkor bírálhatjuk el helyesen, ha figyelembe vesszük azokat az eszközöket, melyeket pl. Franciaország, Belgium, Poroszország vagy Nagybritánia alkalmazott nemzeti kisebbségei beolvasztására. A fejlődés szükségszerűen úgy hozta magával, hogy a hazai németiség legnagyobb része a magyar nemzeti gondolat hatása alatt, az osztrák «reactióval» szembenálló magyar liberalizmus ígézetében és végül a társadalmi felemelkedés vágyától hajtva beolvadt a magyarságba.

A német népi öntudat *activ* harcosa a kiegyezés után egyre inkább elszigetelődik; hívó szavának nem támad visszhangja és magányossága beteljesedik azzal, hogy a hivatalos Németország a liberális nemzetállam kormányzati elveit követve egészen sorsára hagyja őt. Nincs egyéb választása: vagy költői formában ad kifejezést a németiség elmúlása fölött érzett fájdalmanak, — a pozsonyi születésű Laban Ferdinand elegiái¹ híven tükrözik a népi enyészet hangulatát — vagy csatlakozik a szászok és a nagynémet körök politikai mozgalmához s ezzel végleg eltávolodik a hazai németiség legszentebb hagyományaitól. A világháború megrázó élménye egész Európában, nálunk is új irányba tereli a német népi öntudat fejlődését.

A német népi öntudat hazai formáinak, a lappangó, rejtett és az aktív, harcoss népi öntudatnak vizsgálatában

¹ *Auf der Haimburg*. Wien, 1881.

a kötelező tárgyilagosságot megőrizve első sorban azokat a vonásokat igyekeztünk megragadni, amelyek sajátosan a magyar viszonyokból adódnak. S ha vizsgálatunk azt mutatja, hogy a hazai németiségnek népi öntudatos része is közelebb áll a magyarsághoz, mint más országok német kisebbségei az uralkodó államnéphez, akkor ezt joggal tulajdoníthatjuk a magyar föld átalakító erejének és a magyar-német életközösség hatásának. Vizsgálatunk azt a sokszor hangoztatott tételt bizonyítja, hogy németiségünk semmiképpen sem olvasható be egyszerűen a «külföldi» vagy akár «südosstdeutsch»-nak nevezett németiség sokrétű egységébe, ha nem akarjuk, hogy éppen leglényegesebb vonásai elsikkadjanak. Az igazságot kereső tudomány és a nemzetek között igazi megértést teremtő gyakorlati munka egyformán csak akkor jár helyes úton, ha a hazai németiség megismerésében és helyzetének megítélésében a magyar viszonyokból indul ki és állandóan szemmel tartja a magyar föld nyújtotta fejlődési lehetőségeket.

PUKÁNSZKY BÉLA.

GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADÉL GRÓFNŐ NAPLÓI A REFORMKORSZAKBÓL (1822—1836).

— Második közlemény.¹ —

II.

Az 1825—27. országgyűlésen. — Metternich, a mindenható Zichy Károly, Cziráky Antal, felsőbüki Nagy Pál stb. — Széchenyi István. — Helyzete Crescence-szal szemben. — A barsi ellenállás ellanyhul.

Szeptember 2. Ismét éjjel utaznak. Elindulnak $\frac{1}{2}$ 1-kor és reggel 7-kor «már» Pozsonyban voltak. Azonnal országgyűlési szállásukra hajtatnak, az Irgalmasok rendházába. Ifj. Zichy Károly fia, Zichy Henrik megy értük.²

Kilátogatott Oroszvárra atyjához. Az új pozsonyi színház kék és fehér színekben — szép. Crescence-ék az új és szép kamaraépületben laknak, amelyet Concili-háznak hívnak. Szemközt velük volt a városháza, ahol az érkezők a szállásukat megtudhatták, tehát Crescence-től minden érkezőt lehetett látni. Atyja és Sophie³ a Szapáry-házban szálltak meg. A pozsonyi plébánia-templom építőiről a városban ez a szójáték ismeretes: der Donner hat den Altar gemacht, der Blitz vergoldet, der Teufel die erste Messe gelesen und der Engel ihm ministriert.⁴

Szeptember 9. Megérkezik a papság, városi tanács és az

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 729. számában.

² Gróf Zichy Henrik (1812—1894), ifjú gróf Zichy Károly második házasságából, gróf Festetics Juliánától, Széchenyi István unokanővérétől. Apja után a mosonmegyei Rajkát örökölte, amelyből felesége, báró Meskó Irén füles (most Burgenland) birtokával együtt hitbizományt alakított.

³ Sógornője, Széchenyi Zsófia grófnő, gróf Zichy Ferdinánd altábornagy neje.

⁴ Így hívták az oltárfaragót, az aranyozót, az első miséző lelkészt és a ministránst.

egyik koronaőr kíséretében a Szt. Korona, amelyet ünnepélyesen fogadnak, beszédet intéznek a Koronához, amelyre Végh¹ koronaőr válaszol.

A színházban Holbeinnek *Stadt und Heim* című rossz darabját játsszák.

Szeptember 11. Mollyék a postán laknak. A gyorsposta Bécsbe személyenként 6 váltóforintba kerül.

Szeptember 12. A nádor ezt mondja Keglevichnek :
Ihre Obliegen liegen mir im Magen.

Szeptember 17. E napon történik Ferenc király bevonulása, amelyet K.-né így ír le :

«A császárt és a császárnét a Primás-kerttel szemközt egy sátorban várták, ahol azok az utazókocsikból a dízhintókba ültek át és ahonnan a menet megindult. A nádorasszony az ikrekkel² az atyám házába jött, mert az erkélyről a bevonulást legjobban lehetett látni. Atyám gróf Nádasdy miniszterrel ment, Metternich herceg pedig, aki ezúttal jelent meg először magyar ruhában,³ Hanselhez ült, mert a fogatja és a személyzet diszöltözete (Equipage und Livrée) nagyon jól illettek össze. A menet $\frac{1}{2}$ 5-kor vonult itt el, megkapóan szép volt, remek díszruhák és fogatok, mégis nem sok mágnás volt lóháton, s akik voltak, igen szépen voltak öltözve és felszerelve. A menetet a primási palotába vonult, ahol Veni Sanctét tartottak. Mi : Sophie Vinzenz,⁴ Mimi Lichtenstein,⁵ Sophie⁶ és én azonban még akartunk valamit látni és elmentünk a Primás-térre, de ott emberek és lovak oly tolongása volt, hogy megijedtem és a legközelebbi kapu alá menekültem, azután felmentünk a lépcsőn és egyszerre csak báró Kutschera altábornagy s császári szárnysegéd szobáiban találtuk magunkat. Itt azután az ablakokhoz állottunk, míg a tömeg szét nem oszlott :

¹ Végh István (1763—1834) koronaőr, Baranya vármegye főispánja. Azon kevés köznemes közé tartozott, akikkel Széchenyi István tegeződő viszonyban volt, amit az előbbi ajánlott fel neki, igaz, hogy nála 28 évvel idősebb volt és titkos tanácsos. (Viszota Sz. I. Napló, II., 90.)

² Lásd az 1823. aug. 17-hez csatolt 1. jegyzetet, (148.).

³ Ezt a hivatalos *Wiener Zeitung* külön is kiemelte.

⁴ Gróf Esterházy Vince (1781—1835) és felesége, Lichtenstein Zsófia hercegnő (1795—1869).

⁵ Lichtenstein Mimi Marie hercegnő, herceg Lichtenstein János tábornagy leánya, hajadon maradt; húga, Henriette, egyszer nagyon tetszett Széchenyi Istvánnak, feleségül is akarta venni, de ez nem ment hozzá, hanem gróf Hunyady Józsefhez.

⁶ Sógornője.

akkor hazamentem, átöltöztem és Hansellel színházba mentünk. A *Sevillai borbélyt* játszották. Előbb távoztunk el, mint a színháznak vége volt, hogy láthassuk a kivilágítást, de ebben csupán a városháza volt említésre méltó. Mikor $\frac{1}{2}$ 10-et ütött, siettünk atyámhoz, hogy a vacsorát el ne mulasszuk. (Azt mondták, hogy a Primás-kert szépen volt kivilágítva.) Mivel kellemes est volt, utána gyalog tértünk haza. A palota előtt hatalmas magas oszlopot állítottak, amelyen a korona nyugszik, de csak a koronázás alkalmával világítják majd meg. Csak $\frac{1}{2}$ 12-re érkeztünk haza.»

Szeptember 18. Az országgyűlés megnyitására K.-né így ír :

«Kilenc órakor misét hallgattunk, akkor eljött Sophie, hogy magával vigyen és a primási palota dísztermébe mentünk, ahol a trónbeszédet vártuk. A császár hangosan és értelmesen olvasott, beszédje — úgy mondták — nagyon szép volt, kijelentette azt is, hogy az országtól nem kér semmit. Nagy lelkesedéssel vivatot kiáltottak, mindenki meg volt indulva, még a legdurvább emberek is, akik közül ebben a gyülekezésben még elegenden vannak. A császárné nem tudta könnyeit visszatartani. A császár beszédje előtt Koháry herceg magyar, ez után pedig a primás latin üdvözlést olvasott fel, az utóbbival azonban nem voltak megelégedve. Azután a nádor és a primás mondtak beszédet, az utóbbival ismét elégedetlenek voltak. Akkor felolvasták a királyi propositiókat. Minthogy azonban a főrendi terem kicsi volt ahhoz, hogy mindenkit befogadjon, ennek folytán a propositiókat a rendi teremben (im Ständischensaal) újból felolvasták. Ekkor rögtön egy kis vita támadt, hogy a propositiókat miképpen adják ki: nyomtatásban-e, vagy pedig kézírásban (in der Diktatur geschrieben). Ha már ilyen apróság miatt veszekednek, mi lesz majd a fontosabb ügyeknél? Én az egyik karzatról a másikra mentem, minthogy mindez nagyon érdekelt. Majd 2 óra volt, mire hazaértünk. Egyedül ebédeltünk. Ebéd után átöltöztem magyarba és atyámhoz kocsiztam, akinél nagy ebéd volt. Mikor mindenki elment, ismét hazatértem, hogy újból átöltözzem és Hansellel színházba menjünk. A *Freischütz*öt adták, otthon vacsoráztunk. Este jött értesítés, hogy tegnap este gróf Dietrichstein József tartományi marsall meghalt, atyámnak jó barátja volt és egész családjának. Holnaputánól kezdve gyászt viselünk érte, mert anyám és az elhunyt felesége unokatestvérek voltak.»

Szeptember 19. Fogadás a királynál, akinek a főispánok mutatják be a követeiket. A bemutatott 30 mágnáshölgy közül 10 Zichy-feleség vagy Zichy-lány volt.

Szeptember 20. A színházban a *Sevillai borbélyt* adják, az udvar is megjelenik, nagyon ünneplik ezt. Igen meleg az időjárás.

Szeptember 21. Koronaőrök választása és a koronakísérők kijelölése, köztük van Keglevich János is. A királyné, Ferenc Károly főherceg felesége — Zsófia és a palatinusné — a karzaton vannak. Mindez a Landhausban¹ játszódik le, de a koronaőrök a primási palotában esküdtek fel.

Szeptember 22. A Rendekek felirata (Dankschreiben) id. Zichy Károly szerint nem fogadható el, mert — a királyi propositiókról hallgat, ami az eddigi szokás ellen volna.²

Szeptember 23. Keglevichné ismét jelen van a rendi ülésen, amely 10-től $\frac{1}{4}$ 4-ig tartott. A Rendekek engednek és a királyi propositiókra majd válaszolnak. Balogh is beszélt, de legrosszabb és gromba volt köztük Vitéz, abaújmegyei követ.³ Valamivel illedelmesebb volt Nagy «Pauli».⁴

Szeptember 24. A koronát átviszik a plébánia templomba.

¹ Az Országház, amelyben azelőtt a királyi Kamara volt, benne volt két terem, amelyeket később kisebb szobákra osztottak. Ilyen állapotban szolgálták utóbb a magyar kir. ítélőtáblát is, jelenleg a tót tartományi főtörvényszéket. Vitás marad, hogy a rendi országgyűlések idején a két terem, amelyek egyikét az alsó-, a másikat a felsőtábla használta, egymás fölött volt-e, vagy mind a kettő az első emeleten, egyike az utcára, másik az udvarra nézve, s hogy ezek közül melyikben ülészttek a Rendekek és melyikben a főrendűek. Bent tágas folyosó húzódik, amelyhez a széles kőlépcsők vezetnek fel barokk korláttal. A kerületi üléseket Kumlik Emil szerint (Adalékok a pozsonyi országgyűlések történetéhez, 1908.) csak 1803-tól kezdve tartották az Országház nagytermében, addig pedig a megyeházán. Mások, így Kemény Lajos ny. pozsonyi főszámvevő, a régi pozsonyi viszonyok jó ismerője szerint a Zöld-házban, az Esterházy-házzal (Főtér, ma Massaryk-tér 7.) szemben. A Zöld-ház ma is áll (1935), szép homlokzata van, fent a híres szőlős-alak, mert egykor a Szőlő-Egyesületé volt a ház. A zöldszobának, mely után a házat, az egykori redutot nevezték, ma se hire, se hamva.

² Az ellenzék a királyi javaslatokkal foglalkozni sem akart addig, amíg a sérelmeket a király nem orvosolja. Később ettől elállott.

³ Vitéz János abaúji követ. Széchenyi István is bejegyzi Naplójába, hogy Vitéz szölt legerősebben: «akik az Országházhoz és törvényekhez hűek maradtak, meg lettek büntetve, míg másokat megjutalmaztak, akik azokat elárulták.»

⁴ Felsőbüki Nagy Pál (1777—1857), Sopron vármegye híres követe.

Szeptember 25. Karolina¹ királyné megkoronázása. Megnézi a prímási palota kápolnájában kiállított Szt. Koronát, Végh koronaőr magyaráz neki.

Október 1. *A tatárok Magyarországon*² (Die Tataren in Ungarn) című darabot adják és «ami szinte hihetetlen — mindig üres színházban, holott most minden magyarnak ott kellene lenni, hiszen a nyelvre oly nagy súlyt vetnek . . .» Van állatsereglet, Schremsner nevű hasbeszélő³ stb.

Október 3. Keglevichéket a király már reggel 8-kor kihallgatáson fogadja.

Október 4. Az *István és Gizella* című darabot adják magyarul, Szt. István a darab végén leszáll a trónról, papirost húz elő és elénekli a «Gott erhalte Franz den Kaiser» című himnuszt. «Es war recht komisch.»⁴ Adják az *Octáviát* is magyarul, Komlóssy⁵ kitűnően játszott.⁶

¹ Carolina Augusta von Bayern, Ferenc király negyedik neje, Miksa bajor király elvált lánya (megh. 1873.).

² Kisfaludy Károly szindarabja.

³ Az országgyűlési tagok mulattatására, a hangulat emelésére mindenfélét összehordtak, K.-né ezeket jórészt végignézte és feljegyezte, így volt Dobber nevű bűvész; léggömb; Schwanfeld nevű műszerész, aki mindenféle új gépet mutatott be, sokat csak mulattatásból, Metternich, Koháry herceg, a Zichy-család, az Esterházyak és az egész országgyűlés kijárt csodájukra; tirolai énekesek; állatsereglet; Conus nevű francia bűvész, korának egyik híressége, aki főleg kártyamutatványokban remekelt, igaz, hogy «Migazzi gróf is majdnem tudott annyit»; a három indus Osag a Mississippitájáról hasbeszélő; Litta márkai francia karikatúra-rajzoló és még mások.

⁴ Az *István és Gizella* című darabot Komlóssy, a szintársulat tagja dolgozta át «nemzeti nyelvre». Lehet, hogy Kotzebue Ungarns erster Wohlthäter című darabjából.

⁵ Komlóssy Ida Kövér Lajosné, a Nemzeti Színház későbbi tagja. Pesten 1838-ban lépett fel csak először, 1893-ban halt meg.

⁶ A Naplóíró következő magyarul előadott darabokról emlékezik meg, rendszeren hozzáfűzve megjegyzéseit: Háladatosság ünnepe szép magyar táncokkal; Macbeth — rosszul játszották; Tudálékos Sappho; Testvérek ellenkezése; A süketnéma vagy a passzionátus pipás — oly ostoba, hogy K.-né szégyelte magát; Átok és áldás; Fridolin — nagyon jól játszották; A száműzött Ámor; Faust — nagyon rosszul adták.

Október 6. Szabad szemmel üstökös látható. Kerületi ülések.

Október 7. Kirándulnak a «Patzenhäuselek»-hez.¹ Zajos kerületi ülések, Komáromi,² az abaúji követ, a kir. biztosok ellen kel ki, holott ilyen Abaújban nem is volt. K.-né mostani és későbbi tartózkodása idejéből szorgalmasan jegyzi fel a megnézett német színdarabokat is.³

Október 9—11. Batthyány János⁴ a híres Harpagon : rokkja és mellénye legalább 40 éves, régi divatú.

K.-né folyton ülésekre jár. Az öreg Baloghra haragszik, de azért mégis beszél vele.

Október 12. A felsőtáblai ülésen Illésházy a Rendek mellett, Cziráky a király mellett, a Rendek ellen szólalt fel. «Nagy bámulatunkra ma egy új szónokot látunk fellépni. Steferl Széchényi magyar beszédet mondott, amelyben azt

¹ A pozsonyi hegyekben kedvelt kirándulóhely a Bimbóházi-úton. Ezek a mostani Murmann-kilátó nyugati oldalán vannak, bájos völgyben. A Batzenhäuselt Bimbóházra magyarosították. Eredetileg csak három volt, 1935-ben, mikor ott jártam, már csak kettő, kis zöldbeli korcsmák ezek most, kuglizókkal, főleg vasárnapi közönség számára.

² Komáromy István abaúji követ, aki az ülésen a királyi biztosokat védő Smeskál József árvai követ ellen kelt ki.

³ Ilyenek voltak : Die Italienerin in Algir ; Die Räuber auf dem Ruhmerberg ; Molinara ; Leocadia Opera ; Die Jugend Peters des Grossen-opera ; Die Bürger in Wien ; Zauberflöte-opera ; Ernst und Schertz, Ziglertől ; Figaros Hochzeit ; Die dibische Elster ; Räuber ; Kabale und Liebe ; Don Juan ; Die Ahnfrau ; Flattersinn und Liebe oder Das Portrait (Kurländer) ; Don Carlos ; Bettelstudent ; Der Kreutzritter, Meyerbeertől ; Maurer und Schlosser-operett ; Bauer als Millionär, bohózat ; Theobald und Isoline, opera Morlachitől ; Marie, oder die verborgene Liebe, opera Heroldtól ; Die drei Zeitalter 1727, 1827, 1927, amelyet Bécsben adtak a Leopoldstädter-színházban még 1827 július 1-én, de előadták Pozsonyban is, ez a darab nagyon tetszett K.-nének.

⁴ Talán gróf Batthyány János volt torontáli főispán (1747—1831) ; a másik gróf B. János huszárezredes volt (1784—1860). Utóbbi a M. Tud. Akadémiára is adakozott. Élt azonban ekkor még az 1769-ben született B. János gróf is (megh. 1826), akinek báró Gemminger Anna volt a felesége.

mondta, hogy a nunciumon, a Rendek válaszában nem kellene semmit változtatni».¹

Október 13. «Széchenyi magyar beszéde utánzásra talált. Esterházy Mihály, az erdélyiekből: Esterházy Pál, Perényi gróf és Haller gróf nem nagyon szép beszédekben kijelentették, hogy Illésházyhoz csatlakoznak».²

Október 15. Elmegy az alsótáblára is, ahol Nagy Pál fulmináns beszédet mond: «Az Ég is bünteti a comissáriusokat, mert az egyiknek erőszakkal vette el a fiát,³ a másikat égi tűz büntette». Ez a Naplók szerint Zichy Károly vagy Ötvös lehetett, mert őket érte nagy tűzkár.

Október 17. «Crescence ma elment, hogy Henrik nevű mostoha fiát visszakísérje Budára, ahol a többi gyerekek maradtak.»⁴

Október 18. Egyre disputálnak a Rendek.

Október 25. Id. Zichy Károlynál, a miniszternél, konferencia lesz, amelyen részt vesz a trónörökös és Ferenc Károly főherceg is.⁵ Kirándulnak — ő, Károly unokafivére (Crescence mostoha fia), Sophie-Miska — a Promenádról az Auba, ahová kicsalta őket a Duna. Osztrigát esznek. A Luft-

¹ Ekkor szólalt fel Széchenyi István először a felsőtáblán, még pedig magyarul, ami eddig sosem történt meg. Széchenyi a Rendek feliratát pártolta és ezt változatlanul kívánta elfogadni. Magyar felszólalásának a felsőtáblán már másnap akadtak követői gróf Haller Imre és ifj. gróf Esterházy Károly személyében, akik ugyan a magyar beszédbe ezúttal még belezavarodtak, de «a jég meg volt törve».

² Gróf Illésházy István (1762—1838) trencsényi követ, majd Trencsén és Liptó vármegye főispánja, utóbbiról azonban 1822-ben, mikor az adót és újoncokat országgyűlés nélkül kívánták — lemondott. Az 1825-i országgyűlés idején már főasztalnok, az országgyűlés tanácskozásaiiban tevékenyen részt vesz, gyakran tart a Rendekkel, pártolja a kisebb nemességet és a jobbágyságot. Birtokait Sina báró vette meg. K.-né nem szerette.

³ Valószínűleg gróf Amadé Antal (1761—1835), zalamegyei főispánhelyettes, később zágrábi főispán Ferenc nevű fia, alezredes (1786—1723).

⁴ Széchenyi István már okt. 15-én bejegyzte Naplóiba, hogy Crescence Budára ment «teljesen egyedül», visszaérkezett okt. 21-én. Széchenyi elébe akart menni, de mégsem tette.

⁵ A trónörökös a későbbi V. Ferdinánd király, Ferenc Károly főherceg pedig Ferenc József atyja.

ballon is eljött Bécsből, fel is szállott, de senkinek sem volt bátorsága beleülni.

Október 26. Keglevich annyira unatkozik Pozsonyban, hogy pipát és dohányt vesz magának.

Október 27. Ma kerületi ülés volt. Sok ostobaságot beszéltek bankról, árfolyamról, bankójegyről,¹ Máriássy² azt mondta, hogy a bankjegyen semmit sem lát, sem fönt, sem lent, sem a közepén — fönt nincs garancia, alul senki sincs aláírva és — a közepét az egerek könnyen kirághatják. «Mit dergleichen Bonmots unterhalten sich die sogenannten Väter des Landes.»

Október 31. A király beteg volt, de már jobban van. — Metternich Mollyéknál.

November 3. Ködös és nedves idő. K.-né gyöngyeit gyűjti és rendezi, már közel 1000 darabja van. «Nagy Pál a magyar nyelvért lelkesedésbe hozta az urakat a kerületi ülésen; azt mondta, hogy Magyar Nyelv Akadémiát kell alapítani, mire Széchényi István egy évi jövödelmét ajánlotta fel, Vay 20,000 frtot stb. Ez mind szép volna, csak volna mindennek igazi célja.»³

¹ A vita a körül forgott, hogy a törvényellenesen beszédett adókat beszámítsák-e a jövőre kivetendő adókba és miképpen (imputatio), valamint hogy a magánosok hitelezőiknek mit tartozzanak visszafizetni (correlatio); mindkét kérdés összefüggött a pénz elértéktelenedésével. Az elsőt úgy oldották meg, hogy az 1825. november 1-jét megelőző időből hátralékos adó beszédésétől a király eltekintett, figyelemmel arra, hogy az 1811-ben papírpénzben megajánlott adót a kincstár a devalváció idején úgysis ezüstpénzben szedte be. A második kérdésben a két tábla megegyezve ugyan kimondta, hogy a magánosoknak a devalváció időszakából származó pénzbeli követeléseik pengő-pénzben egyenlítendőek ki, de a kormány ehhez nem járult hozzá s így a magánosok pénzügeit törvénnyel nem rendezték. Tényleg ezt a kormány az elértéktelenedés fokaihoz képest annak idejében «ideiglenes» rendelet útján már meghatározta.

² Máriássy István (1753—1830), gömörmegyei követ, ezúttal már kilencedszer.

³ Ez volt Széchényi napja, amikor egyévi jövödelmét «a nemzeti szellem felvirágozására» a kerületi ülésben, amelyen csak mint hallgató volt jelen, felajánlotta. Crescence ez időben Pozsonyban tartózkodott, lehet, hogy ott volt a karzaton, bár ennek sem Széchényi

November 5. Nagy Pál a többek között a kerületi ülésen ezt mondta : a parasztra is gondoljunk most már, aki egyedül viseli a terheket ; a nemesek megadóztatását nem mondta ki, ezt csak sejtette.

November 6. A császárnak — a «dereka fáj».

November 8. A magyar színház — üres. Gyűjtenek a színházi bérletre, Keglevich is vesz 10 páholyjegyet.

November 13. Zichy Károlynak beverik az ablakait.

November 14. «Különös, csodálatos Széchenyi István klubja. Károlyi Györggyel a Sétatéren az Erdődy-házat bérelték ki. Ott ingyen enni és inni kapnak, ott gyűl össze az ellenzék, hogy a hazajavát vagy inkább annak baját megbeszéljék.»

November 16. Zajos kerületi ülés. Füttyülnek, lármáznak, Péchy¹ pesti követnek oda kiáltják : menjen haza! A királyi pár Bécsbe utazik.²

November 18. Id. Zichy Károly is elutazik.

November 20. Ismét kerületi ülés van. K.-né újra ott van d. u. 5 óráig a palatinusnéval együtt.

November 21. Keglevichék ebédet adnak 12 követnek, «Balogh és Platthy is köztük vannak, — rothadt almák a jók között — de nem járnak-e úgy, mint a mesebeli gyerek, aki — egy egészséges almát tett rothadtak közé, hogy azok is egészségessé váljanak?!»

December 1. Nagy Pál «diszpusztálva elhagyja az országgyűlést».

December 2. Nagy Pál mégsem utazott el, mert az ellenzékiek kibékültek egymással.

December 3. Crescence-nál estély, sokan vannak, főleg fiatal urak. Zongora mellett táncolnak is.

December 4. Széchenyi Pál³ is fent van Pozsonyban.

Naplóiban, sem egyebütt nyoma nincs. Széchenyi e lendületes második szereplése után csak egy hétre találunk Crescence-ról Naplójában bejegyzést, ez is elég keserű : Crescence sose szeretett, szerelmeimet sosem értette meg, álmod szétfoszlott.

¹ Péchy Imre pesti követ, a kormány híve.

² Szeptember 25-től kezdve voltak Pozsonyban.

³ Gróf Széchenyi Pál (1789—1871), István bátyja, első neje a szép Mead Karolina (1794—1824), második Zichy-Ferraris Emilia grófnő (1803—1866).

December 5. Platthy — a protonotarius — sok galibát okoz, mást ír a jegyzőkönyvbe, mint amit elhatároztak, amire le akar mondani.

December 8. Zichy József (Ferenc fia) nagyon beteg, piócákkal kezelik. A nádoréknál 6 órakor nagy társaság, magyarban vannak. A nádor Almásyt nyilvánosan leszidja, a főhercegék a «Schreierekkel» egyáltalán nem is beszélnek.

December 13. Zichy József nagyon rosszul van, az orvos szerint erős idegláz, izzadás stb. gyötri.

Keglevichet a maróti megyegyűlésen nagyon szidják, mert az esztergomi (Graner Procesz) járásban október végéig az adó fele se folyt be, mire katonai végrehajtást fogantatosított és minden hátralékot behajtatott. Ezért a Balogh-párt nagyon dühös rá. Rosszalásukat jegyzőkönyvbe akarták vetetni, de ezt Boronkay alispán megakadályozta; annyi azonban mégis határozatba ment, hogy a Rendek engedélye nélkül, vagyis törvény ellenére semmiféle végrehajtásnak helye nem lehet.

December 14. A hű Jeszenszky Károly is rossz híreket hoz «a rettenetes» maróti közgyűlésről.

December 15. Molly kétségbe van esve: mert Sándor cár meghalt,¹ József fia pedig haldoklik... Crescence-nál mindig nagy a társaság, férjének ilyenkor kártyapártija van.

December 17. Szegény Zichy József meghal. Széchényi fogja le szemét és ő vezeti be hozzá anyját, Crescence is oda van. Zichy József utolsó pillanatig eszméletlen volt, a lelkes-szel imádkozott, rettenetes «félelmei és görcsei voltak».²

December 18. Mollyék elutaznak, Széchényi István kíséri őket Bécsig.

December 19. Zichy Józsefet felboncolják: a szíven két polip volt és a májában keményedések (Verhärtungen). A dómtemplom Anna-kápolnájában ravatalozzák fel, onnan viszik Oroszvárra.

¹ I. Sándor orosz cár (1777—1825).

² Gróf Zichy József (1801—1825), Molly fia, akivel a család — úgy látszik — nem sokat törődött. Széchényi drámai erővel írja le halálát és temetése után hozzáteszi: Józsefet Oroszvárra szállították, az egész családból egy ember sem kísérte.

Crescence kislányának karácsonyi ajándékot vesznek. Crescence rendes társasága : Nandine Károlyi,¹ Zeline² és Titine.³

December 22. Az alsó táblán — K.-né a karzaton — a magyar nyelvet tárgyalják, hogy a törvények latin szöveg mellett magyarul is kiadassanak. Gyulay⁴ horvát bán a 10-én tartott főrendi ülésben azt követelte, hogy azokat horvátul, «Nickerl Csécsén»,⁵ pozsegai főispán pedig, hogy azokat szlávul is kiadják. Nagy Pál és a magyar Rendeek ezt ellenzik : tanuljanak meg mielőbb magyarul!⁶ A főrendek

¹ Gróf Károlyi Györgyné Kaunitz Ferdinandiné grófnő (1805—1862). Férje udvarolt Zichy Melanienak is, Metternich herceg későbbi nejének ; Széchenyi István azt hitte, hogy Melaniet Károlyi György fogja elvenni, de nem így történt.

² Mead Selina (1797—1872) a híres és szép Karolina nővére, akit szintén el akart venni Széchenyi István. Gróf Clamm Martinic Károlyhoz (1792—1840) ment férjhez.

³ O'Donell Móric ezredparancsnok felesége Fleury (Ligne) Krisztina grófnő (1786—1867).

⁴ Gróf Gyulay Ignác (1763—1831) Horvát- Tót- és Dalmátország bánja.

⁵ Gróf Szécsen Miklós (szül. 1792) pozsegai főispán.

⁶ E napon a 25. cikkelyhez a horvátországi követek ezt kívánták iktatni : «intra recinctum Regni Hungarie», csatlakoztak ehhez Nyitra és Liptó vármegye követei, «mert eddig is csak a deák nyelvnek közönséges volta eszközölte Magyar- és Horvátországban a különböző anyanyelvet gyakorló Nemzetek között a közigazgatás módjának egyformaságát és egyesülését, — azon deák nyelvnek tehát, mely Horvát- és Tótországban a közdolog folyására nézve meggyökeresedett és amelyen eddig a magyar a horváttal és tóttal egyet értett, tovább is, mint a közigazgatásnak nyelvét maguk között fenn kell hagyatni.» Sopron, Pest, Szatmár, Szepes, Gömör és Borsod vármegyék követeinek válaszai után Horvát- és Tótország követei, köztük Pozsega vármegye követe újból válaszoltak, az utóbbi elmondván, hogy «a jussokra nézve egybekapcsolt országok a Municipále statumokban az 1715. esztendőbeli 120. artikulus szerint tulajdon rendszabályaikkal élhetnek és annyival inkább a nyelvnek változtatására egymás által nem erőltethetnek.» A tábla nem fogadta el a követeknek a pótlásra vonatkozó indítványát. A pozsegai követek Markovich Antal és Jankovich Izidor voltak, mindkettő kir. tanácsos és táblabíró, de nem ezek szólaltak fel, hanem Osegovich István hor-

az alsótábla átiratához hozzájárultak, csupán néhány kifejezést enyhítettek.

December 23. «Stepherl Széchényi hat sich wieder ungarisch produziert.» — A nádorné főudvarmesternője: Révay grófné.¹

December 24. Steferl ismét magyarul beszélt, de sok latin idézettel spékelve.

December 25. Crescence-nál van «Miska (Esterházy) és az egész banda» — ami nem tetszik neki. Ifj. Zichy Károly egy gitárost hozatott Bécsből, aki Crescence-t a fuszharmonióán kíséri.

December 26. Az ülés nyugodtabb, talán mert Széchényit elhívták; ő ugyanis parancsot kapott, hogy azonnal vonuljon be ezredéhez, amely Lengyelországban táborozik.²

December 29. A király a hajóhidat Pozsonynak ajándékozta.³ Erre a várost kivilágítják, a színházban díszelőadás van a Gotterhaltéval.

December 30. Keglevichet Platthy a katonai végrehajtások miatt az alsótáblán nagyon megtámadja, amivel a békés megegyezést mind Bars megyében, mind az országgyűlésen megnehezíti. Keglevich eljárása ellen mind fellátnak, úgy tiltakoznak: Nagy Pál, Vay s a többiek. «Rettenetes nap!» K.-né egészen oda van! A nádor azt feleli, hogy «adatokat kér», ami éppenséggel nem tetszik K.-nének.

vátországi altörvényszéki bíró és Kukulyevich Antal varasdi alispán, a királyi tábla tagjai. (Vaszary: *Adatok az 1825. országgyűlés történetéhez*, 158. l.)

¹ Gróf Révay Lajos főispán és felesége Esterházy Terézia grófné leánya Walpurgia, akit a naplóíró többször Valy névvel említ.

² Nem vonult be, parancsot sem kapott erre, hanem megvalósította régi szándékát és 1826. febr. 15-én beadta lemondását.

³ A hajóhidat Karolina Augusztia királyné adományozta 1825-ben Pozsony városának, ezért Karolina-hídnak is hívták, a forgalomnak 1825. dec. 29-én adták át. Addig a pozsonyiaknak csak repülőhídjuk volt, amely hosszú láncon lehorgonyzott hajó volt, ezt a két part között hol az egyikhez, hol a másikhoz kormányozták (Fliegende-vagy Pendelbrücke).

1826.

Január 5. A Duna zajlik. A repülőhidat (Fliegende Brücke) kikapcsolják és csak tutajokon (Plätten) lehet a folyópartra jutni. A postakocsi az egyik tutajon 7-kor elindult, de csak 12 órakor kötött ki a túlsó parton az oroszvári Dunaágban.

Január 7. Crescence-nál «tée dansant». Nagy Pál a magyar színház látogatása mellett izgat, dícséri Odescalchit, az egyetlen herceget, aki a magyar színházba bérletet váltott.

Január 9. A nádor dícséri Keglevichet, ne törődjék Nagy Pál és Vay szidalmaival, ez ma csak dícséret lehet neki, «éppen ahogyan a francia forradalomban dicsőség volt, ha az ujságok valakit szidtak».

Január 10. Majláth az új perszonális.¹ K.-né este 6-ig ismét a két táblán van. A Dunán már csak apró csónakok járhatnak, sem hajó, sem tutaj nem közlekedhetik.

Január 11. A Felsőtáblán Széchényi beszél elsőnek, de őt már nem hallotta, mert későn ment. A Rendek üzenetét tárgyalják, Cziráky tesz közvetítő indítványt, — medium terminum — amit az «okosabbak és idősebbek» többségi tábora el is fogad, mert «ilyenek még hál' Istennek vannak». De «Illésházy és Széchényi sokat fáradoznak, hogy a Rendek javaslata kapjon többséget ; az első mint az ellenzék királya, a második mint ennek generalisszimusa, és ahhoz tartozik Végh a koronaőr is, bár ez meggyőződésből beszél, de a többi csak malcontens, mert így akarják megbosszulni a királynak el nem nyert kegyeit, ami mellett nem gondolják meg cselekedeteik következményeit, vagy tudatlanok ehhez. Ezekhez tartoznak : Batthyány herceg,² Mednyánszky,³ Esterházy

¹ Gróf Majláth György (1786—1861) kancell. tanácsos, perszonális, majd országbíró.

² Herceg Batthyány Fülöp (1781—1870).

³ Báró Mednyánszky Alajos (1784—1844), később nyitrai főispán és kamarai elnök, a jeles történetíró. Tagja volt annak a bizottságnak, melyet a M. Tudós Társaság alapszabályainak elkészítése végett az országgyűlés ebben az időben kiküldött.

Miska, Erdődy Károly,¹ Batthyány,² Haller,³ Zay,⁴ Busán,⁵ Pászthory,⁶ Pongrácz⁷ és egy bizonyos Andrássy⁸ nevezetű, aki betanult beszédébe is belesült». A palatinusné is a karzaton volt.

Január 12. Nagy Pál az Alsótáblán azt követeli, hogy aki proceresek⁹ közül főispán vagy királyi megbízott, ne szavazhasson az imputációs kérdésben.

Január 13. «Crescence-nak nagyon a szívére beszél, mert Széchenyi nem távozik az oldala mellől, különösen tegnap a társaságban, amin mindenki megütközött»; de K.-né attól fél, hogy «Széchenyi Crescence-nak már — nem közömbös».¹⁰

Keglevichet ismét támadja Balogh az erőszakos agóvégrehajtások miatt: — a paraszt fazekából még a húst is kiveszik. — Keglevich szerint és ezt bizonyítani tudja: novemberben egyáltalán semmiféle végrehajtás nem volt és egyetlen parasztnak sem vették el állatját, földjét vagy megélhetéshez szükséges gabonáját.

Január 14. Széchenyi keresi fel, amin nagyon csodálkozik, de sejti, hogy Crescence-szal való tegnapi beszélgetése lehet az oka. Alig távozik Grandmaison, Széchenyi kitör és megvallja neki, hogy Crescence-ba halálosan szerelmes. K.-né nagyon komolyan beszél hozzá és szeme elé tárja, hogy Crescence-t mily boldogtalanná tenné, de azt hiszi, hogy ez hiába volt, mert titokban ők már teljesen egyet értenek, de megígéri, hogy a jövőben nem fogja Crescence-t annyira kiemelni (affichieren).

Január 18. Széchenyi újból felkeresi és azt mondja

¹ Gróf Erdődy Károly (1770—1883).

² Valószínűleg gróf Batthyány B. János (1784—1863), aki a felsőtáblán a nevelési vitában is résztvett.

³ Valószínűleg gróf Haller Ferenc.

⁴ Gróf Zay Károly (1797—1871).

⁵ Busán Alajos horvát kiküldött.

⁶ Bárá Pászthory Menyhért főrend.

⁷ Bárá Pongrácz József (1772—1843) helytartósági tanácsos.

⁸ Gróf Andrássy György (1797—1872).

⁹ Vagyis a főrendek.

¹⁰ Széchenyi e napról ezt jegyzi Naplójába: Mindenkitől halom, hogy rólam és Crescence-ról beszélnek.

neki, azért adta ki magát dühös hazafinak, hogy lassan a tudatlanokat jobb belátásra bírja. «Il faut commencer — mondja Széchényi — par hurler (?) avec les Coups pur s'en faire des amis et pouvoir les aprivoiser.» De őt nem téveszti meg, mert «Széchényi most csak köpenyeget akar fordítani, mivel a felsőházban nem engedett és belátja, hogy a Rendeket nem tudja arra vezetni, amerre ő és barátai szerették volna.»

Január 19. K.-né a nádornénál van látogatáson, ők, Végh, a koronaőr és Erdődy Károly játszanak. Végh nagyon mulatságos, a nádornét halálra nevettet.

Január 21. Balogh Keglevichet a katonai végrehajtások miatt tovább piszkálja. Nagy Pál az alsóház összes tagjait kényszeríteni akarja a kerületi ülésen, hogy mindegyik béreljen a magyar színházba, de hasztalan, nem fogadják el.

Január 23. Bécsbe utaznak atyjához, id. Zichy Károlyhoz, hogy támogassa őket a követek támadásai ellen. Zichy azt mondja, hogy nem kell a dolgot olyan komolyan venni. A császár majd elégtételt ad Keglevichnek, ha megfelelőt a nádortól nem kapott is. K.-né keserűen panaszkodik, hogy férje lesz az áldozat, mert cserben fogják hagyni.

Január 31. A Rendek panaszkodnak a só magas ára miatt, még a törököknek is olcsóbban adja el a kincstár, mint itthon. A sót a kormány vízbe is dobatja, hogy csak le ne menjen az ára!

Február 1. A király másnapi születésnapjára a két ház a gratulálók közé a nem királyhűeket választotta be a bécsi küldöttségbe. «Azért-e, hogy ezzel őket megtiszteljék, vagy hogy fönt őket megszidják»? Illésházy, Batthyány herceg, Erdődy Károly, Széchényi István, Ghiczy,¹ Vay,² Borsiczky,³ Schmidegg,⁴ Almássy,⁵ Dessewffy József.⁶ Mayláth

¹ Ghiczy Ferenc komáromi követ.

² Vay Ábrahám (1789—1855), borsodi követ, aki Széchényivel, gróf Károlyi és gróf Andrássy Györggyel az első négy akadémiai adakozó között volt.

³ Borsiczky István, trencsényi követ.

⁴ Gróf Schmidegg Ferenc (1752—1827), aki azonban alig tartozott a «nem királyhűek» közé.

⁵ Gróf Almássy Lajos szepesi követ, első alispán.

⁶ Gróf Dessewffy József (1778—1843) szabolcsi követ, aki Széchényi *Hitelét* később oly hevesen támadta.

perszonálisnak az a véleménye, hogy a Keglevich ellen emelt vádak nem tartoznak az országgyűlés elé.

Február 2. Széchenyi ismét K.-nénál van, akinek az a benyomása, hogy Széchenyi szívesen átmenne a királypártiakhoz, ha ez könnyen megeshetnék. «Dessewffy¹ ismét túlzásba csapott a kerületi ülésen, mert azt követelte, hogy a trónvárományosok tanuljanak meg magyarul.»

Február 3. Zichy Károlyéknál vannak vacsorán. Ifj. Zichy Károly játszik: Cziráky, Gyulay, Zichy Ferenc² és Ferenc fivére a partnerei.

Február 4. Crescence-nál bál van, «thé dansant» de unalmas az egész. Összejöttek 9-kor, 12-kor volt a büffé.

Február 6. Széchenyi ismét nála van — holnapután (8) indul a születésnapra küldöttség Bécsbe. Pálffy Ferencnél³ piknik van, ez az ötödik, részvételi jegy 6 frt C. M.⁴

«Dessewffy József még mindig a magyar követek és a magyar katonaság terveivel jár-ke. Ma harmadszor hozta elő a kerületi ülésen, de nem engedték szóhoz jutni.»

Február 11. A Rendek támadják Zichy Károly kamaraelnököt, Crescence férjét, mert most frakkban kell a tanácsosoknak referálni, még pedig vagy latinul vagy németül, holott elődje, Majláth, idejében latinul vagy magyarul. «Szépen elbánnak Károly fivéremmel.»

Február 14. «Nem beszélnek másról, mint a követek bécsi megleckéztetéséről. A császár, Metternich és apám alaposan megmosták

¹ Ugyanaz.

² Hogy Ferenc fivérén kívül, akit külön említ, melyik Zichy Ferenc lehetett, nem volt lehetséges megállapítani, mert abban az időben még három Zichy Ferenc élt.

³ Gróf Pálffy Ferenc (1780—1852), akkor zárgondnokság alatt.

⁴ C. M. (Convention Münze), konvenciósi pénz. Eredetileg az 1748-ban lassankint a különböző német tartományokban, valamint Ausztriában (1753) bevezetett (innen a «konvenció» szó), hivatalos pénzláb, amelynél egy márka kölni finom ezüsből pl. 20 osztrák pengő forintot vertek. Így hívták azután magát az ilyen lábú pénzt is (konvenciósi pénz), amely nálunk is elterjedt s amely jelentőségében különösen nyert, mikor 1810-ben a lassankint egyre jobban elértéktelenedő papírpénz (a «schein», Scheingulden) megjelent. A C. M. alatt akkor az igazi, a valódi, a «jó» pénzt értették. L. a többek között az 1825. okt. 27. és az 1827. márc. 24.-iki bejegyzéseket.

fejüket. Széchenyi Steferl sem volt valami nagyon megelégedve bécsi útjával, azt mondta, hogy éppen most nyújtotta be tiszti rangjáról való lemondását, mert torkig van azzal, hogy minden ember megleckéztethesse. A császár különösen Borsiczkyt vette alaposan elő; azt mondják, hogy a legkevesebb, amit neki mondott, ez volt jertz packe er sich hinaus.»

Február 15. K.-né beteg. Széchenyi ismeretlen szerzőtől *Eduard* című regényt küld neki, amelyet pompásnak tart. A Felsőtabla ülésén tárgyalják és kevés változtatással elfogadják a magyar nyelv terjesztésének tárgyában a Rendek részéről hozott 10-ik gravament, amely 8 pontból áll: 1. a helytartótanács azonnal, 2. a kamara, a legfőbb katonai parancsnokság, az ezredek magyarul levelezzenek és 6 év alatt minden magyarul menjen; 3. a bíróságok magyarul hozzák meg az ítéleteket, az egyháziak is és erre 12 év idő adassék; az országgyűlési határozatok latinul és magyarul hozassanak; 4. senki közhivatalnok ne lehessen, aki magyarul nem tud, lelkész se; 5. az iskolaoktatás magyar legyen; 6. az iskola-könyveket fordítsák le magyarra; 7. Pesten legyen magyar színház¹; 8. a váltópénzen legyen magyar felírás. Csupán az 5. pont tárgyalását hagyják későbbi időre.

Február 16. Bars vármegyében a közgyűlésen újra támadják Keglevichet a «kegyetlen adóbehajtások» miatt. E miatt az eljáró tisztviselőket fel is függesztik.

Február 17. Folytatja a bécsi fogadtatás leírását:

«Már 10 órakor Ferenc fivérem jött hozzám és elbeszélte, hogy két napon át, amíg a követek a császárnál kihallgatáson voltak, nem távozott az előszobából, csak azért, hogy a császártól kijövőeknek az arcát tanulmányozhassa. Gyulay volt az első, akit a császár hivatott. E szavakkal fogadta: *Howy a követek között bolondok vannak, akik céljaimat keresztezik és ellenem vannak, ezen nem csodálkozunk, hogy azonban emberek ellenem vannak, akiket a porból emeltem fel, akiket a semmiből az ország legmagasabb méltóságaira emeltem, hogy ezek amazokhoz csatlakoznak, ez nekem fáj. Ilyen módon tartott a leckéztetés, és mikor már eléggé kipanaszkodta magát, ezt mondta: most menjen és küldje be Illésházyt. Gyulay egész haloványan és remegve lépett ki. Mivel a császár már nagyon benne volt és fel volt háborodva, képzelhető, hogy miképpen fogadta Illésházyt. De erről nem tudni semmit. Dessewffy József a többek között oly feldúlva jött ki, hogy az üres karosszékeknek is mélyen bókolt.»*

¹ Vagyis állandó magyar színház.

Crescence Bécsbe megy, hogy Felicie¹ mostohalányának kelengyjét megvásárolja s őt bemutassa leendő anyósának, Hoyos grófnénak.

Február 21. Folytatja a bécsi küldöttség fogadtatásának ismertetését :

«Azt hallottam, hogy a császár Illésháznak rettenetes dolgot mondott. Utóbbi e miatt csütörtökön (II. 16.) a nádornál volt és szemére hányta, miért tette ki őt ilyen gyalázatnak azzal, hogy a küldöttségbe jelöltette és ha a császár megbánta, hogy neki ilyen állást juttatott,² hát vegye vissza; ő nem kereste azt, csak a nádor kérésére jött el az országgyűlésre.»

Február 23. A palatinushoz megy délután, ahol Széchényivel, gróf Forrayval és Skerletzcel kártyáznak.

Február 24. «Nach Matheis — geht kein Fuchs mehr über Eis» — mondja a közmondás, a jég enged s már csak gyalogosok mehetnek át a Dunán.

Március 2. Nagy Pál a kerületi ülésen azt mondta, hogy több főispán a hivatalos pénztárból pénzt vett ki és e helyett «scheint» (bankót) tett be. Ezt egy «nagy úrtól» hallotta volna, állítólag Zichy Károly államminisztertől.

Március 3. Bécsbe utazik apjához ennek születésnapjára. Színesen írja le ezt a téli utazását.

«Nagyon szép idő van. Tegnap, mikor aludni tértem, még nem tudtam, hogy át tudunk-e majd kelni és Bécsbe tudunk-e jutni¹; a társaságban semmi biztosat nem tudtam meg, csak láttam, hogy Ferenc fivéremnek nincs sok kedve, akivel ugyanis összebeszéltünk, hogy együtt megyünk, mivel Hansel részben sok irnivalója, részben az ülések miatt nem tud jönni. Azt hittem tehát, hogy úgy sem lesz az utazásunkból semmi és nem csomagoltam. Azonban 1/28-kor Franz üzent, hogy 1/2 óra múlva értem jön, tehát mindent a legnagyobb sietségben kellett összeszednem. Franz lakájának és az én komornámnak Hansel kocsit bérelt. Mire Franz átjött és elindultunk, 9 óra volt. Hansel is feltartóztatott bennünket egy levéllel, amelyet atyám számára magunkkal kellett vinni. Mikor a vízhez értünk, az átkelés még nagyon nehezen ment, mi az elsők voltunk, akik a kocsikkal megrakott tutajokon átkeltünk. Háromszor indultunk el a parttól és háromszor terelt bennünket a víz vissza. A szél is nagyon erős volt. Mindkét parton csak annyi jeget hánytak el, hogy a kocsikat ki- és behajózni lehessen, de nincs kitiport út, tehát nem lehet lovakkal feljárni, mert

¹ Gróf Hoyos Henrikné Zichy Felicia grófnő (szül. 1809). Az eljegyzés február 4-én volt, a házasság 1827. ápr. 24-én.

² Megelőző évben nevezte ki a király főasztalnoknak.

a jég a partokon legalább két öl magas. Ha tehát a folyó árja a kikötőn túl viszi az embert, a jó Isten tudja, hogy hova érkezik; különben a tutaj nagyon rossz is volt, a víz minden oldalról belefolyt, nagyon örültem, hogy egy óra után kihajóztak bennünket. Wolfstalig jégbe vágott mély úton halad az ember és ameddig Oroszvárig a szem ellát, csak jeget látni, de a tavaly nyáron készített gát erősen áll, a jég a két nyitva hagyott nyíláson átmegy, az országúton a víznek nyoma sincs. Atyámhoz $\frac{1}{2}$ 4-kor érkezünk meg.»

Herceg Esterházy Páléknál¹ nagy lottó-mulatság van 200 meghívottal, mindenkit egy-egy sorsjeggyel hívtak meg. Most a Römischer Kaiserban száll, szomszédjai Széchenyi Pálék és fivére Zichy Miklós.² A szállóban francia színészek játszanak, a játékterem zsúfolva van. Két szép szobáért 6 frtot fizet — scheinben.

Március 4. «Crescence az egész család lamentációja ellenére — holnap visszautazik Pozsonyba,³ azt mondja, hogy Károly⁴ kívánja ezt, csak ne más valaki kívánja.»

Március 5. Zsófi és Henriette nővérei trictrac játékra tanítják.⁵ Az estélyek 10-kor kezdődnek, éjfél után 1—2 óráig tartanak, de vacsora nincs.

Március 6. Atyját nem képes rábírní, hogy férje megyei dolgairól beszéljen vele vagy a magyar országgyűlésről, mindig kitér előle. Metternichhel találkozik, aki rossz színben van. Zichy Károlyéktól⁶ késő este még Mollyékhoz megy, akiknél az élet csak éjjel $\frac{1}{2}$ 11-kor szokott kezdődni.

Március 7. Visszautazik Pozsonyba és Naplójába utólag pontosan bejegyzi a távollétében megtartott országgyűlési eseményeket.

Március 8. Férje felolvassa és lefordítja neki Kisfaludy Sándor *Gyula szerelmét*,⁷ amely — «úgy látszik — nagyon szépen van írva.»

¹ Valószínűleg ezúttal is Herceg Esterházy Miklóseknál. (L. 1823. dec. 10. bejegyzést.)

² Gróf Zichy Miklós (1796—1856).

³ Ugyanis mostohalányának, Z. Feliciának kelengyéje miatt tartózkodott Bécsben.

⁴ A férje, K.-né azonban azt hiszi, hogy nem ez kívánja, hanem más, aki persze Széchenyi István volna.

⁵ Tric-trac — ostábla-játék, már XIV. Lajos is játszott.

⁶ Atyjától.

⁷ Kisfaludy Sándor regéje.

Március 12. A «császár» beteg, K.-né férje is újra rosszul lesz. A nádor számára most a barsi ügyekre adandó választ szerkesztik, ami nagyon izgatja; májbajának ez nem jó. A pozsonyi repülőhidat beakasztják.

Desseffy József elégedetlen, mert a Rendek már meg sem hallgatják, másnap Aurél¹ fiával együtt — el akar menni.

Március 15. A «császárra» tegnap feladták az utolsó kenetet, maga kívánta ezt, hogy jó példával járjon elől. Ma reggelre — jobban lett.

Március 16. «Este 8 órakor jelent meg a császár állapotáról az ötödik jelentés, amely a következőképen szól: A kritikus izzadások, melyek a betegség negyedik napján jelentek meg és a következő napokon kiadósan és jótékonyan folytatódtak, elhárították a veszélyt és Ő Felsege betegségének szerencsésen véget vetettek, miért is további jelentés nem adatik ki. Ferenc fivérem is, aki az ülés után hozzánk jött, a legjobb híreket kapta. A bécsieknek szeretete és ragaszkodása szeretett császáruk iránt ez alkalommal is egészen rendkívüli volt. A Burg előtti tér egész nap minden rendű és rangú emberrel tele volt, magában a Burgban a lépcsők, a folyosók, sőt az őrszobák is zsúfolva voltak. Midőn az orvosok kijelentették, hogy a veszély elmúlt, Lajos főherceg maga ment le, hogy ezt tudtul adja. A Redutban éppen hangverseny volt vasárnap, amikor a császár betegsége kitudódott, a Gotterhaltét énekelték és egyszerre, mintha csak összebészelték volna, mindenki térdére esett. Még sok hasonlót írhatnék, de élni fognak-e e levelek olyan soká, mint jó császárunknak emléke és az iránta való szeretet?»

«Fél hétkor ismét színházba mentünk. Jó császárunk képe előtt a Gotterhaltét énekelték, azután a *Sevillai borbélyt* adták és a színház ki volt világítva. Honfitársaimmal azonban elégedetlen vagyok, mert a színház üres volt, a közönség semmi lelkesedést sem mutatott, nem énekelt és keveset tapsolt.»

Március 19. «Délután Esterházy Mihály jött el, azután Széchényi Steferl, aki 7 óráig maradt. Mint rendesen, most is sokat beszélt nekem szerelméről, de nem tudok elég mélyre hatolni, hogy igazán annyira szereti-e vagy sem.»²

Nagy Pál nagyon kikelt a felsőház vétőja miatt, ami akadályozza a határozathozatalt.

Március 23. K.-né ismét Bécsbe megy, a repülőhidat már újra beakasztották, tehát 6 óra alatt Bécsben vannak.

¹ Gróf Desseffy Aurél (1808—1842), József fia.

² Vagyis Crescence-t.

A császár állapota javul, holnap már fel fog kelni. Stundenheim dr. kezelte, 3000 frtot kapott érte.

Március 26. Húsvétvasárnap. Nagy különbséget lát Bécs és Pozsony között: itt mindenki sokkal felvilágosodottabb, Bécs jámborabb és hívőbb — Koháry hercegnek is ez a véleménye.

Másnap visszautazik Pozsonyba.

Március 29. A mostani röpiratok mind szidják a római kormányt és általában a pápákat — jegyzi meg San Domingo *Róma amilyen* című könyvének olvasása mellett.

Április 1. Széchenyi ismét felszólal, még pedig a provizorium ügyében, amelyben a Rendek üzenete mellett foglalt állást.

«Beszédében erős kifejezések voltak, így pl. hogy a főrendek naponkint szemükre vetik a rendeknek, hogy az országgyűlés már két hónapja tart és még sem történt semmi, aminek a főrendek maguk az okai. mert semmit sem fogadnak el, amit a Rendek javasolnak; néha úgy látszik, mintha nem is volna alkotmány — és más hasonló kirohanások. A nádor erősen rendreutasította, hogy csak atyjának emléke tartja vissza őt attól, hogy erősebb elbánásban ne részesítse. Nincs joga a főrendeket kitanítani és nekik azt mondani, hogy mit tegyenek.»

Április 3. Ferenc fivére náluk ebédel, csak az országgyűlésről folyik a vita. K.-né ismét belemerül ebbe, haragra lobbán, pedig már sokszor megfogadta, hogy nem törődik azzal. Állandó viharok, de a kerületi üléseken is. Átragad még a templomokba is.

«A kalvinok istenházában a császár meggyógyulása miatt hála-ájtatosság volt. A szónok magyarul nagyszerű beszédet mondott, amelyben az uralkodó erényeit teljes világításba helyezte, azután azonban a jelenlevő honatyákhoz fordult és nyomatékosan felhívta őket ilyen uralkodó megalégedésének a kiérdeklésére, valamint arra, hogy várákozásának feleljenek meg: ha az alkotmányon ütött sebeket látják, ezt ne neki, hanem a korviszonyoknak tulajdonítsák, gondolják meg, — mondta — hogy lehetetlenség hűsz esztendő háborúból sebek nélkül kiszabadulni. Ma kerületi ülés volt, olyan volt, mint egy zsidóiskola, egyik sem értette a másikat, nem is tudtak a végén semmit sem határozni. A főrendeket alaposan szidták, a leggorombább Balogh volt, aki ma volt ismét először kerületi ülésen, a főrendeket csak egy marokra valóknak mondta, mások Steferl utánozták és a főrendeket rossz hazafiaknak mondták.»

Április 5. A personális rábeszélésére a nádor közbelép, hogy a főrendek engedjenek, ami K.-nét nagyon bosszantja,

mivel ezzel azok az eddigi kis tekintélyüket is elvesztik. Nádasdy¹ püspök is osztozik a grófné véleményében.

Április 6. Cziráky indítványára a nádor hozzájárulása mellett a felsőház csakugyan hozzájárul — lényegtelen, inkább a kifejezést illető módosítással — a Rendek újabb üzenetéhez, ami K.-néét újból mód felett felizgatja. A nádornéak panaszkodni is akar e miatt, de nem jut közelébe.

Április 7. Czirákyval a sétatéren találkoznak, aki igyekszik őt meggyőzni, hogy tegnapi indítványa a felsőtáblán mesterhúzás volt, a főrendek semmit sem adtak fel. A felsőtábla engedett (vergeben), de nem adott fel semmit (nachgeben). Cziráky nem tudta őt meggyőzni, ami miatt ez szemelláthatóan bosszankodott.

Április 9. Férjével ebéd előtt a Sétatérre mennek, ahol Czirákyval találkoznak, aki újból szóba hozza tegnapi vitájukat azon reményben, hogy K.-né most már az ő véleményén van, de ez azt feleli, hogy ellenkezőleg, még jobban meggyőződött Cziráky indítványának helytelenségéről. Férje és a társaságukban lévő Pálffy Fidél² titokban szintén neki helyeselnek, de ők Czirákynak szólni még sem mernek. Különben a Sétatéren kevesen vannak, mert sokan a lóversenyre mentek, amit a fiatal mágnások rendeztek (Esterházy Károly istálló mestere le is bukott és súlyosan megsebesült, sérüléseibe bele is halt.) A császár ma megy ki Bécsben először, az egész várost kivilágítják.

Április 12. A felsőtáblán a Magyar Akadémia ügyének tárgyalásakor a iudex curiae³ bejelenti, hogy ő is hozzá fog annak alapításához járulni, ha a végleges engedély a királytól megérkezik. Széchényi bejelenti, hogy Pál bátyja is jegyzett 10,000 frt. C. M.-ben.

Délután újból nagyot sétál férjével (kutyáik mindig velük vannak), az Apponyi-malmokig mennek.

ÖSTÖR JÓZSEF.

¹ Gróf Nádasdy Paulai Ferenc (1783—1851), ekkor váci megyés-püspök, később kalocsai érsek.

² Gróf Pálffy Fidél (1788—1864), ekkor helytartósági tanácsos. József nádor egyik kamarása, később főtárnokmester, az 1835—38. években kancellár. Ő fogatta el Kossuthot és Wesselényit, szerencsétlen politikájával sokat ártott az országnak. Még magyarul sem tudott.

³ Gróf Brunswick József (1750—1827) országbíró, ezelőtt kamarai elnök.

AZ ÚJABB PÉNZELMÉLETEK HATÁSA A VALUTAPOLITIKÁRA.¹

— Harmadik közlemény.¹ —

III.

Ha valaki el tudná képzelni, hogy azt a feltűnő folyamatot, mely Németországban az állami pénzelmélet keletkezése és hatása alakjában lezajlott s melyet értekezésünk I. fejezetében tárgyaltunk: hogy ezt nevek és területi viszonyok említése nélkül átvetítse az Óceán túlsó partjára, egy oly óriási gazdasági területre, mely csekély megszorítással teljes autarkkiának mondható, és ebbe a vetítésbe nem egy legyőzött, hanem egy győzedelmes ország vérkeringésének képét illesztené belé: akkor úgyszólván megkapta az index-valuta elméleti jelentkezésének és gyakorlati hatásának képleteit az Észak-Amerikai Egyesült Államok hatalmas testén.

Knappot Amerikában Fisher Irving-nek hívják; szintén egyetemi tanár; ő is közvetlenül a háború előtt kezdte meg ugyancsak elméleti alapon, saját pénzelméleti dogmáinak fölépítését. Fisher annak a kérdésnek akar mögéje kerülni, hogy tulajdonképpen mi az, ami képessé tesz valamely «Pénz»-nek nevezett gazdasági jószágot arra, hogy általános vásárló ereje legyen. Így indult meg a *The purchasing power of money* alapvetése.² A letagadhatatlan yankee színezetet a munka alcíme adja meg, mely ekképpen egészíti ki a könyv nevét: «A pénz vásárló ereje, ennek meghatározása és viszonya a hitelhez, a kamathoz és a válságokhoz.» Később, az elmélet teljes kivirágzásának korában, a tudós szerző még

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 728. és 729. számában.

² Fisher Irving: *The purchasing power of money*. New-York. 1912.

szorosabb összefüggésbe hozza elméletének alkatelemeit és alkalmazását az amerikai tőzsdék spekulációs kilengésével, mert egyik munkáját ugyanezen az alapon egyenest az 1921-ki newyorki börze-krachnak szenteli.¹ Ámde mi nem tévedhetünk át az értéktőzsde szemléletére és megmaradunk a szoros ösvényen, melyet dolgozatunk magának kijelölt.

Fisher mélyről kezdi nagy elméletét : a pénzt fogalmában akarja megragadni. «Pénznek azt nevezzük, amit általában elfogadnak cserébe jószágokért.»² «We define money as what is generally acceptable in exchange for goods.» Ezt az alapvető mondatot eredeti szövegében iktattam ide azért, mert csak így tűnik ki, hogy a mondat tárgya nincs megnevezve. Éppen a pénz mibenlétét nem tudjuk meg belőle, mert nem szól arról, a what-ról nem mondja meg, hogy az jószág-e, kötelmi viszony-e, érték-e, vagy mi hát ; csak annyit tudunk róla : «az, amit általánosságban cserében elfogadnak jószágokért.» Hogy mi az, amit elfogadnak — ez rejtély marad. Az ilyen meghatározás mindenestre elképzelhetetlen lenne bármely német munkában, ahol legalább is valamely szó hidalja át azt az űrt, mely éppen az egész elmélet alaptételének fölállítása mögött ott lappang. Később tudunk meg annyit, ugyancsak a könyv II. fejezetének 1. §-ában, hogy «ahhoz, hogy bármely jószág pénzzé lehessen, szükséges az, hogy hozzá fűződjék az általános elfogadhatóság (general acceptability) tulajdonsága.» Itt szerzónk megint nem azt mondja, hogy ez vagy az a lényege a pénznek, hanem megállapít egy kelléket, tudniillik azt, hogy általános érvénnyel elfogadják a piacon, arról azonban, hogy ezen az egy kelléken kívül kell-e más tulajdonságának lennie, avagy hogy csakugyan mindaz pénz-e, amit általánosan elfogadnak, egyáltalán nem kapunk tiszta képet. Annyit látunk, hogy Fisher nem állami parancsban keresi a pénz jellegét, hanem a piacon, azaz a kézzel fogható jószágok világában. Valahol ott van eszerint a helye «a pénz»-nek a lélekzéshez szükséges levegő közt, mely kétségtelenül elfogadtatik és a gyémánt

¹ Fisher Irving : *The stock market crash and after* (1930.).

² Fisher Irving : *The purchasing of power of money*. 8. 1.

között, mely jószág és érték is. Később, mikor tudósunk áttér a pénz gyakorlati megvalósulására, akkor még határozottan az aranyvaluta mellé áll a bimetallizmussal és más hasonló kísérletekkel szemben. Így szól:¹ «Az aranyvalutát először nagy bizalmatlansággal fogadták, de eredményei annyira kielégítőek voltak, hogy ma (ezt Fisher 1912-ben írta) azt kérdezhetjük joggal, hogy azok, kik az arany-standardot kitermelték, nem építettek-e jobb művet, mint akár maguk is képzeltek. Valóban — így folytatja — nincs semmi okunk arra, hogy bármi elképzelhető körülmények közt is attól kelljen félnünk, hogy ezzel a pénzrendszerrel vissza lehetne élni. Annak sincs semmi akadályja, hogy ezt a rendszert még jobban ki lehessen terjeszteni.»

Mikor az amerikai nagy Unio belépett a világháborúba, közgazdasága rögtön megérezte, hogy óriási gazdasági hálózatának legmélyebb összekötő szála, a pénz, megingott s elébb a kereskedelmi kamarákban, majd hirtelen önálló s megint egymásba olvadó bizottságokon át kezd alulról feltörni az a mozgalom, mely a «pénz vásárló erejének stabilizálására» törekszik. Miután ez a törekvés a pénzmegrendülést akarta leküzdeni, ennél fogva minél nagyobb lett a pénz megingása, annál nagyobb és szélesebb hullámokat vert e mozgalom az amerikai közvéleményben. Innét van az, hogy akkor nő meg egészen nagyra, mikor a háború véget ér; ámde uralomra nem ekkor jut az egész törekvés, hanem igen jellemző módon akkor, amikor a háború bevégezése után az az Amerika, amely egyszerre Európa adósából Európa legnagyobb hitelezőjévé lett s a világ aranykincsének legfőbb letéteményesévé változott, egyszerre csak a végtelennek látszó «jóléti hullám» (prosperity) után arra ébred, hogy beleszédül a gazdasági világválságba. Ez a váratlan válság s annak rohamossága és nem maga a világháború juttatta elébb elterjedésre, majd diadalra Amerikában azt az indexvaluta elméletet, melyet a *Purchasing power* szerzője akkorra fokozatosan kifejlesztett.

Lélektanilag nagyon érdekes, hogy amikor 1933-ban

¹ Fisher: *The purchasing power of money.* 339. l.

beáll Roosevelti diktátumára a nagy dollárváltozás, akkor Fisher azt hiszi, hogy ezt a forradalmat az ő elmélete és iskolája hozta létre és az tanulmányainak következetes beteljesülése. Ezt onnét láthatjuk, hogy utólag valahányszor mesterséges árszabályozásra vagy ármaximálásokra bukkan a történelemben, azt később mind úgy állítja be, mintha azok az indexvaluta mozgalmának volnának előzői, holott tényleg ahhoz semmi közük, mert egészen más okok szülöttei, míg az indexvaluta merőben amerikai jelenség. Fisher odáig megy, hogy valahányszor későbbi két munkájában¹ bárhol a világon Ó-Görögországtól kezdve Massachussets állam «pénz táblájáig» annak nyomára akad, hogy a hatóságok bizonyos árukat kiválasztottak és azok árát vagy árviszonylatát ideiglenesen értékmérőnek fogadták el, a mi szerzőnk diadalmasan fölkiált: Íme! már akkor is fölmerült az a gondolat, hogy a jószágok árában kell keresni az értékmérőt és nem a pénzben, mely szemben áll velük. Ha az amerikai tudós teljessé akarta volna tenni ebbeli adatgyűjtését, akkor megtalálhatta volna a magyar Corpus Juris I. részének 133. titulusát, amely ötvennyolc szakaszban sorolja fel, hogy «Quid sit et qualiter fiat bonorum mobilium et immobilium aestimatio.» (Mi legyen és hogyan történjék az ingó és ingatlan jószágok megbecsülése.) A törvény itt felsorolja az egész limitatiót. Az bizonyos, hogy ebből a táblázatból vissza lehet következtetni az akkori magyar pénznek, a giral márkának, vásárlási erejére, de az is bizonyos, hogy ez nem maga a pénz, hanem az értékmérőnek a tükörképe.

Összevetve most már a magyar tanulságot az amerikai tudósnak nagy önkényességgel összeválogatott történelmi példáival, igazság szerint nem mondhatunk egyebet, mint azt, hogy midőn rendkívüli események, hosszantartó háborúk, vagy forradalmak által az értékviszonyok felbomlanak és e miatt a megszokott pénzrendszer működése akár mechanikai, akár tömeglélektani okokból megszűnik, ilyenkor a törvényhozások oly árszabályokat állítanak föl, ame-

¹ Fisher Irving: *Stabilizing the Dollar* (1925.) New-York és *Feste Währung zur Entwicklungsgeschichte der Idee* (Lipese 1937.)

lyek legtöbbször arra valók, hogy az elrendelt kényszerszolgáltatások alapjául szolgáljanak és e mellett esetleg párhuzamosan útmutatást adjanak a magángazdasági forgalom ideiglenes lebonyolítására is. Az akkori tényezők igen jól tudták, hogy a tabulárék és limitációk nem pénzrendszert teremtenek és nincsenek állandó használatra szánva, hanem csak pótszerek éppen úgy, mint a háborúban előkerülő póanyagoknak egész sorozata. Ezekben az árrögzítéseknél, melyek természetellenes helyzetekből keresik mesterséges eszközökkel a kimenekülést, épp oly lehetetlenség az egészséges pénzrendszer mivoltát fölfedezni, mint ahogy a stabilisatiót senki sem fogja megtalálni soha ily ideiglenes rendszabályok mögött. Ezekből az állapotokból a legéleseműbb deductiót sem lesz képes levezetni az általuk keresett érték-állandóság titkait. Az amerikai szerzőnek már e gondolatbeli fölépítése szükségszerűen azt a benyomást kelti a «régi pénztan» minden hívében, hogy Fisher útján valószínűleg odajutunk, ahová a mesebeli halász érkezett el, aki hálójával a bűvös tóból akarta a holdat kifogni.

Az amerikai elmélet szerzője a másik oldalról, amikor nem ténybeli példákat, hanem eszményeinek előzőjét keresi, akként jár el, hogy valahányszor akár excentrikus szerzőknél (kiket sorban idéz), akár parlamentek munkálataiban oly nyilatkozatot talál, mely a pénznek állandóságát követeli, hogy ezáltal a piaci árak nagyobb hullámozása elkerültessék, fölkiált: ezek mind az én indexvalutám első nyomai! Így kerülnek azután valóságos divatbemutatóra az ismert 1810-i angol bouillon-bizottság munkálatainak kezdve az amerikai gyárak bérfizető ártáblázatáig az összes ármegállapító kísérletek. Ennek a fölsorakoztatásnak egyoldalúsága annyira nyilvánvaló, ami az egyes idézetekből is világosan kihangzik, hogy az idézett szerzőknek voltaképpen semmi közük sincs bármely oly törekvéshez, mely a pénzrendszer és az árrendszer szerepét meg akarja fordítani. Mégis el kell ismernünk (s erre dolgozatunk IV. fejezetének végén még visszatérünk), hogy Fisher Irving nagy elméjének erős világítása annyiban viszi előbbre a pénzkutatást, hogy mind példái, mind idézetei által szertetési

azt az olvasó gondolkozásában közönségesen megnyugtatónak elfogadott tételhálózatot, mely fáradtan megelégszik az érték lényegének kutatásában avval, hogy a pénz valóban képes épp oly mechanikusan és minden emberi hozzáadás nélkül betölteni ármérő szerepét, mint a vele összehasonlítható más mérőszervezetek, például a méter vagy a liter. A világháború megrázkódásai és az utána bekövetkezett valutaforradalmak ezt a nyugalmi elméletet szétrepesztették és mint Keynesnek (lásd II. fejezet) és Casselnek (lásd IV. fejezet), úgy az amerikai mesternek is nagy érdeme, hogy itt igyekezett mögéje hatolni a megszokott képleteknek.

Bármennyire is csábító volna, hogy Fisher Irvingnek, aki kitűnő stilisztá, akár történeti előfordulások nyomán szőtt szálaít tovább fonjuk, akár az általa felhozott elméleti kísérletek fonalán ereszkedjünk le szorgos pók gyanánt az új igazságok új halmazatához, mégis tanulmányunk szigorú kerete eltílt bennünket mindkét eljárástól. Főcélunkat hamar elveszthetnénk szem elől. E helyett meg kell ragadnunk Fishernek azt a megállapítását, mely egyúttal az amerikai gazdasági életnek való ténye is, t. i. hogy a háború alatt és a háború után a bérfizetések terén a munkavállaló és a munkátadó érdekeltségek közös erőlködéséből megszületett indexrendszerek igenis döntő hatással voltak arra, hogy az Amerikai Egyesült Államok világraszóló pénzforradalma éppen ezen a vonalon fejlődött ki s nem valami más elgondolás alapján, vagy, ha úgy tetszik, más beállítás világításában. E sorok írója politikailag azon a nézetten van, hogy a világháború után bekövetkezett rendkívüli kontinensközi eltolódások és visszahatások valamely formában akkor is új elhatározásokra és a régi yankee elvek megtörésére kényszerítették volna Amerikát, ha az indexkérdés föl nem merül. Ennek a kényszernek be kellett következnie, mert az Unió nem tudott ellenállni annak, hogy belevonszolják, vagy belekérezkedjék Európa háborújába. Ám ennek a fejtegetése is túlságosan messze vezetne bennünket és nem volna bemutattható erős politikai vonatkoztatások nélkül, melyek, minden érdekességük ellenére is, okvetlenül megzavarnák egy valutatanulmánynak lehetőleg tárgyilagos okfejtéseit.

Végeredményben az a helyzet, hogy amikor a világháború után kirobbant gazdasági válság végigsöpört a nagy Unión, ugyanakkor fejlődik ki Fisher valutaelmélete is, és a kettő egymásra talált. Mellőzve az árnyalati különbségeket és nem ügyelve az időrendben mutatkozó jelentéktelenebb eltolódásokra, ez a helyzet pontos felvétele. Ezért ebből vonjuk le annak tanulságait is, és viszont a mi munkálatunk szempontjából a legalkalmasabb innét tekinteni bele e kettős — gyakorlati és elméleti — folyamatnak valóban forradalmi pénzjelenségébe. Az amerikai politika új programjának, a «new-deal»-nak egyfelől és másfelől Fisher dogmáinak együttes jelentkezése abban nyilvánul, hogy mindkettő szerint a belső, a nemzeti áruszínvonal egyenletessége és marandósága fontosabb, mint a nemzeti valutának külföldi pénzértékekhez kapcsolódó stabilitása; éppen ezért azt vallja a «new-deal» és az új elmélet, hogy nem a pénzértéknek kell az áruszínvet mérnie, hanem megfordítva, a jószágok ára az, melynek indexbe foglalva a pénz értékét igazgatnia kell.

Előbbi fejezetünkben, mikor az 1933 június 13-án Londonban megnyílt valuta-világértekezletről írtunk, szótoltunk arról, hogy július 3-án Rooseveltnél fölrobbantotta a konferenciát, annyira, hogy az július 27-én dolgavégzetlenül széjjel is ment. Eloszlott pedig nemcsak eredmény nélkül, — hiszen a nemzetek itt azért gyűltek össze, hogy nemzetközi pénzrendszert adjanak a világnak és ez a kísérlet az egész emberiség szeme előtt fölt kudarcha — hanem széjjeloszlott az értekezlet avval, hogy oly mély szakadékokat tárt föl az ámuló világ előtt, amelyeket sem betömni, sem áthidalni nem sikerült. Nevezetes megint az, hogy az amerikai elnök üzenete olyan egyszerű és első pillanatra teljesen érthető szavakba volt beléburkolva, hogy csak később, a nagy kudarc után tűnt ki, hogy milyen forradalmi tény van annak hátterében s az emberiségnek ettől kezdve meg kellett tanulnia azt, hogy a régi szavaknak új értelmet adjon, éppen akkor, amikor a magángazdasági rend legfontosabb tényezőjének, a pénznek dolgáról beszél. A «bomba-üzenet» így hangzott: «Világraszóló katasztrófának tartanám, ha a nemzeteknek

ez a nagy értekezlete, mely azért hívatott egybe, hogy minden nemzet széles néprétegeinek szilárdabb és maradandóbb pénzbeli állandóságot és nagyobb jólétet adjon, még mielőtt ebben az irányban komoly kísérletet tenne, eltérítené magát ettől olyan indítvány elfogadása által, mely nem lenne egyéb, mint mesterkéltséget és átmeneti kísérlet s mely csak néhány kevés számú nemzet pénzátszámítási árfolyamára vonatkoznék. Az ilyen intézkedés, az efféle eltérítés azt mutatja, hogy mennyire hiányzik a helyes mérték s azon igazi célok iránti érzék, amelyek miatt eredetileg összehívatott a konferencia. Valóban kínos számomra az, hogy éppen az efféle intézkedésekhez való ragaszkodást használják fel ürügyül arra, hogy vele mentse azoknak az alapvető közgazdasági tévelygéseknek a további fönntartását, amelyek oly nagy mértékben okozták a mostani gazdasági világválságot. A világot nem lehet soká abban a felületes káprázatban ringatni, hogy nincs más teendő, mint néhány kevésszámú nagy ország egymásközti pénzátszámítási árfolyamát átmenetileg és valószínűleg mesterkéltséges módon állandósítani. Valamely nemzet egészséges szervezete fontosabb tényezője jólétének, mint az a körülmény, hogy pénzügyi rendszere micsoda árviszonyban van más nemzetek valutájával. Ezért nem is ez, hanem a közköltségek apasztása és megfelelő állami bevételek biztosítása, továbbá a fölvett államkölcsönök kamatszolgáltatásának biztonsága: ezek fontosak a végleges stabilitás elérésére. Az úgynevezett nemzetközi bankkörök ósdi fétisei helyébe azokat a törekvéseket kell tenni, amelyek az egyes nemzetek pénzügyi rendszereit olyképpen akarják kialakítani, hogy saját valutájuknak megadják azt az állandó vásárlóerőt, amely a jószágok árával s a modern kultúrészükségletekkel mérve, nem igen ingadozik. Egészen őszintén ki kell mondanom, hogy az Egyesült Államok olyan dollárt keresnek, amelynek még egy nemzedék után is ugyanaz a vásárlási ereje s adósságtörlesztő képessége legyen, mint aminőt a legközelebbi jövőben remélünk elérni. Nagyobb hasznot fog ez jelenteni más nemzetekre nézve is, mint ha megrögzítik egy vagy két hónap tartamára pénzük árát az angol sterlinghez vagy a francia frankhoz viszo-

nyítva. A mi további célunk az, hogy minden nemzetnek pénzürendszere tartósan állandósíttassék. Az arany, vagy az arany és az ezüst továbbra is ércfedezete lehet a valutáknak, de most nincs itt az ideje annak, hogy elpocsékolják az arany-tartalékokat. Ha egyszer a világon a nemzetek többsége olyan összhangzó politikát tud kialakítani, hogy rendbe hozzák államháztartásaikat és nem élnek viszonyaikat meghaladó módon: akkor majd alkalmas úton együtt megbeszélhetjük a világ arany-ezüst-készleteinek jobb elosztását, hogy azok a nemzeti pénzürendszerek fedezetéül szolgálhassanak. A nemzetközi kereskedelem helyreállítása igen fontos tényező, mint eszköz is, mint cél is. De a fődolog ebben sem a pénz átszámítási árfolyamok átmeneti megkötése, inkább a meglévő kiviteli tilalmakat kell enyhíteni, hogy ezáltal megkönnyítsük a jószágok cseréjét a nemzetek között. Ezt az értekezletet azért hívták össze, hogy mélybenyúló bajokat javítson és esetleg meg is gyógyítsa. Nem szabad megengedni, hogy ettől a céljától eltérítsék. Franklin D. Rooseveltt.

Mikor e nyers elnöki üzenet szíjjelvetette a londoni nemzetközi pénzüertekezletet, akkor eszmélt az ámuló világ arra, hogy az a máglyára ítélt «mesterkélts és átmeneti kísérlet», melyet Amerika elvet, nem más, mint a nemzetközi aranystandard. 1933. október 21-én szikratávirat útján adta tudtára Roosevelt az emberiségnek, hogy «reflatiós pénzüstabilitás»-t akar, amelynek lényege és célkitűzése az, hogy az árszínvonalat kell fölemelni és ha majd az árszínvonalat helyreállítottuk, akkor fogunk arra törekedni, hogy olyan dollárt teremtsünk és tartsunk, amely a ránk következő nemzedék alatt sem változik. Ezt megelőzően már 1932. május 2-án megszavazta a washingtoni képviselőház a Goldborough bill-t, melynek hivatalos neve «törvény a dollár vásárlóerejének helyreállítására és fenntartására.» A bill szerint a banktartalékról szóló törvény új, 31. §-al bővül s ez megállapítja, hogy «az Egyesült Államok politikája gyanánt az az alapelv jelentetik ki, hogy a dollár átlagos vásárlóértékét vissza kell állítani arra az alapra, melyen a kereskedelmi minisztérium által megállapított nagykereskedelmi árak szerint 1921—1929-ig állott s a hitelpénzümennyiség sza-

bályozása által a dollárt ezen az alapon kell fenntartani.» 1933. március 6-án az elnök proklamációja elv拉斯ztotta a dollárt az aranytól. Így állott be az amerikai aranydollár önkéntes értékcsökkentése, melyre az elnök 50% erejéig van följogosítva. Ez értékcsökkentés terén az Unió kormánya eddigelé negyven százalékkal megelégedett; pontosan 59.06 az új dollár aránya a régihez.

Semmi kétség sem lehet abban, hogy a gazdaságtörténet nem jegyzett föl még ily nagy forradalmat, melyet nem egy legyőzött és elszegényedett ország s nem is külső kényszer hatása alatt, hanem a világ hirtelen meggazdagodott aranyhatalma vitt végbe önként Roosevelt reformja által s azt a rákövetkező elnökválasztáson az amerikai nép óriási többsége helyeselte, úgyszólván elsöpörve az elnök politikájának ellenzőit. Ennek a páratlan helyzetnek igazi méreteit felejthetetlen élességgel világítja meg az, hogy az észak-amerikai Egyesült Államok aranykincse, amely már 1931-ben elérte a hatszáz millió angol font értékét, 1937-re kétezernégyszázmillió angol fontra, vagyis több mint négyszeresére emelkedett. 1937. április 30-án tette közzé a washingtoni kincstári hivatal azt a jelentését, mely szerint az Unió aranytartaléka 11.781 millió dollár és ugyanakkor megállapította (a jelentésből idézem), hogy «az Egyesült Államok aranykincskészlete ez által meghaladja Európa összes népeinek együttes aranybirtokállományát és pontosan két millió dollárral nagyobb, mint a világ összes jegybankjaiban összegyűjtött aranykincs fele».¹ Ha valaki szellemes formulát keresne, nem sok túlzással azt mondhatná, hogy a világ aranykincse megbuktatta a világ aranyvalutáját.

Ezek az óriás mértékű tények úgy lenyűgözik minden valuta-kutató figyelmét, hogy hatalmas vetítésű körvonalaik különösen alkalmassá válnak arra, hogy további előrehaladással próbálkozzunk az így mesterien megvilágított pénzprobléma lényege felé. Lehetetlen észre nem vennünk azt,

¹ Bővebben lásd a szerzőnek *A pénz sorsa és misztériuma* c. tanulmányát az Egyetemi nyomda által kiadott *A mai világ képe* c. munka III. kötetében.

hogy az index-valuta érdekében kifejlődött mozgalom rendkívüli erővel ragadta meg az amerikai közvéleményt és hogy az elnöki üzenetek s a ránk európaiakra oly szokatlanul ható törvénykiegészítések formulái mögött csakugyan lényegében az a «szilárdpénz-mozgalom» mutatkozik, mely Fisher Irving tanításai után indulva az úgynevezett állandósított értékmérőnek a szilárdságát abban keresi, hogy ne a jószágok árai és ezáltal az élet-színvonal alkalmazkodjék a pénz értékéhez, hanem megfordítva : a pénzérték változzék akként, hogy az árszintnek ne kelljen megmozdulnia. Ez az index-stabilizáció belső lényege és ugyanez a Roosevelt-törvényhozás politikai vezér-motívuma is.

A yankee-világ mélyében működő társadalmi erők, amint azt az anti-alkoholista mozgalom, vagy később annak reakciója, a prohibitio eltörlése megmutatták, koronként elemi erővel tudnak fölemelkedni vagy lesülylyedni, mint a tenger dagálya vagy apálya. Ilyen óceán-rengéshez merném hasonlítani a new-deal valutaforradalmát. Az elméleti, sőt egyenest doktrinernek mondható behatások e nagy kísérletnek majdnem minden stádiumában kimutathatók. Megint a francia encyclopaedisták eszmeuralma van előttünk. Fisher Irving körülbelül az 1905-ik év óta beszél «az állandó pénzről» hallgatóinak az egyetemi tanszékről ; maga bevallja, hogy még 1911-ben is, mikor először öntötte formulába elméleti vizsgálódásainak eredményét, kerülte azt, hogy közönségesen megérthető szavakba gyúrja javaslatát.¹ 1912-ben viszi Bostonban gondolatait a kereskedelmi kamara elé ; rögtön fölkelti az üzletvilág ellenszenvét. Most már megindult a gondolat, és szerzője 99 beszédben, 13 könyvben, 331 írásműben vívja a tornát addig, míg önmaga előtt annyira kibontakozik rendszere, hogy megteremti a «kompenzált dollár» fogalmát. 1919-ben, az amerikai Tého st.-louisi közgyűlése elé viszi Fisher a maga pénzreformját s 1921-ben Washingtonban alapítják meg a «Szilárd pénz-szövetség»-et ; ettől kezdve a bizottságok sejtsszaporodása rohamosan megindul az Atlanti-tengertől a Csendes-Óceánig. Így lesz az

¹ Fisher Irving : *Feste Währung*. 317. 1.

index- valuta elméletből társadalmi tényező. Ugyanekkor Roosevelttől azt látjuk, hogy a parlament és az elnök is mindegyre tanárokat és szakértőket hallgat meg, hogy a társadalmi erők a gazdasági válság leküzdésére új elvek alapján tudjanak érvényesülni. Előbb az 1932-i Goldsborough Bill-nél, majd a Fletcher Bill-nél is a képviselőház bankbizottsága az egyes jegybankok vezetőin kívül első sorban elméleti tudósok véleménye után érdeklődik. Mikor Roosevelt reformjai ellen föltámad az ellenállás visszahatása, akkor vajjon mivel és kikkel erősíti meg álláspontját? «Az elnöknek sikerült a maga számára biztosítania — így olvassuk — Warren F. G. cornelle-i és Rogers J. Harwey yale-i egyetemi tanárok segítségét, kik koronként tanácsadói voltak a valutapolitikában».¹ Roosevelt reformjának doktrinér eredete, az új pénzügyelméletnek az amerikai valuta forradalmára való hatása tehát világos és határozott.

Ezért nézzünk most szemébe magának e nevezetes szerepre emelkedett index- valutának és Fisher Irving dogmatikus rendszerének. Ámbár Fisher, a gondolkozó, külön is, valamint az amerikai valuta-probléma kérdései magukban is megérdemelnék azt, hogy fokról-fokra mutassuk be, hogy az évek folyamán, részben a körülmények hatása folytán, részben magának az elmélet kiformalásának dinamikus útján hogyan folyt le az index-elméletnek evolúciója, mégis, mivel európai szemmel kell néznünk nekünk az amerikai jelenséget is, ennél fogva csak általános tanulságai iránt érdeklődhetünk; ezért e helyütt mellőznöm kell ezt a körülményes eljárást. Mivelhogy e fejezet elején röviden összefoglaltam Fisher első művei nyomán rendszerének dogmatikus kezdeteit, ezért, híven dolgozatomban szigorú célkitűzéséhez, most meg kell elégednem avval, hogy az új doktrinát végkifejlődésének stádiumában mutatom be; ez elegendő lesz arra, hogy fejtegetéseinket tovább vezessem ugyanazon az úton, amelyen kutatásainkat megkezdettük. Ez az eljárás avval kecsegtet, hogy közelebb jutunk végső következtetéseink legtermészetesebb levezetéseihez.

¹ Fisher I.: id. m. 196. l.

Fisher elméletének és gyakorlati indítványainak teljessége leginkább a reform előtt kelt *Stabilizing the dollar* című, 1925-i munkájának és másrészt a reform megtörténte után kiadott beszámolójának egybevetéséből domborodik ki; nevezetesen az utóbbinak, mely Európában *Feste Währung* címmel német fordításban lett az új pénzelmélet propaganda könyvévé, I. függelékében találhatjuk meg szerzőnk legszemélyesebb vallomását.

Az index-valuta terve legmegérettebb alakjában Fisher elvei szerint a következő: ¹ Az áruknak valamely eszményileg összeállított csoportozata alkotja a «jóság-dollár»-t. Ez a jóság-dollár az igazi valuta: tehát a pénz. Ennek az árucsoportnak az együttes ára — tehát nem az egyes áruk külön ára — alkotja a mutatót, az indexet. A pénzrendszer célja és rendeltetése az, hogy az áruárfolyam ne változzék, mert a változásokban rejtőzik először a gazdasági (különösen tőzsdei) válságoknak, másodsor a társadalmi nyugtalanságoknak és harmadszor a jólét megakadásának az oka. Miután azonban ezek az így kiszemelt jóságok sem külön-külön, sem csoportokba fűzve, sem mind együttvéve nem alkalmasak arra, hogy általánosan elfogadott csereszközzé legyenek: ennek folytán nem tudnak eleget tenni Fisher amaz elméleti fogalom-meghatározásának, amelyet főntebb abban a követelményében ismertünk meg, hogy a pénz az a valami, amelyért általánosan cserébe kapni jószágokat. Most már Fisher kialakított index-elméletével magával szembeállíthatjuk eredeti pénz-definióját, amely szövegében így szól: «We define money as what is generally acceptable in exchange for goods.» Ez a szembesítés arra következtetésre visz, hogy most már az új elgondolás alapján volna egy új valutánk, tudniillik a kiválogatott ármutató árszintje, de ennek az a baja, hogy éppen annak a követelménynek nem tud megfelelni, amelyben az új elmélet elindulásakor a pénz lényegét megállapítani vélte. Hiszen az alaptétel és a forradalmi újítás éppen abból állna,

¹ Fisher: *Stabilizing the dollar*. A plan to stabilize the general price level without fixing individual prices. (New-York 1925) XXVI. 1.

hogy amikor most értékmérőt keresünk, akkor nem az általános csereeszközből, tehát a G-ből, hanem az áruból, a W-ból kell elindulnunk és ez alapon a forgalmat aranyutalványokban («Gold bouillon certificate») bonyolítjuk le. Történik ez azonképpen, hogy az irányító közhatalom bevon minden arany (ezüst) érmét (valószínűleg az ezüst váltópénz kivételével), e helyett az államnál, vagy az általa feljogosított helyeken (a jegybankokban) aranyrúd által fedezett dollárjegyeket bocsát rendelkezésre. Ámde ezeknek a dollárutalványoknak az aranytartalmam állandó, hanem megfordított arányban változik, mint ahogy a jószágok ármutatója mozog. Ha a jószágok árai emelkednek, akkor ugyanolyan arányban csökkentjük a kibocsátott dollárutalványokban megtestesített arany mennyiséget; ellenben mihelyt s amilyen százalékban esnek az egyesített áruk árszínvonala, olyan mértékben több aranyat tömünk bele egy-egy dollárba. Miután ez időszakonként, például kéthetenként, hivatalosan pontosan méretik és végrehajtatik, ennél fogva a «jószágdollár» érték-állandósága teljesen és tökéletesen biztosítva van. E szerint tehát az új elmélet megoldotta volna a pénzrendszer problémáját is, szorosan tudományos és tárgyi alapon. Magának a tervnek, vagy a terv változatainak prófétái egyenest avval lépnek föl, hogy ezen a módon a bizonytalanná lett nemzetközi aranyvaluta helyébe, az eddigi tapogatódzások ösztönös kuruzslásait meghaladva, olyan fizikailag pontos mérőeszközt sikerült szerkeszteniök, mint ahogy ma már a hossz mértéket, nem mint régebben, valamely király termete után számíttjuk ölnök vagy lábna, hanem megalkotjuk a pénzrendszerre nézve ugyanazt a matematikai értékmérőt, mint aminő a mai hossz mérések változhatatlan alapjául szolgál, tudniillik a métert, amely tudvalevőn a föld területének negyvenmilliomod része s amelynek mint a mértékét a sèvres-i nemzetközi intézetben minden behatástól mentes iridium platinarúd képviseli. «Amiképpen — írja Fisher — meg kell tanulnunk azt, hogy a valóságban nem a nap, a hold és a csillagok kelnek föl és nyugosznak le, ámbár bizonyos mozgásaik ezeknek is vannak, hanem mindez csak látszat, amelyet a

mi földünk forgása okoz, úgy most meg kell tanulnunk azt, hogy a jószágok nem emelkednek vagy esnek, hanem a dollár körforgása kelti fel ezt a látszatot.» Az olvasó láthatja ebből, hogy szerzőnk már Galilei és Keppler fölfedezéséhez kezdi hasonlítani a pénznek új relativitási elméletét.

Fisher, igen különös módon, az aranydollár helyébe lépő index-valuta tervét részleteiben is bemutatja: «technical details» címmel és ekkor mindegyre kinyomatja szövegében nagy betűkkel azt a jelszót is, hogy «az aranyvalutát azért nem kell elhagyni». Ez a saját elméletével ellentétes tétel nyilván az amerikai közvélemény számára van szánva, mert hiszen az Egyesült Államoknak nem fogyott, hanem megnőtt az aranykincse, sőt ez az aranyözönlés annyira fokozódik, hogy a washingtoni pénzügyminiszternek a nagy reform után nem sokkal már olyan rendszabályokról kellett gondoskodnia, amelyek a beözönlött arany semlegesítésére, tehát a forgalomból való elvonására vezettek, sőt legutóbb, 1937-ben már fölmerült az aranyvám gondolata is. Ebből nemcsak az következik, hogy az amerikai valuta-reformra nem a sokat emlegetett arany-szűkének az a fenyegető réme hatott, amely a genfi népszövetség «aranybizottság»-ában jelent meg ijesztő kísértet gyanánt (lásd IV. fejt. dolgozatunknak), hanem következik az is, hogy az index-valuta, még legelvontabb elméleti kidolgozásában is, kénytelen volt teljesen amerikai hatásoknak engedni, vagyis merőben viszonylagos és nem abszolút érvényű okokból született meg. Ha ezt jól megjegyeztük magunknak, akkor máris közelebb vagyunk az amerikai theoria megértéséhez is, de bírálatahoz is.

Miután, amint láttuk, a mutatószám-rendszer megfordította a pénz kérdését, mivelhogy nem az általános csereeszközből indul ki, hanem az avval szemben álló jószágokból, és az értékmérőt kényszeríti arra, hogy a maga beltartalmát folyton változtassa: ezért első pillanatra is kiismerzik rajta, hogy valójában egy tükörképpel hadakozik. Mert ha én valamely árszínvonal állandóságát avval biztosítom, hogy vele szemben folyton változtatom az értékmérőnek az erejét s a megváltozott pénzmértékben kifejezve mondom azt, hogy megvan a stabilizáció, csak matematikai játékot

űztem «a vásárló erő állandóságának» körtáncával. Miután e terv szerint az index-valuta által mért árszintnek megfelelő arany-utalványokat kell kibocsátanom változó tartalommal, semmiféle biztosítékom sincs arra, hogyha és amikor az arany fémnek termelési költségei avagy fogyasztási mennyisége a világon megváltozik, akkor nem fog-e megint jelentkezni az értékmérő viszonylagossága, aminthogy kétségtelenül jelentkezni fog és azt semmiféle elmélettel elfeledtetni nem lehet. Mindezeknél fogva arról, hogy ezen a módon akár egy nemzedékre is teljesen állandó értékmérőt lehetne biztosítani, mindazoknak le kell mondaniok, akik azért örülnek az aranyvaluta elhagyásának, mert éppen az arany-ár veszélyes hullámzásától tartanak. Ez utóbbiak közé tartozik, mint láttuk, már az új angol iskola Morgan Webb-el s ennek az álláspontnak lesz tragikus hívévé az előbb aranyhú svéd Cassel is, amint azt a IV. fejezetben látni fogjuk. Evvel az érvelésünkkel azonban még nincs ledöntve az index-valuta belső szerkezete; hiszen maga Fisher is legutolsó könyvében alternatív megoldásokról beszél, — talán azért; mert maga is érzi tervezetének bizonytalanságát. Próbáljuk meg tehát magát a mutatószám-valuta lényegét szétboncolni.

Az amerikai constructor kiindulási pontja igen jellemző módon nem az, ami a német elméleté, mely szerint a pénz nem jószág, hanem állami parancs, hanem ellenkezőleg, Fishernek az a föltevése, hogy a pénz nem lehet egyetlen jószághoz kötve, hanem a jószágok összességéhez, illetőleg azoknak egy kiválogatott csoportjához; ezért mérje az áruk csoportos ára az arany árát és nem megfordítva. Szerinte a fődolog az index, mert ez az, ami után igazodni kell minden kötelelemnek, sőt magának az arannyal töltött dollár aranytartalmának is. Szerintünk egészen világos, hogy bármilyen árucsoportot nevezek is ki arra, hogy éppen az ő áraira építsem föl az index-számot, ez okvetlenül önkényes kiválogatás lesz s evvel az indexszel szemben nemcsak mindazok az érvek érvényesíthetők, amelyeket az újabb angol írók azon a címen adnak elő, hogy miért éppen az aranyat választjuk ki és nem más jószágot; hanem az index-valutások rögtön hátrányba is kerülnek éppen ezen a kritikus ponton, egyrészt azért,

mert az aranyat az emberiség sokszázados gyakorlata választotta ki s az nem valamely tudományos laboratórium göreibeiben előállított homunculus gyanánt született meg értékmérőül; másodszor és mindenekfölött azért, mert az arannyal való csere egyszerű, az index-számítás ellenben bonyolult, tehát a tömegek előtt érthetetlen. A mindennapi gyakorlatból tudjuk, hogy minden bonyolult eszköz, legyen az bár csak gépkocsi vagy vacuum-cleaner, hamar elromlik, mihelyst elferdül bármelyik egymásba vágó alkatrésze. Már pedig ez a veszély minden pillanatban fenyegeti az index kiszámítását, mert esetleg olyan áru után kell igazodnia, amelynek áralakító része elromolhat s akkor megingott az egész index-számítás. Ez a veszély annál nagyobb, mert az indexek egész sorozata között válogathatunk és viszont a kidolgozott index-rendszerek legismertebb mintái mind már magukban véve is igazgatott, tehát nem fizikai pontossággal összeállított mértékek, — hiszen szerzőik tudatosan és bevallottan «fontosságuk» szerint állapítják meg az általuk kiszemelt áruk számát és egymáshoz való arányszámait. Mindezekre a kérdésekre természetesen nem térhetünk ki itt bővebben és dolgozatunk egyszerű célkitűzése távolról sem foglalhatja magába az ármutató-rendszerek bírálatát, épp oly kevésbé, mint a conjunctura-mérések rendkívül érdekes tüneményeinek vizsgálatát. Maga Fisher Irving avval vígasztal bennünket minden könyvében, hogy az általa kipróbált index-számrendszerek mérései között nincsen nagyobb eltérés, akár az árucsoportok különféleségét vesszük, akár azt a különbséget, mely a kis- és nagykereskedelmi árak, avagy a megélhetési standardok összehasonlításánál mutatkozik. Még ha mindezt megengedjük is, — és ez az engedmény valóban nem csekély! — letagadhatatlan az, hogy a megszokott számmutató tábláknak a gazdasági élet más területein való alkalmazása egészen más jellegű, mint ha én azokat értékmérővé teszem, tehát valutává nevezem ki. Akár munkabér-szerződésekben alkalmazom az indexet a csúszó bérskála alapja gyanánt, akár valamely hitelművelet kötelmeinek kiszámításánál: mindig szűkkörű, mindig magánjogi, mindig az érdekelték által ellenőrizhető index fölépí-

téséről és alkalmazásáról van szó. Ámde ezek a jellemvonások egytől-egyig mind hiányoznak, amikor az a törekvésem, hogy az ármutatót az összes jószágokat mérő pénzrendszer alapjává tegyem és az ország összes polgárainak használatára közjoggá avatom az ár-tabellámat. Ezáltal először is sokszorososan megnövekednek azok a nehézségek, amelyek például tapasztalat szerint rögtön jelentkeznek akkor, amikor valamely, a munkás-szakszervezet és a munkaadók érdeközössége között megállapított csúszó árskálát arra kell használni, hogy ne emeljék, hanem éppen ezen index lefelé való változásának megfelelően, leszállítsák a munkabéreket. Ha valaki a gyáripari életben látta az ilyen kísérletet, annak be kell vallania, hogy majdnem lehetetlen, de legalább is nagyon kétséges és semmi esetre sem kockázat nélküli az a próbálkozás, hogy a munkavállalókkal elhitessék azt, hogy az általuk elfogadott csúszó skála most már nem emeli a béreiket, hanem ellenük működik. Ezt az egész eljárást közintézménnyé vetítve, rögtön kitűnik, hogy csődbe fog jutni. Képzelve el valaki, hogy Fisher valuta-rendszere szerint az ő indexét kiszámító és kirovó hatóság egyszerre csak kijelenti, hogy mától kezdve azoknak a dollár-utalványoknak aranytartalmát ezután nem csökkenteni, hanem ennyivel vagy annyival növelni kell, vagyis az összes adósságok terhe az adósokra nézve hivatalos intézkedéssel megnövesztetik. Kétségtelennek tartom, hogy az ilyen kísérlet, melynek pedig egyszer mégis csak be kell következnie, mert a gazdasági életben nemcsak fölfelé fejlődés, hanem törvényszerű visszaesés is van, éppen Amerikában keresztülvihetetlen, mert az indexvaluta országos népszerűségét és általános elterjedését az okozta, hogy ezen az úton az eladósodott farmerek keresztülvitték terheik csökkenését. Minden okunk megvan azt állítani, hogy az ármutatón alapuló pénzrendszer a legjobb esetben is csak fölfelé működik, de lefelé hasznavehetetlen; olyan hőmérő, mely rögtön megakad, mihelyst a higanyoszlop leszállásának kell bekövetkeznie.

Mihelyst idáig jutottunk a «new-deal» pénz-elméletének boncolásában, akkor már nagyon közel vagyunk ahhoz, hogy az index-valuta lényegét hasonlítsuk össze annak a

nemzetközi valutának lényegével, melynek helyébe akar lépni. A most leírt mondatban használt «nemzetközi» szó elegendő ahhoz, hogy minden további magyarázat nélkül elénekbe állítsa a két rendszer alapvető különbségét. Az index-valuta sohasem válhatik nemzetközi rendszerré, azért, mert mindig csak valamely kiszemelt ország adatai alapján, tehát mindig csak valamely zárt terület használatára épülhet föl. Elméletileg így is járt el Fisher, amikor a dollárérték megállapítását kizáróan az Egyesült Államok ár-conjunkturájára alapítja, és a gyakorlatban így tett Rooseveltnél, amikor avval a bombával robbantotta föl a londoni értekezletet, hogy azért bontja föl az aranyvalutát, mert az nemzetközi bilincset jelent. Ezt így magyarázta azután Keynes is, Morgan Webb is, és később Cassel is. Szóval: ha minden ország külön-külön elfogadná is az így ajánlott index-valutát, nemzetközi valuta az akkor sem lenne, holott az arany az az volt. Az, hogy az amerikai elmélet s a roosevelti politika ezt a nagy különbséget nem vette észre, vagy szándékkal nem akart arról tudomást venni, onnét van, hogy az amerikai nagy Unió önmagában oly óriási gazdasági terület és annyira parancsoló pénzhatalmasság, hogy könnyen összetévesztheti magát és reformját az egész világ állapotával. De minél kisebb s minél kevésbbé önálló gazdasági területet veszünk, annál fontosabb erre nézve, hogy a külső államokkal való pénzkapcsolat is valamely állandó arányon alapuljon és ez az állandóság lehetőleg általánosan fenn is tartassék. Az új amerikai terv éppen avval dicsekszik, hogy a belső ár-színvonal szilárdságát avval védi meg, hogy föláldozza a külső világgal való kapcsolatok állandóságát; ezt azonban az európai kontinensen összeszorult vagy általán külföldi kölcsönökre szorult országok egyike sem teheti meg gazdasági állapotai bizonytalanságainak növelése nélkül. Mindezekből világos, hogy az index-valutából sohasem lehet államközi pénzrendszer, ami megint azt jelenti, hogy az aranyvaluta szerepét a legfontosabb viszonylatban nem pótolhatja.

Ha mindevvel tisztába jöttünk, akkor már levonhatjuk az új amerikai pénzelméletnek és a vele kapcsolatos pénz-

forradalomnak mind gazdaság-elméleti, mind valuta-politikai nagyfontosságú következtetéseit.

Elméletileg a helyzet a következő. Először is Fisher valuta-terve jelenlegi alakjában áruszám-valuta ugyan, de azért arany- vagy legalább arany-forma pénzrendszer maradt, ami azt jelenti, hogy vele szemben is föl lehet sorakoztatni mindazokat az érveket, amelyek az aranyvaluta megdöntésére akár a német állami pénzelméletben, akár az új angol iskolában, akár magának Fisher Irvingnek s követőinek a műveiben oly szépen és izgatón olvashatók. Az arany bizonytalansága teszi bizonytalaná a Fisher-valutát is. Továbbmenve és ezt a műhibát mellőzve, meg kell állapítanunk azt, hogy a jószágok ármutatóján alapuló pénzrendszer a legtökéletesebb tudományos előkészítés, vagy a leggondosabb kormányzati kiképzés esetén is csak egyetlen piacnak a valutája lehet és a különféle nemzetek pénzrendszereinek állandó összekapcsolására nem alkalmas. Harmadsoron nem szabad elfelednünk azt, hogy ennek az index-valutának lefelé való alkalmazása, vagyis az az eset, amikor e rendszer szerint az árakat és munkabéreket csökkenteni kell azáltal, hogy a pénz aranytartalma mesterségesen megnöveltessék, oly reakciókat vált ki, amelyek általában a pénzérték-csökkenésre, tehát devalvációra használt rendszabályoknál bekövetkeznek és az index-valuta megtámadására a lehető legalkalmasabbak. Így az állandónak hitt valuta-szerkezettől éppen a megígért állandóságot kell megtagadni. Negyedszer és végezetül, még ha a gazdasági elmélet szemét húnyna az előtt, hogy az a hatóság (bárhogy nevezzük is), amely magára vállalná azt a rettenetes felelősséget, hogy elméleti elgondolás alapján koronként megváltoztassa a pénz belső értékét és ezáltal állandó gyanúsításoknak tegye ki magát: a leghűvösebb elmélet sem húnnyhatja le a szemét az előtt az igazság előtt, hogy ha annakidején a bimetallizmust azért támadták és világszerte azért mellőzték, mert nem egyetlen, hanem két jószágnak — az aranynek és ezüstnek — az áralakulásától tette függővé az általános értékmérőnek, a pénznek működését, mindezek az érvek érvényesek a sok-jószág-valuta minden egyes tagjára, főként pedig azok egymáshoz való ár-

viszonyára nézve. Ez nem jelent egyebet, mint hogy «szilárd pénz» jelszót kergetve, magába a valuta-számítás alapjába a bizonytalanságok és változékonyságok egész sorozatát sikerült elhelyezni.

Ha most már ezen elméleti áttekintés után a másik oldalon a valutapolitikára vetjük figyelmünket, arra a valutapolitikára, amelyben megtestesült a «new-deal» elmélete: akkor nem szabad megállanunk annál a nagy csalódásnál, melyet a londoni világértekezleten az aranyvaluta hívei és az aranyblokk államai egyaránt éreztek akkor, mikor az amerikai üzenet szétfosztotta azokat a reményeket, amelyek világszerte a háború előtti arany pénzrendszernek egyszerű és mechanikus visszaállítását várták. Elméletileg (lásd alább IV. fejezetünket) az aranyvaluta híveinek volt igazuk; gyakorlatilag Rooseveltnek. Nevezetesen az aranyvaluta helyreállításának és fönntarthatóságának olyan előfeltételei vannak, melyekkel szemben egyenest ellentétben állottak még azok az államok is, amelyek vagy csak kényszerből hagyták el az aranyalapot, mint Nagy-Britannia tette, vagy amelyek akkor még minden áldozatra képesek voltak azért, hogy fönntartsák az aranyfedezetet, mint Franciaország vezérlete alatt az «aranyblokk». Amerika elhatározása tényleg egy természetellenes állapotot szüntetett meg, amikor elvágta az akkori gazdasági helyzetnek a nemzetközi arany-kapcsolatokhoz való kötelékeit. Ez a nagy megrázkódtatás valószínűleg hosszabb időre kitolta azt az időpontot, amikor a sárga fém megint megkezdheti pótolhatatlan nemzetközi szerepét. Ámde miként ezt a szerepet nem veheti át az az index-valuta rendszer, amely igen megfelelt az akkori egyoldalú amerikai törekvések formulálásának, azonképpen perzselő fénnel világított bele abba a tátongó szakadékba, amely a pénzpólitika elveit a háború után életbe léptetett világgazdasági rendszabályoktól elválasztja és velük szembeállítja. Mert a pénz-probléma nagy ellentéte itt van és nem magában a pénz-elmélet belsejében. A nemzetközi aranyvaluta egyelőre háttérbe szorul világszerte, de nem azért, mert akár az állami pénzelmélet jobban megismertetett volna bennünket a pénz igazi lényegével, sem azért,

mintha az amerikai áruszámokon fölépült «gummi dollár» végleges valuta-megoldás lenne; hanem egyszerűen és letagadhatatlanul azért, mert minden aranyvaluta rendszer nemzetközi szabad közlekedést föltételez, s ez az, ami a háború után eltűnt a világ gazdasági életéből. Ennek hiánya nemcsak az arany nélkül maradt államok pénzrendszerét fosztotta meg a biztos aranyalaptól, hanem ez tette bizonytalanná az arannyal megrakott államokban is mind a hiteléletnek, mind az áralakulásnak, sőt végeredményében a társadalmi fejlődésnek is egyenletes szilárdságát. Ez az amerikai pénzforgalom legnagyobb és feledhetetlen tanulsága.

HEGEDÜS LORÁNT.

REVICZKY ÉS SCHOPENHAUER.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

IV.

A Jézus-materializmus-Schopenhauer-Hiribéri kapcsolat alján Reviczkynek zseni-öntudata forr. Korán ébred becs-vága s jóelőre helyét keresi itthon és az irodalomban.

Ez a kor, Arany János életének vége felé, a «zseniskedés» kora; a most jelentkező ifjúság türelmetlenebbül néz farkas-zemet a társadalmi és irodalmi fórumokkal, mint azelőtt. Fiatal titánok képzeletében élesebb ellentétbe kerül a zseni és a tehetség. Egyre jobban elharapózik a divat: ellensze-gülni minden «hivatalos» érdemnek s hivatkozni a zseni rend-kívülségére, egyben arra, hogy a zsenit a társadalomnak ki kell szolgálnia. Az egyéniség költői, élükön Byronnal, ked-venc olvasmány, Schopenhauer élete, pályafutása is jó olaj a titáni tűzre, annál inkább, mert filozófus, ezek közt pedig lírai hevületű és korával dühös ellenkezésben levő kevesebb van s így annál nagyobb tekintély az ellenzék számára. Scho-penhauer a megsértett lángész ideáljává lesz s írásaiban lázítóan tüntet a gyanakvós társadalom, irótársak ellen, egészen az üldözési mániáig. Híres mondása: «Der Neid ist die Seele des überall florierenden, stillschweigend und ohne Verab-redung zusammenkommenden Bundes aller Mittelmässigen, gegen den einzelnen Ausgezeichneten, in jeder Gattung»² — szinte közmondásszerűen ismert volt s egykor kánonját jelen-tette a beérkezettek és a beérkezni akarók örök ellentétének. Vajda János is visszhangozza (valószínűleg másodkézből jutott hozzá): Ez a kor a szervezkedett középszerűség össze-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 729. számában.

² *Sch. Werke*. V. 487. l.

esküvése a rendkívüli, a nagyszerű ellen; a korlátoltságé a lángész ellen; a kontárok sokaságáé a tüneményszerű mesterek csekély száma ellen.¹ Kezdő költők életüket teszik fel egy versre; szerkesztőket annyi zseni-öntudattal még nem ostromoltak, mint e tájban. Gáspár Imre korai halállal rémíteti Vadnay Károlyt, Reviczky egyenesen azzal fenyegeti meg, hogy agyondurrantja magát, ha nem közli versét, mire a szerkesztő nem csekély hidegvérrel szakít meg vele egyelőre minden érintkezést. Divattá válik a türelmetlen zsenialitás s ebben többek közt Schopenhauer is fő gyujtogató.

«Mit tart ön a zseni ismertető jelének az életben és az ifjúságban?» — kérdezi a fiatal Reviczky Gáspártól. Már diákkorában szenvedélyesen osztályozgatja a zseniket Victor Hugo Shakespeare-könyvének hatása alatt. Az az öttagú zseni-csillagkép (Jézus—Michelangelo—Shakespeare—Beethoven—Schopenhauer), melyben körülbelül a zseninek minden fontosabb kasztját képviselve látja, Schopenhauer kivételével, idáig nyúlik vissza.

Önmagából igyekszik levezetni a zsenit, úgy gondolva, hogy mindenki magát tartja a legtökéletesebbnek. Amit Hirihériről mondott, egy Gáspárnak írt többoldalas önjellemzés, aztán az *Apai örökség* hőséneke szinte minden más jelenséget háttérbe szorító rajza, egyéb gyakori önelemzésével együtt, mind ennek a korán ébredt zseni-tudatnak kivetítése. Sohasem lesz vele készen, a halál is közbeszól, viszont az örökké magába tekintés közös nevezőre hozza olyan regényeit is, melyekben szeretett volna magától szabadulni s más embereket is tárgyilagos szemléletben ábrázolni. Az így alakuló félben levő képben érdekesen tükröződik jelleme, sok olyan vonással, melyekre mások eszméltetik, első sorban Schopenhauer. Ez kivált azért búvóli el, mert önmagán keresztül látja a zsenit. Valóban, *A zseniről* írt szép tanulmánya (Vom Genie)² gyakran érzik önvallomásnak, színes elméletnek, melyhez többi alkotása a bőséges illusztráció. Amit Schopenhauer a zseni legfőbb vonásainak mond s még írói

¹ *Magyarság és nemzeti önérték.* 174. l.

² *Sch. Werke.* II. Kap. 31.

eszközei is : írói és egyéb tulajdonságainak fokozott, de elég hű sommázása. Mennyire magát érezte modellnek, elég erre nézve híres és elfogult előszavait olvassunk.

Reviczkynek két dolgozata van a zseniről : *Szenvedély és világfájdalom*¹ s *Az ambícióról*.² Mindkettőn érzik Schopenhauer hatása, kivált a másodikon. Nemcsak a zseniről írott, hanem egyéb műveit is felhasználja. Olyan sokat olvasta ezeket a kedvenc írásokat, hogy szinte átmentek a vérkeringésébe s nem egyszer bizonyára öntudatlanul keverednek azok a maga nagy becsvágygal írt s önállónak érzett dolgozataiba. Jean Paul is forrása, akit egyébként Schopenhauer is nagyrabecsül és idézget.

A *Szenvedély és világfájdalom* már a bevezetésben Schopenhauert idézi : a zseni oly messze célt talál el, melyet a többiek nem is látnak ; minden nagy költőnek ez a sorsa s csak az utódok méltányosak hozzá.

Elméletének az a lényege, hogy kétféle zseni van : van ugyanis «passzív» zseni is. Az igazibb zseniben a szenvedélyt meggondoltság tartja féken, s így támad benne a melancholia, nagy lelkek balsama. Mert a világfájdalom, mely minden zseniben megtalálható, nagy betegség, s a melancholia gyógyulást jelent ebből a betegségből. A passzív zseniből hiányzik a meggondoltság, rajta gyakran uralkodik a szenvedély, s így melancholia nem támadhat benne, lelke világfájdalmas marad. A zseninek ez a «passzív» fajtája nagyon szerencsétlen, könnyen züllő s még formájára is kihat a meggondoltság hiánya, mert rendszerint pongyola. Mellékes most, mennyire van igaza ; elég, ha azt mondjuk, hogy Reviczky itten is a humor körül jár. Bár nem mondja ki, eddigi logikája szerint világosan következik elméletéből, hogy az igazi zseni : humorista, mert tartózkodni tud minden végtelenségtől, aránytalanságtól, ezért lelke is a legmélyebb. Az egész dolgozaton érezni, hogy itt a «passzív-zsenin» van a hangsúly. Az igazibb (aktív) zsenit bizonyos higgadt bámulattal, követésre elszánt gesztussal méltatja, a passzívat meghatódva jellemzi. Csak szerénységéből nem veszi fel magát a példák közé, hiszen még

¹ *Figyelő*. 1876. 9. sz.

² *Röpke Ivek*. 1877. 6—9. sz.

nincsen nagy neve. De amit a passzív zseniről mond, egyezik a maga egyéniségével. Csak a «pongyolaság» nem illik rá, de ezt nem is tartja a passzív zseni föltétlen, hanem csak gyakori tulajdonságának.

A «meggondoltság»-ra (Besonnenheit) nyomatékosan figyelmeztet Schopenhauer,¹ Jean Paulra is hivatkozva.² Reviczkyt ez a kettős figyelmeztetés megkapja s a szót választófalul alkalmazza az aktív és a passzív zsenik világa közé. A meggondoltságot ő nagyon egyénien érti: az élet kísértéseivel, a vér zsarnokságával szemben védő magatartást gondolja első sorban, melynek hiányát annyiszor panaszolja leveleiben, egyéb fogyatkozásaival együtt (állhatatlan, kevés a kitartása, nőiesen gyáva, lusta, légvárakat épít, a «világba» él, stb., stb.).

Még inkább befolyásolja Schopenhauer *Az ambícióról* írt dolgozatát. Miért használja az «ambíció» szót? Talán mert másként még hamarabb feltűnnék a sok egyezés közte és mestere között. Az «ambíció» már egész fiatalon szerepel leveleiben, de csak később telik meg nemesebb tartalommal. Dentáról, fészekrakó álmában, azt közli Gáspárral (1876. április 11.), hogy nem belső ösztön, hanem dicsvágy készíti munkára; nem lelki szükségből, hanem *ambícióból* ír. Később az ambíció egyenlő fogalom számára a zsenivel.

A dolgozat magva Schopenhauertől való. Azt mondja Reviczky, hogy az igazi ambíció az akaraton kívül van. Ez a kijelentés az avatatlan olvasót zavarba hozza. Meg kellene mondania, hogy Schopenhauerből idéz, s hogy Schopenhauer «vak akarat»-áról van itt szó. Schopenhauer abban látja a zseni és a tehetség különbségét, hogy annak műve szemléletből, ezé csak fogalmakból származik: csak a zseni bírja a világot objektíve, tehát az akarattól függetlenül látni. Ezt Reviczky nem magyarázza meg bővebben, feltételezve, hogy az olvasó ismeri Schopenhauert s mindjárt rá gondol. E dolgozatában egyébként később Hamlettel kapcsolatban szól a szemlélet és az akarat aránytalanságáról, mellyel az am-

¹ *Sch. Werke.* II. 449. 1.

² *Jean Paul: Vorschule der Ästhetik.* I. 41. k. II. (Wien, 1815.)

bíció (a szellemi fölény öntudata) a melancholikus kétségeket kelti a lélekben. Reviczky azt hiszi, Schopenhauer már benne van a köztudatban, annyira, hogy ha valaki a zsenivel kapcsolatban «akarat»-ról beszél, az csak az ő (Schopenhauer) értelmezésében történhetik. Már a *Szenvedély és világfájdalom*-ban is megvan ez a szükséztűség. Ott azonban legalább az akaratra vonatkozó idézet (a *Vom Genie* tanulmányból) jelzi, hogy milyen fogalmazású akaratról van szó.

Schopenhauer, miután a zsenit és a tehetséget szembeállította, a zseni tulajdonságaival foglalkozik. Reviczky nagyjából egyezik vele, de aforizmaszerűen, szentenciákban. A bővebb, kivált tudományos indokolás nála hiányzik. Ő csak mint költő-esztéta nézte a problémát, s arra törekszik, hogy a zseniről mennél színesebb, lendületesebb apoteozist írjon. Patakozó fejezeteiből tucatjával írhatnók ki a szellemes megjegyzéseket, melyeknek virága (szóvirága) rendszerint az övé, gyökerük azonban többnyire Schopenhauer tanulmányába s egyéb rokontémájú műveibe nyúlik. Kitérően érti az újraköltés művészetét. Mikor például azt mondja, hogy a tehetség az ambíció mély ihletének, melyet a zseni bensőjében hordoz, csak alakját ismeri — igen szemléletesen ábrázolja a kettő ellentétét, Schopenhauer alapján.

Azt mondja Reviczky: Nem ambíció a rang, hivatal, pénz után való törekvés; a diplomata sem ambíciózus, a tábornok sem, aki csatát nyer, s nem lehetnek zsenik. Schopenhauer is szembeállítja a tett és az alkotás embereit, sőt a *Parerga und Paralipomena* II. kötetében szintén erről beszél. Itt mondja azt is, amit Reviczky is említ, hogy a zseni alkalmatlan a gyakorlati életre, politikai pályára, annál inkább arra születtek az államférfiak, hadvezérek. De kész nevetség effajta emberekkel kapcsolatban zseniről beszélni.¹ Az *Aphorismen zur Lebensweisheit* «Von dem, was einer vorstellt» című fejezetében pedig bőszégesen kifejti ellenszenvét minden kiérszakolt vagyon, rang, stb. iránt.²

Nagy emberek nem szeretik a tendenciát, nagy költő sohasem hódolt a kor divatos irányának — íme, Reviczky

¹ *Sch. Werke.* V. 84. l.   ² *Sch. Werke.* IV. Kap. IV.

egyik legforróbb találkozása Schopenhauerrel. Schopenhauernek ez egyik központi témája s Reviczkynek is az. Dolgozatában Reviczky Dumas-t és Jókait hozza fel a divatos tehetségre: ezek az olvasó szeszélyének rabjai, s a közönségtől függ, híres vagy pályatévesztett emberek lesznek-e belőlük. (Jókaira azért haragudott, mert egy ízben Rudolf trónörökös előtt «fakó poétának» nevezte magát. Hasonló című költeményében Aranyt vallja a gerinces zseni mintaképül.)

Megegyezik Schopenhauerrel abban is, hogy a zseni jogosan büszke, a tehetség vagy kontárság pedig csak irigységből biztat szerény önmegtadadásra. Goethét idézi Reviczky: Nur die Lumpe sind bescheiden, nyilván Schopenhauer példájára, aki az *Aesthetik der Dichtkunst*ban¹ hivatkozik Goethe mondására. Sőt Schopenhauer túl is licitálja Goethét. Akinek érdemei vannak, mondja, azokat érvényben is tartja, ha valódiak. De akinek nincs érdeme, szeretné, ha másnak se lenne s azért kívánja azt tőle, hogy legalább rejtegesse. A zseni néma büszkeségét és a fecsegő hiúságot is szembeállítja Reviczky. Schopenhauernek egyik idevonatkozó mondata: Dem entsprechend macht die Eitelkeit gesprächig, der Stolz schweigsam² — nála így hangzik: A zseni érzi és némán viseli, az elbizakodottság képzeli és kürtöli nagyságát. Van különben egy hosszabb, szatirikus verse is, *Biztatás*, mely a Goethe-idézetnek és Schopenhauer hozzá fűzött megjegyzéseinek eléggé egyéni visszhangja. Itt a Parnasszusra repülő zsenit a sánták szerénységre buzdítják.

Egy sereg lényegtelen egyezés is akad itten, de mégis fontosak, mert együttvéve Schopenhauer «társaságát» igazolják. Sok minden megvolt Reviczkyben mesterétől függetlenül, de a lágyabb egyéniségre akaratlanul is rányomja bélyegét az erősebbik. Elég Reviczkynek egy megvillanó szép kép, s már patetikus mondatot költ hozzá. Mikor Schopenhauer a zseni magányát említi, Reviczky így sóhajt fel: Minden szellem magányos, száműzött rabja a földnek; az ő nyelvén senki sem szólal meg, a világ az ő börtöne, s az emberek börtönőrei. Vagy felkap egy érdekes szót, s másutt, rokon vonat-

¹ *Sch. Werke.* II. 500. l.

² *Sch. Werke.* IV. 403. l.

kozásban alkalmazza. Például Schopenhauer azt mondja *A zseniről* írt dolgozatában, hogy a zseni műve nem használatra való. Haszon-talannak lenni: ez hozzátartozik a zseni jelleméhez, ez az ő nemeslevele. Ezt a képet a *Szenvedély és világfájdalom* című dolgozatban látjuk viszont: A fantázia a nagy szellemek nemeslevele, pecsét rajta a világnézet, de a szenvedély gyakran foltot ejt a nemeslevelen. (A *folt* ön-vallomásként hat; származására, esendő természetére kell gondolnunk.) Ha Schopenhauer a vadászéletből¹ hoz fel képet a zseni és tehetség szembeállítására, Reviczky azt mondja, hogy a zseni nem «vadászik» népszerűsége. Schopenhauer a zseni lassú érését, késő beérkezését a füge, datolya példájával illusztrálja, Reviczky a borral. S mikor azt mondja, hogy csak a tehetség bolygó szellemének van szüksége a zseni napfényére: ennek önfénye van, a szép frázis csattanóját Schopenhauerből veszi: geborgtes Licht': eigenes Licht.²

Hogy az ambíció nem termékeny, nagy mértéket alkalmaz, nem háborog, nem öntelt, nyugodtan viseli mellőztetését, sohasem fárad el az alkotásban, nem lesz öngyilkossá stb. — mind egyezik Schopenhauer dolgozatával s más idevonatkozó műveivel. Nagyrészüik természetesen közhely, a zseniről magának Schopenhauernek sem lehetett sok újat mondania. Mindketten üdvösségüket lelik a zseni sorsában. Schopenhauer azt mondja egyik művében,³ hogy nincs boldogság a földön, azzal felérő, melyet egy szép és termékeny szellem egy szerencsés órában magában talál. Reviczky is így áradozik: A lelki gazdagság érzete a legtisztább kéj, egy király egész élete nem ér annyit, mint a zseninek egy ihletett órája. Schopenhauer szerint az önálló gondolkodók fejedelmhez hasonlóan uralkodnak a szellemek birodalmában. Reviczky is a szellem királyait emlegeti, a szellem nábobjait, az örökhagyókat, örökösükkel, a tehetséggel szemben.

Egészen Schopenhauer-ízű mondása: Az emberiség en

¹ *Sch. Werke.* V. 531—532. 1.

² *Sch. Werke.* V. 480. 1.

³ Sajnos, csak Damm *Arthur Schopenhauer* c. művéből idézhetem (247. l.).

masse műveletlen, rossz talaj becses munkák létrehozására. (Az *en masse* Schopenhauernek kedvelt szava.)

(Természetesen, legalább is magukra gondolva, mindketten tévedtek, hogy a zseni nem törődik kortársai ítéletével s nyugodtan viseli mellőztetését. Nagyon sokat kellett háborogniok, míg ehhez a nyugodt szemlélethez eljutottak.)

Reviczky szereti Schopenhauer kedvelt idézeteit használni. Pl. a *Szenvedély és világfájdalom* című dolgozatában ő is idézi, akárcsak Schopenhauer, Giordano Bruno mondását: *In tristitia hilaris, in hilaritate tristis.*¹ Ugyancsak a *Sängert* is idézi, mestere példájára, a zseni öntudatlan alkotásáról szólva, stb.

A zseninek Kanttól megállapított jegyeit bizonyára Schopenhauer közvetítésével használja fel: Nincs rá adatunk, hogy ő Kantot tanulmányozta volna s valószínűleg Schopenhaueren keresztül jut hozzá.

Schopenhauer főként a filozófust, művészt, költőt említi a zsenik közül, Reviczky is, csak fordított sorrendben. Egyszer, másutt, mondja is tréfásan, hogy Schopenhauer hazabeszél, mikor a zsenik rangfokozatában a filozófusnak juttatja az első helyet.

Nem volna következetes önmagához, ha a Megváltóról megfeledeznék. Már a dolgozat elején hangoztatja kedves gondolatát Jézusról, ki a világ világosságának nevezte magát: benne tetőfokát érte el az ambíció. Több idézetben szemlélteti Jézus nagyságát, őt tartja legalkalmasabbnak arra, hogy a zseni és a tehetség ellentétét kiélezzze: «Az én világom még nem jött el, a ti időtök mindenkor jelen vagyon.» (János, VII. 6.). «Ti innen alulról vagytok, én onnan felülről vagyok. Ti e világból vagytok, én nem vagyok e világból» (János, VIII. 23.). «Dicsőséget az emberektől nem veszek» (János, V. 41).

A terjedelmes dolgozat egyszer említi Schopenhauer nevét, pár sornyi idézet kapcsán: «A zseni jele: követni a szabályokat, nem ismervén azokat». *Parerga und Paralipomena*

¹ Egy novellájában is előfordul az idézet, ilyesféle értelemben (Tóni bácsi, a zugügyvéd. — Új Idők. 1875. jan. 9.).

pomena, II. 352. §. (A Griesebach-kiadásban : 340. §.) Dolgozatát önállóan tekintette, s csakugyan, megértjük ezt, legalább az ő szempontjából. Ebben a dolgozatában is legnagyobb élménye : Jézus az alapgondolat. *A humor pszichológiája, Humor és materializmus, Szenvedély és világfájdalom, Az ambícióról* mind kapcsolatosak, egy közös alapgondolatuk van, sajátosan egyéni s a következő szavakba foglalható : Az igazi zseni : költő és humorista. Jézus a legnagyobb költő, a nyolc boldogságról való szavai a legszebb költemény. Minden igazi zseni egyúttal pesszimista.

Zseni, humor, pesszimizmus : e néhány szóban benne van Reviczky egész világnézete. Ő is egy alapgondolatból vezette le magában az egész világképet, mint Schopenhauer. Nem hisszük, hogy műveiben következetlenebbül árasztaná szét azt, mint Schopenhauer a magáét.

Schopenhauer, a nagy mellőzött, zseni-öntudatos, világfájdalmas, sokban erősítette s tartósan élesztgette Reviczky lírájának tűntető hangját. Gyakran érzi ő is egyfelől a zseni tragédiáját, másfelől a közönyös vagy kárörvendő «tömeg» végzetes ellentétét. A zseni természetesen ő, akit nem vesznek észre. E mellőzöttség érzetének keserű éle annál feltűnőbb, mert hiszen Reviczky alapjában véve szelíd s valóban humorra hajló lélek. Schopenhauer olvasása lázba hozza s gyakran tiltakozik égbekiáltóan rideg elutasításának okozói ellen :

Isten, Isten, mi a bűnöm.
Hogy ily korba, környezetbe
Dobtál engem ily kedéllyel!

(*Levél egy barátomhoz.*)

Schopenhauer, a történelem-ellenes, aki csak vérengzést lát a históriában, az irodalomtörténetben is csak egy fajtát akar elismerni : a tragikus irodalomtörténetet. Ez azt példázná, hogyan bánik a nemzet a maga nagyjaival, míg életben vannak, hogy aztán büszke legyen rájuk. Reviczkynek van egy ciklusa, mely jórészt ilyen tragikus illusztráció : sokat támadott vagy félreértett zsenikről. «*Epitáfiumai*» egy *Katona József, Wagner Richárd, Turgenyev* szellemének szólnak s *A volkov-temetőnek*, ahová a nagy orosz nép rablógyilk-

sok közelébe temeti nagy szellemeit, «sírszomszédul». Arany Jánoshoz is úgy írt, mint akit meg kell védenie a nyelvöltögetők ellen.

Néhány verse a zseni titokzatos világát jelképezi (*A meteorkő*; *Pálma a Hortobágyon*; *A fény*, stb.). Tömeggyűlölete, mely annyiszor előfordul verseiben, inkább a Schopenhauerével rokon. Aranytól is olvashatott sok vulgus profanum-ellenes gondolatot, de megértőbbet. Arany sajnálja is a tömeget. A fiatal Reviczky szikrázó haraggal néz a «közlelkek» felé. Schopenhauer keserű statisztikáját (átlag egy millióra egy zseni esik) mestere szájaíze szerint foglalja versebe :

A lángész is veszendő emberállat,
De nemesebbet földünk nem terem . . .
Vedd millióit a levő világnak,
S tán egy nevezhető csak e neven.   (*Egy könyvre.*)

Schopenhauer az igazságot tartja a zseni egyik törvényének, Reviczky is szereti ezt hangoztatni : Igazságot énekeltem.

Büszkén hivatkozik Schopenhauerre (róla írt cikkében), hogy a nagy embernek joga van előlegezni hírnevét az utókornál. S ahogy Schopenhauer is önmagával társalogva erősítgeti magát a közönyben, mellyel kortársai sujtották (*Ein Denkmal wird die Nachwelt mir errichten*),¹ Reviczky is ilyen feltámadásban leli vígaszát :

(A világ)
A kövekből, miket rám dobott,
Emléket fog még emelni nékem . . .   (*A halál után.*)

Van egy szép verse, magát, temperamentumát jellemző, mely mintha egyenesen Schopenhauer-receptre készült volna. Pedig csak találkozásról van szó, de érdekes találkozásról. Schopenhauer mondja a zseniről, hogy semmiségek miatt gyakran vannak heves «affektusai», s hogy örömben, bánatban egyaránt végletes, érzékeny, hangulatra változékony. Reviczky magára ismerhetett e szavakban, hiszen ez ő, a legérzékenyebb, lehangulatosabb költők közül való. Meg is írja :

¹ *Unverschämte Verse. Sch. Werke. V. 693. 1.*

Ellenmondás van dalaimban.
Majd ragyogók, majd éjsötétek.
Onnan van ez, hogy poklot, üdvöt
Egyszerre teljesebben érzek.

Örömré, búra oly fogékony
Szivem, hogy megrezdíti minden,
S mint érzékeny, művészi mérleg,
A porszentől is félrebillen.

Megvérez gyöngé túsúrás is ;
Kis szikrától nagy lánggal égek,
És örömemnek, bánatomnak
Okai gyakran semmiségek. (Propria laus.)

Legszebben s legeredetibben tükrözi Schopenhauert a
Magamról című költeménye :

... Ember, önző vágy vezérel.
Bánatával, örömével
Ezt az undok szép világot
Sorsodon át nézve látod.
Hogyha gondok elcsigáznak,
A világot éri vádad,
S ha örömré gyúl szived :
Nincs e földnél semmi szebb ...

Az örvendőt meg nem érted,
Ha világod búban éled ;
S csak ha lelked szenvedőnek
Érzed, sajnálsz szenvedőt meg.
Mít törődöl a világgal,
Szenvedő szív sóhajával,
Ha egy édes pillanat
Teljesíti vágyadat!

Íme, a *Die Welt als Wille und Vorstellung* emléke Reviczkynél. Kant választja el a Ding an sich-et a jelenségtől, s maga Schopenhauer nyomatékosan elismeri ennek érdemét, mikor pár sorban összefoglalja nagy elődjének filozófiáját. Ő modernebb, személyibb s főként művészebb módon fejtette tovább Kantot. Reviczkyt mozgósítja ez a példa. Hamletnek neki is nagyon kedves, általa gyakran idézgetett mondása motoszka a fejében : A világ se nem jó, se nem rossz, a gon-

dolgodás teszi azzá. S ahogy Schopenhauer a Ding an sich-et az «akarat»-tal cseréli fel, ő a gondolkodás helyére a «hangulat»-ot teszi.¹

V.

Reviczkyben rendkívül erős az erkölcsi érzék. Ahhoz, hogy újra meg újra ne tévedjen, nagyon is esendő a természet; ritkán képes szabadulni a schopenhaueri értelemben vett «akarat»-nak, a zseni legnagyobb ellenségének kötelékeiből. De tévedései állandóan ébren tartják lelkiismeretét. Ebben szinte párja nálunk kedvenc orosz írójának, Turgenyevnek. Kevés költőnk van, aki annyiszor vizsgálta s annyi váddal illette volna magát, mint ő. Mindig önmagát mustrálja, s innét sokféle önarcképe. Schopenhauernek zseni-elméletéből egyenesen azt olvassa ki, hogy a zseninek folyton vizsgálnia kell magát, hibáit, mert csak így tehet róluk. Alakjai, kiket önmagáról rajzol, tele vannak szép tulajdonokkal, s rengeteg

¹ A versben azonban törés van, éppen a «hangulat» szó miatt.

Hát ne fordulj vak hevedben
A világ és rendje ellen . . .
Úgy tekints az emberekre,
Hogy a föld se jó, se ferde :
Se gyönyör, se bú tanyája,
Csak magadnak képe, mása.
Ki sóhajtoz, ki mulat.
A világ csak — hangulat.

Az utolsó előtti sor következetlen. Reviczky *gyugyanazon* emberben szemlélteti a hangulat szeszélyes voltát, aztán végül meglepetésünkre — nyilván a jó rim kedvéért — (mulat-hangulat) azt mondja : *ki* sóhajtoz. *ki* mulat. Holott a költemény lényege : *mindenki*ben szeszélyesen van elosztva a jókedv és a szomorúság hangulata. Eredetileg másként fejeződött be a vers :

Ma kin-, holnap kéj-haza,
Aminő szived maga.

Így következetesebb volt az egésznek logikájához. A változtatás mégis hasznára vált a versnek : utolsó sora ma is az irodalomnak szinte közmondássá vált szép sorai közt tartja fenn Reviczky nevét.

gyarlósággal. Mintha csak e gyarlóságok mentségéül hozna fel sok olyan lelki tulajdont, amit költészetéből, életéből anynyira ismerünk már. Kis- és nagyvámosi Fejérházy Tibor, Dálnok András (a *Margit szerencséje* férfihőse), Róth Géza költő (a *Selyembogár* című novellában), de mellékalakjai közt is nem egy ezt a jellembeli felszámítolást, jó és rossz, szép és csúnya vonások gonddal végzett egyenlegét jelenti. Már első feltűnést keltett novellája, *Tóni bácsi, a zugügyvéd*, azt a megfontoltságot, a mindent számbavevés elvét mutatja a jellemzésben, melyet Reviczky mesterei hatása alatt, de szíve sugallatából is, a humoristától megkíván. Tóni bácsi jellemrajza egyik változata, más körülmények közt, a Hiri-béri-Fejérházy Tibor arcképnek. S e vonásokat, melyeket szinte a tanulmányíró tollhegyére vesz, Giordano Brunónak már említett. Schopenhauer egyik művéből idézett szavaival foglalja össze: *In tristitia hilaris, in hilaritate tristis*. Ami nem más, mint a humorista «belátása», Jean Paulból, Schopenhauerből kiindulva, de egészen a maga természetéhez hangolva. Reviczky alakjai, az ő «elmélete» szerint, csaknem mind humoros alakok. S mint ilyenek, közel esnek a zsenihez, rendszerint a félbemaradt zsenihez. Tibor is zseni, csak zülölt zseni. Szinte hajlandók volnánk Ofélia szavait így alkalmazni: Ah, mely dicső lángész bomla össze itten! A tehetetlen szívjószág, a gyűlölni nem tudás, az életakarát hiányának tragikomédiája ez. Mintha azt éreznők Tibor szavaiból, Budapest járókelői felé: Ugyan nézzetek már rám, s vegyétek észre bennem a rongyokban járó becsület, zsenialitás legérdekesebb mintaképét. Schopenhauer mondja, hogy ha mégannyi jellemhibája van is egy zseniének, valami fenség ott marad a lényében.¹ Tibor is ilyen: csak kitartás kellene, sokra vinné. Így azonban csak a tétlenség, a passzív szemlélet utólréhetetlen mása. Akasztófahumorba mártott képe Reviczkynek, önmagának. Már említettük, hogy Tibor nagy Schopenhauer-imádó, aki félszeg és élhetetlen ugyan s Tantalusként mindig elhibázza a szája körül röpködő sült galam-

¹ Aus Arthur Schopenhauers handschriftlichem Nachlass. Herausgegeben von Julius Frauenstädt. 399. l.

bot, ám tudósként «prelekciókat» tudna tartani a frankfurti bölcsről. Élete mélyebb pontjain az a buddhizmus a jelszava, melyet Reviczky Schopenhauertől tanult s közös pohárból itatott néhány alakjával. Tiborban főként azt a korszakát testesíti meg, mely a szülei háztól, rokonoktól való végleges elszakadás és a dentai évek közé esik. A regényen átvonul Schopenhauer hatása, mint felhő a tavaszi réten, melyet jégzápor paskolt. Két hang viaskodik itt: az egyik a hősé, a másik a Reviczkyé, aki Tibor szomorú életéről, életerejének rohamos csökkenéséről beszámol. Az a világra hárítja nyomorúságát, s főként apjára, ki úrhatnáságra nevelte. Ez belátóan jár mellette s nagyrészt — bár vele érez, mint tulajdon végzetével — ellene nyilatkozik. Ez a «belátás» ad a kegyetlen sivárságú regényes jellemrajznak némi enyhítő vonást. Érezzük, hogy Reviczky «érzelmek iskolája»-ban vagyunk. A regény alap gondolata, hogy a gyávából nem lesz Hannibál, a bujálkodóból Szent Imre herceg, a pazarlóból Harpagon, a lustából Briaraeus. Az átöröklési kérdés ekkor kezd virágozni. Reviczky nem szereti Zolát, annál szívesebben olvassa Schopenhauert. Neki nem volt szüksége semmiféle tudományos tanra, magában hordta e sötét világnézetű regényének csíráját, s elég volt Schopenhauer komor nézete a nevelés haszontalanságáról, hogy ítéletet tartson önmaga gyarlósága fölött. A kigyóval vele születik méregfoga és méreghólyaga — mondja Schopenhauer — s nem változtathat rajta. Valakinek a jellembeli hibáit épp oly nehéz megszüntetni s jellemét megmásítani, mintha ólmot arannyá akarna változtatni az ember, vagy gondos ápolással sárgabarackot termelni egy tölgyfán. A rossz ember mindjárt visszaesik a bűnbe, ha alkalom kínálkozik, bármennyire igyekezzenek is megjavítani.¹ A «véralkat», a «vér játéka» mint végzetes, életünket, sorsunkat eldöntő tényező ismételen előfordul Reviczky verseiben, regényeiben, s még Lóránd, az *Álarc alól* című vígjátékteredék férőhőse is azt mondja: Ki nem cserélhetem véralkatom. Csak tekintsen mindenki magába, — olvassuk Schopenhauer

¹ *Sch. Werke.* V. Kap. XXVIII. II. Kap. 45. III. 429, k. II. 635. k. II. stb.

tőművében ¹ — vallja meg hajlamait és szenvedélyeit, jellembeli hibáit és gyengeségeit, bűneit, valamint előnyeit és erőnyeit, ha vannak : akkor gondoljon vissza az apjára s látnia kell, hogy minden jellemvonását abban is megtalálja. Így értékesíti aztán Reviczky Schopenhauernek ezt a mindenkire vonatkozó tételét zseni-vizsgálatában, önmaga elemzésében. Innét az a sok beszámolás leveleiben a maga erőnyeiről, hibáiról. Egyébként Schopenhauer tana kellemes önámítással is jár s feloldozásszerűen hat : az ember nem tehet a természete ellen. Reviczky természetesen itt sem lesz következetes, hiszen mindig hangulatainak árján ring. Maga is érzi közben, hogy a «tan» bizonytalan, Tiborban is megmozdul az önvád, vergődve ő is gyakran fordul önmaga ellen, mint aki nagyon is tehet a sorsáról. A regény első fogalmazása szerint öngyilkossá lesz, később már eláll tőle, csak világgá megy, hogy valahol meghaljon. «Zseni nem lesz öngyilkossá» — eszmél rá később Reviczky, Schopenhauert olvasva, s más, «belátóbb» életet szán hősének, önmaga való jelleméhez, életéhez közeledve. Tibor aztán felbukkan egy másik regényében, s ott, névtelenül bár, boldogul. Mégsem annyira lebíráhatatlan az az «apai örökség», ahogy a keserű bölcs tanítja, ki is lehet vergődni hínárjából, még ha könnyelműségre szoktatta is a gyermeket az apja. Ezt éppen Reviczky pályája, egyre tisztultabb egyénisége igazolja.

Más alakjain is rajta van Schopenhauer nyoma. Sokat bölcselkednek az élet semmiségeiről, a nemes lelkek szenvedéseiről, stb. Margit pedig valósággal Schopenhauer-oltású nő, a «Besonnenheit» nagymestere. Kerüljük a fájdalokat, ez fő elve.

A zseni mivoltán tünődő Reviczky végigélvezi Schopenhauer előkelő esztétikáját ; néhány más dolgozatában is nyoma van ennek. Vagy mint Schopenhauer népszerűsítője írja e kisebb-nagyobb cikkeket, vagy csak kiindul Schopenhauernek egy-egy ötletéből, eszméjéből.

A *Folyó és állandó irodalom* ² című cikkében mindjárt a

¹ *Sch. Werke.* II. 608. l.

² *A Petőfi-Társaság Lapja.* 1878. 5. sz.

címben Schopenhauer-idézzel kezdi. A *Parerga und Paralipomena*ból való ez (*Über Lesen und Bücher*).¹ A «közönséges, múlt, napi, divatos» és az «állandó» irodalom után Schopenhauer háromféle íróját idézi: 1. aki sem írás előtt, sem írás után nem gondolkozik. 2. aki csak akkor gondolkozik, ha munkához lát, 3. aki előbb gondolkozik (vagyis az állandó író). Ezt a háromfajta írórt már az *Über Schriftstellerei und Stiel* című fejezetből idézi.² Aztán a halhatatlanságról beszél, önállóbban, mindenestre Schopenhauertől indítatva³ A korszerűség, mint a halhatatlanság egyik nagy akadály, szintén szóba kerül. Reviczky maga is ad egy sereg példát. Goethét, Aranyt is említve, akik nem azt nézik, mi a korszerű, divatos. *Werther*, *Az elveszett alkotmány* még ifjúsági művek, művészetük ekkor még nem érte el az igazi magaslatot. Reviczky a hamar múltó írókra is említ példaként néhányat. A nagyok népszerűtlenségére ő is Schopenhauer példáját hozza fel: Shakespeare-t, akit Beaumont és Fletscher sokáig elnyomtak. Schopenhauer még Ben Johnst is említi. A bölcselők közül Kantot magasztalja, mint méltatlanul mellőzöttet s ismert kíméletlenségével veri el a port Fichtén, Schellingén, Jakobin s végül természetesen a «szánalmas sarlatánon», Hegelen. Reviczky Kant helyett magát Schopenhauert említi s ellenfelét, Hegelt. Nagyon megfogyatkozott írónak tartja többek közt Walter Scottot, akiről pedig Schopenhauernek mint elnyomott íróról jó véleménye van. Különben ez a rész már az *Über Urteil, Kritik, Beifall und Ruhm* című fejezetből való.⁴ Reviczky szerint vannak az írók közt «üstökösök» is; nyilván arra gondol itt, hogy Schopenhauer hullócsillagoknak, planétáknak és állócsillagoknak is nevezgette az írókat,⁵ nagyságuk, kicsiségük szerint. S beszél el-elhalványuló s újra fényben ragyogó írókról. Aztán az állandóság relatív voltáról elmélkedik: aki száz-kétszáz évig állta a rostát, már halhatatlan.

Schopenhauer pénzért dolgozó, termékeny írói, újság-

¹ *Sch. Werke*. V. 590. l.

⁴ *Sch. Werke*. V. 482. l.

² *Sch. Werke*. V. 531. l.

⁵ *Sch. Werke*. V. 479. l.

³ *Sch. Werke*. V. 538. l.

írói Reviczkynél is többször felbukkannak, versben, prózában. «Manapság a legtöbben kenyérkeresetből írnak s azért van századunknak annyi termékeny s oly gyorsan dolgozó írója. A napisajtó viszi a főszerepet.»¹ Schopenhauer nap-számosoknak² (Tagelöhner) csúfolta az újságírókat; Reviczky «kézmíves-írók»-ról beszél.³

*Anyag és forma*⁴ c. dolgozata is az *Über Schriftstellerei und Stiel* egyik fejezetének⁵ alapgondolatából vált külön, hosszú cikké. Schopenhauerről nincs említés. Ez csak ötletet adott neki s egy-két érvet. Schopenhauer arról sem feledkezik meg, hogy az anyagnak is fontos szerepe lehet — érdekessége, ritkasága révén — s általa jelentéktelen írók is sikert tudnak aratni. Reviczkyt ez a rész hidegen hagyja. Szerinte az anyag másodrangú, természetesen, mert nála — a lírikus önzéséből — mindig a költőkön, szépírókon van a hangsúly. A költőnél a kifejezés módja dönti el, hogy nagy-é vagy kontár. Hosszasan foglalkozik a plágium kérdésével. Még nem plágium, mondja, mikor idegen író egy másíknak csak eszmét ad, mely mint szikra esik lelkének gyúlékony anyaga közé s azt lángba borítja... Már nem plágium, mikor a kölcsönzöttet saját lelkének kohójában felolvasztja s azt egészen áthasonítja saját vérébe. Ahol a morál kezdődik, ott végződik az esztetika. Amit plágiumnak szokás nevezni, nem az, csak «rossz». Az igazi plágium a szóról szóra való átvétel. A hatalmas cikk nagy részét példák töltik be: egy sereg művet említ, bőven magyarokat is, melyek kölcsön-, vándoranyagból keletkeztek. Csikynek ezidőtájt vagdosták fejéhez a «kétezer éves vádat», s Reviczky tanulmánya alapgondolatával védi meg. Nem az a fő, hogy honnét merítette a *Proletárokat*, hanem, hogy melyik ér többet: a mű vagy egy ismeretlen regény. S hévvel sorolja fel azokat a nagy írókat, akik a kölcsönzésnek valóságos láncolatát alkották s mégis nagyok és eredetiek maradtak, mert egyéniségük bélyegét rányomták művökre. Több példát idéz erre az

¹ *Új Idők*. 1875. 9. sz.

⁴ *Hon.* 1881. 20., 22., 26. sz.

² *Sch. Werke*. V. 531. l.

⁵ *Sch. Werke*. V. 535. l.

³ *Siralmas nóta* c. költ. stb.

igazságra, Sainte-Beuve mondását is : Nem a vér beszél itt, nem a szerzők másolják egymást, hanem a rokonok, akik találkoznak és egymásra ismernek. Ő is felhossa, mint Schopenhauer, példái közt a három görög tragikust, akik ugyanazt a témát dolgozták fel. Arany művei közül is többet említ, így *Jóka ördögét* stb. Az elmefuttatás lényege az, hogy az eszmék örökké vándorolnak, akár a matéria. Az anyag nemcsak a természetben, hanem a szellemvilágban is örök, csak az összeköttetés, amelyben megjelenik s nyilvánulási formája változik szüntelenül.

Sok igaza van Reviczkynek, mégis ha terjedelmes, függetlennek látszó tanulmányt kerekít is egy-egy Schopenhauer-gondolatból, az bizony nála is legerősebb fényrel ragyog ki nem egyszer a köréje csoportosított gondolatsorból, szép, szellemes mondások halmazából. Többször sikerült utánérzésnek találjuk ezeket a cikkeket. De mondjuk mindjárt azt is : eredeti bennük szinte kivétel nélkül Reviczky finom, előkelő, csevegő modora, szaloni hangja, ízlésének kényessége, kifejezőmódjának eleganciája. Szípkázik az egész írásmű s végig költői marad. Az is igaz viszont, hogy a végén nem tudjuk pontosan, hány ötlet a Reviczkyé s az ilyen mondások olvasása közben : Salamon templomához több anyagot halmoztak össze, mint Diogénész hordajához, mindig egy kis gyanunk támad, vajjon a Reviczky ötletei-é. Így is valami egészen sajátos veret van ezeken a többnyire kutyafuttában papírra vetett (bár régóta magában hordott) írásokon. Ő nagyon sokat adott a maga esztetikai készült-ségére, s volt idő, mikor mindent abba akart hagyni tünényesnek tervezett esztetikai pályája miatt. Ezek a cikkek külön ékességei voltak az egykorú napilapoknak, folyóiratoknak s ma is számot tennének nem éppen mély, átlag napilap-esztetikánk megnyilvánulásai közt.

Egyik legérdekesebb tanulmánya : *Valami a könyvcímekről*,¹ szintén Schopenhauer-reminiscencia (*Über Schriftsteller und Stiel*).² Egész cikket ír az alig húsz sornyi fejezet hatása alatt. Már rég megkapta Schopenhauer főművének

¹ *Koszorú*. 1884. szeptember 7.

² *Sch. Werke*. V. 534. l.

geniális, az egész tartalmat lakonikus rövidséggel kifejező címe, s általában az a képesség, hogy a legszövevényesebb dolgokat, jelenségeket is szemléltetően nevükön tudja nevezni. Most egyszerre gyémántként ragyog felé Schopenhauer lapjairól egy pompás hasonlat s mindjárt idézi is, Schopenhauer említésével: A jó könyvcím olyan legyen, mint a monogramm; lehetőleg foglalja magába a könyv eszmei tartalmát, tüntesse fel fizionomiáját, mint a monogramm kezdőbetűi a jelzett nevet. Az eredeti így hangzik: Daher soll der Titel bezeichnend, und da er wesentlich kurz ist, koncis, lakonisch, prägnant und womöglich ein Monogramm des Inhalts sein. Látni ebből, hogy a népszerűsítő, egyben ötletes Reviczky milyen ügyesen tudja fokozni az eredeti ötlet szemléletességét.

Már rövid bevezetés után (melyben az írói munka fáradtságairól, a nonum prematur in annum elvéről szól) Schopenhauer szavait írja át s később is őt használja vázlatul. Schopenhauer pár sorban összefoglalja, mikor rossz a cím: ha bőbeszédű, semmitmondó, kancsal, kétértelmű, vagy éppen hamis és félrevezető. Reviczky ezt elhagyja, ellenben egy sereg szerinte jó, elég jó és rossz címet sorol fel, melyek részben a mellőzött rész illusztrációi, vagy a gondolat továbbfejtéséül szolgálnak. Schopenhauer csak egy példát hoz fel, azt is a cím-plágiumra (melyet vele szemben követtek el). Reviczky példái, egy-két aprólékoskodó szempontját, félígazságát nem tekintve, igen talpraesettek. Pl. mikor Turgenev «mintacímeiről» beszél (Füst. Apák és fiak. Új föld. Tavaszi áramlatok. Boldogtalan. A diadalmas szerelem éneke).

Beszél a név-címeikről, Shakespeare, Calderon címeiről, a népdráma címeiről stb. Külön tárgyalja a lírikus címeit. Itt említi, mint Schopenhauer is, hogy a cím eredeti legyen s példákat hoz fel rá a magáéból. Pl. ne utánozzuk Aranyt, Petőfit («Költemények»), vagy Heinét («Buch der Lieder»), Ovidiust («Liber Amorum»), hanem találjunk ki új címeiket. Hangsúlyozza, hogy a ciklusoknak is külön címre van szükségük.

Természetesen e gondolat: a könyvcím olyan legyen,

mint a monogramm, Reviczky cikkének is legszebb ötlete. De azért nem érdektelen írás, s egykor jó szolgálatot tett nálunk. Bizonyára Schopenhauernek köszönhetette, hogy a maga címeire annyira vigyázott s nem győz eléggé eredeti lenni a címek rövidségében, kifejező erejében, sokfelé sugárzó jelentésében. Természetesen néha ő is ellenmondásba kerül vallott elveivel. Címeket vesz át, módosítja őket; a *Paralipomena* ciklus-címet pedig Schopenhauer után használja, igaz, ilyen szerepben nálunk először. De címeinek nagy része eredeti, finom árnyalatú, sokat és röviden kifejező.

A *szimbolizmusról*¹ írt cikke Schopenhauer félreértésén alapszik. Schopenhauer szerint az érzelmek: homályos képzetek. Ahogy Arany a «nemzeti»-t féltette a kozmopolitáktól, úgy féltette Reviczky a költészetet a tudományoktól. Azt hitte, a tudományok előretörése megöli az érzelmeket, e homályos képzeteket, sívárrá teszi az elméket s lassanként a költészet is a tudományoknak egyik fajtájává szürkül. Palágyi Menyhért nemsokára szellemesen visszavág: nincs baj, hiszen a tudományokban is nagy szerepe van a szimbólumoknak; pl. az egész elemző mértan: hasonlat.

*Arisztokrácia és demokrácia*² c. cikkében is Schopenhauer háromféle arisztokráciája után indul. 1. a születési arisztokrácia. Darwin is mellette van. Jogosult, hiszen az átöröklési tannál fogva könnyebben feltehetjük, hogy fizikailag tökéletesebb, értelmileg, erkölcsileg magasabb fokon áll az illető, mint akinek ősei a szegénység tudatlanságában éltek. 2. pénzarisztokrácia. Csak élelmesség kell hozzá. 3. az egyéniség arisztokráciája. Az első kettőhöz fűzött megjegyzések Schopenhauer szövegében nincsenek meg. A harmadikkal kapcsolatban meg Schopenhauer magyaráz bőven. Reviczky néhány szót ejt aztán a valódi demokráciáról, mely szerint mindenkinek egyforma emberi és polgári javai vannak a haladásra.

Csak éppen megemlítjük *Hamlet «több dolgai»-nak metafizikája*³ c. hosszú cikkét, melyben Schopenhauernek az

¹ *Koszorú*. 1884. 28. sz.

³ *Nemzet*. 1883. 220—221. sz.

² *Szemle*. 1885. 20. sz.

álomról, az állati delejességről, a mágiáról való felfogását népszerűsíti.

Mennyire befonja az erősebb egyéniség szuggesztiója a gyengébbet, abból is látni, hogy a békés Reviczky még Schopenhauer zsidó-kérdését is visszhangozza. Igaz, csak mint népszerűsítő.

*Schopenhauer a zsidókról*¹ c. cikkében részletesen ismerteti Schopenhauer nézeteit a zsidók alapjellemeről, valamint a brahmanizmussal, buddhizmussal s a keresztyénséggel való ellentétükről. Csak az a különbség, hogy ő mollban közli a kénköves igéket. Ő is osztozik Schopenhauer nézetében: a zsidók keresztelkedjenek meg. S ilyen egyéni érvet hoz fel: ha őseink Szent István alatt le tudtak mondani pogány vallásukról, miért ne mondhatnának le a zsidók Mózesnek elavult, Jézus által tökéletesen reformált és Európában immár tarthatatlan vallásáról? A cikk névtelenül jelent meg. De utána, Reviczky nevével, igen gyöngye vers következik. Lényege: Ahasvér csak akkor pihenhet, ha Jehovát egy zsidó se zengi. S a vers címe egyúttal refrénül is szolgál: Zsidók, keresztelkedjete ki!

VI.

Reviczky két nagyobb dolgozatot írt Schopenhaueréről.

A *Századunk pesszimizmusa* abból az alkalomból jelent meg, hogy Alexander Bernát műve, *A XIX. század pesszimizmusa*, akadémiai pályadíjat nyert.

Reviczky igyekszik megmagyarázni a pesszimizmus fogalmát, de érzi, hogy szinte lehetetlen az. Épp olyan nehéz kérdés, mint a humor fogalma. Ő mindakettőt Jézuson keresztül nézi. Perbe száll Alexanderrel, aki szerinte többször ellentmond önmagának is. Nem tartja elég finom léleknek, hogy ilyen kényes problémát boncoljon. S mindjárt a «pesszimizmus» elnevezést helyteleníti Reviczky.² Szerinte a nemes

¹ *Szemle*. 1885. július.

² Régebben, mint láttuk, maga is ezt a szót használja, körülbelül ilyen értelmezéssel. Már pályája elején hangoztatja, hogy az

kedélyek «tragikuma» nem pesszimizmus, mert amit e szón rendesen érteni szoktak, inkább nihilizmusnak vehető. Ő világbánatnak nevezi. Abból a csalódásból ered, mely a világhoz, az emberekhez fűzött várakozásunkat érte. Kelle-ténél többet vártunk a világtól, az emberektől. Nagyon érzékeny lelkek a saját jószágukon át paradicsomnak képzel-ték s a valóságban szanzarának, az éhség és szerelem létért való harcának találták. Mégis, ezek jutnak az igazsághoz.

A pesszimizmus nem fáj, a pesszimista nem hisz, nem csalódik. Hamlet, Byron nem pesszimista. Jean Pault kö-vetve, ki a humort fordított fenségnek nevezte, a világbánatot a csalódott optimizmus reakciójának nevezhetjük. Nem pesszimista a karthausi. Eötvös, Lenau, Leopardi, Turgenyev, Arany, Vörösmarty, Schiller, Madách sem. Reviczky érdekes példát választ itt egy Shakespeare-drámá-ból a pesszimizmus és optimizmus ellentétének ábrázolására. Athéni Timon csalódott optimista, világbánatos. Ellenben Apemantus, a cinikus világbölcsező, pesszimista, de jól érzi magát : a világ egy polturát sem ér s e szerint él. A pesszi-mizmus a józan okosság világnézete s az észből származik, a világbánat ellenben kínozza a lelket s a kedélyből fakad. Beaumarchais, a pesszimizmus megtestesítője, minden kudarc után talpraesett s nyugodt lélekkel zsákmányolt ki minden előnyére szolgáló helyzetet ; Leopardi, a nagy idea-lista, ellenben lassan elvérzett.

Reviczky a vágyak telhetetlenségéről, önzéséről beszél, mint a világbánat gyakori forrásáról. Hamlet a világ köz-pontjának hiszi magát. Ilyenek mindenkor éltek. Szerintük a világon csak az a rossz, ami rájuk nézve hátrányos. (Itt önmagát is mustrálja : hiszen önzésének óriása¹ ellen küzd állandóan ; szép, hogy ezt az önzést legtöbbször belátja.

«új tan» csak látszik pesszimistának, de nem az : igazság az. (*Humor és materializmus.*) Reviczky egyébként sokat fűr-farag elméletein. szervenvedélyesen keresi a legmegfelelőbb címekeket, elnevezéseket.

¹ V. ö. «Der Egoismus ist kolossal». *Sch. Werke.* III. 578. l.

Reviczky :

Beh jó, hogy óriási önzés

Lakik szívembe mélyen. stb.

(*Emma*-ciklus.)

Az *Apai örökség* hőse, Tibor, is ezt az önzést képviseli s a belátás, a lemondás vágyát igyekszik táplálni szívében.) Reviczky Turgenyevet idézi: Hamlet sohasem kötelességével törődik, hanem a helyzetével. Pedig egy öntudatlanul objektív pillanatában éppen Hamlet jegyzi meg: Nincs a világon se jó, se rossz, a gondolkodás teszi azzá.

Ezzel aztán Reviczky újból elérkezik kedvenc tételéhez: A hamleti világbánat, a Polonius-i optimizmus fölött magasan áll a humor világnézete. A humorista nem önző, a mások bajait is átérzi. Nincs meg benne az optimista részvétlensége, sem a pesszimista nihilizmusa, sem a világbánatos szubjektivitása. S érett fővel is kijelenti, hogy Schopenhauerben sok a humoros vonás. Már láttuk, miként gondolja ezt. Mestere világbánatát a legsötétebbnek érzi, de a legobjektívebb szellemnek, tárgyilagossnak (!). Hiszen már a *Szenvedély és világfájdalom* c. elmefuttatásában meg volt győződve arról, hogy mesterében a megfontoltság van túlsúlyban. Ennyire elfogultan nézi. Nagyon is önző megfontoltság az, típikusan, a betegességig világfájdalmas léleké, mely nem bír a humor megbékült világába emelkedni. A szelíd, hangulatos Reviczkyt az tévesztette meg, hogy Schopenhauer pesszimizmusa jól megegyezett a maga kedélyvilágának egyik végletével, a kiábrándultsággal, a könnyen jelentkező kétséggel.

Rossz néven veszi, amért Alexander nem írt a régiek pesszimizmusáról. Nem ad rá választ, mért lett a világbánat korunknak rendszeres világnézetévé.

Hangoztatja, hogy a világbánat nem Schopenhauertől származik. Hiszen ő Byron, Musset után lesz közismert. A világbánat nem filozófiai rendszerből ered, hanem patológiai jelenség. A század szibarita elvei, a gyönyörök hajszolása, abszint, álmatlan éjek, a hatodik érzék: az idegesség idézhettek elő. (Még a «lármat» is megemlíti e «források» közt: a kifejlett agyat minden ferde jelenség bántja, mint a finom idegeket a lárma. (Schopenhauer külön cikket írt a lármaról. *Über Lärm und Geräusch*.)¹

Helyteleníti Alexander mondását, hogy a világbánat kedvetlen hangulat, rossz kedv kifolyása. Nem hangulatból

¹ *Sch. Werke*. V. Kap. XXX.

ered ez, hanem az agyból, a véralkatból, az igazán megismert vagy vélt igazságból, mely azonban az érzelmet áthatja. Schopenhauer a jólétben is érzi mások nyomorát.

Rámutat Alexander ellenmondására : szerinte a pesszímista nem ragaszkodik semmihez, nem tart semmit sem értékesnek, másutt meg azt mondja róla, hogy hangulatának forrása bizonyos optimizmus ; értékesnek tartja, amit elvesztett vagy ami után hiába vágyakozik. Ezek nem pesszímisták, hanem világbánatos lelkek.

Nem fogadja el Alexandertől, hogy a pesszimizmust (szerinte : világfájdalmat) alantas szempontok vezetik. A legnagyobb lelkek, a világmegváltók világszemlélete az. Tiltakozik azon kijelentés ellen is, hogy az emberek a gyakorlati életben nem pesszímisták (világfájdalmasak). Csak felületes emberek nem azok. Az igazság nem a gyermeknél, vadnál, tömegnél van, hanem Jézusnál, Szákjamuninál, Schopenhauernél. (Itt Reviczky feledi, hogy Schopenhauer a gyermek és a zseni közt sok azonosságot lát, éppen lelkük tiszta szemléletére nézve.)

Meghunyáskodónak véli Alexandert. Nem érti, hogyan tárgyalhatja szinte egy füst alatt Hartmannt, e «reklám-filozófot», a század legnagyobb gondolkodójával. A filozófia e «széltolója» Schopenhauert «dilettáns filozóf»-nak nevezte ; Alexander csaknem egyenrangúnak tekinti Schopenhauerrel. Pedig csak variálta Schopenhauer tanait, s igazságait elferdítette. Rossz néven veszi Alexandertől azt is, hogy aránylag keveset ír mestere etikájáról, melyből a nagy bölcsek világnézete legvilágosabban olvasható. Aki a világbánatról ír, annak nem szükséges a metafizika úttalan útjain bolyongania, mert a pesszimizmus nem tartozik a transcendentális ismeretek közé.

Ne kutassuk itt Reviczky egyoldalúságát, esetleges tévedéseit : a szíve, a saját költői természete szerint beszél s amit mond, összhangban van költészetével, világnézetével.

Másik, már szintén idézett dolgozata : *Schopenhauer Arthur*, rövid áttekintést nyújt a filozófus világnézetéről, pályafutásáról, némely gyarlóságáról, hatásáról, jelentőségéről.

VII.

Reviczky Schopenhauer első komoly népszerűsítője nálunk. Hogyan viszonylik hozzá, láttuk e vázlatos fejezetekből. Végig kerestem benne s a mellett sokat is tanul tőle. Gyakran gondolt rá, hogy esztétikus lesz, azonban állhatatlan természete, nyomorgása megakadályozta. Költő inségben is lehet valaki, a legnagyobbak közül való; esztétikus aligha. Sokkal szaggatottabb az élete, hogysen következetesen művelhette volna magát. Fél-sziget-jelenség. Schopenhauerrel s másokkal kapcsolatos dolgozatai inkább csak előiskolának tekinthetők ehhez az álmodott, de meg sem valósított pályához. Mily tehetséges volt, eszmetörédekeiből is kiviláglik, s fájdalom tölt el, hogy oly hamar abba kellett hagynia mindent.

VAJTHÓ LÁSZLÓ,

BÁRD MIKLÓS OTTHONN.

Kedvesen zsarnok volt, de zsarnoksága veleszületett erőt jelentett, melyet olyan jóság enyhített, hogy mindenki meghódolt neki.

Huszárjainak szigorú, de minden ügyükkel törődő parancsnokuk volt. Ha valamelyik huszár egy ló elővezetésekor a megvadult, ágaskodó mént nem eresztette el, hanem pofaszíján csüngve vonszoltatta magát, míg a mén megcsön-desedett, — azzal kezet fogott s ez a kézfogás kedvesebb volt annak a huszárnak minden ajándéknál.

Obsitos katonáitól melegen búcsúzott, lelkükre kötötte, hogy házasodjanak meg s ne feledjék, hogy a legjobb magyar politika a sok gyerek. Huszárjai lelkes szeretettel búcsúztak tőle s távozásuk nyomán messze hangzott a völgyben a magyar lélekből fakadt katonanóta :

Nincs szebb rózsza a pünkösti rózsánál,
Nincs jobb ember kapitány ur Kozmánál.
Félrevágja elegáns sapkáját,
Úgy bocsátja el az öreg huszárját.

Három kis fiúkat alig ötéves korukban már befogta komoly lovaglásra, ménen lovagoltak a gyermekek, ő maga lonzsirozta őket s voltizsirozásban vetekedtek a cirkuszi lovasokkal — nyeregben állva, hanyatt fekve, akár galoppban, akár trappban. Ha valamelyikkel meg volt elégedve, mikor az leugrott a lóról, csak annyit mondott neki : «Jól van, gyerek!» és aki ezt a dicséretet kapta, boldogan kiabálta testvéreinek : «Gyerekek! Édesapám azt mondta : ««Jól van, gyerek!»» Ez a dicséret tekintélyt jelentett és versengést virtusban, bátorságban, mellyel ezt el lehet érni.

Szigorú volt hozzájuk, de szabadjára engedte fejlődésüket s ha jók voltak, kedvesen pajtáskodó játszótárs is tudott lenni. A gyerekszoba nagy asztala esténként tele volt cinkatonával. A gyönyörűen felállított hadsereg szabályos rendekben várta a három kis ellenség támadását s a kipirult arcú kis kommandánsok nem vették észre édesapjukat, ki hátuk mögé kerülve, megrázta az asztalt. Az összeomlott hadsereg felett nagy sivalkodás támadt, de a gyerekfegyelem győzött a fellobbanáson s nevetve ugrottak édesapjuk nyakába és kérték, hogy most már ő állítsa fel szabályszerűen a hadsereget.

Dénes gyerek nem volt jó tanuló s bár látszatra ő vele pajtáskodott a legszívesebben, — mert a gyermek csupa fantázia és romantika volt — egy húsvétkor nem jöhetett haza a katonaiskolából büntetésül, rossz bizonyítványa miatt. Mind szomorúak voltunk, de az ítélet ellen nem volt fellebbezés. Elmentem a másik két gyermekkel Tiszaeszlárra Bárczay Ilonához s oda vártuk az uramat szolgálati útjáról. Nagyon búsultam Dénes után s húsvét reggelén szomorúan mentem be a nagy szalonba, hol a reggeli szenteltre összegyűlt a háznép és a vendégsereg. A szoba közepén óriási piros tojás állt, tele cukorral. Éppen megjött az uram, mikor a tojás tetejét, szinte szórakozottan, felemeltem — s a tojásból kiugrott Dénes, az én kis katonám. Az uram megsajnálta és megkérte Ilonát, hogy hozassa el a gyermeket nekem meglepetésül. Meghatva köszöntem meg jóságát, megcsókolt s csak ennyit mondott: «Nem gyöngeségből, hanem gyöngeségből tettem».

Más alkalommal valami gyerekcsíny történt, melyet állítólag a mi három gyermekünk követett el két pajtással. A mieink nem szoktak hazudni, most is apjuk szemébe nézve tagadták, hogy részük volt a csínyben. A látszat azonban Dénes ellen vallott s ezt büntetés követte, — ekkor nyolcéves volt a gyermek.

Eltűnt kedves nagy mackója, melyet minden játékánál jobban szeretett. Sajnáltam a szomorú kis fiúcskát, utána nyomoztunk az eltagadott gyerek-bűnnek s egyik kis rutén pajtása be is vallotta, hogy ő követte el. Az uram kezét fogott

Dénessel s azt mondta: «Igaz ember vagy, az élet is ad néha puffert, jó azt megszokni!»

Másnap ebédnél ültünk, mikor jött a sürgöny-kihordó és Dénesnek sürgönyt hozott Mackó úrtól. Bejelenti: «Sztrednyiverken esik a hó, haza tart az öreg mackó, megfázott a lábaszára, haza vágyik valahára Dénes úrfi tanyájára». A gyermek zavartan nézte a hivatalos sürgönyt, de naív kedvessége úgy mutatta, hogy hitelt adott neki.

Délután havazás volt. kimentünk ródlizni a Magurica oldalára. Főlnézve a hegyre, látjuk, hogy a nagy hóban ott áll Mackó úr. Mikor eltűnt, saját barna bundájában volt s most télicsen halinába dugott vörös nadrág volt rajta, prémes ködmön és báránybőr sapka. A hátán hátizsák, kezében kampós bot. Dénes örömrivalgással mászott fel a hegyre s boldogan átölelve hozta le kedvenc mackóját. Mi minden volt a hátizsákban, az el sem képzelhető. «A Királyhágón jöhetett át a kis öreg», mondta Dénes, «mert sok napra el volt látva élelemmel». Volt a hátizsákban szalonna, kenyér, székelytúró, sajt, hozzá finom erős bicska. Csak szeretet rendezhette ezt az útravalót. Így kárpótolta őt kedvességével édesapja a meg nem érdemelt büntetésért.

A mi gyermekeink ritkán voltak a nagyok társaságában, de minden szombat estére meg voltak híva édesapjuk szobájába teára. Olyan öröm volt ez, amilyent talán azóta sem éreztek. Erre az estére már egész héten, még játszás közben is izgalommal gondoltak és új versek elmondására vetekedve készültek. Azon az estén híven be kellett számolni a héten elkövetett csínyekről, fiús rosszaságról, bátran, férfiasan, egyenesen állva, szembe nézve. Aztán jött az irodalom: Niki Szondi két apródját szavalta legszívesebben, Dénes Petőfit nagy lendülettel, Gyurka a kuruc dalokat harsogta oly megérzésével a honfibúnak, hogy magával ragadta az egész társaságot. Aztán teáztak «sok cukorral», beszélgettek, hallgatták édesapjukat, ki az irodalom nagyjairól, történelemről, hősi bátorságról beszélt nekik, s ha huszárbravurjairól mondott el egyet-mást, büszke rajongással csüngtek rajta a lelkes gyermekszemek. Egy kis parázs birkózás fejezte be az estét s a kis zsebeket megtöltve kedvenc süteményeikkel,

tíz órakor lelkesen mentek a gyermekszobába, hol hangos imádkozás után boldogan aludt el a lélekben gazdagodott három gyermek.

Eltelt az élet. Gyümölcsé érték az akkor virágzó kis fák az ígélet bimbói, — s most eszembe jut az a vers, melyet alig egy éve írt az uram *A fiúkról*: «Szigorú apjuk voltam, szeretem a családias ősi regulákat. Itt küldöm rokoni üdvözetem a tiszta éltű szigorú apáknak».

A mi gyermekeink előtt a tiszta életű férfi-ideál volt ő. A hűség, az erkölcs, a jóság, a vallás, a férfias virtus és egyéni kedvesség egyesítése. Nem csalódhattak benne, mert az édesapa kultuszában neveltem őket, abban a vágyban, hogy mind hozzá hasonlítsanak. Rajongó szeretetük iránta férfi korukban is elkísérte őt sirjáig, örök bánatot hagyván lelkükben.

Múltak az évek. Iskolába kellett adni a fiúkat, üres lett a ház, — egyedül maradtunk. Búsultam utánuk, neki is hiányzott ez a lelkes, hangos kis banda; ekkor írta a *Költözés* című versét: «Ketten maradtunk, immár őszre jár!» De mennyi gyönyörűség volt ebben a kettenmaradásban!

Én csak azért éltem, hogy mindent kedvére tegyek. Előtte nem búsultam, mert szerette, ha jó kedvem van, ha nevetek, ha eltalálom a vágyát, a gondolatát. Az ő szerelme nem merült ki a széptevésben, bókolásban — mély, izzó szerelem volt az, élete utolsó órájáig. Szerette a virágokat, nyáron a rózsákat, télen a jácintokat, nem is tudott dolgozni, ha nem volt virág a szobájában. Ősszel 200 darab jácint-hagymát hoztattam Haarlemből, cserepekbe ültettem s úgy hajtattam őket, hogy karácsonyra már kezdjenek virítani.

Házunk előtt a réten magas kövekre rakott gloriettet csináltatott; ez volt a sátor, melynek színes függönyeit le lehetett húzni s mely lépcsőzetesen körül volt ültetve rózsafákkal. Itt reggelizett, itt szeretett írni. Itt írta a *Vágy* című gyönyörű költeményét: «A sátorfákon felfut majd a rózsá, s hirdetni fogja színes lobogója, magas ormáról vígan szertelengő — hogy itt az úr egy szuverén: a költő». A sátorhoz vezető utakat rózsák szegélyezték, 500 rózsánk volt azon a helyen, s ezek, szépségben vetekedve, mind neki virítottak.

Lovaglás előtt már kora reggel végignézte a harmatos, álomittas rózsákat és irigyelte a rózsabogarakat, amelyek akkor is a szirmok között pihenhetnek, mikor ő a lovardában van.

A vasárnap volt a hét legkedvesebb napja. Akkor olvasta fel nekem befejezett verseit, vagy részleteket hosszabb költői beszélyéből. Ezeknek a hatása alatt én egész nap mámoros voltam és százszorosán szépnek láttam a világot — és legszébbnek Turja-Remetét . . .

A Maguricán szólt a kakuk s a hegy lábánál hangosan imádkozott az öreg Timkó. A vén rutén ima közben erősen köhögött, — ilyenkor meg-megakadt az imádságban, de aztán újra kezdte. Mindez hozzátartozott a vasárnapi remetei hangulathoz.

Én — az új vers hatása alatt — boldogan, széles jókedvben jártam a rózsás utakat, szedtem a rózsát, mellyel elárasztottam kedves ódon házunkat, de legjobban az ő szobáját. Ő örült az én hangos jókedvemnek s e reggelek kedves hatása alatt írta: «Hallom a Zsókot trillázni a kertben». Ez a sor, az akkor még ismeretlen jó barátnak, Rákosi Jenőnek írt verses levélben van.

Egyszer utazásából egy rózsafát hozott. Késő ős volt, a rózsafa lombjának már nem volt színe, virág sem volt rajta. Egy falusi kert gazdájától kapta, aki hallotta, hogy a «Kapitány Úr» nagyon szereti a rózsát s ez különösen szép rózsát terem, mondta. Az uram megköszönte, kezét fogott az ismeretlen rózsakedvelővel, aki nagyon gondosan helyezte el a rózsafát a bakon ülő huszár mellett. A rózsafát a sátor feljáratához ültette az uram s mikor novemberben betakarták a rózsákat, erre az egyre különösen nagy gondja volt. «Rá takaróul zöld fenyőt kerestem», írja róla szóló versében. Májusban elutaztam pár hétre, s mikor júniusban megjöttem, még alig állt meg a koci, hogy leszállhattam volna, ő erős karjaival leemelt s vitt egyenesen a rózsákhoz, melyek a virágzásnak teljében voltak. A sátor előtt virágcsoda történt! Az ő rózsája, melyet maga ültetett, télre maga takargatott, ott állt virágdíszben, amilyen talán nem is volt több a világon. Megszámlálhatatlan ezrei a rózsáknak, bimbóknak borították a rózsafa koronáját, lecsüngve róla mint rózsaszínű virág-

fátyol. A méhek, pillangók százai röpdösték körül az illatos tehertől boldogan meghajolt rózsafát. A fa előtti táblán ott volt a neve : «ZSÓK». Ő ültette, — ő gondozta, ő adta a nevét — őneki virágzott, csoda erejével a rózsaszerelemnek. Erről a rózsafáról írta a *Zsók* című gyönyörű költeményét.

Szerette a magányt, de kedvesen duhaj is tudott lenni, ha mulatott. Egyszer Beregben Buttykayéknál mulatott a vármegye. Éjjél után tánc is lett volna, de ez nem elcme a beregieknek, inkább koccintgattak. Ő a cigány előtt táncolt egyedül, húzatta a nótáit. A társaság megbűvölten nézte ezt a táncot, nézte őt, kinek minden mozdulatában ott volt költészetének ritmusa, a magyar temperamentum kedvessége. Az asszonyok, leányok nem merték zavarni, de egy-egy vágyakozó hang eljutott hozzá, kérés, hogy «táncoljon velem is». Ekkor abbahagyta a táncot s kedves gavallériával mentette ki magát, hogy ha ő mulat, csak egyedül táncol.

Mikor beállt a tél, még jobban búsultam a gyermekek után. Ő kedves humorával a Grachusok anyjának nevezett el, mikor írtam a «Levelet, háromfelé hármat», de nem lehetett tartósan búsulni, úgy elárasztott kedvességével s minden szabad idejét velem töltötte. Mellette ültem a bakon, ha a fiatal méneket hajtotta be, vele mentem snepfezni, együtt vártuk a csillag feljöttét.

Ez első magányos télen teljesen a költészetnek éltünk. Az ő írásán kívül azonban minden télnek megvolt a maga poétája, akivel foglalkoztunk. Felváltva Aranyt, Petőfit, Csokonait olvastuk fel egymásnak.

Nagy kötelességek is vártak ránk, segíteni a nyomorgó rutén népen. De mindenek előtt való volt az írás ; ha csak kis időre is szabadult a szolgálat alól, írt s én őriztem őt, hogy ne zavarják és vágyakozva vártam az új költeményt, vajjon készen lesz-e vasárnapra.

Nagyon fegyelmezett voltam, nem engedte, hogy az asztalán levő kéziratot megnézzem. Sohase vétettem e tilalom ellen. Írásztala nem volt, tintával sosem írt. A ceruzát is kétfelé vágta s addig írt vele, amíg azt meg tudta fogni. Ezeket az ujjnyi kis ceruzákat én mind eltettem, itt vannak most is egy kis dobozban, vagy ötven darab. Egyszerű bar-

nára festett puhafa asztalon írt, ez most is a szobájában van, tréfásan Göre Gábor-asztalnak nevezte, — egy hamutartón és sok virágon kívül nincs rajta semmi. Előbb a gyerekek tanuló-asztala volt, hozzájuk mértén kissé alacsony is. Mikor elmentek, bevitte a szobájába — nem szólt, de én tudtam, hogy ez az asztal kapcsolatot jelent a fészekből kiröppent fiókákkal.

Karácsonyra hazavártuk a fiúkat. Mindig magam mentem értük a 32 km-re fekvő Ungvárra, hová a későesti vonattal érkeztek. A téli hideg elérte a 26—28 fokot. Nyitott kocsin, vagy szánon mentem puskával s egy őrmesterrel a bakon. A hangos kis társaság katona-pokrócokba takargatva, boldogan érkezett, nagyon romantikusnak találták az éjjeli utazást a kanyargó Ung-folyó mellett, a magas hegyi utakon. Örültünk egy-egy felbukkanó őznek, sose fáztunk mi akkor a 30 fokos hidegben sem.

A karácsonyfa díszítését, a játékok megrendelését, rendezését sohasem bízta másra; ez az ő dolga volt, amit István nevű inasával nagy titokban ketten végeztek el. «Te csak süttess kalácsot, rendezd a szegény gyerekek karácsonyát» — biztatott vidáman. Szerette, ha én sem sejtem, mit hoz a Jézuska.

Ez első karácsonyán magányunknak, boltíves ebédlőnkben a mennyezetig érő sudár nagy karácsonyfa állt, melyet nem nyomott agyon a mesterséges dísz, de ragyogott rajta a hagyományos aranyalma, aranydió. A fa alatt egy csengős szán állott, kétüléssel, előtte befogva egy kis eleven sárga ló. Magyaros cifra szijostor, erdélyi fehérbundás takaró s a szán mögött egy huszár lapáttal a kezében. Ez Balla őrmester gondosságára vallott, «szükség lehet rá, — mondta — ha a kis ló önfeledten elbámul a csillogó karácsonyfán».

Az uram mosolyogva nézte a három gyerek örömét s ahogy megölelt engem a fa alatt, éreztem a hálát és boldogságot, amit ölelése kifejezett, az örömet, hogy ez a három fiú a miénk. A gyerekek meg sem nézték az ajándékokat, amíg kellő komolysággal, majd kitörő örömmel meg nem csókoltak minket és biztosítottak, hogy soha sem volt szebb karácsonyuk. Aztán a kis lovat vették szemügyre, majd a

szánkónak nézték meg minden kellékét, megállapítva, hogy igazi szánkó. Niki nagy hangon kijelentette, hogy ő fog a bakon ülni, Dénes azon tanakodott, hogyan jött fel a kis ló a veranda hat lépcsőjén. Gyurka szakértelemmel járta körül a kis sárgát, mint azt a hippológus uraktól látta s elrikkantotta magát: «Gyerekek! Nem mén, azt hiszem kanca!» Az uram nevetett e három jellemző megjegyzésen.

Aztán újra elmentek a fiúk, de nem lett üres a ház, betöltötte azt a költészet, ezer színével, változatával. Ő írt s én leírtam a verseket, beírtam azokat a nagy képeses könyvembe, minden kis javítást újra leírtam és leírtam úgy is, hogy ha kell, sajtó alá is készen legyen. Nem volt még poétának ilyen buzgó iródeákja, mint én voltam, s ha ő néha kifigurázta is buzgalmamat, bevallotta, hogy e nélkül nagyon lusta író lenne.

Szép tavaszi reggel köszöntött ránk a hosszú fehér tél után. Az uram gyönyörködött az ablakban nyíló jácintokban, melyeket már körülzsongtak a méhek. E kedves hangulatot felhasználva kértem őt, engedje meg, hogy pár verset elküldjek Rákosinak. Ő első kérésre sohasem engedett — ez volt az ő szuverén joga, s én sosem ellenkeztem vele. Másnap magától mondta: «Ha örököd van benne, küldj el pár verset, — de levél nélkül, aláírás: Bárd Miklós». Boldogan küldtem el a verseket egyetlen sor írás nélkül. Rákosi tárcát írt róluk — a lap közölte, s a szerkesztői üzenetekben arra kérte Rákosi Bárd Miklóst, hogy ha van egy kötetre való, engedje át azt neki, hogy kiadhassa. Így látott napvilágot az első kötet Bárd Miklós verseiből. Ő velem örült a sikernek — de eszébe sem jutott levetni inkognitóját. Megígértette velem, hogy sem Rákosinak, sem a testvéreinek, sem a gyermekeinek sohasem beszélek a versekről. Nehéz volt megtartani, de megtartottam.

Életünk a nagy magányban olyan kedves volt, oly sok munkát és kötelességet rótt ránk a szegény rutén nép megsegítése, hogy eszünkbe sem jutott kimozdulni a remetei öreg házból. Ő járta az erdőket, a hegyeket, egyszer el is tévedt a rengetegben s mikor már az éhhalál küszöbén állt, csodával határos módon menekült meg egy gimszarvas

nyomán. Ezt egy drámai erővel megfestett költeményben — *A rengetegben* címűben — meg is írta. Bolyongásairól ezután sem mondott le, de most már együtt bolyongtunk, együtt vadásztunk, mindig vele mentem, jó és rossz időben egyaránt.

Így tévedtünk el újra egy kora téli napon a Boronszván s ha nincs rajtunk az Isten keze, baj érhetett volna. Hirtelen leszállt a köd, ami az ungi hegyekben, szakadékokon nagyon félelmes. Nem találtuk az utat a vak sötétben. «Nem baj, — mondta — ne félj, amíg a köd felszáll, meghúzódunk egy fa ágai között, s ha kell, megvárjuk ott a hajnalt, mely átüt a ködön». Egy öreg fa vastag szétágazó ágai közé felemelt, szorosan magához ölelt és betakart kigombolt kabátja szélével. «Félsz?» kérdezte újra. «Dehogy félek, hiszen a hold világa már átszűrődik a ködön, vacsorára otthonn lehetünk». Tetszett neki, hogy nem félek s mint a gyerekeket a lovaglásnál, úgy dicsért meg engem is: «Jól van, Zsókom!» Aztán beszélgettünk, ő vidám volt, takargatott is, ahogy lehetett, pedig én nem fáztam és nem féltem, ha mellette lehettem.

A hold gyengébb volt a ködnél, gyufánkat elvesztettük, nem nézhettük meg az órát, de ő nem csüggedt s azt mondta: «Hát van ennél romantikusabb helyzet, ülve a zuzmarás faágak között, várva a hajnalt egy kis asszonnyal, aki se nem fázik, se nem fél?» «Ha most ide látnának Bandiék Pestről, mit gondolnának?» mondtam nevetve. «Azt, hogy álomjárók vagyunk, — felelte — s talán igazuk is lenne».

A hold tányérja egyszerre nagyra nőtt és átütött a ködön, mely már foszladozott s mi leláttunk a völgybe. Neki eredtünk a bozotos útnak s még éjfél előtt haza értünk. Akkorra már az egész katonaság kivonult keresésünkre. Hamar forró teát hoztak, ő jó kedvvel nézte étvágyamat s egyre biztatott: «Zsókom, ilyen jó teát még nem ittál, igyál még egy csészével, jó forrón». Ebben a biztatásban volt egy kis aggodalom, féltés, nem hültem-e meg. Szerette, hogy nem panaszkodom s nem csinálok nagy dolgot a kalandból, a bozótban megtépett ruhámból és friss jó kedvvel nevettem az értünk aggódókon. «Zsókom, nekem nem kellene olyan asszony, kinek más akarata van az enyémmel s ha nem lenne olyan kedves, mint Te, rá se néznék...» Elhittem neki.

Mezőhegyesen, hol előbb voltunk, ideges volt, a lovaglás tanítása izgalommal járt, az ő magas színvonalú lovas-tehetsége talán túlságosan követelő volt a lovasiskola fiatal tisztjeivel szemben, de szigorúsága mellett is rajongtak érte tisztjei, mert kedvessége kísérte szigorát.

Egyszer a lovas-cavalcade hazatérve, megállt házunk előtt, hol én már nagyon vártam őt. Az urak levették sapkájukat, mely tele volt ibolyával s elárasztottak a magukszedte illatos virágokkal. Ő közel símult hozzám lovával; lehajtott a fejét: «Szedd le, Zsókom, ez mind a tiéd!» szolt és hullt rám az ibolya az ő félig meghajtott kedves fejről.

Babonás volt; nem szerette, ha szálló vendég jött hozzánk pénteken és mindig bosszankodott, ha kora reggel először öreg szakácsnékat látta meg, mikor kilovagolt az iskolával. Bizonyosra vette, hogy aznap minden ló lovas nélkül vágat haza az istállóba.

Szerette, hogy bátor lovas vagyok és tehetséges lovasnak tartott. Egyszer az istállóba mentünk megnézni egy Bakony nevű lovát, melyet nem régen vett, mint jó természetű, nyugodt, okos kis lovat. «Akarsz-e velem kilovagolni a Bakonyon?» kérdezte évődve, gondolván, hogy habozni vagy félni fogok az ismeretlen lótól. «Hogyne, de vállalja-e Bakony a női nyeret?» «Hogyne vállalná» s már nyergeltetett is. Szépen, nyugodtan indult Bakony, a réten már galoppba tudtam venni. Rövid vágta után Bakony füleit hegyezte s egy perc alatt elkapott és száguldott velem, majd hirtelen megfordult és hazafelé vette az irányt. Ő nem vágatott utánam, hogy neszesebbé ne tegye a lovat, melyet elfogni úgy sem tudna, csak harsányan kiáltott: «Ne félj! . . . Fogd meg! . . . Űlj! . . . Űlj! . . .» Bakony vitt örült iramban és meg sem állt velem az istállóajtóig. Nagyobb szégyent lovas nem érhet ennél. Mire az uram utolért, én már lebontott hosszú copfjaimat igazítottam nevetve, az istálló előtt. Láttam, hogy meg van ijedve, de tréfásan kérdezte: «Nagyon megijedtél?» Közben pedig gyengéden törülgette kissé felvérzett tenyere-met. «Dehogy ijedtem meg, csak nem birtam vele, mert a nyereg félrecsúszott, én az oldalán ültem s ezt nem szerette, szokatlan volt neki. Kapaszkodtam, de vitt, a sapkám is a

tarlón maradt». Megszorította kezemet, nagyon megölelt s lassan elmúlt arcáról az ijedtség sápadtsága s elismerően annyit mondott: «Derekasán viselkedtél, de többet nem ültetek erre a bestiára».

Érdekes ellentétes vonások voltak benne, ami közvetlen és nagyon jellemző volt egyéniségére. Ő magát a világ legigénytelenebb emberének tartotta, holott nem volt az, mint ahogy nem volt szerény sem, amit visszahúzódása nyomán tartottak róla. Inkább rátartós volt, magas lovon ülő, mint azt *Inkognitóm* című versében írja: «Nem tűröm a vállveregést. A szikrát, amely bennem égi, haragos lobból érzem égni, ha egy profán kegyesen megdicsért». Igénytelen volt a Robinsonádja, ez függetlenséget jelentett, szakítást némely konvencióval. Kivonta magát a társadalmi kötelezettségek alól, melyek munkájában zavarták volna, de ha néha önként szakította meg Robison-életét: érintkezésében a legkedvesebb, a legfigyelmesebb, a legeragadóbb volt mind férfi, mind női ismerőseivel szemben.

Szobájában nem volt dísz tárgy, egyszerű könyvtára, sok értékes könyve, puhafa íróasztala, ez volt az igénytelensége, de igénye volt, hogy támlásszékei az én kézimunkáim szmirna szőnyegével legyenek behúzva s ugyanilyenek legyenek szőnyegei is, melyeket feleslegesnek tartott ugyan, de szerette, mert az én kézimunkám volt. Igénye volt, hogy az egyszerű ebéd is szépen legyen tálalva s hogy szobája télen-nyáron tele legyen virággal. Színházba ritkán s akkor is csak páholyba ment, kettesben velem. Szerette, hogy a házban mindenki ő hozzá alkalmazkodjék. Gyerekkori hajviseletemet, a koszorúba feltűzött hajfonatot életem végéig úgy viselem, mert ő így szerette, így akarta. Hangoztatta, hogy nálunk nincs köztársaság, — királyság van — s egyedül ő az úr. Örült fiai sikerének, munkájuknak, de szemükbe ritkán dicsérte őket. Sokszor szerettem volna, ha hallják őt a fiúk, mikor magunk között róluk beszélünk. Ilyenkor fukarkodott a dicsérettel, nem titkolta, hogy nagyra tartja tehetségüket. Beszélgetésünk végén halkult a hang s mindig az a sóhaj fejezte be: «Hát az a harmadik, — a mi kis romantikus hősünk, ki lelkesen adta fiatal életét a hazáért!»

Teltek a napok, én mindig kértem őt egy verses regény írására; *A délibábok hőse* óta nincs ilyen irodalmunkban. Remetén meg is kezdte a *Vezeklést*. Ezt a költői beszélyt hosszabbnak tervezte *Bacsó Pálnál*. A háború hosszú évein át nem írt, lelki feszültsége folytán félretette a *Vezeklés* megkezdett kéziratát is. Nagykőrösön voltunk, mikor rászánta magát az írásra és az írás enyhülést nyújtott a vesztett háború és bánat elviseléséhez.

Egyszer egyik fiatal tisztje mondja nekem, hogy az ezredes úr minden délben a «cifra» kertbe rendeli a cigányt, húzatja a nótáit, füttyül, danol, hogy azokat megtanulják a cigányok. Pár nap mulva jókedvűen nyit be az ebédlőbe: «Zsókom, befejeztem a *Vezeklést*! Te akartad, neked írtam, neked ajánlom, ma este megünnepeljük világrajöttét.» Az örömtől mámcrosan öleltem őt meg, ő sietett parancskiosztásra, én meg gyorsan befogattam s a réten teleszedtem a kocsit vadvirággal. Gyorsan behordtam mind a szobájába, nem volt ott egy talpalatnyi hely, melyen virág nem lett volna. Alig rendeztem el a virágokat, ő már jött vígan: «Gyere Zsókom! A te szobádban ünnepelünk, oda rendeltem a vacsorát tíz órára», s már nyitotta, kitárta szobám ajtaját... Nem szoba volt az, hanem rózsakert. Ahová néztem, rózsza, mindeütt rózsza. Az asztalomon rózsahalmazon a *Vezeklés* kézírata. Boldogan vettem kezembe a kéziratot s már-már elsírtam magam meghatott örömben, mikor ő szótlánul, érzékenységét leplezve, szemembe nézett, majd vidáman nevetni kezdett: «Zsókom, el ne sírd magad, mert nem olvasok» — szólt és a tárt ablakhoz vezetett. A júniusi éjszaka illata lengett be a ligetből, a hold sugárözönt szórt ránk és kezdődött a felolvasás.

Hányszor próbáltam én elképzelni a *Vezeklés* befejezését! Lapos volt minden elképzelésem. Ő olvasott, varázslatos hangja keresetlenül símult a történethez. A költői befejezéstől mámorosan, szólni sem tudtam, mikor a bokorban halkán megcsendült egy dal és felszárnyalt nekilendülve az én nótám: «Elárasztanálak orgonavirággal». Majd az ő nótáját húzta a cigány: «Kertem alatt faragnak az ácsok...» Egy zavaró hang sem szólt bele a nyári éjszakába, csak a hold

világa lett mind fényesebb s nagy tányérja lebámult ránk, a csillagok felé szárnyalókra.

Így ünnepeltük mi a *Vezeklés* világrajöttét!

Tíz óra volt. Ferenc inasunk már hozta a virágos asztalt a vacsorával és összeütve bokáját, alázatosan megkérdezte, milyen nemzeti ünnep van ma, mert ő is felvirágozta a leányok szobáját, meg a konyhát, jószagú bodzafa-virággal. Nevetünk Ferenc buzgalmán s egy pohár bort adtunk neki «a nemzeti ünnep»-hez. A cigány húzta s mi vidáman, boldogan vacsoráztunk muzsikaszó mellett, a holdvilágos nyári éjszakán. Vacsora után még sokáig néztük a csillagos eget, hallgattuk nótáinkat, melyek régmúlt idők emlékét keltették fel... Aztán elkísértem őt szobájába. Nagyon megörült a virágözönnök és kettőnk egy gondolatának. «Zsókom, mikor taroltad le a rétet? S hol szedted ezt a rengeteg kakukfüvet, melynek illata elárasztja most az egész kaszárnyát?» Aztán nevetve tette hozzá: «Ne haragudjál, Zsókom, de itt nem lehet aludni... megbolondulok... megöl az illat...»

Fülembé cseng most is a szava, hangja, megbűvölő kedvessége elérzékenyít... Egy letűnt élet szépsége, bája leng körül, mert vele foglalkoztam s ez enyhülést adott.

A bánat, a vágy utána lélekemelő szenvedéssé nemesült, melyet megadással, Isten akaratában való megnyugvással viselek.

Végigjártam most a boldogság útját... vissza.... messze... kedves emlékek nyomán...

ÖZV. LEVELDI KOZMA FERENCNÉ.

KÖLTEMÉNYEK.

Bárd Miklós költői hagyatékából.

Mindenki tudja, hogy Bárd Miklós írói név ; aki viselte, leveldi Kozma Ferenc tábornok.

Irodalmunk történetében Balassi Bálint, Zrínyi óta Bessenyein, a két Kisfaludyn át Petőfiig s azóta is sok példa van rá, hogy ugyanaz a kéz forgat tollat és kardot. Mint falusi szobákban a kedves arc képek mellé odatűznek egy-egy szentelt barka-ágot, a magyar költészet Múzsája Bárd Miklós katonás képe mellé is odatette a maga babérágát.

Az itt következő költemények életének különböző korszakaiból valók. Az első fiatalkori, mikor a későbbi tábornok a káplárcsillagot varrta fel gallérjára. Szeme akkor is egy más csillagra nézett, a költészetre.

Csillaghullás.

Csillaghullás volt, sűrű csillaghullás,
Bár földi nagyság egy se halt bele,
De úgy fordult, hogy két kis cérna csillag
Kék atillámra fölbiggyeszkede.
Hullott aznap a csillag özönével,
Hozta a rangot, méltóságokat,
«Magas nap» volt, és — nékem is meghozta
Rég kiérdemelt káplárságomat.

Királyi névnap, — az ágyuk dörögnek,
Az ezred mind egy gombig plén-parád,
Kis biztatás és elhiszem, hogy nékem
Rendezték e nagy ceremóniát.
Nekem harsognak diadalt a kürtök,
Engem köszönt az ágyudörrenés.
Víg dáridóval szállt alá az este,
Nagy ünnep volt, — csillagkeresztelés.

S hogy vége volt a víg keresztelőnek,
 Csillagos éjjel ballagék haza.
 Feledve mindent, elbűvölt, mint régen,
 A tiszta fényes nyári éjszaka.
 És lelkem újra szárnyat bontva szállna
 A magasba, de törve hulla le,
 Ne is tekints rám égnek tiszta lánya,
 Leszálltam én a föld porába, — le.

Az égnek legszebb csillagát szerettem,
 Tekintetem most fel hozzá ragad :
 Te égi láng, óh rejtse el én előttem
 Tündöklő fényes tiszta arcodat.
 Félek, a lelkem újra elbűvölnéd,
 S én hadd feledjek, — sorsom mást hozott,
 Ne lássalak, hogy ragyogónak lássam
 A fényeskedő cérna csillagot.

(Hajduböszörmény, 1879.)

A második vers másik eszményét, a szerelmet magasztalja.

Bár fényes álmom...

Bár fényes álmom végképp semmivé lett,
 Kicsinyes sors! már megbékülve véled
 Tekintek én az égre.
 Érzem, szívemnek nem lehet panasza,
 Volt dús nyara, volt virágos tavasza
 S egy nagy gyönyörűsége.

Ó, szerelem, te én gyönyörűségem,
 Te diadalmas annyi szenvedésen,
 Te egy igaz valóság!
 Fogyó időm borútlan, tiszta napja,
 Ó, maradj még fenn, ne siess nyugatra,
 Itt nyílnak még a rózsák.

Ragyogj alá ez őszülő világra!
 Hol a dicsőség, mely pazar sugárral

Ily gyönyörűn befesse
 Bíborral hajnalát, fényözönnel napját
 S majd rózsaszínre csendes alkonyatját,
 Mielőtt jó az este?

(Turjaremete, 1897.)

A világháború után nyugdíjba lépett. E gondterhes időkben egy verset ad karácsonyi ajándékuul feleségének. A vers így hangzik :

Mi ketten.

Én Uram Jézus, áldd meg ezt a fát,
 A szegényemberek karácsonyát.
 Mi hűk s szerények vagyunk, szeretetben :
 Zsókom, mi ketten.

Egy gally, mi zöld, egy gyertyaszál, mi lángol,
 Mi felismerünk benne, égi vándor.
 Mi Emausból jöttünk mind a ketten
 Ez ünnepesten.

(Budapest, 1921.)

Ezekből a nehéz időkből való a következő költemény is.

.. :

A mély útban.

Jaj, becsülettel kiszolgáltam,
 Jaj, negyven évig lovon jártam,
 Érdemrend díszíté kabátom
 És magosan hordtam fejem :
 Most elvénülve, elszanálva
 A mély úton a proletárba
 Nagy sereg vén ballag velem.

Jaj, keserves az út odáig,
 Jaj, eljutottunk a határig,
 S ha odaértünk, majd elválnak,
 Hogy nem fogadnak szívesen.
 Nincs bennünk proletári kellék,

Mert aki vén, nem váltja lelkét,
Hát nem leszünk se kinn, se benn.

De jaj, nem így a fiatalja!
Ez könnyen vált, ha kedve tartja,
A proletárkas befogadja,
Ha tavaszban kirajzanék.
Én nemzetem, ezt védve védjed,
Mert jaj, ha a mély útba téved,
Ezt elnyeli a szakadék.

(Budapest, 1932.)

Csendesen szemlélődve nézte a világot, de mélyre látott. A kor nagy problémáját veszi számba a

Tempó.

Ha önmagaddal még oly nagyra volnál,
Ész, emberelme, ugyan megbotoltál,
S ha belesántulsz, az is a tiéd.
Így jár az, aki a tempóba vét.

A kéz munkája lassu volt tenéked,
Vagyont növelni eszeltél ki gépet,
S most itt a baj: nagy étü lett a gép,
És fölfalja a munkás kenyerét.

(Budapest, 1931.)

A boldog családi élet költője utolsó könyvét ezzel adta át a leségének :

Zsóknak, utolsó könyvembe.

Én édes Zsókom, vedd e kötetet,
Ez utolsót így ajánlom neked :
Az Úr kegyelme nem vette rovásra
Botlásaim e földi vándorlásba ;
A sors kegyéhez sose volt közöm,
Az élet javát Néked köszönöm :
Derűjét, fényét, négy szép fiamat
S a jó Istennek Téged magadat.

(Budapest, 1935.)

SZEMLE.

Belföldi és külföldi magyarság.¹

I.

A magyarok II. világháborújának, amelyre a földteke minden tájáról testvéri szeretettel idesereglettetek, a legnagyobb eredménye a *Magyarok Világszövetségének* imént végbement megalakulása. Alapszabályai szerint legfőbb feladata minden olyan munka támogatása, amely arra irányul, hogy a külföldön élő magyarok között a magyar nyelvet és kultúrát megőrizze és fejlessze, a külföldi magyar szervezeteket és intézményeket egymással s az anyaországgal memél szorosabban és hatékonyabban egybekapcsolja.

Eznek a szövetségnek célja a világ valamennyi magyarjának nagyszerű összefogása. A nemzet minden fia beletartozik ebbe a lelki közösségbe akár a Duna vagy a Tisza partján, a Dunántúl dombos lankáin, az Alföld rónáin él, akár a newyorki, chicagói vagy losangelesi avenue-k vagy munkaházak lakója, akár a brazíliai földek művelője, akár a brüsszeli vagy párizsi gyárak munkása, akár Isztambulban vagy Kairóban keresi kenyerét. A világ bármely táján túrja a földet, ereszkedik le a bányába, veri a kalapácsot a gyárban, fest vagy szobrot alkot műtermében, hidat vagy vasutat épít, hegedül vagy énekel a koncertteremben, dolgozik a laboratóriumban, kereskedik vagy ipart űz, vagy újságot ír: mind a magyar nemzet fia, ha annak érzi magát. A nemzetnek sok bagoly-komoly tudós fogalmi meghatározása van. Ezekre nekünk nincs szükségünk; mi magyarok most, amikor a világ minden égtájáról itt együtt vagyunk, a maga életteljességében élményszerűen érezzük, mi a nemzet. Mi mélyen és forrón érezzük, hogy bennünket szétszórtságunkban is eltéphetlenül egybekapcsol az őseinkre való közös emlékezés, akik itt éltek, küzdöttek és szenvedtek évszázadokon át, akiknek sorához a közös származásnak és a multnak tudata, mint láncszemeket fűz. Az egyik

¹ A *Magyarok Világháborújának* 1938. augusztus 19-iki ülésén elmondott beszéd.

nemzetet a másiktól ez a sajátyszerű történeti tudat és értékelés, amely a nyelvben, a szokásokban, az erkölcsben és szellemben, egyszóval a nemzeti kultúrában annyi évszázadon keresztül kristályosodott ki, különbözteti meg s avatja külön nemzetté. Az a nemzet fia, aki magát ebbe a szellemi-történeti közösségbe beletartozónak érzi, akinek a nemzet fájdalma önkénytelenül egyéni fájdalom s a nemzet öröme személyes öröme; aki ha a nemzetet balsors tépi, együtt sír vele, s ha a történet hulláma fölemeli, együtt örvendez vele. Ti, a nagy világba szétszórt magyarok, itt vagytok, a nemzet fiainak érzitek magatokat, estetek legyen a Grönland örökös havára vagy a forró szerezsen homokra. Ti az óhaza iránt hűséget éreztek, mert igaz magyarok vagytok. Valamikor úgy vettétek kezetekbe a vándorbotot, hogy egy évtizedes megfeszített munkával annyit kerestek, amiből itthon földet vásárolhattok vagy önálló ipari műhelyt állíthattok föl, vagy üzletet indíthattok meg. Soknak közületek ez nem sikerült: ott volt kénytelen maradni. Soknak reményen fölül sikerült: nem hagyhatta ott virágzó alkotását. S most vissza-visszajöttök ide, ahol apáitok haló pora pihen, vissza-visszajöttök szeretettel az óhazába, édesanyátokhoz, akit közben a világtörténet egyik legnagyobb igazságtalan erőszaka szétmargangolt, gyernekeit testéről napkeletnek-napnyugatnak letépték s «úgy maradt, mint a szedett fa». S Ti itt-létetekkel s folytonos fiúi érdeklődésekkel megmutatjátok, hogy az édesanyát még jobban szeretitek most, amikor kifosztották és elszegényítették. A honvágy szerető sóhaja és könnye a messzevilágból idehajtott Titeket, mert él Bennetek a nemzet legelemibb életösztone: a nemzeti önfenntartás és önkifejtés vágya, amelyet a közös történeti sors tudata serkent.

Kétségekívül bűn terheli azt a magyar félszázadot, amely könnyelműen megengedte, hogy határainkon bőven ömöljön kifelé a magyar vér akkor, amikor itt a betelepített idegenek esze az elszakadáson s a fajtestvéreikkel való egyesülésen járt, s amikor Keletről a jöttmentek újabb rajai ellenállás nélkül szállhatták meg az országot s nyomulhattak a kivándorolt magyarság helyére. Nem útlevelet, hanem földet, munkát, kenyeret kellett volna adni véreinknek s ökölrel rásujtani a kivándorlásra csábítókra. S kik vándorolnak ki rendszerint a történet tanúsága szerint? Az erősek, a bátrak, az idegentől vissza nem rettenők, a kezdeményező erővel bírók, akikben a tehetség feszül, de a sors nem engedi otthon kifejtteni erejüket; azok, akik másutt is mernek próbálkozni. A sors mostohasága, a benneteket belülről feszítő energia, a jobb kenyér után való vágy kifelé vonzott Titeket, de a fajunkhoz való ragaszkodás, az

egyéni-családi és kollektív nemzeti-történeti emlékezet vissza-visszasugall ide Benneteket.

Fájdalom, nincsenek itt azok a most «külföldi» magyarok, akik három és félmilliónyian nem messzeföldön, idegen földrészeken, hanem itt a szomszédban, a legközelebb, élnek : akik nem önkényt vándoroltak ki, hanem akiket a tragikus sors ősi, ezeréve lakott földükkel együtt erőszakkal elszakított. Velük és Veletek együtt több, mint 12 millió ember vallja magát magyarnak a világon. A magyar tehát már számszerint sem «kicsiny nemzet», ha összeomlásunk óta gyakran annak mondjuk is magunkat. Nem kicsiny nemzet az, amely Európának ebben a népvándorlások kora óta mindig veszedelmes viharsarkában, a népek ütköző pontján, erős nemzeti államot tudott alapítani s több mint ezer esztendeje fenntartani. Nem kicsiny nemzet az, amely a történetnek annyi sötét fergetegét átélte, amely zászlóját gyakran pántálta vad török sáncára s amelynek hadát Bécs büszke vára nyögte. Nem kis nemzet az, amely fölött a rabló mongol nyíla zúgott s amelynek vallát három századon át a török rabigája nyomta s mindezt testileg-lelkileg kibírta, szabadságát Nyugattal szemben is szívósan megvédte, országát helyreállította s benne virágzó kultúrát teremtett. Ha Trianonban a balsors újra szörnyen megtépte is, hittel kell hinnünk abban Kőlcseyvel, hogy az Úr hoz még rá víg esztendőt, hisz megbűnhődte már e nép a multat s jövőndőt!

De hogy a jobb jövőndő, a régi fényben való feltámadás bekövetkezhessek, ahhoz minden magyar megfeszített munkája és szoros összefogása szükséges. Ezért kérdem : mik a belföldi s mik a külföldi magyarságnak ebben az új országépítő munkában a saját-szerű feladatai?

II.

Nekünk, az óhaza fiainak, első kötelességünk külföldön élő testvéreinket, viszonyaikat, lelki szükségleteiket megismerni, hogy szorosabb kapcsolatba, szellemi közösségbe juthassunk velük. Be kell vallanunk, hogy idehaza igen sokan vannak, akik egyáltalán nincsenek tájékozva a külföldi magyarság számáról, lakóhelyéről, körülményeiről, művelődési és gazdasági igényeiről s akikben így föl sem támad az irántuk való kötelesség tudata. Újabban sok felvilágosító és szervező munka folyt e téren. A Magyarok Világszövetsége különösen alkalmas szerve lesz a felvilágosító és lelkiismeret-ébresztő munkának a magyar társadalomban. Ennek a munkának már iskoláinkban kell megindulnia. Iskoláink tankönyveiben, főkép az olvasókönyvekben olyan olvasmányoknak is helyet kell foglalniok,

amelyek a felnövekvő magyar nemzedékkel megismertetik a külföldön élő magyarság társadalmi, művelődési és gazdasági helyzetét. Földrajzi oktatásunknak különös feladata legyen, hogy olyan államok ismertetésebe, amelyekben magyarok tömegesen élnek, kapcsolja be ezek életviszonyainak s a nemzet egyetemenre vonatkozó jelentőségének ismertetését. Így már a zsenge, a nemzeti érzés romantikájától duzzadó kis lelkekbe is belecsepegtethetjük elszakadt véreink irányában az élénk érdeklődést és hatékony kötelességtudatot. Gondoskodnunk kell arról is, hogy hirlapjaink az eddigénél is nagyobb gonddal figyeljék távoli véreink sorsát és munkáját s így ráébredjék az itteni magyar társadalmat a köteles érdeklődésre. Ne fukarkodjunk a komoly elismerő szóval sem annak a nagy, a nemzet életében éppen nem jelentéktelen munkának láttára, amelyet a külföldi magyarság kifejt. Elszakadt véreink érezzék, hogy nem hiába dolgoznak, rajtuk függ az óhaza szeretettel simogató szeme. Szervezzük meg a magyar társadalmat, hogy könyvjutalmakat küldjön a külföldi magyar iskolák vagy tanfolyamok tanulóinak, akik a legnagyobb buzgóságot és sikert mutatják fel a magyar nyelv tanulásában. Hasonlóképp gondoskodjunk a kiváló magyar tanítók elismeréséről és jutalmazásáról. Kötelességünknek érezzük a külföldi magyar könyvtáraknak könyvadományokkal való kiegészítését és támogatását is, ami egyébként a kongresszusi iroda munkája nyomán állandóan folyamatban van.

Kötelességének tartja a külföldi magyarság szellemi támogatása és gondozása szempontjából a Magyar Távirati Iroda, hogy az amerikai magyarság sajtóját az itteni társadalmi, politikai és gazdasági viszonyokról megbízható híryaneggal lássa el. Nagyjelentőségű az óhaza és a külföldi magyarság lelki egybekapcsolásának munkájában, hogy a magyar rádió bevezette a tengerentúli rövidhullámú műsor szolgáltatását. Micsoda öröm tör ki a messze távolban véreink lelkéből, amikor hetenkint háromszor Amerika felé, hetenkint egyszer pedig a távol Kelet felé elindulnak a magyar műsort közvetítő hullámok! Mennyi rokonszenvet és érdeklődést keltenek ezek az ott lakó más nemzetek lelkében is a magyarság kultúrája iránt! A rádió, az emberi szellem e csodás diadala áttöri a nemzeti korlátokat. Ahol pedig szétszórva, meg nem szervezve él a magyarság, a rádióknak még nagyobb a jelentősége, mert úgyszólván egyedül ad alkalmat az elszigetelten élő magyaroknak az óhazával lélekben együtt lenni és egyesülni.

Külföldön élő testvéreink magyar önérzetét különösen fokozzák az óhazától külföldön rendezett képzőművészeti és iparművészeti kiállítások, mint a magyar szellemi erő és kultúra reprezentatív

tanúságai. Ugyanezt a célt is szolgálják kiváló zene- és énekművészeink külföldi előadásai. A művészet egyetemes emberi nyelven szól: minden nemzet fia érti. Ezért különösen alkalmas a magyar műveltség és alkotóerő színvonalának igazolására. A nemzetközi sportversenyeken való győzelmes részvételünk különösen megdobogtatja idegenbe szakadt véreink szívét s nagyban fokozza magyar voltukra való büszkeségüket. Fiatalságunknak a külföldi egyetemekre ösztöndíjjal való kiküldése nemcsak azért jelentős, mert bekapcsolódnak a nemzetközi tudományosságba, hanem azért is, mert alkalmuk van megismerkedni a külföldön élő magyarság helyzetével és életkérdéseivel is. Ezek az ifjak később apostolaivá válhatnak annak a munkának, amely a bel- és külföldi magyarság lelki kapcsolatainak elmélyítését szolgálja. A szépen megindult diákcsera intézményét is tovább kell fejlesztenünk: a külföldi magyar diák alaposan megismeri az óhazát, ennek fia pedig a külföldi magyar életét és irányunkban táplált igényeit. Termékeny gondolat a diáklevelezés felkarolása; szokásba jött, hogy középiskolai tanulónk a külföld tanulóival leveleznek: ezt a levelezést első sorban a külföldön élő magyarok fiaival kellene megindítani.

A németek és olaszok, ezek a nagy nemzetek, számon tartanak kartotékszerűen minden, a világ bármely tájára szakadt németet, illetőleg olaszt s örködnék ezeknek nemzeti érzése, a fajhoz tartozásának tudata fölött. Mussolini már júniusban a földteke minden tájáról szállíttatja Itália tengerpartjaira a külföldi olaszok gyermekeit, hogy itt nyaraltassa őket. Jómagam az idén az Adriai-tengernek egyik fürdőhelyén kétezeröttszáz ilyen olasz gyermeket találtam, akik újonnan épült óriási remek hálótermekben vannak elhelyezve: nappal fürödnek, sportolnak, kirándulnak, katonás fegyvelemhez szoknak, előadások útján pedig az új olasz nemzeti gondolat- és érzésvilágba, a faszizmus eszményeinek szolgálatába belenevelkednek. A mi szegénységünk alig engedi meg a *Fasci all' Estero* nyaraltatási akciójának bevezetését. De kis méretben megindíthatnánk hasonló kezdeményezést.

Világkongresszusunk alkalmából kiállítást gyűjtöttünk össze a külföldi magyarok életéről. Igen kívánatos lenne, ha ez a kiállítás kis múzeumná állandósulna, amely képekben és tárgyakban szemléltetné a külföldön élő magyarság életét, munkáját, az óhazához való ragaszkodását. Ez a múzeum nemcsak ismertető, hanem állandó érdekébresztő és lelkiismeretrázó eszköz lehetne arra, hogy a magyar társadalom a külföldi magyarság ügyeivel éberebben és hatékonyabban foglalkozzék.

III.

Mik már most, idegenbe szakadt Véreim, a Ti kötelességeitek nemzetetek, régi hazátok, fajotok iránt?

A nélkül, hogy megtagadnátok új kenyéradó hazátokat, amely megélhetést és polgári jogokat biztosít számotokra, szeressétek és lelketekben ébren ápoljátok az óhaza képét, dolgozzatok és áldoztatok érte, munkáljátok ki a világ egész magyarságának lelki egységét és öntudatát! Legyetek hű őrállói a magyarságnak a nagyvilágban; világossítsátok fel kellő tapintattal, de köteles önérzettel azokat, akik között éltek, nemzetetek multjáról s jelen tragikus helyzetéről, verjétek vissza ellenfeleink tervszerűen világgá szórt rágalmait, cáfoljátok meg Ti, akik az ország helyzetét most szentől-szembe látjátok, a rólunk tudatosan terjesztett helytelen híreket!

Mi tartotta Benneteket, a nemzet szerteszórt fiaiban, mindezidáig a magyar lelket? A természetes, eredeti magyar érzés, a velünk való vérségi és művelődésbeli közösség ösztöne. Ezt ápolta-szította a vallásos érzés is; szervezeten és intézményszerűen az egyházak voltak azok a nagy lélekformáló erők, amelyek sok küzdelemmel és fáradtsággal egybegyűjtötték a szétszórt nyáját szerte a világon. Papjaitok nemcsak lelkipásztoraitok, hanem ugyanakkor tanítóitok, munkaközvetítőitok, anyagi dolgokban is tanácsadóitok, ujságíróitok, szellemi mindeneseitek. Az egyházi szervezetek magyar nemzeti öntudatotok fennmaradásának és az új nemzedékekre való átszarmaztatásának legfőbb tényezői.

S milyen eszközök útján? A magyar *nyelv* ápolása és magyar *iskolák* felállítása által. Nemzeti nyelvünk a világgá szórt magyarságnak legbensőbb összekötő kapcsa. Ha elvész a nyelv, elvész a magyar lélek is. A külföldre szakadt magyarság első és legfőbb kötelessége, hogy a nemzeti nyelvet el ne hanyagolja, el ne felejtse, gyermekeit, unokáit erre a nyelvre tanítsa s mint szentséges örökséget rájuk átszarmaztassa. A nyelvben dobog a nemzet szíve, a nyelvben fejezi ki magát sajátos sziparű szelleme. Ebben van lerakva irodalma: a nemzet sokszázados gondolkodásának és érzésének tükre. A nyelv köti össze az irodalmon keresztül az ősoket a mostan és ezután élő nemzedékekkel. A magyar nyelven-irodalmon kívül gondosan ápoljátok a sajátos magyar szokásokat, művészetet, erkölcsi felfogást, egy szóba sűrítve: a magyar kultúrát, mint történetileg kikristályosodott nemzeti értérendszeret. Ennek szellemi közösségébe kell belenevelni a külföldön élő új magyar sarjadékot. Az új nemzedék, amelyet állandóan idegen társadalmi környezet és kultúra vesz körül, természet-

szerűen gondolkodhatik tőlünk idegen formákban, új hazájának kategóriáiban, de a mellett érezzen magyarul is ; ne szégyelje, hogy magyar : éljen lelkében az óhaza, nem mint valami elsúlyyedt Atlantis halvány képzeleti képe, hanem mint élő és cselekvésre sugalló vérközösség valósága. Az új magyar sarjadéknak ebben a nemzeti szellemen való nevelése első sorban a *családon* és az *iskolán* fordul meg. Ha odahaza lehetőleg mindig magyarul beszéltek, ha a fiatalság lelkébe csecsemőkorától kezdve a régi haza hagyománytökéjét belepántáljátok, akkor a magyar lelki közösség történeti vonalát innen a Duna-Tisza tájáról a földtekén keresztül mindenfelé a messze jövőbe kihúzzátok. A családban alakul ki csecsemőkortól kezdve az egész életre kiható legszilárdabb társadalmi és nemzeti értékfelfogás. A másik tényező ennek kifermálásában az iskola. Hogy a külföldre szakadt magyarságnak második és harmadik neuzedéke még magyar nyelvét és kultúráját részben megtartotta, azt a család mellett a magyar iskolának köszönhetjük. Tudjuk, hogy nagy áldozatokkal tartjátok fenn külön iskoláitokat. De ragaszkodjatok hozzájuk továbbra is törhetetlenül, ha meg akarjátok őrizni fiaitok magyar mivoltát.

A magyar gondolatvilágba való bevezetés egyik főszköze a *könyv*. Magyar könyvtárakat eddig is szép számmal állítottatok fel ; ezek további szaporítása és fejlesztése fontos feladat. A fiatalság lelkét különösen magyar történeti irodalommal kell táplálni, mert a történeti ismeret adja meg a nemzet önazonosságának tudatát. Egyéni én-ünk is, ha nem emlékeznek arra, ki volt tegnap, nem tudhatná, micsoda ma. A nemzet is így van : fiai a nemzet multjából tudhatják meg, mi is voltakép az a nemzet, amelyhez a vér és szellem hozzákapcsolja. Olyan könyvekre van szüksége, amelyek föltárják előtte a magyarságnak az emberi kultúrában játszott érdemes szerepét : mit adott a magyar géniusz az emberiségnek a szépirodalomban, tudományban, művészetben, politikában és technikában? Az emberi kultúra nagy magyar rétegforgatóinak s alkotásaiknak megismerése nemzeti önérzetre sugallja és neveli az idegenek óceánjában élő fiatal magyar lelket : érdemes magyarnak maradni! De ugyanekkor égő vágy is támad benne, hogy a magyarság érdekeit a nagy világban kellő felkészültséggel megvédelmezze. Nemzetünket azért sujthatta részben a szörnyű trianoni katasztrófa, mert a külföld nem ismert bennünket, sejtelve sem volt a magyarságnak eddigi történeti sorsáról és hivatásáról. Hogy milyen történetformáló szerepe lehet egy nemzet külföldön élő fiainak és ezek szervezett agitációjának, azt legjobban az amerikai írek és csehek példája mutatja.

A mai ír szabadállam és a mai Csehszlovákia nem szerepelne Európa térképén az Amerikában élő írek, illetőleg csehek buzgó támogatása nélkül. Ilyen szerepet kell játszania az idegenbe szakadt magyarságnak is. Nektek kell első sorban új hazátok fiait arra sugalmazni, hogy a magyar ügy iránt érdeklődjenek s a rávonatkozó könyveket olvassák. Ti ismeritek legjobban annak a nemzetnek gondolat- és érzelmvilágát, tipikus értékfelfogását és világnézetét, amelynek körében éltek. Ti tudjátok legalaposabban azokat a lelki eszközöket, amelyekkel legjobban lehet rájuk hatni, hogy a magyar igazságot belássák, lelkiismeretük felháborodjék s hatékony cselekvésre serkenjen. Mert nem a tények, hanem ezek különböző felfogása mozgatja az embereket. Ugyanazok a tények különböző nyelven beszélnek, a szerint, hogy milyen nyelven szólítják meg őket.

Még egyre kérlek Benneteket: sokszor az óhazáról olyan híreket hallotok, amelyekből az itteni magyar társadalom belső viszáljai és világnézeti küzdelmei, kicsinyes intrikái és politikai személyeskedései tárulnak elétek, ami a világháborút követő szörnyű társadalmi földrengés közepett természetes és óhatatlan. Ilyenkor se ütdöjtek meg és gáncoskodjatok; nem szabad csak a bajt és hibát keresnünk, hanem azt is kell néznünk, ami jó. Amaz a lélekölő pesszimizmusnak sötétlátása lenne: Milton Pandaemcionjában az ördögök számára csak a sötétség az, ami látható. Nem vagyunk bárányfelhős, álmodozó, hanem reális érzékű lelkek, akik tisztában vagyunk a magyarság súlyos történeti hivatásával és veszedelmekkel teli helyzetével.

Azonban törhetetlen optimizmussal hiszünk nemzetünk jövőjében, mert a magyar faj még erős, egészséges, munkabíró és hűséges. Jövendő nagy hivatását a bel- és külföldi magyarság úgy szolgálja, ha a most föltárt programnak nem a szépen hangzó retorikájára, hanem a cselekvés dinamikájára veti a súlyt: hogyan ültethetjük minél hatékonyabban és gyorsabban az elhangzott tervet a valóságba? Ebben versenyezzen az egységes és halhatatlan magyar nemzetnek itthon és külföldön élő minden fia!

Kornis Gyula.

Az egyetemi tanszékek segédszemélyzetéről.

Azok, akik a felső oktatásügyi kongresszuson meghallgatták Szent-Györgyi Albert referátumát, — sajnos, nem voltak elegenden — igazat adnak nekem, ha rövid fejtegetésem tárgyául a tanszéki segédszemélyzet kérdését választom. Nem szükség bővebben indokolni,

hogy a tanszéki segédszemélyzetnek az oktatásban, a tudományos búvárkodásban s a tanszék gyakorlati feladatai megoldásában fontos szerepe van. E feladatot elégtelen számú s elégtelenül fizetett személyzet teljesíti. Ennek következményei súlyosak s a közeljövőben vegzetessé válhatnak.

Balogh Ernő a Felsőoktatásügyi Egyesület 1936. október 12-én tartott igazgató tanácsának ülésén az orvosi segédtanerők helyzetéről igen érdekes referátumot terjesztett elő, melynek lényegét az *Egyetemi Élet* folyóirat 1—2. száma közli. Ebben igen tanulságos adatokat közöl, hogy külföldön a tanszéki személyzetnek mennyivel magasabb a fizetése, s mennyivel több a fizetéses állás, mint nálunk. Azt is tudjuk, hogy a tanszéki személyzet egy része mellékfoglalkozásból él. E helyzetet főnöküknek jobb meggyőződésük ellenére túrniök kell. Azt is tudjuk, hogy egyes tanszékek mellett egyetemi hallgatók tanársegédi megbizatást kapnak, másutt pedig megöszült, megöregedett emberek töltik be az állást: van olyan tanszék, melynek négy fizetéses, 18 fizetéstelen tanársegédje van, sőt most már díjtalan adjunktusok egész scra van, holott az adjunktúra a succrescencia biztosítására szolgáló magasabb fizetésű állásoknak volt tervezve. A díjtalan gyakornokok száma pedig az egyetemeken sok százra megy. Magán a budapesti egyetem orvosi karán 122 fizetéses állás mellett 420. Van olyan tanszék, melyen négy díjas állás mellett 36 díjtalan, 6 díjazott mellett 35 díjazatlan, másutt 6 díjazott mellett 32 díjtalan van. Mindez eléggé igazolja, hogy a helyzet a legnagyobb mértékben sajnálatos és orvoslása nem halogatható. Szent-Györgyi helyesen mondta, hogy «minden magasabb közoktatásügyre irányuló intézkedés első lépése a tanszéki segédszemélyzet helyzetének megjavítása».

Sőt azt is meg kell mondanunk, hogy nem elég a meglévő személyzet helyzetének javítása s számának növelése az orvosi és természettudományi tanszékek mellett, hanem, amint Domanovszky helyesen kifejtette, a szellemi tudományok tanszékei, a semináriumi oktatás eredményessége érdekében, egytől-egyig igényt tartanak tanszéki segédszemélyzetre. Az orvoslás szükségessége minden kultúrpolitikus előtt világos, módja tekintetében azonban eltérök a nezetek. Erre igen érdekes és tanulságos bizonyítékot adott a külföldi kollégiumok tagjainak enquete-je, melyen vitéz Vér Tibor referatuma alapján élénk eszmecsere folyt le. Ez alkalommal Doby Géza egyetemi tanár is felszólalt, ki tudvalevően részletes memorandumot dolgozott ki ez ügyben. — Nemsokára a Felsőoktatásügyi Tanács is foglalkozni fog e kérdéssel. Ez legkevesbbé sem feszélyezheti a Felsőoktatásügyi

Egyesületet abban, hogy a kérdéssel szintén foglalkozzék. Alapszabályaink 2. §-a egyenesen abban jelöli meg feladatunkat, hogy a felsőoktatás ügyének körébe vágó kérdéseket tanulmányozzuk, beható eszmecsere útján tisztázzuk, s a felsőoktatás ügyeinek intézésére értékesíthető anyagot szolgáltatassunk. Medveczky Frigyes annak idején ismételve hangoztatta, hogy mi «debating society» vagyunk s a felsőoktatásügyi tanácsnak, a kormánynak s a közoktatásügynek nagy szolgálatot tehetünk, ha a libertas philosophandi alapján megmondjuk véleményünket.

Amit a következőkben mondani fogok, az személyes tapasztalásból kialakult véleményem. Az egyetemi hierarchia minden fokozatát, a rektorságot kivéve, végigszolgáltam. Díjtalan gyakornok, tanársegéd, adjunktus, magántanár, rendkívüli tanár, harminckét évig ordinárius voltam, s a tanszéki segédszeméllyzettel a szó szoros értelmében együtt dolgoztam. Véleményem a következő:

1. A tanszéki segédszemélyzet kiválasztása kizárólagosan a tanár joga és kötelessége. Lehet, hogy rosszul választ, de ennek az is lehet az oka, hogy a tanárt rosszul választották meg.

2. A gyakornoki és tanársegédi állások ideiglenes jellege fenntartandó, még pedig a gyakornoké egyévi szolgálat után kétszer egy évre hosszabbítható meg, tehát összesen három évre, a tanársegédi állás legfeljebb két fokozatban, legfeljebb kétszer két évre, tehát összesen nyolc évre. Az adjunktúra két fokozatban három-három évre szól. A második fokozat leteltével, ha nem kap tanszéket, vagy a VI. fizetési fokozatban véglegesíteni kell, vagy más közszolgálatban nyerjen hasonló fokozatban elhelyezést. Ezt kormányintézkedéssel biztosítani kell. A minősítési törvény ezirányú intézkedése a gyakorlatban nem bizonyult eredményesnek.

3. Az egyetemi gyakornoki, tanársegédi, adjunktusi szolgálat nyugdíj tekintetében most is beszámítást nyer, ha az illető közvetlenül végleges állásba kerül. De ez nem elég, hanem az is szükséges, hogy fizetési fokozat szempontjából is bizonyos kules szerint beszámítást nyerjen.

4. A tanszéki segédszemélyzet fizetéses állásainak szaporítása okvetlenül szükséges. Az 1938/39. költségvetési évre 92 adjunktus, 276 tanársegéd s 168 gyakornoki állás van előirányozva. Némileg ide tartozik a 25 véglegesített állás (intézeti tanárok, vezetők, főorvosok, stb.). A budapesti tudományegyetemen 162 segédszemélyzeti állás esik 4564 hallgatóra, Szegeden 92 segédszemélyzeti állás 1734 hallgatóra, a Műegyetemen 536 segédszemélyzeti állás 2637 hallgatóra. Buda-

pesten 100 hallgatóra három segédtanerő esik, Szegeden 100-ra öt, a Műegyetemen 100-ra 20.

Sajnos, az 1931-i válság óta a létszámot csökkentették, holott annak emelése lett volna már akkor szükséges. Az állástalan diplomások havi 80 pengős akciója nem elegendő. Nemcsak azért, mert például az orvosi kar 420 díjtalan állásával szemben három ilye állás nem segít, hanem különben is elsősorban a meglévő díjtalan személyzet díjazásáról kell gondoskodni s nem charitatív segítséget nyújtani.

5. Az asszisztensek díjazásának emelése is szükséges volna, de ismelve ennek óriás nehézségeit, amennyiben a fizetési fokozatok megbontásától idegenkednek, a full time asszisztenseknek, akiknek semmi más jövedelmük nincs, pótlékot kell biztosítani. Ez annyit jelent, hogy az asszisztens, aki egész napját hivatásának szenteli, akinek nincs kurzus vagy gyakorlatból származó jövedelme, személyi pótlékot kapjon.

6. Rokkantság esetére biztosítás 10 évi szolgálat után, baleset esetére pedig szolgálata kezdetétől.

Mindezen intézkedések természetesen csak azon esetben válhatnak be, ha minden fórum szigorúan végrehajtja. A szolgálatban visszatartás charitatív alapon nem történhetik. Szigorú, igazságos válogatás az előfeltétel. Az alkalmatlan tehetségteleneknek idejekorán való elbocsátása közérdek. Éppen a helyes kiválogatás biztosítására a középső fokozatban egy ízben a francia concours-rendszerrel is kísérletet lehet tenni. Nem minden karon egyenlők a viszonyok és e különbséget az alapelvek fenntartásával figyelembe lehet venni. Balogh Ernő javaslatai első sorban az orvosi karra vonatkoznak, én igyekeztem általános orvoslási tervet előterjeszteni. Ezek részben egyeznek Balogh Ernő javaslataival, részben eltérnek. Az egyes karok sajátos igényeinek megállapítása a szakosztályok feladata lenne. Az elnevezést illetőleg pedig sok szól a gyakornok név fenntartása mellett, de a tanársegéd helyett asszisztens szó nyerjen alkalmazást, úgy, amint az adjunktust sem nevezik segédtanárnak, pedig jellegénél az volna.

Vitéz Vér Tibor helyesen mondotta, hogy áldozat nélkül a kérdést megoldani nem lehet, de az áldozat igazán nem olyan, amelyet nem lehetne elviselni, sőt őszintén meg kell mondanom, hogy az államháztartásban meg is volna reá a fedezet.

A vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetése 1929/30-ban 148.275,000 P volt, 1933/34-ig 36 millióval csökkentették, ez csakis kegyetlen redukción volt lehetséges. A tárca költségvetése azonban 1938/39-re újból 129 millió, tehát a mélypont (112.335,700 P) óta

17 millióval emelkedett, de a tanszéki segédszemélyzetet nem állították vissza, s javadalmozását nem emelték. Azt nem lehet mondani, hogy a számottevő emelkedést csak dologi kiadásokra fordították, aminőre az egyetemeken egető szükség van, mert a főiskolai képesítésű ifjúságnak a közszolgálatban való ideiglenes foglalkoztatására felmerülő költségekre 807,800 P, valamint az értelmiségi munkanélküliség leküzdésére irányuló intézkedések végrehajtásának költségeire 60,000 pengő van előirányozva. Ilyen körülmények között a bevált díjtalan tanszéki segédszemélyzet értékes munkásságának díjazására is juthat fedezet. Nem kételkedhetünk, hogy az illetékes tényezők is belátják ennek szükségét, és így a felsőoktatásügyi egyesületnek minden befolyását latba kell vetnie, hogy az orvoslás megtörténjék. A múlt évben éppen Kornis Gyula kezdeményezésére az országgyűlés egyetemi tanár tagjai tervszerű programot állítottak fel a felsőhaz tárgyalásaira. Egyesületünk igazgató tanácsa 1937. év őszén behatóan foglalkozott a költségvetéssel, s a következő programot terjesztettem elő:

1. Az országgyűlés állást foglalna az elméleti és gyakorlati oktatás tételeinek felemelése érdekében.

2. A kormányt kérni kellene arra, hogy a felsőoktatás szükségletének fedezésére beruházási hitelt szerezzen.

3. Az egyes főiskolák által megállapított legégetőbb szükségletek letárgyalására a Főiskolai Tanács nyerjen megbízatást.

4. Kívánatos volna, hogy a tandíjából bejövő jövedelemnek az a része, mely most az államkincstárba folyik, az egyetemeknek tudományos és oktató munkásságuk javára átengedtessek.

5. A megürülő főszakmák tanszékei rendes tanárokkal töltessenek be, s a rendk. tanári állások csakis a kisebb jelentőségű, kisebb hatáskörű tanszékek fiatalabb tanerőire korlátoztassanak.

6. A tanszéki segédszemélyzet díjazására nagyobb mértékben igénybevétessek a Hóman-féle akció hitele.

*

Mi valósult meg e programmból?

Az 1938/39. évi költségvetésben a budapesti egyetem személyzeti kiadásai (105,530 P.) kb. 100,000 pengővel emelkedtek. E többlet az 1937. évi általános kormányrendelet folyománya.

A dologi kiadások rovatán az egyetem címén az elméleti és gyakorlati oktatásra 30,000 P. emelkedés van, de ebből 10,000 P a diaetetikai intézetnek jut, úgy hogy a 20,000 P. a tanszékekre elosztva

oly csekély összeg, amely számbavehető segítséget nem jelent, a 16 klinikának az elméleti és gyakorlati oktatásra összesen 2160 pengő jut. A klinikák címén a 65,000 P emelés a drágulás kiegyenlítésére szolgál, de a gazdasági igazgatóság számítása szerint e révén 116,000 pengőre volna szükség, úgy hogy máris 50,000 P a hiány.

Örvedetes, hogy az egyetemi könyvtár átépítése és állványozása első részletéül 100,000 P szerepel, a jog- és államtudományi kar épületének kibővítésére 500,000 P.

Örvedetes, hogy a rendkívüli kiadások között 100,000 P szerepel diákház építésére: remélhető, hogy ez diák kultúrház létesítésére fog szolgálni.

A budapesti egyetem intézeteinek és klinikáinak helyreállítására újból 300,000 P van előirányozva, de ez összeg nagyrészt a törvényszéki orvostani intézet (180,000 P), a bölcsészettudományi kar (40,000 P) és a növényrendszertani intézet (48,000 P) veszi igénybe, úgy hogy az egyetemek 80 többi épületének helyreállítására igen kis összeg marad, már pedig e tételt eredeti rendeltetésére kellene fordítani, s a beruházásokról külön tételben gondoskodni, amint az a jogi karnál történt. A rendes kiadások hitelén éppenséggel nem mutatkozik számottevő javulás. Ez annyit jelent, hogy a nagy redukció alkalmával annak túlnyomó részét a klinikák hitelének csökkentésével hajtották végre, ami két millió pengő redukciónak felel meg. Ez az agyak ki nem használására vezetett. Ennek az a következménye, hogy az 1936/37. évben az ápolási napok összes száma a budapesti egyetem klinikáin kerekszámban 400,000 (409,539) volt, holott 600,000 lehetne. S ez akkor történik, amikor közkórházakban két ágyon hárman fekszenek! A nagy kórházi ágyhiány mellett ez a megoldás a legnagyobb pazarlás. Ezt állapította meg az országgyűlés felsőházában Magyarország egyik legnagyobb pénzügyi tekintélye, ki e mellett a takarekosság legszigorúbb végrehajtója. A három vidéki egyetem dologi kiadásainak mérsékelt emelése a drágulás kiegyenlítésére szolgál.

Valamivel kedvezőbb képet mutat a műegyetem költségvetése, de a szükségletekhez képest ott sem elegendő a költségvetésben szereplő többlet. Örvedetes, hogy az alapfelszerelés kiegészítésére 75,000 P szerepel, ami lehetővé teszi a hiányos felszerelés pótlását.

Mindez azt bizonyítja, hogy a felsőoktatásügyi egyesület igazgató tanácsának indokolt azon álláspontja, hogy a főiskoláknak beruházási kölcsönre van szükségük, e nélkül javulás alig érhető el, már pedig erre szükség van, ha nem akarjuk engedni, hogy egyetemünk színvonala lesüllyedjen. A kormány el is határozta magát a beruhá-

zási kölcsönre, de ebből az eddigi közlések szerint a főiskoláknak nem jut.

A honvédelem szükségét mindannyian elismerjük, hanem azután közvetlenül az egyetemeknek kell következniök. A felső-oktatásügyi egyesületnek kötelessége, hogy erről a kormányt és a közvéleményt meggyőzze. Őt egyetemünknek 338 tanszéke van, ha ezek képviselői egyöntetűen állást foglalnak, nem szabad kételkednünk, hogy annak eredménye lesz. Ezen állásfoglalás éppenséggel nem irányul a közoktatásügyi kormányzat ellen, mert szilárdan meg vagyunk győződve, hogy a közoktatásügyi minisztérium mindent elkövet a főiskolák érdekében, de egyéb tárcák szükségletei sok jogos kívánságot háttérbe szorítanak. Az egyetemi tanároknak kötelességük a minisztérium törekvéseit a legerélyesebben támogatni. Ha e törekvések eddig nem voltak mindig kielégíthetők, ne csak a közoktatásügyi minisztériumot okoljuk, hanem azt is, hogy nem vetettük elég eréllyel latba befolyásunkat.

Látva a szükségletek sokaságát, arra kell kérnünk az országgyűlés tanártagjait, hogy a tanszéki segédszemélyzet helyzetének orvoslására egyesítsék felszólalásaikat. Gróf Teleki Pál, egyesületünk alelnöke, a külföldi kollegiumok tagjai szövetségének közgyűlésén kijelentette, hogy a legnagyobb súlyt arra veti, hogy a közéleti tevékenységre elite nevelődjék. Kétségtelen, hogy a tanszéki segédszemélyzet a fiatalság elitje. Az elite helyzetének javítására, sőt bátran mondhatjuk; megmentésére kell a segítséget megnyerni; bízva bízunk benne, hogy e segítséget a kormány megadja.

Grósz Emil.

IRODALOM.

Egy új magyar «nemzedék-regény».

Thurzó Gábor: *Előjáték*. Egy gyerekkor regénye. Budapest. 1938.
Franklin-Társulat.

Könyvünkről már a címéből megtudjuk, hogy csak bevezetése egy nagyszabásúra tervezett regénynek; végleges véleményt tehát csak akkor lehet mondani róla, ha majd egészében megjelenik a munka. De ezt a most megjelent első részt bizonyos szempontból önmagában is egészszé kikerekedőnek és bezáródónak tekinthetjük, — csakhogy ebben az esetben más cím illenék rá; az «előjáték»-ot inkább «utójáték»-ra kellene változtatni, mert ennek a kezünkben levő regénynek igazi főalakja nem a gyermek, hanem a nagyanyja, a «grószmami».

Ez a kötet, így ahogy van, afféle magyar *Buddenbrooks*. Egy pesti kereskedőcsalád élete tárul eléink, három nemzedék tagjainak egymás melletti, egymással súrlódó, egymást felváltó pálya-keretében. A cselekmény a család legidősebb tagjának, a grószmaminak halálával végződik, a legfiatalabb családtag, a több kötetesnek ígérkező regény kiszemelt főhőse, ekkor III. osztályos gimnázista diák. A regény legelevenebb, legmeggyőzőbb, legértékesebb része: a szülők és a nagyanya közötti állandó drámai feszültség ábrázolása.

A nagyanya és veje közti feszültségnek, az egymást megérteni nem tudásnak három főoka van, olyan körülmények, hogy együtt szinte leküzdhetetlen determináltságként érvényesülnek: a faj, az életkor és a társadalmi rangfokozat hármasságának különbsége. A nagyanya, özv. Kreyderné rendkívül büszke németországi származására és arra, hogy gyarmatárú-üzletük a pesti Váci-utcában már 1807. óta áll fenn és szilárd megbízhatóságával tekintélynek örvend. A grószmaminak ez a kettős forrású családi büszkesége az évek haladtával és özvegyi önállóságától is táplálva, egyre zsarnokibb fölényként érvényesül az üzletben is, az otthon körében is. Az aprólékos indokolásra nagy gondot fordító szerző érthetetlen módon agyonhallgatja az önként felmerülő kérdést: hogyan adhatta ez a grószmami az egyetlen leányát, Irmát, egy magyar nevű és származású, még pedig a Kreyder-családhoz képest alacsonyabb származású férfihöz, egy Király-utcai gyertya-

mártónak a fiához, Simon Gyulához? Talán szerelemből ment hozzá Irma? No de a grószmami nem olyan ember, akinek a hajthatatlan önkénye és tudatos családi politikája figyelembe venne ilyen érzélgős lágyságú érvet és törődnek a sajátmagáén kívül bárkinek a tetszésével vagy nemtetszésével. Egyszerűen tudomásul kell vennünk, hogy a patricius német kereskedőcsaládba plebejus boltos-ivadék házasodott bele: szegény Simon Gyulának úgyszólván minden napját megkeseríti a fennhéjázó büszkeségű és konok akaratú anyós, — kettejük között pedig ott szenved az erélytelen lelkű feleség, Irma, aki férjével jó egyetértésben tudna élni, de ezt lehetetlenné teszi az öregasszony zsarnokoskodása. Megszületik a Simon házaspár egyetlen gyermeke, Géza, s ettől fogva hárman érzik a grószmami diktatúrájának bilincseit... De hiába fél tőle közvetlen környezetének minden tagja, az idő nem fél: özv. Kreyderné nemcsak testileg kezd megrokkanni, még sokkal fájdalmasabb rá nézve az erkölesi csőd, mely a háborús és háború utáni újszerű viszonyok között megbuktatja az ő idejétmúlt, gögös, elzárkózó kereskedői viselkedésmódját s igazolja a vő mozgékonyabb, élelmesebb, megalkuvóbb üzletemberi világnézetét. A cég hivatalos átírása a Simon Gyula nevére összeomlasztja egy évszázados régi világ utolsó pillérét, ettől fogva a grószmami hátralevő néhány hónapja már csak haldoklás, egy elvénhedt uralkodó reménytelen, tragikus vergődése a földöntúli, megmásíthatatlan törvény vasmarkában.

A Mann Tamás *Buddenbrooks*ában nincs *egy* alak a többi közül emnyire kiemelve a jellem gránitkeménysége által, de valahogy a hangulati végső benyomást a magyar regény olvasásakor is a *Buddenbrooks* alcíme fejezhetné ki legrövidebben: Egy család alkonya. Mert ez a kereskedői foglalkozást büszke hivatásként átérző német család a grószmamiban kihal; a vérszerinti utódok: a leány és az unoka már érzéketlen az évszázados családi hagyomány iránt s dacos ellenzéke mindannak, ami a nagyanya lelkét hevítette. A *Buddenbrooks*sra emlékeztet az, hogy ott is olyan korú és olyan finoman életrevalótlan idegzetű iskolásfiú a legfiatalabb családtag, amilyen a mi regényünk Simon Gézája, csakhogy arrott ez az utolsó fiúivadék tifuszban elpusztul; a legfőbb hasonlóság azonban a két regény között (s ez aligha lehet véletlen és tudatosság nélküli): a két nevelőnő-féle leány szerepe (amott: Jugmann Ida, emitt: «öregkisasszony»), amely végigkíséri a család életét negyven éven át, de ekkor mind a két regényben megszűnik alkalmazotti viszonyuk; a régi cselédnek ez az önállósulása a magyar regényben igen szépen, meghatóan színezi a mű érzelmes hangulati fináléját. Ami pedig a

regény egyik alakjának nagyarányú és szoborszerű kimagasodását illeti, e tekintetben Thurzó Gábor műve kényszerű párhuzamba kerül Erdős Renée *Az új sarj* című önéletrajzi regényével, mely szintén «előjáték»: itt is a nagyanya — egy öreg zsidóasszony — zordon keménységű jellemrajzát kell az írói teljesítmény leghatásosabb oldalának minősítenünk.

De szerzőnk a regény fő- és alcímével kétszeresen hangsúlyozza, hogy művének nem az élete alkonyán levő nagyanya a főalakja, hanem a kis unoka, aki a regény 10. lapján megszületik s a regény végére körülbelül 13 évessé lesz. Készségesen elismerjük, hogy szerzőnk szerető gonddal és félre nem sikló ízléssel kíséri nyomon a kisgyermek-regényhős lelkivilágának fejledezését. Tudatosan vigyáz arra, hogy bele ne essék a gyermek-lélektan tudományos műszavait kisajátító, tudákos, nagyképű fejtegetés módjába, mint ahogy, sajnos, gyakran elkövetnek ilyesmit regényíróink; sőt mindenképpen az a törekvés vezet, hogy a kis Simon Géza nyíladozó szellemét és érzésvilágát lehetőleg úgy mutassa be, mintha Gézacska maga figyelné önmagát és mondaná el tudatosodó élményeit. Természetes, hogy a legelső pár életévre vonatkozólag ez a módszer nem válhatik be; elvont fogalmak, pontos megfigyelések, szabatos mondatok: mindez már a felnőtt korú szerző kommentárja, s mint ilyen nem illik össze a csöpp gyermek érzékszerveinek réveteg működésmódjával. Simon Géza még oly kicsi, hogy ha hanyatt fektetik, nem tudja más helyzetbe feltornáztatni magát tolókcocsijában, — s figyeljük meg, e pöttöm emberkével milyen fokú értelmi működést végeztet a nagykorúság magaslatában elszigetelődött író: «A kisfiú keményhátú bogárnak érezte magát, aki a hátára fordul és nem tud talpra kelni. Nyáron egyszer látott így egy bogarat... Ropogós, veres háta volt... néha meglengette kéregbarna, áttetsző szárnyait, a levegőt kémelve, mint egy kezével esőt kereső ember... Akkor kerekedett a szellő és borította kétvállra, mint egy gyenge birkozót. A kisfiú nézte a bogárkát, kapalódzó lábait, nem tudott segíteni...» Mindez a szerző elképzelése egy bébikéről, maga a baba persze még távol van a kezével esőt kereső emberhez vagy a gyenge birkozóhoz való hasonlítgatás szellemi műveletétől.

A szülők és a nagyszülő folytonos torzsalkodásai között lelki magárahagyatottságban telnek a gyermek napjai, hónapjai, évei; a családi otthon szeretet nélküli levegőjében érzékennyé, félénk-ké, arisztokratikusan zárkózottá kezd fejlődni, ezért aztán az iskolában, a pesti kegyesrendi gimnázium népes nyilvánosságában sem érezheti jól magát. Érzékeny és érzelmes lelke 12—13 éves korában átéli a

rajongó képzelődés, a dicsőségről álmodozás, a vértanúi önfeláldozás álmait, mint Móricz Zsigmond Nyilas Misijének úribb, szalonias testvére. Szeretne kitűnni társai közül, mindenki közül, de nem tudja, hogyan érhetné el célját; egy nagyobb diáktársa tanácsára titokban előbb rajzolóssal, majd drámaírással próbálkozik, de maga sem bízik tehetségében, meg aztán az apja is csúfolja-dorgálja mind a két kedvtelésért, mikor tudomására jut a fia titka: «A kereskedő fia ne fessen, hanem szagoljon bele az üzletbe. Ne ábrándokhoz szokjon hozzá, hanem a kötelességéhez. Én ilyesmibe nem megyek bele, kiverem a ceruzát a kezedből, meg az ecsetet, ha egyszer rajtakaplak».

Bizony, nem sok jót ígérő «előjátéka» ez a regény a Simon Géza elkövetkezendő ifjú- és férfikorának; vagy talán a gyermekkori szenvedések keserves, de hasznos életbölcseégi befektetésnek bizonyulnak majd a hős későbbi sorsára nézve? Ismételjük, Thurzó Gábor e könyve komoly értékű alkotás, gazdag az aprólékos megfigyelésekben, a legfutóbb benyomások megrögzítésére is alkalmas szabatos nyelvi kifejezésekben, az emberi életmozzanatok hangulati értékkel való megtöltésében. Lehet, hogy szerzőnkre nézve ennek a témának önéletrajzi érdeke is van, de nekünk rokonszenves ez a hűvös, tárgyilagos magatartás, ahogyan másokat is, magát is szemléli s ábrázolja. Az efféle tárgyú regények szerzői gyakran azonosítják magukat a műveikben szereplő nemzedékek egyikével, az ilyen eljárás mód aztán célzatossá s éppen ezért gyanússá, ellentmondásra ingerlővé válik. Thurzó nem lép rá erre az útra. A haldokló nagymama az ősi német szülőföld iránti hűséget is lelkére köti unokájának, — kiforrotlanabb ízlésű író itt könnyen bemaszatolná magát holmi politikai aktualitások kenőcsével, de szerzőnk itt is tapintatos tud maradni. Hogy szerzőnk a hős további életpályájának rajzolása közben is amyira el tudja-e majd kerülni a közéleti és egyetemesebb társadalmi háttér, problémák és vonatkozások érintését, mint a mostani kötetben (pedig a világháború s az utána következő zavaros idők is beletartoznak a keretébe), ezt nem tudhatjuk előre. Az érdekesség szempontja azt javallja, hogy ne zárkozzék el előlük, dobja bele hősét a magán- és családi élet zárt otthonán túl, szabadabb vizek hullámaiba is.

Egy új irodalomtörténet.

Benedek Marcell: *A magyar irodalom története*. Számos képpel. Bpest. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet. 1938.

E könyv tárgyilagos elbírálása megkívánja, hogy ismerjük célját. Mert az irodalomtörténetnek is vannak külön célú műfajai. Ilyen a «népszerűsítő» irodalomtörténet is, melyet bizonyára más szempontokból illő méltatni, mint egy tudományos művet. Kár, hogy Benedek Marcell csak könyve utolsó lapján figyelmezteti az olvasót műve jellemére. Itt is csak szerény apró betűkkel közli, hogy «Forrásai egy népszerű összefoglaló irodalomtörténetnek tulajdonképpen nincsenek. A főforrások: maguk az irodalmi művek, amelyekről az író beszél. Új életrajzi vagy egyéb adatok kikutatásának, vagy közlésének nem ez a helye . . .» A szakember tehát, ha a könyvet megveszi, nem kis csaldással kénytelen töprengeni, hogy hogyan «hasznosíthatná». Mit tehet egyebet, mint hogy valamelyik ismerősének ajándékozza oda s így némi áldozat árán ő is szolgálatába szegődik az iskolán kívüli nevelésnek. Mert ez a «népszerű irodalomtörténet» — úgy látjuk — nem a középiskolai ifjúságnak s nem is a népnek készült. A könyv finom kiállítása, a szerző választékos, inkább felszínre, csillogásra, mint tömör tartalmasságra törekvő előadása arra vall, hogy a «gyöngébb» nemnek ahhoz az úri osztályához szól, mely nem járja az egyetemeket s bár a középiskolákat gyakorlatibb, esetleg háziasabb képzettséggel cserélte fel, azért a költők és írók világával való ismeret-ségre mégis hajlamos. E szempontból kell tehát elbírálnunk Benedek Marcell könyvét. Mielőtt azonban ezt megtennők, legyen szabad az ilyen irányú műről előbb a magunk elgondolását jelezni.

A népszerű irodalomtörténet abban is különbözik az e nemű tudományos műtől, hogy nem tételezi fel az olvasónál az irodalmi művek olvasáson alapuló ismeretét. Célja első sorban tehát az legyen, hogy az irodalmat ismertesse meg. Természetes, ezt csak szemelvényekkel teheti. A szemelvények tehát necsak függelékek, vagy az irodalomtörténetíró életrajzi és esztétikai jellemzéseinek mintegy másodrangú szerepet betöltő illusztrációi legyenek, hanem ellenkezőleg: az adatok és magyarázat szerényen kullogjon az irodalmi szöveg után, hívják fel a figyelmet a mű s az egyes részletek szépségeire stb. Vagyis: Az «irodalomtörténet» inkább bőséges, gazdag és változatos *irodalmi olvasókönyv* legyen, s ebben az írók és költők legyenek a «hangadók», nem pedig a történetíró. Az ilyen nagyobb olvasókönyvre

Horváth János *Magyar versek könyve* című műve adott kitűnő példát, de ez céljának megfelelően természetesen csak versköltészetünket mutatja be. E könyv kivonatolásával s az így nyert hely felhasználásával avatott kéz elbeszélő és műprózánk történetét is szemléltethetné s a szemelvényekben az egyes íróknak nemcsak különféle és különböző stílusjegyeit, az írói egyéniséget, a részletek szépségét, a korszerűséget, stb. jelölné meg, hanem a további fejlődés csiráira is rátapinthatna.

A szerző műve kétségtelenül hajlik az irodalom e szemléletes ábrázolása felé: a költőktől egy-egy műfaji szemelvényt, a prózairóktól, szónokoktól itt-ott rövid idézetet közöl. Az igazi szemléltetéstől azonban távol van. Pedig a közönségnek s a kiadónak egyaránt érdeke lett volna, hogy végre egy terjedelmes, vaskos irodalmi olvasókönyv szülessen meg. E sorok írója már 1928-ban hangsúlyozta Pintér Jenő irodalomtörténetének ismertetése kapcsán (*Napkelet*, 1928. — 12. sz.): «Itt lenne az ideje, hogy a közönséget végre ne csak az irodalom történetével, hanem magával az irodalommal és megismertessük. Szemelvényekben mutassuk be az irodalom fejlődését a legrégibb kortól napjainkig akképpen, hogy a lírai költőkön kívül a prózairókat is ismertessük . . . A prózairók terméséből is ki lehetne választani a legjellemzőbb darabokat (pl. Keménytől többek közt *Gyulai Pál* arcképjelenetét) s így prózánk nyelvi fejlődésén kívül íróink ábrázoló erejét, leíró modorát s technikai vonásait is szemléltethetnők. Az olvasót közben jegyzetek tájékoztatnák az írók életéről, az egyes korszakokról s figyelmeztetnék a szemelvények szépségeire stb.» «A magyar szellem e kivonatos története mintegy gazdag zenekar zendítené meg a magyar multat.» — E tíz év előtt kelt s az irodalomtörténetírók figyelmébe ajánlott «ötlet» most előbb-utóbb meg fog valósulni, hiszen az új középiskolai tanterv is irodalmi olvasókönyvekben látja az irodalomtanítás célravezetőbb eszközét. Kár tehát, hogy könyvünk szerzője és kiadója, az egyik nagyobb terjedelmű művel, a másik jól befektetett «áldozatkészséggel», nem effajta hosszabb életű könyvvel ünnepelte meg a könyvnapot.

Benedek Marcell arra törekszik, hogy a szépirodalmi hang vonzerejével küzdje le az olvasó közönyét. Könyvét a krónikaírókkal kezdi s irodalmunk ékesszavú krónikásával: Beöthy Zsolttal végzi. Művét tizenöt fejezetre osztja s a fejezeteknek efféle címetek ad: Lélekváltás. Bocsásd meg Úristen. «Ne bánts a magyart». Hazai rejtelmek. Én ez avart jártam, tündöved megálltam . . . A nagy álmodó. stb. Az a baj, hogy e szép címek nem fejezik ki szabatosan a fejezetek tárgyát, de mindegy, — hangulati alá- vagy föléfestések —

a fontos, hogy mi van a kevély címek alatt. Hamarosan meggyőződünk, hogy egész érdekes olvasmányok egy fiatal leány számára, Kazinczyt pl. abban a helyzetben mutatja be «szemléltetőn», amint megkéri az angyali Sophie kezét (*Pályám emlékezete*, IV. részből idézett 25 sor.). — Berzsenyiről írt jellemrajzát így kezdi: — «Már csak nyíltan megvallom komám urannak, — mondja a kemenessömjéni földesúr a hozzá ellátogató evangélikus lelkésznek hosszú habozás után — hogy én egy időtől fogva versírással bíbelődöm, nézze által ezeket s mondja meg, ha mehetek-e valamire». stb. Ezek a könyvben ritkítva szedett sorok hogyne vonnák magukra az olvasó figyelmét. — Kölcseyt így vezeti az olvasó elé: «Csokonai temetésén egy tizenöt éves diák, félénk gyerek, balszemére vak, megpillantja Kazinczy Ferencet, áhítattal nézi, de közeledni nem mer hozzá. Tíz év sem telik belé; lesz bátorsága, hogy keményen megvédelmezze a széphalmi mestert egy durva támadás ellen.» — Nem is ügyetlen s elég tartalmas ez a kissé hatásvadászó előadásmód. Sőt gyakorlati pedagógia rejtőzik mögötte. Az olvasó megtudja belőle, hogy Kazinczy az akkori közlekedési viszonyok közt is elfáradt Csokonai temetésére, hogy Kölcsey félénk s balszemére vak volt (ismert arcképe jobb szemét mutatja világtalannak, mert a metszet a rajzot fordítva adja), hogy később megvédi Kazinczyt a Mondolattal szemben, hogy a Mondolat 1815-ben jelent meg, mert Csokonait «tíz év»-vel előbb, 1805-ben temették. Sőt megtudja azt is, hogy az irodalomtörténet nem száraz tudomány, hogy a szerző élénk elbeszélő (apai örökség), aki az irodalomtörténet «unalmas» részeit kiselejtezi s szegény Garay Jánost, mint eposzírót annyira érdemtelennek tartja a megemlítésre, hogy még az *Obsitos* íróját sem méltatja benne. Ezt a könnyedén pergő, kellemes előadást a szerző közben elmésségekkel fűszerezi, másutt az irodalomtörténetben véglegesnek tekinthető megállapításokkal szemben ellenzéki állást foglal el, így vitájával gondolkodásra serkent s némi tekintélyt is szerez a fiatal olvasó előtt. Ilyen különvéleménye van pl. *Az ember tragédiájára* nézve is, ez azonban csak látszólagos eltérő magyarázat az eddigiektől. Mindezen kívül szereti a közvetlenséget, még pedig irodalomtörténetírónál egészen szokatlan mértékben. Vörösmarty hangját pl. az orgonához hasonlítja s hozzáfűzi; «Az orgonát kivételesen be lehet építeni polgári lakásba is (láttam és hallottamilyent egy kolozsvári művészbarátom kis lakásában), de igazában... templomba való».

Mindezek a sajátságok az előadás hangját változtatossá és elevenné teszik. Ha hozzávesszük, hogy a szerző régi irodalmunk történetével nem sokáig «untatja» olvasóját s az újabbat is megrostálja,

el kell ismernünk, hogy nagy gyakorlati érzéke van ; ismeri s igénybe is veszi az «irodalomtörténetírói hatás» külső eszközeit. Kétségtelen, hogy e hatás elemeihez belsők is járulnak. Vannak szép, rövid tanulmányoknak beillő fejezetei is, ilyenkor szinte látjuk, amint olvasója mellől egy pár lépésre eltávolodik, hogy taglejtése és hangja ünnepélyesebb lehessen, sőt dobogóra száll, hogy szárnyalhasson. A nevelő íróvá nő, szelleme szikrát vet s lelkes, az irodalom szeretetétől forró szavakkal jellemzi egyik-másik jelesünk (Vörösmarty, Petőfi, Arany) költői nagyságát.

Azt hisszük, a szerző célkitűzését mindezzel el is érte. Rendszert, pozitív vonásokat, valamilyen magasabb elvi szempont érvényesülését, vagy szellemtörténeti összefüggéseket jelző részeket nem igen találunk a könyvben (bár a szerző az utóbbiak iránti fogékonyságát helyenként érezteti). A maga egészében: képeivel, rajzaival, csiszolt stílusának franciás könnyedésével s nagyjainkat méltató ékesszólásával mégis érdekes pedagógiai kísérlet ez az irodalomtörténetet kissé elregényesítő könyv. Szubjektivitásának egyik jele, hogy Benedek Eleknek épp a szerzőhöz, «Marcihoz» írt *Testamentum*ából közöl egy szemelvényt. Ebben a jeles mesemondó igen helyes erkölcsi tanításokat ad fiának s inti: kerülje a «stréberséget és reklámhajszolást». De nincs-e önreklám-íze épp e szemelvény kiválasztásának? Az olvasó tán elnézi, de mit szól hozzá szigorú apja szelleme? . . . S hogy még egyszer hangsúlyozzuk álláspontunkat s a könyv apróbb hibáinak megjelölését a szakközlönnyökre bízuk: a magyar irodalmat jobb nevelőnek tartjuk az ilyen irodalomtörténetnél. A közönséget nem a lírai szerző gyönyörködteti, hanem a lírai költő ; nem a kiszakított versszak-szemelvények, hanem a versek ; nem 30—40 soros prózai részletek, hanem önállóbb, teljesebb példák. Vagyis csaknem azt mondhatjuk : egy mennél gazdagabb irodalmi olvasókönyv egyúttal a leggyakorlatibb irodalomtörténet is.

K—fy J—s.

Kereszténység és zsidóság.

Huber Lipót: *Zsidóság és kereszténység a múltban és a jelenben*. I. kötet: Zsidóság és kereszténység Krisztustól a középkor végéig. XVI. 683 l. — II. kötet: Újkori és modern zsidók Jézus Krisztusról és a kereszténységről. 445 l. Kalocsa. 1933. 1936.

Méreteivel is meglep az a két kötet, amelyekben Huber Lipót, a magyar tudományos egyházi irodalom kiváló művelője, nyomon kíséri, elemzi, adatokkal megvilágítja és értékeli a zsidóság

viszonyát a kereszténységhez a történelem századai folyamán. Első pillanatra látható, hogy a mű roppant anyagot ölel fel, hiszen úgyszólván az egyház egész történetét fel kell dolgoznia, hogy a felvetett kérdésre megfelelhessen. Óriási anyaggyűjtést kellett előbb végeznie, az eredeti forrásokot tüzetesen át kellett dolgoznia, hogy erős és megtámadhatatlan alapra építhesse művét. Huber Lipót ezt az alapvető munkát hosszú évek szorgalmával végezte el. Művében olyan anyagot halmozott fel, hogy ha pusztán anyaggyűjteménynek adja ki, akkor is megbecsülhetetlen szolgálatot tesz vele a tudománynak.

Azonban a szerző jóval többet tett ennél. Kezében az anyag csak arra való, hogy megadja a szükséges tárgyat módszeres munkájának. Ezt a munkát Huber Lipót avatott kézzel végezte. Idestova ötven éve foglalkozik tudományosan a zsidóság vallási és szellemi életével s történelmének azokkal az adataival és jelenségeivel, amelyek szorosan kapcsolatosak a kereszténység történetével. Első munkája tudtommal 1892-ben jelent meg s azóta valóságos kis könyvtár került ki tolla alól. Könyvei foglalkoznak Jézus és az apostolok nyelvével, a zsidó drámai költészettel és színházzal, Jézus születésének évével, a napkeleti bölcsekkel, a Krisztusról szóló profán tanúbizonyosságokkal és talán mindenki előtt ismeretes az a könyve, amelyben palesztinai zarándokútját írja le. Ebben a könyvében a tudós mellett a hivatott író és stíliszta is mutatkozik. Élete művét betetőzte most e két hatalmas kötet kiadásával. Hetvenöt éves korában tette le ezt a főművét a magyar tudományosság asztalára.

Az anyag módszeres feldolgozása, az előadás hűvös tárgyilagossága, szigorú tartózkodása minden divatos politikai jelszótól, minden csábító időszerű vonatkozástól bizonyára még azokban az érdekeltekben is elismerést fog gerjeszteni, akik elvileg nem osztoznak a szerző álláspontjában. A szerző csak egyetlen időszerűséget engedett meg magának s ez az, hogy a műnek előbb a II. kötetét adta ki, még pedig azért, mert «a kereszténységnek éppen akkor tartott tizenkilenc százados jubileumához és igazsága kidomborításához jobban illett bemutatni, hogy az újkori zsidóság hogyan vélekedik Krisztusról és a kereszténységről».

A mű célja, hogy magának a szerzőnek a szavait idézzük: «Megmutatni, haladt-e és mennyire haladt a zsidóság 1900 év alatt Jézus személyének és tanításának megismerésében, közelebb jutott-e már hozzá mint Messiáshoz s különösen: hogyan gondolkozik Jézusról és a kereszténységről a jelenben?» Több mint ezer lapon keresztül bizonyítja ezután a szerző, az adatok óriási tömegével, hogy a keresztények között élő zsidóság elvi álláspontja a kereszténységgel szem-

ben ma is a régi : határozottan elutasító. A zsidóság még mindig azt a Messiást várja, aki majd hatalmas földi király is lesz ; bizalmatlan a keresztények iránt, gyakran megveti és gyűlöli őket és ma is, mint a történelem folyamán mindig : szívesen szövetkezik a kereszténység, főleg a katolicizmus minden ellenfelével. Vannak ugyan felvilágosultabb zsidók, vannak megértő, mondjuk : humanista lelkek a modern zsidók között is, sőt ma már nem kicsinylendő a krisztushívő zsidóság mozgalma sem, de az ősi merev rabbinizmus hívei ma is a régi rideg álláspontot vallják. A szerző, a hatalmas anyag feldolgozása után, arra az eredményre jut, hogy «a zsidóság legnagyobb része fölött nyomtalanul haladt el a kereszténység 19 százada». Nemesak hogy nem hódolt meg a kereszténység eszméjének, hanem görcsösen ragaszkodik az ősi talmudizmushoz, amely nem is óhajtja megismerni az evangélium magasztos tanításait. «Nem látja, hogy megszűnt lenni, ami volt — mondja a szerző — a nélkül, hogy pogánnyá vagy kereszténnyé lett volna».

A szerző nem keresi a napi időszerűséget, pedig tárgya s könyve ma időszerű lett. Ezt az időszerűséget azonban nem értjük rossz értelemben, vagyis úgy, mintha a könyv csattanósan igazolni akarná a túlzóknak gyakran ködös elméleteit és jelszavait : éppen ott mutatkozik meg a könyv tudományos jellege és értéke, hogy jobbra és balra egyformán igazságot szolgáltat. Megmutatja a zsidók vakságát, a régi rabbinizmus elfogultságát, féltékenységét, rövidlátását, de ugyancsak megmutatja — és mindig hiteles adatok kapcsán — emelkedett vallási felfogásukat, az igazi zsidó tudományosság magasrendűségét, elfogulatlanul felsorolja érdemeiket, gyakran tiszta igazságkeresésüket, szenvedéseiket. Bemutatja őket, mint üldözöket és üldözötteket, egykorú okmányokkal bizonyítja túlhajtott szerepüket az üzleti életben, viszont a tudományos módszer tévedhetetlen logikájával bizonyítja be a megbecstelenítő vérvád alaptalanságát. Könyvének előszavában azt a reményét hangoztatja, hogy lassankint talán megnyílik a zsidó lélek Krisztus előtt és egyre szaporodni fog az a «keresztény zsidóság», amely lélekben is kereszténnyé válik és nem csupán félelemből vagy érdekből hajtja fejét a keresztvíz alá. Az egyház története ismeri a spanyol marannókat s nem kér az olyan keresztényekből, akik lelkükben idegenek maradtak Krisztustól. Ha szabad az ilyen tudományos jellegű műből gyakorlati következtetést is levonni, akkor a szerzővel együtt talán megállapíthatjuk, hogy bár a zsidóság egésze fölött «nyom nélkül haladt el a kereszténység 19 százada, mai világválságában valószínűleg kénytelen lesz újra szá-

mot vetni önmagával és véglegesen s mai lélekkel állást foglalni Krisztus mellett vagy ellene. De ez már, természetesen, nem tartozik a tudós munka anyagába.

Csak néhány szóval utalhatunk a műnek gazdag anyagára. A szerző alapos tájékozottsággal ismerteti az ókeresztény kor íróinak állásfoglalását, teljesen kiaknázza az apologéták iratait, elemzi a római írók nyilatkozatait a zsidókról, a zsidók szerepét a keresztény-üldözésekben és a zsidó ál-Messiásokat, a keleti kereszténymészárlásokat s végül legrészletesebben a zsidók helyzetét a spanyol félszigeten. Könyvének talán azok a legszínesebb és művelődéstörténeti szempontból is legérdekesebb lapjai, amelyeken a spanyol félsziget zsidó és keresztény ellentéteit és küzdelmeit ismerteti. Romantikus kavargásban vonulnak fel előttünk az olyan érdekes és nagyhatású zsidó egyéniségek, mint Nachmanidesz, olvassuk a *Pugio fidei* (A hit tőre) szenvedélyes polemiáját, a marannók üzemleit, az inquisitio igaz és hiteles történetét, a pogromok borzalmaait. Lépten-nyomon a rejtett és érdekes adatok tömege tárul fel az olvasó előtt : az arab uralom fényei és árnyai, a zsidó hatalom lassú emelkedése, a keresztény egyház és állam kíméletlen harca s végül a tragédia betetőzése : a zsidók kiutasítása. Ugyancsak külön meg kell említenünk a zsidó messiások történetének tárgyalását : színes és regényszerű anyag ez, még a tudományos adatok és jegyzetek tömegében és a tárgyilagos előadásban is megcsillan bennük a lenyűgöző érdekesség s Bar Kochba tragédiája mellett Sabbatai Cevi tragikomédiája vagy Frank Jakab kalandregénye a könyv tudományos megállapításainak egész sorára fog megdöbbszentőn élénk világosságot vetni. Végül elismeréssel kell megemlítenünk, hogy részletesen ismertette Klausner Józsefnek, a jeruzsálemi zsidó egyetem tudós tanárának Jézus-életrajzát, az első zsidó Jézus-életrajzot, amely minden tudományossága és előkelő hangja mellett is — sajnos — a racionalista teológia vizeire tévedt, s így a szerző megállapítása szerint ez a sok nyelvre lefordított és nagyhatású mű, amely «Izrael számára az üdvösségre vezető utat egyengethette volna, tévedés, megtévesztés, egyúttal pedig aggasztó veszedelem a jószándékú zsidóság számára». Tárgyilagos és tudományos zsidó állásfoglalás ez Jézussal szemben, de «nem jelent haladást és emelkedést a zsidó és keresztény vallás viszonyában».

A nagyszabású mű elolvasása után teljes egészében hitelesíthetjük a szerző önvallomását : «Célunk tudományos lévén, tollunkat az igazság vezette, amely nem ismer sem antiszemitizmust, sem filo-

szemitizmust, hanem csak a tudományos tárgyilagos világot, még pedig a nyugodt, higgadt hangnak mindvégig való gondos megőrzésével».

De ennél jóval több dicséretet is mondhatunk a műről. Érdeme, hogy úttörő: összehordta, rendezte a roppant anyagot, levonta belőle a tárgyilagos következtetéseket, művelődéstörténeti és teológiai szempontból egyaránt nagyszabású és értékes alapvetést adott. Apró szépséghibákat nincs kedvünk felsorolni; az egész mű, a maga alaposságával elismerést érdemel.

Révay József.